The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

VYÂKARANA-MAHÂBHÂSHYA

OF

PATANJALI.

EDITED

BY

F. KIELHORN, PH. D.,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GÖTTINGEN;
LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

VOLUME III.

[*Registered under Act XXV. of* 1867.]

BOMBAY:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1885.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

DEDICATED

TO

DR. RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR

AS

A TOKEN OF

ADMIRATION AND FRIENDLY REGARD.

PREFACE.

FOR this last volume of the text of the Vyâkaraṇa-mahâbhâshya I have chiefly used the Devanâgarî MSS. G A a E and B, mentioned in the prefaces of the preceding volumes. I have also compared the MSS. D and g, and for the Angâdhikâra, a modern MS. belonging to myself, but have generally given the readings of these MSS. only in difficult or doubtful cases. The Kaśmîr MS. K has been of hardly any use for this volume, because it ends abruptly at line 8 of pag. 7 of my text. Haradatta's *Padamanjarî* has been consulted to about the end of Adhyâya VII, where the I. O. MS. ends in the midst of the commentary on P. VII, 4, 93.

To the end I have assiduously studied the commentaries of Kaiyaṭa and Nâgojîbhaṭṭa, without which my task would indeed have been hopeless; but even their help has not, I fear, always enabled me to give a correct text. There are some passages in this volume (as there are in the preceding ones), which I probably have misunderstood, or where the readings may be faulty in the MSS. known to me; and there are others, where something may have been either omitted or wrongly added in the MSS., or where my arrangement of the text may be liable to objection. Those who take an interest in the study of Indian grammar know, that in years of patient labour I have tried to fit myself for the task which I have undertaken; they will appreciate not only the advantages—always gratefully remembered by me—which I have enjoyed in India, but also the difficulties I have had to contend with, and will, I feel sure, view with some indulgence such defects and shortcomings as cannot fail to be discovered in the edition of a work the interpretation of which has tried the strength of India's best scholars. As for myself, I intend, now that the most wearisome part of my work is done, and with such knowledge as I may have acquired during a careful study of the whole Mahâbhâshya, to subject every doubtful passage to a renewed examination, and I hope

that by doing this and by the collation of additional MSS. I may succeed in making this edition more perfect than it is at present.*

---

* I take this opportunity of correcting and justifying my readings in three passages, which are considered of importance for fixing the date of the composition of the Mahâbhâshya, and which have been the subject of an animated discussion that has lately been going on in India.

In Vol. I, pag. 177,10, I have printed पुष्पमित्रसभा, and have omitted the word चन्द्रगुप्तसभा which occurs after पुष्पमित्रसभा (or पुष्यमित्रसभा) in the two Kaśmîr MSS. k K, the Devanâgarî MSS. Cg B and in another Devanâgarî MS. purchased for Government in 1881-82 and subsequently compared by me. My reason for giving only पुष्पमित्रसभा was, that only this word is given by the MSS. G D (and A), the readings of which are *generally* preferable to those of the other MSS. But in arriving at this decision I lost sight of the fact, that sometimes the rejection of the readings of G A D and the adoption of those of the other MSS. is rendered necessary by reasons which are independent of the value that may be attached to the MSS. on general grounds, and that in this particular instance there *are* reasons, which should have made me follow the MSS. k K C g B. For, on the one hand, it is the universal practice of the author of the Mahâbhâshya to give, where this is possible, at least two examples for each rule; and, on the other hand, the Kâśikâ Vṛitti, which copies most of its examples from the Mahâbhâshya, *does* give the two examples पुष्पमित्रसभा (or K पुष्यमित्रसभा) चन्द्रगुप्तसभा.

In Vol. II, pag. 119,5 I have printed अरुणद्यवनो मध्यमिकाम्. मध्यमिकाम् is the reading of the MSS. G A a; the MSS. D K E have instead of it मध्यमिकान्; B, on which generally little reliance can be placed, has माध्यमिकान्, and this would probably have been the reading of g, which here omits about a whole line; the MS. 99 of 1881-82 has मध्यमिकायां, altered to मध्यमिकां. In this case I was right in adopting the reading of the best MSS. G A a, the more so because that reading is supported by a marginal note in G, by the Kaśmîr MS. of the Kâśikâ Vṛitti, by the Gaṇaratnamahodadhi, and by Nâgojîbhaṭṭa's gloss on P. VI, 3, 37. (See *Indian Antiquary*, VII, pag. 266).

In Vol. II, pag. 429, 2 I have printed शिवः स्कन्दः विशाख इति. Here the readings of the MSS. compared by me are as follows:—

G A a E शिवः स्कंदो विशाख इति;
K शिवः स्कन्दः विशाख इति;
B शि स्कंदो विशाख इति;
g स्कंदो विशाख इति.

From this statement it will appear that the first word शिवः is given by the best Devanâgarî MSS. G A a, by the independent Kaśmîr MS. K, and by the Devanâgarî MS. E. It is altogether omitted only in the MS. g, but this omission is of less importance even than it might otherwise be considered to be, because a portion of the word is given by B, and because g and B, the least valuable MSS., are (direct or indirect) copies of one and the same MS., which MS., as is suggested by B, may have contained a portion of the word शिवः. Besides, the reading शिवः is supported by Kaiyaṭa's शिवकान्विक्रीणीते, and by the Kâśikâ Vṛitti and Hemachandra's grammar,

I reserve for another occasion such remarks as I may have to offer on Kâtyâyana's Vârttikas, which it will now be somewhat easier to study as a separate and independent work, on the verses and fragments of verses which occur scattered throughout the Mahâbhâshya, and on Patanjali's own portion of the texts here published; and I intend to print in a separate number various Indices which are in preparation, and which it will be my endeavour to make as complete and useful as possible. Here I would only add a few words on some of the quotations from Vedic works found in the present volume.

As in the preceding volumes, I have here also tried to verify every Vedic quotation, and I have generally succeeded in doing so; sometimes however, as *e.g.* on pag. 213, 13 शरावे बप्सति चरुः and pag. 375, 6 and pag. 379, 8 यावदस्त्यत्रिषः सरो जनेभ्यः कृणवत्, this has been impossible, and as in these cases the MSS. often greatly differ from one another, the readings given by me may be wrong, and will have to be corrected. In other cases the readings of the MSS. of the Mahâbhâshya, sometimes supported by those of the Kâśikâ Vṛitti and by the authority of the commentators, have been retained, even though the published texts of Vedic works happened to suggest slightly different readings. I have thus on pag. 51, 22 printed कुरवोऽपराम्, on pag. 189, 9 किं स्विद्गर्भं, on pag. 208, 1 वसपावानः, and on pag. 398, 19 & 20 भक्ताय, where it would have been easy to substitute the readings of Atharva-veda XIII, 1, 56 & 57, Ṛig-veda X, 82, 5, Vâjasaneyi-saṁhitâ VI, 19, and Ṛig-veda I, 187, 7 करवोऽपरम्, कं स्विद्गर्भं, वसापावानः, and भक्षाय. I have similarly retained *e.g.* on pag. 220, 17, the reading इमान्यर्वणः पदानि and on pag. 398, 19 the reading वरुणस्य रघुस्यदः, although I suspect that the passages referred to are Atharva-veda X, 4, 7 इमान्यर्वतः पदा and III, 7, 1 हरिणस्य

---

which both have शिवः before स्कन्दः. In giving (in accordance with K) स्कन्दः for the स्कंदो of the Devanâgarî MSS. I have merely followed the general principle of not observing the rules of Sandhi between different examples for the same rule; and that स्कन्दः and विशाखः are *two* examples for one and the same statement is proved by the compound स्कन्दविशाखौ in Vol. III, pag. 148, 23 and pag. 370, 23, and by the way in which the examples for Pâṇini's rule are given in the Kâśikâ Vṛitti and by Hemachandra. On these grounds I consider my reading शिवः स्कन्दः विशाख इति to be correct.

रघुष्यदः. In the case of these and similar quotations to which attention has been drawn under the Various Readings, and which will find their places in the index of quotations, the MSS. of the Mahâbhâshya and the commentators may be wrong. But there are other cases where it is certain that the texts known to Patanjali differed from the published texts; instances of this kind occur *e.g.* on pag. 396, 15 and 18, where in the quotations from Atharva-veda XIX, 18, 7 and 5 Patanjali undoubtedly had सप्तर्षिमन्तम् and द्यावापृथिवीमन्तम्, for the words सप्तऋषिवन्तम् and द्यावापृथिवीवन्तम् of the published text.

The Mahâbhâshya may be said to be composed in the form of a series of dialogues, and there can be no doubt that its meaning is best brought out by oral discussion among scholars versed in the science of grammar. For this reason I have often regretted that I was obliged to prepare the greater portion of the text of this edition far away from those friendly Paṇḍits, to whom I owe a deep debt of gratitude for all they have taught me; but most of all do I regret that I have not been able to discuss my difficulties with that Indian scholar who has contributed more than any other towards a right understanding of the Mahâbhâshya, and to whom I dedicate this volume as a small token of my sincere admiration and friendly regard.

F. KIELHORN.

Göttingen, October 1885.

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६ । १ । १ ॥

एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः । एकोऽज्यस्मिन्स एकाच् एकाच इति । आहो-स्वित्तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः । एकोऽच् एकाच् एकाच इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ इयाय आरेति न सिध्यति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः सिद्धमियाय आरेति पपाच पपाठेति न सिध्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः ॥ १ ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् ॥ एकवर्णेषु कथम् ।

एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात् ॥ २ ॥

व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति ॥

एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो द्वे भवत इति । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्य[६.१.८]इति तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते । यदि धातोरेकाचः सिद्धं पपाच पपाठ जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिध्यति । धातोरिति नैषैकाच्समानाधिकरणा षष्ठी । धातोरेकाच इति । किं तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी । धातोर्य एकाजवयव इति ॥ अवयवयोगैषा षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति पपाच पपाठेति न सिध्यति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् । जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् ।

प्रथमत्वे च ॥ ३ ॥

प्रथमत्वे च किम् । व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्धमित्येव ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् । नैष दोषः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव* ॥

योगविभागो वा ॥ ५ ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते । एकाचो द्वे भवतः । किमर्थो योगविभागः ।

एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः ॥ ६ ॥

एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् । इयाय पपाच । ततः प्रथमस्य । प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यादप्रथमस्य मा भूदिति । जजागार पुपुत्रीयिषतीति ॥

एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति । नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्येकाजिज्शब्दोऽप्येकाजिकारोऽप्येकाज्निशब्दोऽपि । तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च न सन्ति । इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषाश्च न सन्ति । इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषाश्च सन्ति । निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषास्तु सन्ति ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र जुस्भाववचनम् ॥ ८ ॥

तत्र जुस्भावो वक्तव्यः । अनेनिजुः पर्यवेविषुः । अभ्यस्ताज्झेर्जुस्भावो भवतीति† जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात् ॥

स्वरश्च ॥ ९ ॥

स्वरश्च न सिध्यति । नेनिजति यत्परिवेविषतीति‡ । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो§ न प्राप्नोति ॥

* १. १. ३१*. † ३. ४. १०९. ‡ ८. १. ३०. § ६. १. १८९.

अड्भावश्च ॥ १० ॥

अड्भावश्च न सिध्यति । नेनिजति परिवेविषतीति । अदभ्यस्तात् [७. १. ४] इत्यड्भावो न प्राप्नोति ॥

नुम्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

नुम्प्रतिषेधश्च न सिध्यति । नेनिजत् परिवेविषत् । नाभ्यस्ताच्छतुः [७. १. ७८] इति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात् ॥

शास्त्रहानिश्च ॥ १२ ॥

शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते ॥

सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वाच्छास्त्राहानेः ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्समुदायैकाच्त्वात् । किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति । तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्त्वम् । तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वम् तत्समुदायैकाच्त्वात् । तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥ ननु च समुदायैकाचोऽपि द्विर्वचने क्रियमाणेऽवयवैकाचः शास्त्रं हीयते । न हीयते । किं कारणम् । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य । अवयवात्मकः समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे ऽनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् ॥ १४ ॥

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे ऽनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । आटतुः आटुः । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते* तेन यदन्यदचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः सन्ति स आनीयते न गावः ॥

सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य यथा लोके । तद्यथा । लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि ॥

अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवत्याहोस्विद्द्विःप्रयोग इति । कश्चात्र विशेषः ।

* २. २. २४.

स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् ॥ १६ ॥

स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः । आटिटत् आशिशत् । किं कारणम् । समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति णेरनिटि [६. ४. ५१] इति णिलोपो न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं* क्रियतां णिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाण्णिलोपः । नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते णिलोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । नित्यमेव द्विर्वचनम् । कथम् । रूपस्य स्थानिवत्त्वात्† ॥

यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने ॥ १७ ॥

यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि चोद्यम् । किं पुनस्तत् । सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटो दीर्घकुत्वप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनादाबृध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः सङाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वाज्झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वादिति‡ ॥

अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ।

द्विःप्रयोग इति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ १८ ॥

द्विःप्रयोग इति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम् । नेमतुः नेमुः । सेहे सेहाते सेहिरे§ । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति¶ । स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति ॥ द्विःप्रयोगे ऽपि द्विर्वचने सति न दोषः । वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनं लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति** ॥

इड्वचनं च यङ्लोपे ॥ १९ ॥

इट् च यङ्लोपे वक्तव्यः । बेभिदिता बेभिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७.२.१०] इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेऽनुदात्तः॥ द्विःप्रयोगेऽपि द्विर्वचने न दोषः । एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः । एकाचोऽङ्गा-

---

* ६. १. ११. † १. १. ५९*. ‡ ६. १. ९*. § ६. १! ६२; ६४.
¶ ६. ४. १२०. ** ६. ४. १२०*.

दिति । ननु चैकैकमत्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

इड्दीर्घप्रतिषेधश्च ॥ २० ॥

इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता जरीगृहितुम् । ग्रहोऽलिटि दीर्घः [७.२.३७] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः ॥ द्विःप्रयोगेऽपि द्विर्वचने न दोषः । ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः । ग्रहेरङ्गादिति । ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ २१ ॥

पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच सुष्वाप । सात्पदाद्योः [८.३.१११] इति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति न दोषः । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति ॥ द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः* । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च । ननु चैकैकस्मात्सुप्तिङ्विधिः । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या ।
आदिग्रहणं प्रकृतं† समुदायपदत्वमेतेन ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥

द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ १ ॥

द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम् । कथम् । अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी । अजादिर्यस्य सोऽयमजादिः अजादेरिति । किं तर्हि । कर्मधारयात्पञ्चमी । अजादिरजादिः अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति‡ ॥

* १.४.१४. † १.४.१३;१४. ‡ १.१.६७.

द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषति अशिशिषतीति । किं कारणम् । प्राप्तत्वात् । प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्य [६. १. १] इति ॥ ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं वाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे वाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् । किं कारणम् । अद्वितीयत्वात् । न हीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः । तद्यथा । द्वयोरासीनयोस्तृतीय उपजायते न द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः ॥ न हि किंचिदुच्यते ऽकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति । किं तर्हि । कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति ॥ अनारम्भसममेवं स्यात् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्याद्धलादिशेषो* द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिशेषः । त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे† ऽटिषतीत्येवं रूपं स्यात् ॥ नानारम्भसमम् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं हलादिशेष इत्त्वं‡ द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिशेष इत्त्वं द्वयोरिकारयोः§ सवर्णदीर्घत्वमभ्यासस्यासवर्णे [६. ४. ७८] इतीयङादेश इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादोणेश्चोवोणिषतीति ॥ नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति ॥

यथा वादिविकारेऽलोऽन्त्यविकाराभावः ॥ ४ ॥

यथा वादिविधावलोऽन्त्यविधिर्न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति¶ ॥ विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोऽन्त्यविधावादिविधिरारभ्यते स तस्य वाधको भविष्यति ॥ इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥ यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे वाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति नैतदस्ति । सत्यपि संभवे वाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनं वाधिष्यते ॥

* ७. ४. ६०. † ६. १. ९७. ‡ ७. ४. ७९. § ६. १. १०१. ¶ १. १. ५२; ५४

तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषतीति । यथैवाचो निवृत्तिर्भवत्येवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति ।

तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य ॥ ५ ॥

तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा । कुतः । अशासनात्पूर्वस्य । नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे । व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद्भवन्ति । तद्यथा । नटानां स्त्रियो रङ्गं गता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते ॥

न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ ६ ॥

यदयं न न्द्राः संयोगादयः [६. १. ३] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति ॥

तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । आटतुः आटुः । किं कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात् ॥ नैष दोषः । सति तस्मिन्प्रतिषेधः । सति द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः ॥

सति तस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिशेषे दोषः ॥ ८ ॥

सति तस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिशेषे* दोषो भवति । हलादिशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य लोपः स्यात् । इहैव स्यात् । पपाचेति । इह न स्यात् । आटतुः आटुरिति ॥

लोकवद्धलादिशेषे ॥ ९ ॥

लोकवद्धलादिशेषे सिद्धम् । तद्यथा । लोक ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति । येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति । यथा तत्र क्वचिदपि ब्राह्म-

* ७. ४. ६०.

णस्य सत्ताब्राह्मणस्य निवर्तिका भवत्येवमिहापि क्वचिदपि हलाद्यः सन्सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति ॥

क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम् ॥ १० ॥

क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति । क्वचिदपि द्वितीयः सन्सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् ॥ तस्मादस्तु सति तस्मिन्प्रतिषेध इत्येव । ननु चोक्तं सति तस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिशेषे दोष इति । प्रतिविधास्यते हलादिशेषे* ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६ । १ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते ॥

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य ॥ २ ॥

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केचित्तावदाहुरेकाच इति । ईर्ष्यिषिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यियिषति ॥

कण्ड्वादीनां च ॥ ३ ॥

कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कण्डूयियिषति असूयियिषति ॥

वा नामधातूनाम् ॥ ४ ॥

वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अश्वीयियिषति अशिश्वीयिषति ॥

अपर आह । यथेष्टं वा । यथेष्टं वा नामधातूनामिति । पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति ॥

---

* ७. ४. ६०*.

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥

पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति । द्वे* इति वर्तते । द्वयोरिति वक्तव्यम् ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम् । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥

अभ्यस्तसंज्ञायां सहवचनम् ॥ १ ॥

अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥ २ ॥

आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति ॥ यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये ऽदोषस्तदेव पठितम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति नास्ति यौगपद्ये संभवः । पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत । पर्यायश्च पूर्वस्य तावत्परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । परस्य तर्हि स्यात् । तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह‡ । एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्योच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति तत्र स एव दोषः पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् । अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः । कथम् । द्वे* इति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ईर्त्सन्ति ईप्सन्ति । ईर्त्सन् ईप्सन् । ऐर्त्सन् ऐप्सन् । किं च स्यात् । अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः§ प्रसज्येरन् ॥ अद्भावे

* ६. १. १. † ६. १. १८९. ‡ ६. १. १९२. § ७.१.४; ७८; ३.४.१०९.

तावन्न दोषः । सप्तमे* योगविभागः करिष्यते । इदमस्त्यदभ्यस्तात् [७.१.४] इति । तत आत्मनेपदेषु । आत्मनेपदेषु चाद्भवति । अनत इत्युभयोः शेषः ॥ यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इत्येकादेशे कृते† व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः । कृतेऽपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशो विधिविषये नुम्प्रतिषेधो विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने‡ प्राक्च सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशः । तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेश एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति ॥ यदप्युच्यते जुस्भाव इत्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । एकादेश इत्युच्यते केन चात्रैकादेशः । अन्तिना§ । नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । शपा व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव ॥ किं पुनः कारणं निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम् । इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात् । अनेनिजुः अवेविषुः । अस्तु । अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति ॥ अथवा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावोऽपवादो न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते ॥ न खल्वपि क्वचिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यम् । सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानम् । तेनानेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः क्वचिल्लुका क्वचिच्श्लुना क्वचिदेकादेशेन । स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षत एवमेकादेशमपि प्रतीक्षते ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं व्यवधानान्न भविष्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वस्य विधिः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः ॥ तदेतदसति प्रयोजन उभग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते ॥

कथं कृत्वैकैकस्याभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः¶ । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन

* ७.१.५. † ३.१.६८; ६.१.९७. ‡ ७.१.७०. § ७.१.३. ¶ १.१.१; २.

भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ । १ । ६ ॥

जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम् ॥ १ ॥

जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञका भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनं । वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् । वेव्यते* ॥

अपरिगणनं वागणान्तत्वात् ॥ २ ॥

न वार्थः परिगणनेन । अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । आङः शासु । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि परस्मैपदेष्वात्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । यत्राप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यनुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते† नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा‡ ॥ षसिवशी छान्दसौ । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ चर्करीतमभ्यस्तमेव ॥ ह्नुङस्तर्हि प्राप्नोति । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि परस्मैपदेष्वात्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । अह्नुङोरिति† प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति ॥

अथवा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते । जक्षभ्यस्तसंज्ञो भवति । इत्यादयश्च षट् । जक्षित्यादयः षडिति ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ७ ॥

तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥

तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । अस्मिंश्चास्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । तुतोज शबलान्हरीन् ॥

---

* ६. १. १८९. † ६. १. १८६. ‡ ६. १. १६२; १८९.

अनारम्भो वापरिगणितत्वात् ॥ २ ॥

अनारम्भो वा पुनश्छन्दसि दीर्घत्वस्य न्याय्यः । कुतः । अपरिगणितत्वात् । न हि च्छन्दसि दीर्घस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम् । किं कारणम् ।

अन्येषां च दर्शनात् ॥ ३ ॥

येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि च्छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा । पूरुषः नारक इति ॥

अनेकान्तत्वाच्च ॥ ४ ॥

येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः । यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च न दृश्यते । मामहान उक्थपात्रम् । ममहान इति च ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ८ ॥

धातोरिति किमर्थम् । ईहांचक्रे । नैतदस्ति । लिटीत्युच्यते न चात्र लिटं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन* । न लुमता तस्मिन्निति† प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । इदं तर्हि । सस्रुवांसो विशृण्विरे‡ ॥

लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वावचनम् ॥ १ ॥

लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम् । यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः कामयन्ते ॥

अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव ॥

अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च च्छन्दसि वावचनात् ॥ २ ॥

अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । छन्दसि वावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

* १. ४. ६१; १. १. ६२. † १. १. ६३*. ‡ ३. ४. ११७; ३. १. ७४.

प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे ॥ ३ ॥

यियाचिषामह इति प्राप्ते । देवता नो दाति प्रियाणि । ददाति प्रियाणि । मघवा दातु । मघवा ददातु । स न स्तुतो वीरवद्धातु । वीरवद्दधातु ॥ यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते धातुग्रहणेनापि नार्थः । कस्मान्न भवति सस्वांसो विशृण्विर इति । छन्दसि वावचनात् ॥ तदेतद्धातुग्रहणं सांन्यासिकं तिष्ठतु तावत् ॥

सन्यङोः ॥ ६ । १ । ९ ॥

किमियं षष्ठ्याहोस्वित्सप्तमी । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । किं चातः । यदि षष्ठी सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् । अथ सप्तमी सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनम् ॥ कश्चात्र विशेषः ।

सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं परादित्वात् ॥ १ ॥

सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । अटिटिषति अशिशिषति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । परादित्वात् । इट् परादिः ॥

हन्तेश्चेटः ॥ २ ॥

हन्तेश्चेटो* द्विर्वचनं कर्तव्यम् । जेघ्नीयते ॥ ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः† । ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदित्युच्यते‡ न चासौ द्विर्वचननिमित्तम् । यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोऽसौ द्विर्वचननिमित्तम् ॥ तस्मादीटो द्विर्वचनम् । तस्मादुभाभ्यामेवेटो द्विर्वचनं कर्तव्यं यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो भवति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् [७.२.१०]इत्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

---

* ७. ४. ३०*. † ६. ४. ९८. ‡ १. १. ५९.

अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य ।

सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः ॥ ४ ॥

सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः ॥ यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः। किं कारणम् । अशेर्हि प्रतिपदमिड्विधीयते स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि [७.२.७४] इति । तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति ॥ अथवा नैतदशे रूपम् । यजेरेष च्छान्दसो वर्णलोपः । तद्यथा । तुभ्येदमग्ने । तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते । आम्बानां चरुम् । नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते । आव्याधिनीरुगणाः । सुगणा इति प्राप्ते । इष्कर्तारमध्वरस्य । निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । शिवा उद्रस्य भेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते ॥ अश्यर्थो वै गम्यते । कः पुनरशेरर्थः । अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा । यजिरप्यश्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते ।.केशान्वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्चासु दृष्ट ईरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते ॥ एवं तर्हि

दीर्घकुत्वप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् ॥ ५ ॥

दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति । चिचीषति तुष्टूषति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति । तत्राजन्तानां सनीति* दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यं दीर्घत्वं न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति । किं कारणम् । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥ यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति । जुहूषतीति† ॥ कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति । जिघांसति जङ्घन्यते । किं कारणम् । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्ध-

† ६. १. ३३.

त्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति । तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति* कुत्वं न प्राप्नोति ॥ संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति । जुहूषति जोहूयते । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्वयतिर्भवति । तत्र ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्येति† संप्रसारणं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । वक्ष्यति ह्येतद्ध्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति‡ । यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यतीति ॥ षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति । पिपक्षति यियक्षति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति । तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति§ षत्वं न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे षत्वं सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

आबृध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

आबृध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । ईप्सन्ति ईर्त्सन्ति । ईप्सन् ईर्त्सन् । ऐप्सन् ऐर्त्सन् । किं च स्यात् । अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् ॥ नैष दोषः । उक्ता अत्र परिहाराः ¶ ॥

सङाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वाज्झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात् ॥ ७ ॥

सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाज्झलाश्रये चाव्यपदेशः । किं कारणम् । आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते । आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति । तत्र को दोषः । सङि**झलीति कुत्वादीनि†† न सिध्यन्ति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । द्रोग्धा द्रोग्धा । द्रोढा द्रोढा‡‡ ॥

---

* ७. ३. ५५. † ६. १. ३३. ‡ ६. १. ३२-३३*. § ८. ३. ५९. ¶ ६. १, ५*.
** ८. २. २२*. (३. १. ५-३. ४. ७८). †† ८. २. ३०. ‡‡ ८. २. ३३; ८. १. ४.

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिध्यतीति ॥

इह स्थाने द्विर्वचने णिलोपोऽपरिहृतः* । सन्यङोः परतो द्विर्वचन इटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । सन्यङन्तस्य द्विर्वचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् । तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्दोषः । तत्रेदमपरिहृतं सन इट्प्रतिषेध इति । एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यत्युभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति । कथं जेघ्नीयते । वक्ष्यत्येतद्यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति‡ ॥

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ६ । १ । १२ ॥

दाश्वानिति किं निपात्यते ।

दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ ॥ १ ॥

दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् । दाश्वान् ॥

साह्वानिति किं निपात्यते ।

सहेर्दीर्घत्वं च ॥ २ ॥

किं च । द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च । साह्वान्वलाहकः । साह्वान् ॥

मीढ्वानिति किं निपात्यते ।

मिहेर्ढत्वं च ॥ ३ ॥

यच्च पूर्वयोः । किं च पूर्वयोः । द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड । यथेयमिन्द्र मीढ्वः ॥ मह्यर्थो वै गम्यते । कः पुनर्मह्यर्थः । महतिर्दानकर्मा । अतः किम् । ढत्वमपि निपात्यम् ।

मह्यर्थ इति चेन्मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । अस्ति पुनरन्यत्रापि क्वचिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । मिहेर्मेघः । मेघश्च कस्माद्भवति । अपो ददातीति ॥

---

* ६. १. १*. † ७. २. १०*. ‡ ७. ४. ३०*.

द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के ॥ ५ ॥

द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां क उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम् चिक्लिदम् चक्र-समिति ॥ कादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । बभ्रुः ययुरिति ॥

चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । आक्चाभ्यासस्य । चराचरः चलाचलः पतापतः वदावदः ॥

हन्तेर्घश्च ॥ ७ ॥

हन्तेर्घश्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवत आक्चाभ्यासस्य । घनाघनः ॥

पाटेर्णिलुक् दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च ॥ ८ ॥

पाटयतेर्णिलुक्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवत इति वक्तव्यं दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चा-गमः । पाटूपटः ॥

द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्यः ॥ ९ ॥

यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्यो* द्विर्वचनं भवति विप्र-तिषेधेन ॥ द्विर्वचनस्यावकाशः । बिभिदतुः बिभिदुः । यणादेशस्यावकाशः । दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति । चक्रतुः चक्रुरिति ॥ अयवायावादेशानामव-काशः । चयनम् चायकः । लवनम् लावकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय चिचयिथ । लुलाव लुलविथ ॥ आल्लोपस्यावकाशः । गोदः कम्बलदः† । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः ययुः । तस्थतुः तस्थुः ॥ उपधालोपस्यावकाशः । श्लेष्मघ्नं‡ मधु । पित्तघ्नं घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्मतुः जग्मुः । जघ्नतुः जघ्नुः ॥ णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् आशिशत् ॥ उत्त्वस्यावकाशः । निपूर्ताः पिण्डाः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ॥ द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स

---

* ६. १. ७७, ७८; ६. ४. ६४; ९८; ५१; ७. १.१०२-१०३ (३. २. १७१).

† ३. २. ३.　　‡ ३. २. ५३.

तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः* । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

द्विर्वचनात्प्रसारणात्त्वधात्वादिविकाररीत्वेत्त्वेत्त्वोत्त्वगुणवृद्धिविधयः ॥१०॥

द्विर्वचनात्प्रसारणात्त्वधात्वादिविकाररीत्वेत्त्वेत्त्वोत्त्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ द्विर्वचनस्यावकाशः । बिभिदतुः बिभिदुः । संप्रसारणस्यावकाशः । इष्टम् उप्तम्† । इहोभयं प्राप्नोति । ईजतुः ईजुरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किर्तीति† भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् [६. १. १७] इति । इदं तर्हि । सोषुप्यते‡ ॥ इदं चाप्युदाहरणम् ईजतुः ईजुरिति । ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किर्तीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति । न सिध्यति । न संप्रसारणे संप्रसारणम् [३७] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति§ ॥ आत्त्वस्यावकाशः¶ । ग्लाता म्लाता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्ले मम्ले ॥ धात्वादिविकाराणामवकाशः** । नमति सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ननाम सिषेच सखौ ॥ रीत्वस्यावकाशः†† । मात्रीयति पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेक्रीयते जेह्रीयते ॥ ईत्त्वस्यावकाशः‡‡ । पीयते गीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पेपीयते जेगीयते ॥ इत्त्वोत्त्वयोरवकाशः§§ । आस्तीर्णम् निपूर्ताः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आतेस्तीर्यते निपोपूर्यते ॥ गुणवृद्ध्योरवकाशः¶¶ । चेता गौः*** । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय चिचयिथ । लुलाव लुलविथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । इदं तर्हि । इयाय इययिथ । ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णे [६. ४. ७८] इत्य-

---

* १. ४. २. † ६. १. १५. ‡ ६. १. १९. § ६. १. ३७*. ¶ ६. १. ४५.
** ६. १. ६४; ६५. †† ७. ४. २७. ‡‡ ६. ४. ६६. §§ ७. १. १००; १०२.
¶¶ ७. ३. ८४; ७. २. ११५. *** ७. १. ९०.

सवर्णग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । इयृतः इयृथः । यत्तर्हि दीर्घ इणः किति [७. ४. ६९] इति दीर्घत्वं शास्ति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । सवर्णदीर्घत्वबाधनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधत एवं यणादेशमपि बाधेत । एवं तर्हि यणादेशे* योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति इणो यण्भवति† । तत एरनेकाचः । एश्चानेकाच इणो यण्भवति । ततोऽसंयोगपूर्वस्य । एरनेकाच इत्येव ॥ असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तमस्त्यन्यदेतस्य प्रयोजनमिति । नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति ॥ एवमपि स्थानिवद्भावादियङ् प्राप्नोति । अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वो भवति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ६. ४. ८२. † ६. ४. ८१.

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् कारीषगन्ध्यापतिकुलम् ॥ वर्णग्रहणात्सिद्धम् । वर्णग्रहण एतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादाविति न चेदं वर्णग्रहणम् ॥

वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तप्रतिषेधः ॥ २ ॥

वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः कारीषगन्ध्यापरमपतिः । कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः कौमुदगन्ध्यापरमपतिः । किं कारणम् । यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम् ॥

सिद्धं तूत्तरपदवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उत्तरपदवचनात् । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति । किं कारणम् । पूर्वपदमित्युच्यते न ह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति । ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते परमकारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिध्यति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति ॥ यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यपुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति । अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन । यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति । वाराहीपुत्रः तार्णकर्णीपुत्रः । तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् ॥ ४ ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति ॥

अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य वा ॥ ५ ॥

अथवानन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेताप्रत्ययस्थस्य वा प्रतिषेध उच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बह्वन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् [६.१.३७] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । कथं व्यधेर्विद्ध इति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥ ७ ॥

सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम्* । पयांसि यशांसि । प इत्यस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नोपधायाः [६. ४. ७] इति तत्र वर्तते ॥ एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः । सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥ एवमपि हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । हम्मतेर्हंसः । कः पुनराह हम्मतेर्हंस इति । किं तर्हि । हन्तेर्हंसः । हन्त्यध्वानमिति । एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति† वर्तते सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः सान्तसंयोगेन नोपधाम् । सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥

अन्कारान्तस्याल्लोपे ॥ ८ ॥

अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम्‡ । तक्ष्णा तक्ष्ण इति । न इत्यत्रापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनाकारं विशेषयिष्यामः । अनो यो ऽकार इति ॥ एवमप्यनसा अनस इत्यत्रापि प्राप्नोति । अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामो ऽनाकारम् । अन्कारान्तस्याङ्गस्यानो यो ऽकार इति ॥ एवमप्यनस्तक्ष्णा अनस्तक्ष्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येत्युपस्थितमिदं

* ६. ४. १०. † ६. ४. ८. ‡ ६. ४. १३४.

भवति यचि भम् [१. ४. १८] इति तत्र यजादिपरतयान्कारं विशेषयिष्यामो ऽनाकारम् । यजादिपरस्यानो यो ऽकार इति ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ ॥ ९ ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्* । न्यमार्ट् । अटो ऽपि वृद्धिः प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितमिको गुणवृद्धी [१.१.३] इतीक एव वृद्धिर्भविष्यति ॥ एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति । अस्तु । अभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति† ॥

वसोः संप्रसारणे च ॥ १० ॥

वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्‡ । विदुषः पश्य । विदिवकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न संप्रसारणे संप्रसारणम् [६.१.३७] इति प्रतिषेधो भविष्यति । दकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

युवादीनां च ॥ ११ ॥

युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम्§ । यूनः यूना यूने । यकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति । उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति¶ ॥

वोरुपधाग्रहणं च ॥ १२ ॥

वोश्चोपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति** । इह कस्मान्न भवति । अबिभर्भवान् । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

* ७. २. ११४. † ७. ४. ५०. ‡ ६. ४. १३१. § ६. ४. १३३.
¶ ६. १. ३७*. ** ८. २. ७६.

आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः ॥ १३ ॥

आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति । धात्वादेः षः सः [६. १. ६४] णो नः [६५] । इहैव स्यात् नेता सोता । इह न स्यात् नमति सिञ्चतीति । आदि ॥ त्यदादिविधि* । इहैव स्यात् तद् सः । त्यद् स्य इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधि ॥ संयोगादिलोप† । इहैव स्यात् मङ्क्ता । मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोप ॥ कुत्व‡ । इहैव स्यात् पक्ता । पक्तव्यमित्यत्र न स्यात् । कुत्व ॥ ढत्व§ । इहैव स्यात् लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्व ॥ भष्भाव¶ । इहैव स्यात् अभुत्सि । अभुत्सातामित्यत्र न स्यात् । भष्भाव ॥ षत्व** । इहैव स्यात् द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । षत्व ॥ णत्व†† । इहैव स्यात् माषवापेण । माषवापाणामित्यत्र न स्यात् । णत्व ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥ न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ इदं प्रतिविधीयते ।

उदात्तनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १४ ॥

यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यमनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ॥

स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशोऽन्यत्रानन्त्यसदेशः प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च । तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि यान्युभयवन्ति । इदमेकं यथा दोषास्तथा वोरुपधाग्रहणमिति । अविभर्भवान् । तच्चापि क्रियते न्यास एव ॥

---

* ७. २. १०६. † ८. २. २९. ‡ ८. २. ३०. § ८. २. ३१.
¶ ८. २. ३७. ** ८. २. ३६. †† ८. ४. ११.

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६ । १ । १४ ॥

मातज्मातृकमातृषु व्यङ् प्रसार्यो विभाषया ॥

मातच् । कारीषगन्ध्या मातास्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः । मातच् ॥ मातृक । कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः । मातृक ॥ मातृ । कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ ६ । १ । १६ ॥

वयिग्रहणं किमर्थं न वेञ्यजादिषु* पठ्यते वेञश्च वयिरादेशः क्रियते† तत्र यजादीनां कितीत्येव* सिद्धम् । तत्रैतत्स्यान्ङिदर्थो ऽयमारम्भ इति । तच्च न । लिट्ययमादेशो लिट् च किदेव‡ ॥ अत उत्तरं पठति ।

वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

वयिग्रहणं क्रियते वेञः प्रतिषेधात् । वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति§ स वयेर्मा भूदिति । यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्राप्यत एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति ॥

न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापको ऽप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यदयं लिटि वयो यः [६. १. ३८] इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात् । वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति । ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः । न सिध्यति । किं कारणम् । कितीति¶ तत्रानुवर्तते ॥ एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति । किं कारणम् । हलादिशेषेण बाध्यते । नात्र हलादिशेषः प्राप्नोति । किं कारणम् । वक्ष्यति ह्येतदभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति** स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति ॥

---

* ६. १. १५. † २. ४. ४१. ‡ १. २. ५. § ६. १. ४०. ¶ ६. १.३९. ** ६. १. १७*.

पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पित्यभ्यासार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिषेधः । निवृत्तं तत्र क्तितीति । आतश्चाविशेषेण वेञोऽपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते । ववौ ववियेति । विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे* क्रियते न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६ । १ । १७ ॥

ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः ॥ यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति तन्न । यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्याद्वकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः संप्रसारणे सत्युरदत्त्वस्य† स्थानिवद्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणम् [६. १. ३७] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्माद्वक्तव्यं ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति ॥

अथोभयेषांग्रहणं किमर्थम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्याद्वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयेषां ग्रहणमनुवर्तते ॥ यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वचिस्वपियजादीनां किति । ग्रहादीनां ङिति च वचिस्वपियजादीनां किति । ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । किति ङितीति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथवैकयोगः करिष्यते । वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति । ततो लिट्यभ्यासस्येति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

इदं तर्ह्युभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनमुभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । हलादिशेषः§ । अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति¶ स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्भवति विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः । इयाज उवाप । हलादिशेषस्यावकाशः । बिभिदतुः बिभिदुः । इहोभयं प्राप्नोति ।

* ६. १. ३८. † ७. ४. ६६. ‡ ६. १. १५; १६. § ७. ४. ६०. ¶ ६. १. १७*.

विव्याध विव्यधिथ । अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं रमाल्लोपेयङ्यणः ॥ ३ ॥

रम् । भृष्टः भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च* । परत्वाद्रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥ आल्लोपः । जुहुवतुः जुहुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याल्लोपश्च† । परत्वादाल्लोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥ संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं‡ च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाल्लोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात्§ ॥ इयङ् । शुशुवतुः शुशुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोतीयङादेशश्च¶ । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥ यण् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च** । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यत्तावदुच्यते रमितीदमिह संप्रधार्यम् । रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । रम्भावोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । कथम् । योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति । अनित्यो रम्भावो न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्त एवमप्यनित्यः । उपदेश इति†† वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्ज्यत इत्येवमर्थम् ॥ आल्लोपेयङ्यणः । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

---

* ६. १. १६; ६. ४. ४७. † ६. १. ३३; ६. ४. ६४. ‡ ६. १. १०८. § ६. ४. ७७.
¶ ६. १. ३०; ६. ४. ७७. ** ६. १. १०८; ६. ४. ८२. †† ६. ४. ३७.

तदेतदनन्यार्थं संप्रसारणाश्रयं बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥ उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमत्रोभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनमुभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्णिति संप्रसारणार्थम् ॥ ४ ॥

व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अञ्णिति संप्रसारणार्थम् । अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात्[*] । उद्विचिता उद्विचितुम् उद्विचितव्यम् । अनसीति किमर्थम् । उरुव्यचाः कण्टकः ॥

स्वापेश्चङि ॥ ६ । १ । १८ ॥

चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । ङितीति[†] वर्तते न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः ॥

न वशः ॥ ६ । १ । २० ॥

वशेर्यङि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य । वावश्यते । क्व मा भूत् । उष्टः उशन्तीति[‡] ॥ स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यङीति[§] वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

किं निपात्यते ।

श्राश्रप्योः शृभावः ॥ १ ॥

श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

* १. २. १. † ६. १. १६. ‡ १. २. ४. § ६. १. १९.

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । क्व मा भूत् । श्राणा यवागूः । श्रपिता यवागूरिति ॥

श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः ॥ २ ॥

श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥

प्यायः पी ६ । १ । २८ ॥

आङ्पूर्वादन्धूधसोः ॥ १ ॥

आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव । क्व मा भूत् । आप्यानश्चन्द्रमा इति ॥ उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः । अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति । क्व मा भूत् । प्रप्यानोऽन्धुः । प्रप्यानमूधः ॥ आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि पीनं मुखम् पीनाः शम्बट्यः श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति ॥

विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति* तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वियतुः शिश्वियुः ॥ किमुच्यते लिट्यभ्यासलक्षणस्येति न पुनः किल्लक्षणस्यापि । किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति† । किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते । यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधत एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत ॥ न ब्रूमोऽपवादत्वाच्छ्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिष्यत इति । किं तर्हि । परत्वात् । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः पिन्ति वचनानि । शुशाव शुशविथ । शिश्वाय शिश्वयिथ । किल्लक्षणस्यावकाशोऽन्ये कितः । शूनः शूनवान् । इहोभयं प्राप्नोति । शिश्वियतुः शिश्वियुरिति । श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं

* ६. १. १५; १७. † ६. १. १५.

भविष्यति विप्रतिषेधेन । अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्ये यजादयः । इयाज उवाप । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम् । शुशुवतुः शुशुवुः शुशविथ । श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति । शिश्वियतुः शिश्वियुः । श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधो न हि श्वयतेरभ्यासस्यान्ये यजादयोऽवकाशः । श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तस्मात्सुष्ठूच्यते श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति ॥

ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

ह्वः संप्रसारणे योगविभागः ॥ १ ॥

ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः । ह्वः संप्रसारणं भवति णौ च संश्चङोः* । ततोऽभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य च ह्वः संप्रसारणं भवतीति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

णौ च संश्चङ्विषयार्थः ॥ २ ॥

णौ च संश्चङ्विषये संप्रसारणं यथा स्यात् । जुहावयिषति अजूहवत् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यते न चैतद्ध्वोऽभ्यस्तम् । कस्य तर्हि । ह्वाययतेः । ह्व एतदभ्यस्तम् । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्य [६.१.१] । एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तः । कस्तर्हि । ह्वाययतिः । ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तः । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति ॥ एवमपि

अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम् ॥ ३ ॥

अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनभ्यस्तप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य प्रसारणं यथा स्यात् । जुहूषति जोहूयते ॥

अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः ॥ ४ ॥

अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात् । न संप्रसारणे संप्रसारणम् [६.१.३७] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नैष दोषः । व्यवहितत्वान्न भविष्यति ।

* ६.१.३१.

समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति* ॥

कृदन्तप्रतिषेधार्थं च ॥ ६ ॥

कृदन्तप्रतिषेधार्थं चाभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति ॥

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते ।आयुर्घृतम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्ति सोऽयमभ्यस्तः अभ्यस्तस्येति ॥ अथवाभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः । प्रकृतिः । ह्वोऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति ॥ योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नात्र ह्वयतिरभ्यस्तस्य प्रकृतिः । किं तर्हि । ह्वाययतिः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे तित्याज श्राताः श्रितमाशीराशीर्तः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते । स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचन आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अस्पर्धेथामिति भाषायाम् ॥

अपर आह । अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचन आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अपास्पर्धेथामिति भाषायाम् ॥

श्राताः श्रितमिति किं निपात्यते । श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते क्व पुनः श्राभावः क्व वा श्रिभावः । सोमे श्राभावोऽन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानीं

---

* ६ १. २७*.

मिदं भवति श्रितः सोम इति । बहुवचने श्राभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति श्रिता नो ग्रहाः । सोमबहुत्वे श्राभावोऽन्यत्र श्रिभावः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तम्* । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति । इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्य तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१;१०२] इति । घटाभ्याम् । अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते ऽलोऽन्त्यस्य [१. १.५२] इति । ननु चेदानीमेतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह न हि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चान्त्यो यणस्ति । एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्यन्त्यसदेशो यो यणस्तस्य कार्यं भविष्यति । नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि ॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति यदयं प्यायः पीभावं शास्ति† । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । पीभाववचन एतत्प्रयोजनमापीनोऽन्धुः आपीनमूधः एतद्रूपं यथा स्यादिति । यदि चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात्पीभाववचनमनर्थकं स्यात् । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे च द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यादापीनोऽन्धुः आपीनमूध इति । पश्यति त्वाचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति ततः प्यायः पीभावं शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च प्यायः संप्रसारणेन सिध्यति । संप्रसारणे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ एवमपि ज्ञापकमेव । कथम् । प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । प्यायो यो यणिति । तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति यदयं प्यायः पीभावं शास्ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन्कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणम् । तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य

---

* ६. १. १५; १६. † ६. १. २८.

चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव । तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नो न संप्रसारणे संप्रसारणमिति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत उच्यमानेऽप्येतस्मिन्कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येतीहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ यदप्युच्यत एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमित्यस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः । न वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । संप्रसारणाश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधम् । ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् ॥ यदप्युच्यतेऽथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । तद्यथा । इन्द्रार्था स्थूणेन्द्र इति । एवमिहापि संप्रसारणार्थं संप्रसारणम् । तद्यत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन्प्रतिषेधो भविष्यति ॥

अथ संप्रसारणमिति* वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थम् ।

प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्र प्रसारणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः प्रसारणग्रहण एतत्प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत्संप्रसारणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात् । व्यथो लिटि [७. ४. ६८] विव्यथे ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलादिशेषापवादोऽत्र संप्रसारणम् ॥ इदं तर्हि । श्वयुवमघोनामतद्धिते [६. ४. १३३] यूना यूने ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिध्यति । किं कारणम् । उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ एवं तर्हि

समानाङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । न संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्तव्यम्

तत्रोपोषुषि दोषः ॥ ३ ॥

तत्रोपोषुषि दोषो भवति† । उपोषुषा उपोषुषे उपोषुषीति ॥

* ६. १. ३२. † ६. १. १५; ६. ४. १३१.

न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्प्राप्तिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्द्वितीया या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्वसावङ्गं क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ ॥ अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद्ब्रूयात्प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोर्यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भवति ॥ अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद्ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वस्वसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति ॥

ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ ५ ॥

ऋचि त्रेः संप्रसारणं वक्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं* सूक्तम् । तृचं साम । छन्दसीति किम् । त्र्यृचानि ॥

रयेर्मतौ बहुलम् ॥ ६ ॥

रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥

कक्ष्यायाः संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । काण्वः कक्षीवान् । संज्ञायामिति किमर्थम् । कक्ष्यावान्हस्ती ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६ । १ । ३९ ॥

वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यतरस्यां किति वेञो† न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् । कथम् । प्रसारणे कृत उवङादेशे च द्विर्वचनं सवर्णदीर्घत्वम् । तेन सिद्धं ववतुः ववुः ऊवतुः ऊवुः । वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य‡ । ऊयतुः ऊयुः । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥ यद्येवं ववौ ववियेति न

* ५. ४. ७४. † ६. १. ४०. ‡ ६. १. ३८.

सिध्यति । ल्यपि च [४१] इत्यनेन चकारेण लिडनुकृष्यते* । तस्मिन्नित्ये प्रसारण-प्रतिषेधे प्राप्त इयं किति विभाषारभ्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ६ । १ । ४५ ॥

कथमिदं विज्ञायते । एज्य उपदेश इति । आहोस्विदेजन्तं यदुपदेश इति । किं चातः । यदि विज्ञायत एज्य उपदेश इति ढौकिता त्रौकिता अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायत एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति ॥ ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तं भवत्युपदेशे । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ॥ ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति । अशितीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः । ननु च ककार एवात्राशित् । न ककारे भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । लोकेऽब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यशितीति शित्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदशिच्छित्सदृशम् । प्रत्ययः ॥ इह तर्हि ग्लै ग्लानीयम् म्लै म्लानीयम् वेञ् वानीयम् शो निशानीयम् परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति† । ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । सन्तु । आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्त्वं भविष्यति । ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्त्वं भविष्यति । न भविष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावो‡ऽल्विधिश्चायम् ॥ एवं तर्ह्येजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने हूतः हूतवानित्यत्रापि प्राप्नोति । भवत्येवात्रात्त्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भवति§ । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति¶ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्त्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्यात्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । आत्त्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य-

* ६. १. ३८. † ६. १. ७८. ‡ १. १. ५६. § ६. १. १०८. ¶ ६. १. १५.

मात्त्वं न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वं तेन बाध्यते । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्त्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्त्वे कृते संप्रसारणं संप्रसारणपूर्वत्वम् । कार्यकृतत्वात्पुनरात्त्वं न भविष्यति । अथापि कथंचिदात्त्वमनित्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥ यदि न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तकस्यात्त्वं भवतीति यदयं क्रीङ्जीनां णावात्त्वं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च [५०] इत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति ॥ इह तर्हि ग्लै ग्लानीयम् म्लै म्लानीयम् वेञ् वानीयम् शो निशानीयम् परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्त्वं बाधन्त इति यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरञ्शित्यपि बाधेरन् ॥ अथवा पुनरस्त्वेज्य उपदेश इति । ननु चोक्तं ग्लै ग्लानीयम् म्लै म्लानीयम् वेञ् वानीयम् शो निशानीयम् परत्वादायादयः प्राप्नुवन्तीति । अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्त्वं बाधन्त इति ॥

आत्त्व एश्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आत्त्व एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले मम्ले† । अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते शकार इद्यस्य सोऽयं शित् न शिदशित् अशितीति । कथं तर्हि । शकार इत् शित् न शिदशित् अशितीति । यद्येवं स्तनंधय इत्यत्रापि प्राप्नोति‡ । अत्रापि शप्शिद्भवति§ ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति । कश्चात्र विशेषः ।

अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ २ ॥

अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति म्लायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशो अशित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वात्त्वं प्राप्नोति ॥

---

* ६. १. ४८. † ३. ४. ८१. ‡ ३. २. २९. § ३. ४. ११३; ३. १. ६८.

प्रत्ययविधिः ॥ ३ ॥

प्रत्ययविधिश्च न सिध्यति । सुग्लः सुम्लः । आकारान्तलक्षणः* प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थित आत्त्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

अभ्यासरूपं च ॥ ४ ॥

अभ्यासरूपं च न सिध्यति । जग्ले मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति† ॥

अयवायावां प्रतिषेधश्च ॥ ५ ॥

अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लै ग्लानीयम् म्लै म्लानीयम् शो निशानीयम् वेञ् वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति‡ ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः शिति नेति ।

शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम् ररीध्वम् त्राध्वम् शिशीते ॥ ६ ॥

शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वम् । लुक् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य । शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ नैष दोषः । इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति नैतद्रै इत्यस्य रूपम् । कस्य तर्हि । रातेर्दानकर्मणः । शिशीते शृङ्गे इति नैतच्छ्यते रूपम् । कस्य तर्हि । शीङः । श्यत्यर्थो वै गम्यते । कः पुनः श्यतेरर्थः । श्यतिर्निशाने वर्तते । शीङपि श्यत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो ऽमुतश्च्यावयन्ति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । घटे कुरु । कटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते ॥ सर्वेषामेव परिहारः । शितीत्युच्यते न चात्र शितं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति§ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ त्राध्वमिति लुङेष व्यत्ययेन भविष्यति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति । नैष दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् ॥ यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययवि-

---

* ३. १. १३६. † १. १. ५९. ‡ ६. १. ७८. § १. १. ६३*.

धिरिति यदयं ह्वात्वामश्च [३. २. २] इत्यणं कबाधनार्थं शास्ति || यदप्यभ्यासरूपमिति प्रत्याख्यायते स योगः* | अथापि क्रियते | एवमपि न दोषः | कथम् | लिटीत्यनुवर्तते† द्विलकारकश्चायं निर्देशः | लिटि लकारादाविति | एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तमात्त्व एश्युपसंख्यानमिति || यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्त्वं बाधन्त इति ||

प्रातिपदिकप्रतिषेधः || ७ ||

प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः | गोभ्याम् गोभिः | नौभ्याम् नौभिः || स तर्हि वक्तव्यः | न वक्तव्यः | आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकानामात्त्वं भवतीति यदयं रायो हलि [७. २. ८५] इत्यात्वं शास्ति | नैतदस्ति ज्ञापकम् | नियमार्थमेतत्स्यात् | रायो हल्येवेति | यत्तर्ह्यौतोऽम्शसोः [६. १. ९३] इत्यात्वं शास्ति | एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् | अमि‡ वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्याच्छसि प्रतिषेधार्थं च | तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः || न वक्तव्यः |

धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः || ८ ||

धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्त्वं न भविष्यति | धातोरिति वर्तते | क्व प्रकृतम् | लिटि धातोरनभ्यासस्य [६. १. ८] इति || अथापि निवृत्तम् | एवमप्यदोषः | उपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ||

क्रीङ्जीनां णौ || ६ | १ | ४८ ||

आत्त्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः || १ ||

आत्त्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्§ | किं प्रयोजनम् | प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्त्वं यथा स्यात् | प्रलम्भने तावत् | जटाभिरालापयते | श्मश्रुभिरालापयते | शालीनीकरणे | श्येनो वर्तिकामुल्लापयते | रथी रथिनमपलापयते¶ ||

---

* १. १. ५९. † ६. १. ३८. ‡ ७. १. ९०; ७. २. ११५. § ६. १. ५१. ¶ १.३.७०.

सिध्यतेरपारलौकिके || ६ | १ | ४९ ||

सिध्यतेरज्ञानार्थस्य || १ ||

सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम् ||

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः || २ ||

अपारलौकिक इत्युच्यमाने ऽनिष्टं प्रसज्येत | अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति || अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचिदन्यत्रापि ज्ञानार्थे वर्तते | अस्तीत्याह | तपस्तापसं सेधयति | ज्ञानमस्य प्रकाशयति | स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति | ज्ञानमस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः ||

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च || ६ | १ | ५० ||

मीनात्यादीनामात्त्व उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् || १ ||

मीनात्यादीनामात्त्व उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः | उपदेशावस्थायामात्त्वं भवतीति वक्तव्यम् | किं प्रयोजनम् | प्रत्ययविध्यर्थम् | उपदेशावस्थायामात्त्वे कृत इष्ट प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् || के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति | काः* कास्तावन्न प्रयोजयन्ति | किं कारणम् | एच इत्युच्यते न च केष्वेजस्ति† णघञ्युज्विषयस्तर्हि प्रयोजयन्ति | ण | अवदायः | आत इति णः सिद्धो भवति‡ ण | घञ् | अवदायो वर्तते | आत इति घञ्सिद्धो भवति | किं च भो आत इ घञुच्यते | न खल्वप्यात इत्युच्यत आतस्तु विज्ञायते | कथम् | अविशेषेण घञ् त्सर्गस्तस्यैवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाजपावपवादौ§ | तत्रोपदेशावस्थायामात्त्वे कृते ऽपवदस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वोत्सर्गेण घञ्सिद्धो भवति¶ | एवं च कृत्वा चात इत्युच्यत आतस्तु विज्ञायते | युच् | ईषदवदानम् स्ववदानम् | आत ३ युच्सिद्धो भवति** ||

---

* ३. १. १३६; ३. २. ३; ३. ३. १०६. † १. १. ५. ‡ ३. १. १४१ (?).
§ ३. ३. ५६; ५७. ¶ ३. ३. १८; १९. ** ३. ३. १२८.

इदं विप्रतिषिद्धमेच उपदेश इति । यश्चैचो नोपदेशो ऽथोपदेशो नैचः । एच-श्चोपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम् ।। नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायमेच उपदेश इति । यश्चैचो नोपदेशोऽथोपदेशो नैचः । ते वयं विषयं विज्ञास्यामः । एज्विषय इति ॥

तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आदेच उपदेशेऽशिति [४५] इति । तद्वै प्रकृतिविशेषणं विषयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । तद्यथा । गौः शुक्लः । अश्वश्च । शुक्ल इति गम्यते ॥

निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

निमिमीलियां खलचोः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईषन्निमयम् सुनिमयम् । निमयो वर्तते । निमयः । मि ॥ मी । ईषत्प्रमयम् सुप्रमयम् । प्रमयो वर्तते । प्रमयः । मी ॥ ली । ईषद्विलयम् सुविलयम् । विलयो वर्तते । विलयः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ६ । १ । ५१ ॥

किमिदं लीयतेरिति । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः ॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ६ । १ । ५६ ॥

हेतुभय इति किमर्थम् । कुञ्चिकयैनं भाययति । अहिनैनं भाययति ॥ हेतुभय इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि हेतुभयम् ॥ हेतुभय इति नैवं विज्ञायते हेतोर्भयं हेतुभयम् हेतुभय इति । कथं तर्हि । हेतुरेव भयं हेतुभयम् हेतुभय इति । यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

* ३. ३. १२६; ३. १. १३४; ३. ३. ५६.

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ६ । १ । ५८ ॥

अमि सङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं सङिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । सनः प्रभृत्या महिङो ङकारात्* ॥ किं प्रयोजनम् ।

क्विप्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

क्विबन्तस्य मा भूत् । रज्जुसृड्भ्याम् रज्जुसृड्भिः । देवदृग्भ्याम् देवदृग्भिः ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति† ॥

शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६ । १ । ६० ॥

शीर्षन्छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् ॥ १ ॥

शीर्षन्छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

आदेशप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

आदेशो मा विज्ञायि प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत । किं च स्यात् । असकारान्तस्य च्छन्दसि श्रवणं न स्यात् । शिरो मे शीर्यते मुखे । इदं ते शिरो भिनद्मीति । तद्वा अथर्वणः शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६ । १ । ६१ ॥

ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ॥ १ ॥

ये च तद्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आदेशार्थम् आदेशो यथा विज्ञायेत प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि । किं च स्यात् । यकारादौ तद्धितेऽसकारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः ।

---

* ३. १. ५—३. ४. ७८. † ७. २. ११४*.

वा केशेषु ॥ २ ॥

वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः ॥

अचि शीर्षः ॥ ३ ॥

अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः । हास्तिशीर्षिः स्थौलशीर्षिः पैलुशीर्षिः* ॥

छन्दसि च ॥ ४ ॥

छन्दसि च शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः । द्वे शीर्षे ॥

इह हास्तिशीर्ष्या पैलुशीर्ष्येति† शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति । अस्तु । नस्तद्धिते [६. ४. १४४] इति टिलोपो भविष्यति । न सिध्यति । ये चाभावकर्मणोः [६. ४. १६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥ यदि पुनर्येऽचि तद्धित इत्युच्येत । किं कृतं भवति । इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम् । नैवं शक्यम् । इह हि स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षमित्यनणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत‡ । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे । प्त्यङ्विधौ ह्येतं भवति§ । अणिञोर्यादेशः ष्यङणिञ्भ्यां या पर इति । तद्यदा तावदणिञोरादेशस्तदैष दोषः । यदा अणिञ्भ्यां परो न तदा दोषो भवत्यणिञ्भ्यां व्यवहितत्वात् ॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥

शस्प्रभृतिष्वित्युच्यतेऽशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते । शला दोषणी । ककुद्दोषणी याचते महादेवः ॥

पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यन्नीक्षणं मांस्पचन्याः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । मांस् ॥ पृत् । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । पृत् ॥ स्नु । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते ॥

---

* ४. १. ९६. † ४. १. ७८. ‡ ४. २. १२०; ६. ४. १६७. § ४. १. ७८.

नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ॥ २ ॥

यत्तस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नसभावो वक्तव्यः । यत् । नस्यम्* । यत् ॥ तस् । नस्तः† । तस् ॥ क्षुद्र । नःक्षुद्रः ॥

अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥ तर्त्तिहि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति परिमुखादिषु‡ पाठः करिष्यते । नासिक्यं नगरमिति संकाशादिषु§ पाठः करिष्यते ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । षोडन् षण्डः षडिकः ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पेष्टा पेष्टुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृत इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति¶ षत्वं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । लषिता लषितुम् । इदं चाप्युदाहरणम् । पेष्टा पेष्टुम् । ननु चोक्तमस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृत इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यतीति । नैवं शक्यम् । इह हि पेक्ष्यतीति षत्वस्यासिद्धत्वात्षढोः कः सि [८. २. ४१] इति कत्वं न स्यात् ॥

सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्धातु । षोडीयति षण्डीयति । ष्ठिवु । ष्ठीवति । ष्वष्क । ष्वष्कते ॥ सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः । उपदेश इति** वर्तत उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥ यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन । कस्मान्न भवति षोडन् षण्डः षडिक इति । उपदेश इति वर्तत उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥ ष्ठिवेरपि द्वितीयो वर्णष्ठकारः†† । यदि ठकारस्तेष्ठीव्यत इति न सिध्यति । एवं तर्हि थकारः । यदि थकारष्टुष्ट्यूपति टेष्ठीव्यत इति न सिध्यति एवं तर्हि द्वाविमौ ष्ठिवू । एकस्य द्वितीयो वर्णष्ठकारोऽपरस्य थकारः । यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि द्वाविमौ द्विषकारौ ष्ठिवुष्वष्कती । किं कृ भवति । पूर्वस्य सत्वे कृते परेण संनिपाते ष्टुत्वं भविष्यति†† । नैवं शक्यम् । इ हि श्वलिट् ष्ठीव्यति मधुलिट् ष्वष्कते ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाड्डः सि धुट् [८. ३. २९

---

* ५. १. ६. † ५. ४. ४५. ‡ ४. ३. ५८*. § ४. २. ८०. ¶ ८. ३. ५९.
** ६. १. ४५. †† ८. ४. ४१.

इति धुट् प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो* यकारः ॥

अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य सकार आदेशः क्रियते न सकार एवोपदिश्येत । लघ्वर्थमित्याह । कथम् । अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निर्वर्तयत्यादेशप्रत्यययोः [८. ३. ५९] इति । इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः । कोऽत्र भवतः पुरुषकारः । यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् । अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् । कथम् । अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपयश्च सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसृवर्जम् ॥

णो नः ॥ ६ । १ । ६५ ॥

अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य तस्य नकार आदेशः क्रियते न नकार एवोपदिश्येत । लघ्वर्थमित्याह । कथम् । अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्तयत्युपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य [८. ४. १४] इति । इतरथा हि येषां णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः । कोऽत्र भवतः पुरुषकारः । यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् । अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् । कथम् । सर्वे नादयो णोपदेशा नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वलीत्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु चायं क्विबेव वलादिर्भवति । क्विब्लोपे† कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति ॥ इदमिह

* ६. १. ६६. † ६. १. ६७

संप्रधार्यम् । क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्क्विब्लोपो नित्यत्वाच्च । नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपः । क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन* भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अथवैवं वक्ष्यामि । लोपो व्योर्वलि । ततो वेः† । व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति । ततोऽपृक्तस्य । अपृक्तस्य न लोपो भवति । वेरित्येव ॥

वलोपाप्रसिद्धिरूड्भाववचनात् ॥ २ ॥

वलोपस्याप्रसिद्धिः । आस्रेमाणम् जीरदानुरिति । किं कारणम् । ऊड्भाववचनात् । च्छ्वोः शूडनुनासिके च [६. ४. १९] इत्यूठ् प्राप्नोति ॥

अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु ॥ ३ ॥

व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । व्रश्चनः व्रीहिः व्रण इति ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् । उपदेशसामर्थ्याद्व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति ।

उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम् ॥ ४ ॥

उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहलादिशेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात् । वृक्णः वृक्णवान् विव्रश्चिषतीति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गाः संप्रसारणहलादिशेषाः । अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

अनारम्भो वा ॥ ६ ॥

अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः । कथमास्रेमाणम् जीरदानुरिति ।

आस्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात्

आस्रेमाणम् जीरदानुरिति च्छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम् ।

* १. १. ६२. † ६. १. ६७.

यथा संस्फानो गयस्फानः ॥ ७ ॥

तद्यथा । संस्फायनः संस्फानः । गयस्फायनो गयस्फान इति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दर्विः जागृविः ॥ किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदापृक्तस्येत्युच्यते । भवति वै किंचिदाचार्याः *क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यं दर्विजागृव्योर्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात् ॥ १ ॥

वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लोपः कस्मान्न भवति । अनुनासिकपरत्वात् । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः शुद्धपरश्चात्र विशब्दः ॥ यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते घृतस्पृक् दलस्पृक्* अत्र न प्राप्नोति न ह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकं परं पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः परोऽस्मात्सोऽयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अनुनासिकः परोऽस्मिन्सोऽयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति ॥ एवमपि प्रियदर्विः अत्र प्राप्नोति । असिद्धोऽत्रानुनासिकः ॥ एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इवि दिवि धिवि ।

धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ २ ॥

अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान् ॥

वस्य वानुनासिकत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥

यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो* विज्ञायेत । किं कृतं भवति । द्विहल-पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पचन्निति ॥ १ ॥

हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः । राजा तक्षा । संयोगान्तलोप-स्यासिद्धत्वान्नलोपो† न प्राप्नोति । यथा पचन्निति । तद्यथा । पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोप इति यदयं न ङिसंबुद्ध्योः [८. २. ८] इति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पचन् यजन् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति । कश्च तुल्यजातीयः । यः संबुद्धावनन्तरः ॥

वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्

वस्वादिषु दत्वं‡ न सिध्यति । उखास्रत् पर्णध्वत् । किं कारणम् । संयोगादि-लोपबलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो§ बलीयान् ॥

यथा कूटतडिति ॥ २ ॥

तद्यथा । कूटतट् काष्टतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति ॥ ननु च दत्वे कृते न भविष्यति । असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे¶ पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घत्वग्रहणं न करिष्यते । वस्वा-दिषु दत्वमित्येव ॥ एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । अथ सावपि पदं भवति राजा तक्षा नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति । सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति ॥

रात्तलोपो नियमवचनात् ॥ ३ ॥

रात्तलोपो वक्तव्यः । अबिभर्भवान् । अजागर्भवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नियमवचनात् । रात्सस्य [८. २. २४] इत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति ।

---

* ८. २. २३. † ८. २. ७. ‡ ८. २. ७२. § ८. २. २९. ¶ ८. २. ६*.

नैष दोषः । रात्सस्येत्यत्र तकारोऽपि निर्दिश्यते । यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति कीर्त् इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

रोरुत्त्वं च ॥ ४ ॥

रोश्चोत्त्वं वक्तव्यम् । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतो ऽतीत्युत्त्वं* न प्राप्नोति ॥

न वा संयोगान्तलोपस्योत्त्वे सिद्धत्वात्

न वैष दोषः । किं कारणम् । संयोगान्तलोपस्योत्त्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्त्वे सिद्धो भवति ॥

यथा हरिवो मेदिनमिति ॥ ५ ॥

तद्यथा । हरिवो मेदिनं त्वेत्यत्र संयोगान्तलोप उत्त्वे सिद्धो भवति ॥

स एव तर्हि दोषः सैषोभयतस्पाशेति । तस्मादशक्योऽपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते ह्रिहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥

संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरत् । हे कतमत्† ॥ किमुच्यते डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदापृक्तस्येत्यनुवर्तते‡ ।

अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ २ ॥

निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः ॥ किं डतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारो निवर्त्यते । नेत्याह ।

* ८. २. ७५; ६. १. ११३. † ७. १. २५. ‡ ६. १. ६७.

तच्चामर्थम् ॥ ३ ॥

स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् । अमर्थम् । अमो*लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड । हे पीठ ॥ निवृत्तेऽपि वा अपृक्ताधिकारे ऽमो लोपो न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि लोपः सर्वापहारी । मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण† सिद्धं रूपं स्यात् हे कुण्ड हे पीठेति ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१. १. ६७; ५४]इत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे ऽतो दीर्घो यञि सुपि च [७. ३. १०१; १०२] इति दीर्घत्वे हे कुण्डाम् हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् [६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नैष दोषः । एङ्ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे‡ कृते हे कुण्डा हे पीठा इत्येतद्रूपं प्रसज्येत । अमि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति§ । अमीत्युच्यते न चात्रामं पश्यामः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ॥ अथवेदमिह संप्रधार्यम् । संबुद्धिलोपः क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेकादेशः । एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । कथम् । नैवं विज्ञायते ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवतीति । कथं तर्हि । ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवति स चेत्संबुद्धेरिति ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति¶ ॥ एवमपि दलोपः साधीयः प्राप्नोति । डुक्करणाद्वा¶ । अथवा दुग्डतरादीनामिति वक्ष्यामि** ॥ डित्करणाद्वा¶ । अथवा डिदच्छब्दः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्ड्डतरादिभ्य इति ॥ एवमपि लोपः प्राप्नोति । विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणम् । यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति ॥

* ७. १. २४. † १. १. ५२; ६. १. ९७. ‡ ६. १. १०२. § ६. १. १०७.
¶ ७. १. २५*. ** ७. १. २२.

अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् ॥ ५ ॥

अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन । अपृक्तलोपस्यावकाशः* । गोमान् यवमान् । लुकोऽवकाशः† । त्रपु जतु । इहोभयं प्राप्नोति । तद्ब्राह्मणकुलम् यद्ब्राह्मणकुलम् । संबुद्धिलोपस्यावकाशः । अग्ने वायो । लुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । हे त्रपु । हे जतु । लुग्भवति विप्रतिषेधेन‡ ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यत इति ॥ ६ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते । लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः§ । यथानडुह्यत इति । तद्यथा । अनड्वानित्राचरत्यनुडुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते¶ । एवमिहापि ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानामिति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्** ॥ न सिध्यति । नुमा†† व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति ॥ छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यो मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थेति । इदं तु न सिध्यति ता ता‡‡ पिण्डानामिति ॥ इदमपि सिद्धम् । कथम् । साप्तमिके§§ पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति ॥ एवमपि जसि गुणः¶¶ प्राप्नोति ॥ वक्ष्यत्येतज्जसादिषु च्छन्दोवावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति*** ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥

तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ १ ॥

तुकि††† पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति‡‡‡ ।

---

* ६. १. ६८. † ७. १. २३. ‡ ७. ३. १०८; १. १. ६३. § १.४.२.* ¶ २. ४. ७१; ६. १. ६८. ६. १. १०२. †† ७. १. ७२. ‡‡ ६. १. १०४. §§ ७. १. ३९. ¶¶ ७. ३. १०९. *** ७. ३. १०९.* ††† ६. १. ७३; ७५; ७६. ‡‡‡ १. २. ४७; ४८; ६. २. २९.

आराशस्त्रि च्छत्त्रम् धानाशष्कुलि च्छत्त्रम् । निष्कौशाम्बि च्छत्त्रम् निर्वाराणसि च्छत्त्रम् । द्विगुस्वर । पञ्चारत्नि च्छत्त्रम् दशारत्नि च्छत्त्रम् । तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः सेनानिपुत्र इति ह्रस्वत्वे* कृते तुक्प्राप्नोति ।

ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ॥ ३ ॥

ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वादेव ॥ अथवा परादिः करिष्यते ।

परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गो भवति । अपच्छायात् । वान्यस्य संयोगादेः [६. ४. ६८] इत्येत्वं प्रसज्येत ॥

विलोपवचनं च ॥ ५ ॥

वेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्निचित् सोमसुत् । अपृक्तस्येति† वेर्लोपो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते । यदि न क्रियते दर्विः जागृविः अत्रापि प्राप्नोति । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं शुद्धपरश्चात्र विशब्दः । एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

इट्प्रतिषेधश्च ॥ ६ ॥

इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । परीतत् । सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत‡ ॥ एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

अभक्ते स्वरः ॥ ७ ॥

यद्यभक्तस्तर्हि स्वरे दोषो भवति । दधि च्छादयति । मधु च्छादयति । तिङ-

---

* ६. ३. ६१. † ६. १. ६७. ‡ ७. २. ३५.

तिङः [८. १. २८] इति निघातो न प्राप्नोति । ननु च तुगेवातिङ् । न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्त इवयुक्ते वान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यतिङिति तिङ्प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि [६. १. ७७] अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः ।

आङ्माङोः सानुबन्धकनिर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः ॥१॥

आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियत आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थो माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह मा भूत् । आ छाया आ च्छाया । प्रमा छन्दः प्रमा च्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि ॥ १ ॥

दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छत्रम् विश्वजनस्य च्छत्त्रम् । न छायां कुरवोऽपराम् न च्छायां कुरवोऽपराम् ॥

इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

इग्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति* ।

जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति ॥

यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वस्तस्य प्राप्नोति । पचतीति ॥ एवं तर्हि

दीर्घस्य यण्

दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि । तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । दीर्घात्पदान्ताद्वा [७५; ७६] इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ॥ भवेत्सिद्धं कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । इदं तु न सिध्यति दध्यत्र मध्वत्रेति ।

ह्रस्व इति प्रवृत्तं

ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वस्य पिति कृति [७१] इति ॥ यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति ।

संबन्धवृत्त्या

संबन्धमनुवर्तिष्यते । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [७१] । संहितायाम् [७२] ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । छे च [७३] ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । आङ्माङोश्च [७४] ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । दीर्घात्पदान्ताद्वा [७५; ७६] ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । तत इको यणचि । ह्रस्वस्येति वर्तते पिति कृति तुगिति निवृत्तम् ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । चयनम् चायकः । लवनम् लावकः । अयादयोऽत्र

---

* ८. २. ३९.

बाधका भविष्यन्ति* ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः । खट्वैलका मालैलका ।

गुणवृद्धिबाध्यः ॥

गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमिकोऽचि यणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । शाकलम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं चोदयिष्यति‡ स न वक्तव्यो भवति ॥

यणादेशः प्लुतपूर्वस्य च ॥ १ ॥

यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् । अग्ना३इ इन्द्रम् । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३उ उदकम् पटा३वुदकम् । अग्ना३इ आशा अग्ना३याशा । पटा३उ आशा पटा३वाशा§ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ ॥ सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतप्रगृह्या अचि [६.१.१२५] इति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

दीर्घत्वं शाकलं च¶ मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशस्तयोर्य्वावचि संहितायाम्[८.२.१०८] इति तद्दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति ॥ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ ननु च तस्मिन्नप्युच्यमान इदं न वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यमिदं वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३ इ इन्द्रम् भो३ यिन्द्रम् । भो३ इ इह भो३ यिहेति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् ॥ तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यणः [८.२.४] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् । ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं भो३ यिन्द्रम् भो३ यिहेति । छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम् । भो३ यिन्द्रम् भो३ यिहेति साम गायति । एषोऽपि च्छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोगः क्रियते ॥

* ६. १. ७८. † ६. १. ८७; ८८. ‡ ६. १. १२७.* § ८. २. १०७. ¶ ६. १. १०१; १२७.

जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।
दीर्घस्य यण्ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यः ॥ १ ॥
नित्ये च यः शाकलभावसमासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार ।
सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥

वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः ॥ १ ॥

वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति ॥ स तर्हि कर्तव्यः । न कर्तव्यः । वान्तग्रहणं न करिष्यते । एचो यि प्रत्ययेऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् । यदि वान्तग्रहणं न क्रियते चेयम् जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे [६. १. ८१] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचः । तयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यम् पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसो दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥

गोर्यूतौ छन्दसि ॥ २ ॥

गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोयूतिमित्येवान्यत्र ॥

अध्वपरिमाणे च ॥ ३ ॥

अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोयूतिमित्येवान्यत्र ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ६ । १ । ८० ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञा-

येत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति । नैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति । किं च स्यात् । अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शङ्कव्यं* दारु । पिचव्यः* कार्पास इति ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ६ । १ । ८२ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । स एव क्रीणात्यर्थः । इह मा भूत् । क्रेयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यमिति ॥

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ६ । १ । ८३ ॥

भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

भय्यादिप्रकरणे हृदय्या† उपसंख्यानं कर्तव्यम् । हृदय्या आपः ॥

अच्छरस्य च ॥ २ ॥

शरस्य च हृदस्य चातोऽच्वक्तव्यः । हृदव्या आपः । शरव्या वै तेजनम् । शरव्यस्य पशूनभिघातुकः स्यात् ॥

शरुवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥

ऋञ्जती शरुरित्यपि दृश्यते ॥ ४ ॥

ऋञ्जती शरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते ॥

शरुहस्त इति च लोके ॥ ५ ॥

शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

---

* ५. १. २; ६. ४. १४६. † ४. ४. ११०.

एकः पूर्वपरयोः ॥ ६ । १ । ८४ ॥

एकवचनं किमर्थम् ।

एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

एकवचनं क्रियत एक आदेशो यथा स्यात्पृथगादेशो मा भूदिति ॥

न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति । तद्यथा । द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति । न चोच्यत एकमित्येकं चासौ करोति ॥ किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ।

तच्चैकवाक्यभावात् ॥ ३ ॥

एकवाक्यभावाद्द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावाद्व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६. ४. २०] भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् [६. ४. ४७] इति ॥ यत्तावदुच्यत एकवाक्यभावादिति तन्न । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः [८. २. ४२] उभौ साभ्यासस्य [८.४.२१] इति । कथं यत्तदुक्तं व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्यामिति । इह तावज्ज्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति स्तां द्वावूठौ नास्ति दोषः सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । इह भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्यामिति वक्ष्यति ह्येतद्भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयत इति* ॥ यदुच्यतेऽर्थात्प्रकरणाद्वेति तन्न । किं कारणम् । एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्य-

---

* ६. ४. ४७.*

भावात् । अङ्ग हि भवान्ग्राम्यं पांशुरपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीत्वनयोः पूलयोः कटं कुर्वनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विंत्येकमेवासौ करिष्यति । कथं यदुक्तं व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः उभौ साभ्यासस्येति । इह तावद्रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये । कथम् । योगविभागः करिष्यते । रदाभ्यां निष्ठातो नः । ततः पूर्वस्य च द इति । इहाप्युभौ साभ्यासस्येत्युभौग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौ भविष्यतः ॥

तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ ४ ॥

तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति यथा लोके । तद्यथा । लोके वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति । तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति । तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति । एवमिहापि खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात्* ॥

सिद्धं तु धर्मोपदेशने ऽनवयवविज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रं धर्मोपदेशने चास्मिञ्शास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥ लोके तावद्ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यादेकं च ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यादेकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेत्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्सकृदिष्ट्वा पुनरिज्या न प्रवर्तेत ॥ उभयथेह लोके दृश्यतेऽवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽनवयवेनापि । कथं पुनरिदमुभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह तावद्वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थम् । सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इत्युपनयनं संस्कारार्थम् । सकृच्चासावु-

* ६. १. ८७.

पनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम् । सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ॥ इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान्दोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति ॥

स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेतीज्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम् । किम् । स्वर्गे लोके ऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरत इति । तच्च द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोगे प्रयोजनमुक्तम् । किम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । यद्येकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते । न वै कामानां तृप्तिरस्ति ॥

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ।

पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

पूर्वपरग्रहणं क्रियते परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत् । आद्गुणः [६. १. ८७] इति ॥ कथं च प्राप्नोति ।

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ ७ ॥

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् [६. ३. ९७] इति ॥

षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु ॥ ८ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं च पूर्वपरग्रहणं क्रियते । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः ॥ ९ ॥

अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य ॥ नैष दोषः । आदित्येषा पञ्चम्यचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । तथाचीत्येषा सप्तम्यादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति[*] स न दोषो भवति ॥

अन्तादिवच्च ॥ ६ । १ । ८५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात् ॥ १ ॥

अन्तादिवदित्युच्यत आमिश्रस्यादेशवचनात् । आमिश्रस्यायमादेश उच्यते स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते नापि परग्रहणेन । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्येते नाप्युदकग्रहणेन । इष्यते च ग्रहणं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः ॥ २ ॥

तत्र यस्यान्तादिवद्भाव इष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः । अस्यान्तवद्भवत्यस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति[†] वर्तते । पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति । परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति ॥ अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं

* १. १. ६६*. † ६. १. ८४.

तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवत्याहोस्वित्परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ।. किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिको ऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके यो द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

अन्तवत्त्वे प्रयोजनं बह्वच्पूर्वपदाट्ठज्विधाने ॥ ४ ॥

अन्तवत्त्वे बह्वच्पूर्वपदाट्ठज्विधाने प्रयोजनम् । द्वादशान्यिकः । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं बह्वच्पूर्वपदाट्ठज्भवतीति* । क्व तर्हि स्यात् । यत्र कृतेऽप्येकादेशे बह्वच्पूर्वपदं भवति । त्रयोदशान्यिकः ॥

प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ ॥ ५ ॥

प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम् । मधु पिबन्ति । शिदशितोरेकादेशः शितोऽन्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं शितीति पिबादेशः† । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । पिबति ॥

वैभक्तस्य णत्वे ॥ ६ ॥

वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । क्षीरपेण सुरापेण । उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमेकाजुत्तरपदे णो भवतीति‡ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । क्षीरपाणाम् सुरापाणाम् ॥

अदस ईत्त्वोत्वे ॥ ७ ॥

अदस ईत्त्वोत्वे प्रयोजनम् । अमी§ अत्र अमी आसते । अमू§ अत्र अमू आसाते । अदस्विभक्त्योरेकादेशो ऽदसो ऽन्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमदसो ऽसेर्दादु दो म एत ईद्बहुवचने [८. २. ८०; ८१] इति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । अमीभिः अमूभ्याम् ॥

---

* ४. ४. ६४. † ७. ३. ७८. ‡ ८. ४. १२.

§ ७. २. १०२; ६. १. ९७; ७. १. १७; ६. १. ८७; ६. १. ८८.

स्वरितत्वे प्रयोजनम् । कार्या हार्या । तिदतितोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं तित्स्वरितम् [६.१.१८५] इति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । कार्यः हार्यः ॥

स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश* इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नित्य एकादेशः । कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य एकादेशः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वम् । स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वं स्वरितत्वे कृत आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति ॥

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम् । गुडोदकम् मथितोदकम् । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमुदकेऽकेवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति‡ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो नास्ति । उदश्विदुदकम् ॥

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ १० ॥

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वस्यावकाशः । उदश्विदुदकम् । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । मथितोदकम् गुडोदकम् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

---

* ६.१.१०१. † ४.३.१४०*. ‡ ६.२.९६.

एकादेशे हि स्वरिताप्रसिद्धिः ॥ ११ ॥

एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेश एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति स्वरितो वानुदात्ते पदादौ [८.२.६] इति । गुडोदकम् मथितोदकम् ॥

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्राटिता प्राशिता । कृद्गत्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति* । क्व तर्हि स्यात् । यत्र नैकादेशः । प्रकारकः प्रकरणम् ॥

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ १२ ॥

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः । प्रकारकः प्रकरणम् । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । प्राटिता प्राशिता । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ १३ ॥

यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेश एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति । किं कारणम् । उत्तरपदस्यापरत्वात् । न हीदानीमेकादेशे कृत उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्तादिवद्भावेन परम् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥

उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥ १४ ॥

उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः । पूर्वत्रैगर्तकः अपरत्रैगर्तकः । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन† ॥

एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वात् ॥ १५ ॥

एकादेशस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति ॥ तत्र को दोषः ।

---

* ६. २. १३९. † ७. ३. १४.

तत्र वृद्धिविधानम् ॥ १६ ॥

तत्र वृद्धिर्विधेया ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति* लोपेन ह्रियतेऽपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संपन्नः । तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् ॥ १७ ॥

आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां प्रयोजनम् । अग्नी इति वायू इति† । द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमीदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् [१. १. ११] इति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । त्रपुणी इति जतुनी इति ॥

सुप्तिङाब्विधिषु ॥ १८ ॥

सुप्तिङाब्विधिषु प्रयोजनम् । सुप् । वृक्षे तिष्ठति । प्लक्षे तिष्ठति । सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं सुबन्तं पदमिति‡ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । वृक्षस्तिष्ठति । प्लक्षस्तिष्ठति । सुप् ॥ तिङ् । पचे यज इति । तिङतिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं तिङन्तं पदमिति‡ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । पचति यजति । तिङ् ॥ आप् । खट्वा माला । आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाबन्तात्सोर्लोपो भवतीति§ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ॥

आङ्ग्रहणे पदविधौ ॥ १९ ॥

आङ्ग्रहणे पदविधौ प्रयोजनम् । अद्याहते । कदाहते । आङनाङोरेकादेश आङ आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहनः [१.३.२८] इत्यात्मनेपदं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । आहते ॥

* ६. ४. १४८. † ६. १. १०२. ‡ १. ४. १४. § ६. १. ६८.

आटश्च वृद्धिविधौ ॥ २० ॥

आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अधैहिष्ट । कदैहिष्ट । आटोऽग्यशब्दस्य नैकादेश आट आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाटश्चाचि वृद्धिर्भवतीति* । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट ॥

कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ २१ ॥

कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् । धारयः पारयः† । कृदकृतोरेकादेशः कृत आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं कृदन्तं प्रातिपदिकमिति‡ । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कारकः हारकः ॥

नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ॥ २२ ॥

अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । के पुनरभ्यासादयः । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनानि§ । अभ्यासह्रस्वत्वम् । उपेयाज उपोवाप । ऊहेर्ह्रस्वत्वम् । उपोह्यते प्रोह्यते परोह्यते । अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अम्बात्र अक्कात्र । कुमारीदम् किशोरीदम् । आराशस्त्रीदम् धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् निर्वाराणसीदम् । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २३ ॥

न वैतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । बहिरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

वर्णाश्रयविधौ च ॥ २४ ॥

वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं खट्वाभिर्जुहावास्या अश्व इति ॥ २५ ॥

इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति¶ । नैष दोषः । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् ।

* ६. १. ९०. † ३. १. १३८; ६८. ‡ १. २. ४६. § ७. ४. ५९; २३; ७. ३. १०७; १. २ २७; ४८
¶ ७. १. ९.

'कीलालपाभिः शुभंयाभिः ॥ जुहाव* । आत औ णलः [७. १. ३४] इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥ अस्या अश्व इति । एङः पदान्तादति [६. १. १०९] इति पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

न वाताद्रूप्यातिदेशात् ॥ २६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अताद्रूप्यातिदेशात् । नेह ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया वा एते विधयोऽताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६ । १ । ८६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥ १ ॥

षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यत आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । कोऽसिञ्चत् । योऽसिञ्चत् । एकादेशे† कृत इण इति षत्वं‡ प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अधीत्य प्रेत्य । एकादेशे कृते ह्रस्वस्येति§ तुग्न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात् ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः । अधीत्य प्रेत्येति । किं कारणम् । उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येत्युच्यते न चात्र ह्रस्वं पश्यामः ॥ ननु चासिद्धवचनात्सिद्धम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ ३ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । न ह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

---

* ६. १. ३३; १०८. † ६. १. १०९. ‡ ८. ३. ५९. § ६. १. ७१.

तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च ॥ ४ ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यो ऽसिद्धत्वं च । अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः । कोऽसिञ्चत् योऽसिञ्चदित्यत्रासिद्धत्वम् ॥

स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

स्थानिवद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यासिद्धत्वं क्रियते । किं तर्हि । शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति ॥

संप्रसारणङीट्सु सिद्धः । संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम् । शकहूषु परिवीषु* । संप्रसारण । ङि । वृक्षे च्छत्रम् वृक्षे छत्रम् । ङि । इट् । अपचे च्छत्रम् अपचे छत्रम्† ॥

संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् ॥ ६ ॥

संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः । कुतः । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥ यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधि अत्र षत्वं प्राप्नोति‡ । तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं भवति ॥ यदि षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं शकहूषु परिवीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधीति । नैष दोषः । भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य§ । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते शकहूषु परिवीष्वित्यत्र षत्वं न प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । किं च तुल्यजातीयम् । यः कुप्वोः ॥ यद्येवं वेञोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति उदिति चेष्यते¶ । यथालक्षणमप्रयुक्ते । अथवा नैवं विज्ञायते पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति । कथं तर्हि । परस्य च पदादेः पूर्वस्य च पदान्तस्येति ॥

आद्गुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

गुणग्रहणं किमर्थं नादेको भवतीत्येवोच्येत ।

* ६. १. १५; १०८; ६. ४. २; ८. ३. ५९. † ६. १. ७६. ‡ ६. ३. १२२; ६. १. १०२; ८. २. ६६;

आदेकश्चेद्गुणः केन

आदेकश्चेद्गुणः केनेदानीं भविष्यति । खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः । खट्वोदकम् मालोदकम्

स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति ॥ ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः ।

ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ

ऐदौतौ न भविष्यतः । किं कारणम् । एचि ह्येदौतावुच्येते* ॥ इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यं न च ऋकार उभयोरन्तरतमः ॥ आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

आकारो नर्ति धातौ सः

आकारो न भविष्यति । किं कारणम् । ऋति धातावाकार उच्यते† तन्नियमार्थं भविष्यति । ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रेति ॥ प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति ।

प्लुतश्च विषये स्मृतः ।

विषये प्लुत उच्यते‡ यत्र च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥

आन्तर्यात्त्रिचतुर्मात्राः

इदं तर्हि प्रयोजनमान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः ॥ अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ।

तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

तपरे गुणवृद्धी§ । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३. ३. ५७] इहैव स्यात् यवः

---

* ६. १. ८८.   † ६. १. ९१.   ‡ ८. २. ८२—१०५.   § १. १. १; २.

स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । असंदेहार्थस्तकारः । यद्यसंदेहार्थस्तकारो दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥

गुणे ङिशीटामुपसंख्यानं दीर्घत्वबाधनार्थम् ॥ १ ॥

गुणे ङिशीटामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ङि । वृक्ष इन्द्रः प्लक्ष इन्द्रः । शी । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । इट् । अपच इन्द्रम् अयज इन्द्रम् । किं प्रयोजनम् । दीर्घत्वबाधनार्थम् । सवर्णदीर्घत्वं* मा भूदिति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वम् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

आदेकश्चेद्गुणः केन स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।
ऐदौतौ नैचि तावुक्तावृकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥
आकारो नार्ति धातौ स प्लुतश्च विषये स्मृतः ।
आन्तर्याच्चिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ६ । १ । ८९ ॥

किमिदमेत्येधत्यो रूपग्रहणमाहोस्विद्धातुग्रहणम् । किं चातः । यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति उपैषि प्रैषि उपैमि प्रैमीति न सिध्यति । अथ धातुग्रहणं सिद्धमेतद्भवति ॥ किं तर्हीति ।

इणीकारादौ वृद्धिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उपेतः प्रेत इति ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । वृद्धिरेचि [८८] । तत एत्येधत्योः । एत्येधत्योश्चैचि

---

* ६.१.१०१.

वृद्धिर्भवति । तत ऊठि । ऊठि च वृद्धिर्भवतीति ॥ एवमपि आ इत एतः उपेतः प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति । आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति* । नाप्राप्ते पररूप इयं वृद्धिरारभ्यते सा यथैङि पररूपं† बाधत एवमाङि पररूपं बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त एङि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यत आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम् ॥

अक्षादूहिन्याम् ॥ ३ ॥

अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या । अक्षौहिणी ॥

प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥ ४ ॥

प्रादूह ऊढ ऊढि एष एष्येत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या । प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः ॥

स्वादीरेरिणोः ॥ ५ ॥

स्वादीर ईरिनित्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरः स्वैरी ॥ ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं स्वैरीति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्‡ । स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी ॥

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ६ ॥

ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या । सुखार्तः दुःखार्तः । ऋत इति किम् । सुखेतः दुःखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् । परमर्तः । समास इति किम् । सुखेनर्तः ॥

प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे ॥ ७ ॥

प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे वृद्धिर्वक्तव्या । प्रार्णम् वत्सतरार्णम् कम्बलार्णम् वसनार्णम् ॥

ऋणदशाभ्यां च ॥ ८ ॥

ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या । ऋणार्णम् दशार्णम् ॥

---

* ६.१.९५. † ६.१.९४. ‡ ५.२.११५.

आटश्च || ६ | १ | ९० ||

किमर्थश्चकारः | वृद्धेरनुकर्षणार्थः | नैतदस्ति प्रयोजनम् | प्रकृता* वृद्धिरनुवर्तिष्यते || इदं तर्हि प्रयोजनमाटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति | किं चान्यत्प्राप्नोति | पररूपम् | उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति† स न वक्तव्यो भवति ||

उपसर्गादृति धातौ || ६ | १ | ९१ ||

धाताविति किमर्थम् | इह मा भूत् | प्रर्षभं वनम् |

उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहण उक्तम् || १ ||

किमुक्तम् | गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति‡ || क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रर्च्छक इति प्राप्नोति | यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति || इदं तर्हि प्रयोजनमुपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति | किं चान्यत्प्राप्नोति | ह्रस्वत्वमृत्यकः [६. १. १२८] इति | ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति§ स न वक्तव्यो भवति ||

छे तुकः संबुद्धिगुणः || २ ||

छे तुग्भवतीत्यस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन¶ | छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः | इच्छति गच्छति | संबुद्धिगुणस्यावकाशः | अग्ने वायो | इहोभयं प्राप्नोति | अग्ने च्छत्त्रम् अग्ने छत्त्रम् | वायो च्छत्त्रम् वायो छत्त्रम् | संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन || स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः |

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् || ३ ||

न वा वक्तव्यः | किं कारणम् | बहिरङ्गलक्षणत्वात् | बहिरङ्गलक्षणस्तुक् | अन्तरङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः | असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे || अन्तरेण विप्रतिषेधम-

---

* ६. १. ८८. † ६. १. ९५*. ‡ १. ४ ६०*. § ६. १. १२८*.
¶ ६. १. ७३-७६; ७. ३. १०८.

न्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । इदमिह संप्रधार्यम् । संबुद्धिलोपः* क्रियतां गुण इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्गुणः । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो गुणो न हि कृते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति । तावत्येव छेनानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम् । तस्मात्तुङुच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च ॥ ४ ॥

संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः† । हूतः जीनः संवीतः शूनः । तुकोऽवकाशः । अग्निचित् सोमसुत्‡ । इहोभयं प्राप्नोति । परिवीषु शकहूषु ॥ णिलोपस्यावकाशः§ । कारणा हारणा । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रकार्य गतः । प्रहार्य गतः ॥ अल्लोपस्यावकाशः¶ । चिकीर्षिता जिहीर्षिता । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रचिकीर्ष्य गतः । प्रजिहीर्ष्य गतः ॥ अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । के पुनरभ्यासगुणादयः । ह्रस्वत्वात्त्वेत्त्वगुणाः** । ह्रस्वत्वस्यावकाशः । पपतुः पपुः । तस्थतुः तस्थुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छतुः अपचच्छुः । अत्त्वस्यावकाशः । चक्रतुः चक्रुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छृदतुः अपचच्छृदुः । इत्त्वस्यावकाशः । पिपक्षति यियक्षति । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणस्यावकाशः । लोलूयते बेभिद्यते । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते ॥

यणादेशादाद्गुणः ॥ ५ ॥

यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन†† । यणादेशस्यावकाशः । दध्यत्र मध्वत्र । आद्गुणस्यावकाशः । खट्वेन्द्रः खट्वोदकम् । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र‡‡ ॥

इरुर्गुणवृद्धिविधयश्च ॥ ६ ॥

इरुर्गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ इरुरोरवकाशः§§ । आस्तीर्णम् निपूर्ताः पिण्डाः । यणादेशस्यावकाशः । चक्रतुः चक्रुः । इहोभयं प्राप्नोति । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । मित्रावरुणौ ततुरिः । किरति गिरति ॥ गुणवृद्ध्योरवकाशः ।

---

* ६. १. ६९. † ६. ४. २. ‡ ६. १. ७१. § ६. ४. ५१. ¶ ६. ४. ४८. ** ७. ४. ५९; ६६; ७९; ८२. †† ६. १. ७७; ८७. ‡‡ ८. २. ६६; ६. १. ११३. §§ ७. १. १००-१०३.

चेता* गौः† । यणादेशस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनम् चायकः । लवनम् लावकः ॥

भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च ॥ ७ ॥

भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन । भलोपस्यावकाशः । गार्ग्यः वात्स्यः‡ । एकादेशयणादेशयोरवकाशः । दधीन्द्रः मधूदकम् । दध्यत्र मध्वत्र§ । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षी¶ दाक्षायणः** । प्लाक्षी प्लाक्षायणः ॥ अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । अचि भलोपस्यावकाशः । दाक्षी दाक्षायणः । प्लाक्षी प्लाक्षायणः । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । गार्ग्येयः†† गार्ग्यः‡‡ ॥ धातुस्वरस्यावकाशः । पचति पठति§§ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । श्र्यर्थम्¶¶ श्रीषा*** ॥ प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः । आम्रः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अग्न्युदकम्††† वृक्षार्थम्‡‡‡ ॥ प्रत्ययस्वरस्यावकाशः । चिकीर्षुः औपगवः§§§ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्ष्वर्थम् औपगवार्थम् ॥ समासान्तोदात्तस्यावकाशः । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः¶¶¶ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । राजवैद्यर्थम् राजवैदीहते ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः । नदी कुमारी**** । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कुमार्यर्थम् कुमारीहते ॥

अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके ॥ ८ ॥

अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुक एकादेशाद्भवतो विप्रतिषेधेन । अल्लोपस्यावकाशः । चिकीर्षिता जिहीर्षिता†††† । एकादेशस्यावकाशः । पचन्ति पठन्ति‡‡‡‡ । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षकः जिहीर्षकः§§§§ ॥ आल्लोपस्यावकाशः¶¶¶¶ । पपिः सोमं ददिर्गाः । एकादेशस्यावकाशः । यान्ति वान्ति । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः ययुः ॥

---

* ७. ३. ८४. † ७. १. ९०; ७. २. ११५. ‡ ६. ४. १४८. § ६. १. १०१; ७७. ¶ ४. १. ९५; ६५; ६. ४. १४८. ** ४. १. १०१; ७. १. २; ६. ४. १४८. †† ४. १. १२३; ७. १. २; ६. ४. १४८. ‡‡ ४. १. ११२; ६. ४. १४८. §§ ६. १. १६२. ¶¶ ६. २. ४४; ६. १. ७७; ८. २. ४. *** ६. २. १; ६. १. १०१; ८. २. ६;–६. २. १३९; ६. १. १६९. ††† ६. २. १; ८. २. ४. ‡‡‡ ६. २. ४४; ८ २. ६. §§§ ३. १. ३. ¶¶¶ ६. १. २२३. **** ६. १. १६१. †††† ६. ४. ४८. ‡‡‡‡ ६ १. ९७. §§§§ ६. १. १९३. ¶¶¶¶ ६. ४. ६४.

इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्च ॥ ९ ॥

इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्चैकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन । इयङुवङोरवकाशः* । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिक्षियिव चिक्षियिम । लुलुवतुः लुलुवुः । पुपुवतुः पुपुवुः ॥ गुणवृद्ध्योरवकाशः । चेता† गौः‡ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । साधुचायी§ सुचायी¶ । नग्नंभावुको**ऽध्वर्युः । शयिता शयितुम् ॥ टितोऽवकाशः†† । अग्नीनाम् इन्दूनाम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षाणाम् प्लक्षाणाम् ॥ कितोऽवकाशः‡‡ । साधुदायी सुष्ठुदायी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दायकः धायकः ॥ मितोऽवकाशः§§ । त्रपुणी जतुनी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अस्थीनि दधीनि । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि ॥ पूर्वपदविकाराणामवकाशः¶¶ । होतापोतारौ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नेष्टोद्गातारौ आग्नेन्द्रम् ॥

उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम् । उत्तरपदविकाराणामवकाशः*** । समीपम् दुरीपम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीपम् वीपम् । प्रेपम् परेपम् ॥

औतोऽम्शसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

औतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचिनवम् असुनवम् ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । गोग्रहणं करिष्यते । आ गोत इति वक्तव्यम् ।

गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्यां गच्छ ॥

* ६. ४. ७७. † ७. ३. ८४. ‡ ७. १. ९०: ७. २. ११५. § ३. २. ७८*. ¶ ३ २. ७८. ** ३. २. ५७. †† ७. १. ५४. ‡‡ ७. २. ३३. §§ ७. १. ७२; ७३. ¶¶ ६. ३. २५; २६. *** ६ ३. ९७.

समासाच्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रगुं पश्य । शबलगुं पश्य ॥ ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ह्रस्वत्वे* कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । आत्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणमात्वम् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ननु चा गोत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । कथम् । ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । नेत्याह । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । आ गोत इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति† ॥

स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमोतस्तिङि प्रतिषेध इति ।

सुब्‌धिकारात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

सुपीति वर्तते । क्व प्रकृतम् । वा सुप्यापिशलेः [९२] इति ॥ यद्यनुवर्तत इहापि विभाषा प्राप्नोति । सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत एकदेशो न ।

एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि ॥ ६ ॥

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । अलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्‡ ॥ एवमपि

अम्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् ॥ ७ ॥

अम्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वृद्धिबलीयस्त्वात् । परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति§ ॥

---

* १. २. ४८.   † १. १. ५६*.   ‡ ६. ३. १; २५; ६. ४, १.   § ७. १. ९०; ७. २. ११५.

न वानवकाशत्वात् ॥ ८ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥ सावकाशमात्वम् । कोऽवकाशः । द्यां गच्छ ॥

द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः ॥ ९ ॥

द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया । किं प्रयोजनम् ।

यद्द्याव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ १० ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते ऽनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥

एङि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥

पररूपप्रकरणे तुन्वोर्वि निपात उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पररूपप्रकरणे तु न्वित्येतयोर्वकारादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै त्वै । नु वै न्वै । वकारादाविति किमर्थम् । त्वावत् न्वावत् । निपात इति किमर्थम् । तु वानि । नु वानि ॥

न वा निपातैकत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । निपातैकत्वात् । एक एवायं निपातः । त्वै न्वै ॥

एवे चानियोगे ॥ ३ ॥

एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह एव इहेव । अद्येव । अनियोग इति किमर्थम् । इहैव भव मा स्म गाः । अत्रैव त्वमिह वयं तु शोवाः ॥

शकन्ध्वादिषु च ॥ ४ ॥

शकन्ध्वादिषु च पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः शकन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीम अन्तः सीमन्तः । केशेष्विति वक्तव्यम् । यो हि सीम्नोऽन्तः सीमान्तः स भवति ॥

ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ ५ ॥

ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् । स्थूलौतुः स्थूलोतुः । बिम्बौष्ठी बिम्बोष्ठी ॥

एमनादिषु च्छन्दसि ॥ ६ ॥

एमनादिषु च्छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्मन्सादयामि ॥

ओमाङोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

किमर्थश्चकारः । एङीत्यनुकृष्यते* । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अद्य आ ऋश्यात् अद्यार्श्यात् । कदार्श्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । चोऽनर्थकोऽनधिकारादेङः ॥

उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

उसि पररूप ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औस्रीयत् औढीयत् औंकारीयत् ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमाटश्च[९०] इत्यत्र चकारस्य प्रयोजनं वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति‡ ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादिति किमर्थम् । का उस्रा कोस्रा ॥ अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति का उस्रा कोस्रा । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । भिन्द्या उस् भिन्द्युः । छिन्द्या उस् छिन्द्युः ॥ एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥ उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । अतो गुणे [९७] अपदान्ताद्यथा स्यादिति । इह मा भूत् । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रमिति ॥

---

* ६. १. ९४. † ६. १. ९६. ‡ ६. १. ९०*.

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ || ६ | १ | ९८ ||

इतावनेकाज्ग्रहणं श्रदर्थम् || १ ||

इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् | किं प्रयोजनम् | श्रदर्थम् | इह मा भूत् | श्रदिति ||

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा || ६ | १ | ९९ ||

नित्यमाम्रेडिते डाचि || १ ||

नित्यमाम्रेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् | पटपटायति* ||

अकारान्तानुकरणाद्वा || २ ||

अथवाकारान्तमेतदनुकरणम् || भवेत्सिद्धं यदाकारान्तं यदा तु खल्वच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति | विचित्रास्तद्धितवृत्तयः | नातस्तद्धित उत्पद्यते ||

अकः सवर्णे दीर्घः || ६ | १ | १०१ ||

सवर्णदीर्घत्व ऋति ॠवावचनम् || १ ||

सवर्णदीर्घत्व ऋति ॠ वा भवतीति वक्तव्यम् | होतॄ ऋकारः होतृकारः ||

ऌति ॡवावचनम् || २ ||

ऌति ॡ वा भवतीति वक्तव्यम् | होतॄ ऌकारः होतॣकारः ||

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ||

---

* ३. १. १३

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः || ६ | १ | १०२ ||

प्रथमयोरित्युच्यते कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं किं विभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः | विभक्त्योरित्याह | कथं ज्ञायते | अचीति* वर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः | ननु चैवं विज्ञायतेऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति | यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसि [१०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति | अथवा सुपीति† वर्तते ||

अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घोऽमि पूर्वत्वं‡ चोच्यते न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम् | न सिध्यति | प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्युच्यमानेऽम्यपि दीर्घः प्राप्नोति | वृक्षम् प्लक्षम् | नैष दोषः | यत्पूर्वस्मिन्योगे§ दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् | एवमपीदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत | वृक्षम् प्लक्षम् | द्विमात्रः प्राप्नोति | नैष दोषः | सवर्णग्रहणं न करिष्यते | यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते कुतो व्यवस्था | आन्तर्यतः | यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति वृक्षम् प्लक्षम् द्विमात्रः | तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्तते तस्मिन्ननुवर्तमानेऽमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यम् || अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहैवोच्येत प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि चेति | यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि दीर्घः प्रसज्येत | वृक्षम् प्लक्षम् | नैष दोषः | दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते | एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत | सवर्णग्रहणं न करिष्यते | यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते पूर्वस्मिन्योगे विप्रतिषिद्धम् | यदि पूर्वो न दीर्घोऽथ दीर्घो न पूर्वः पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् | तस्मादुभयमारब्धव्यं पृथक्च वक्तव्यम् ||

प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः || १ ||

प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः | प्रथमयोरकः सवर्णदीर्घो भवति | ततः पूर्वसवर्णः | पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति | किमर्थो योगविभागः | सवर्णदीर्घार्थः | सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात् ||

एकयोगे हि जस्शसोः पररूपप्रसङ्गः || २ ||

एकयोगे हि सति जस्शसोः पररूपं¶ प्रसज्येत | वृक्षाः प्लक्षाः | वृक्षान् प्लक्षान् || ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते | नोत्सहते बाधितुम् | किं कारणम् |

* ६. १. ७७. † ६. १. ९२; १. ४. १०३; १०४. ‡ ६. १. १०७. § ६. १. १०१. ¶ ६. १. ९७.

आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसंधिषु ॥ ३ ॥

आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ । तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः । तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः । तत्सर्वबाधकम् । सर्वबाधकत्वात्प्राप्नोति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाधते । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते ॥

योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति । वृक्षम् प्लक्षम् । यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधत एवममि* पूर्वत्वमपि बाधेत ॥

नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

नत्वस्य†चाभावः । वृक्षान् प्लक्षान् । किं कारणम् । तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । किं पुनः कारणं तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । इह मा भूत् । एताग्नाः‡ पश्य ॥ अस्तु तर्ह्येकयोग एव । ननु चोक्तमेकयोगे हि जस्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति । नैष दोषः ।

इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य ॥ ६ ॥

यदयं नादिचि [१०४] इतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जस्शसोः पररूपं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । वृक्षाः प्लक्षाः । वृक्षान् प्लक्षान् । यदि च जस्शसोः पररूपं स्यादिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो न जस्शसोः पररूपं भवतीति तत इज्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । दीर्घाज्जसि च [१०५] इचि चेति । यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत । इहापि तर्हि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति ॥ एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यान्नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नापि जस्ग्रहणम् । एतावदयं ब्रूयाद्दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रेति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जस्शसोः पररूपं भवतीति ॥

अथवा पुनरस्तु योगविभागः । ननु चोक्तं योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । अम्यपि* योगविभागः करिष्यते । अमि । अमि

* ६. १. १०७. † ६. १. १०३. ‡ ६. १. ९३.

यदुक्तं तन्न भवतीति । ततः पूर्वः । पूर्वश्च भवत्यमीति ॥ यदप्युच्यते नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशादिति कः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं प्रतिनिर्देष्टुम् । एवं किल प्रतिनिर्दिश्येत तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति । तच्च न । एवं प्रतिनिर्दिश्यते तस्मादको दीर्घादिति । अथवा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेकयोगः । ननु चोक्तं योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं योगविभागः पररूपं बाधिष्यतेऽमि पूर्वत्वं न बाधिष्यते । यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति नार्थ एकेनापि योगविभागेन । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवं पररूपं सवर्णदीर्घत्वं बाधिष्यते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधिष्यते ॥

अथवा सप्तमे* योगविभागः करिष्यते । इदमस्त्यतो दीर्घो यञि सुपि च [७. ३. १०१; १०२] इति । ततो वक्ष्यामि बहुवचने । बहुवचने चातो दीर्घो भवति । ततो झल्येत् । एकारश्च भवति बहुवचने झलीति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । वृक्षाणाम् प्लक्षाणाम् । तत्र को दोषः । दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति† । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् । नित्यं खल्वपि दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याड्ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आज्जसेरसुक् [७. १. ५०] इति । तेन कृतेऽपि दीर्घत्वे नुड्भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपाम् शुभंयाम् । आतो लोपो‡ऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातो धातोः [६. ४. १४०] इत्यातो लोपः संबन्धमनुवर्तिष्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपानां§ ब्राह्मणकुलानाम् । नपुंसकस्य नेत्यप्यनुवर्तिष्यते¶ ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६ । १ । १०३ ॥

किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु । कश्चात्र विशेषः ।

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ।

तन्न सिध्यति । भ्रूकुंसान्पश्येति ॥

नपुंसके तथैवेष्टं

तन्न सिध्यति । षण्ढान्पश्य । पण्डकान्पश्येति ॥

---

* ७. ३. १०३. † ७. १. ५४. ‡ ६. ४. १४०. § १. २. ४७; ७. ३. १०३. ¶ ७. १. २३; २६.

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति । चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः* पश्य ॥ अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु ।

पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्यं न सिध्यति ।

स्थूरान्पश्येति† ॥

कुण्डिन्या अररकायाः

अपत्यं च न सिध्यति । कुण्डिनान्पश्य‡ । अररकान्पश्य† ॥

पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥

पुंस्प्रधाना एते शब्दास्ततो नत्वं भविष्यति ॥

पुंस्प्राधान्ये त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ।

भ्रूकुंसान्पश्य । षण्ढान्पश्य । पण्डकान्पश्य । चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः पश्येति ॥ तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ।
नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥
पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्यं न सिध्यति ।
कुण्डिन्या अररकायाः पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥
पुंस्प्राधान्ये त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ।
तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत् § ॥ ३ ॥

अमि पूर्वः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

वा छन्दसीत्येव¶ । यमीं च यम्यं च । शमीं च शम्यं च । गौरीं च गौर्यं च । किशोरीं च किशोर्यं च ॥

* ५. ३. ९७; ९८.   † ४. १. १०५; २. ४. ६४; १. २. ४९.   ‡ ४. १. १०५; २. ४. ७०.
§ १. २. ५१.   ¶ ६. १. १०६.

संप्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

वा छन्दसीत्येव* । मित्रावरुणौ यज्यमानः । मित्रावरुणौ इज्यमानः ॥

संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा भूदिति । शकह्वर्थम् परिव्यर्थम्† ॥

सिद्धमसंप्रसारणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्रसारणात् । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य ॥ अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव । वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः । कथम् । अन्योऽन्यं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थान एक आदिश्यते ॥

कार्यकृतत्वाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनःप्रवृत्तिर्न भवति यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेत्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति ॥ यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं हूत इति दीर्घत्वं‡ न प्राप्नोति ।

दीर्घत्वं वचनप्रामाण्यात् ॥ ४ ॥

अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति ॥

अन्तवत्त्वाद्वा ॥ ५ ॥

अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति ॥

आटो वृद्धेरियङ् ॥ ६ ॥

आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ्भवति विप्रतिषेधेन§ । आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्या-

---

* ६. १. १०६. † ६. १. १५; १०८; ६. ४. २; ६. १. ७७. ‡ ६. ४. २.
§ ६. १- ९०; ६. ४. ७७.

वकाशः । ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट । इयङोऽवकाशः । अधीयाते अधीयते । इहोभयं प्राप्नोति । अध्यैयाताम् अध्यैयत । इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गाटो वृद्धिः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिरङ्गस्येयङादेशः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आट्क्रियतामियङादेश इति किमत्र कर्तव्यम्* । परत्वादियङ् । नित्य आडागमः । कृतेऽपीयङि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । इयङपि नित्यः । कृते ऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य इयङ् हि कृत आटि प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गाटो वृद्धिः । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्त्यवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादेशः ॥

आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः ॥ ७ ॥

आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन† । क्व । आङभ्यासयोः । आद्गुणस्यावकाशः । खट्वेन्द्रः खट्वोदकम् । सवर्णदीर्घत्वस्यावकाशः । दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । अद्य आ ऊढा अद्योढा । कदा आ ऊढा कदोढा । उप इइजतुः उपेजतुः । उप उउपतुः उपोपतुः । सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः । अस्त्वत्राद्गुणो ऽयवौ च हलादिशेषः‡ पुनराद्गुणो भविष्यति । भवेत्सिद्धम् उपेजतुः उपेजुरिति । इदं तु न सिध्यति उपोपतुः उपोपुरिति । अत्र ह्याद्गुणे कृत ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति§प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैष पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्त्योदन्तो निपात इति । किं कारणम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात्

स्वरदोषस्तु ॥ ८ ॥

स्वरे तु दोषो भवति । अद्योढा¶ एवं स्वरः प्रसज्येत अद्योढा** इति चेष्यते ॥ आङि पररूपवचनं††चेदानीमनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ।

आङि पररूपवचनं तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य ॥ ९ ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति । किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गं यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि । धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं

* ६. ४. ७२; ७७. † ६. १. ८७; १०१. ‡ ६. १. ७८; ७ ४. ६०.
§ १. १. १५; ६. १. १२५. ¶ ६. २. ४२; ८. २. ६. ** ८. २. ६; १. †† ६ १. ९५.

तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नाद्यशब्देन । किमर्थं तर्ह्याद्यशब्दः प्रयुज्यते । अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङेर्येङिस्मिन्ङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात् ॥ १० ॥

पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अग्नी अत्र । वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः* । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण ॥ पूर्वत्व । शकल्यर्थम् परिव्यर्थम् । पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्† । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व ॥ तहिलोप । अकार्यत्र अहार्यत्र । पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतो बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्‡ । तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप ॥ टेन । वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्§ । इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन ॥ ङेर्य । वृक्षायात्र प्लक्षायात्र । ङेर्यादेशश्च¶ प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार एङः पदान्तादति [६. १. १०९] इति परपूर्वत्वम् । ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । ङेर्य ॥ ङिस्मिन् । यस्मिन्निदम् तस्मिन्निदम् । स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्** । स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः । ङिस्मिन् ॥ ङिणलौत्वम् । अग्नाविदम् । ययावत्र । ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्†† । औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि‡‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षा अत्र । प्लक्षा अत्र । पूर्वसवर्णश्च§§ प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारोऽतो रोरप्लुतादप्लुते [६. १. ११३] इत्युत्वम् । पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः । न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु¶¶ ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ६ । १ । ११२ ॥

किमिदं ख्यत्यादिति । सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्*** । किं पुनः कारणं सखिप-

* ६. १. १०२; ७८. † ६. १. १०८; १०१. ‡ ६. ४. १०४; १०५..६. १. १०१.
§ ७. १. १२; ६. १. १०१. ¶ ७. १. १३. ** ७. १. १५; ६. १. १०१.
†† ७. ३. ११७-११०; ७. १. ३४; ६. १. १०१. ‡‡ १. ४. २. §§ ६. १. १०२.
¶¶ १. ४. २*. *** १. ४. ७; ८; (६. ३. १११.)

त्योर्विकृतग्रहणं क्रियते न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । गरीयांश्चैव हि निर्देशः स्यात् । इह च प्रसज्येत । अतिसखेरागच्छामि । अतिसखेः स्वम् । इह च न स्यात् । सखीयतेरप्रत्ययः । सख्युः पत्युः । लूनीयतेरप्रत्ययः । लून्युः पून्युः* ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ६ । १ । ११३ ॥

किमर्थमप्लुतादप्लुत इत्युच्यते । प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूदिति । प्लुतात्परस्य । सुस्रोता३ अत्र न्वसि† । प्लुते परतः । तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त‡ । अतो ऽतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतः स्यात् । असिद्धः§ प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति । अथाप्लुतादप्लुत इत्युच्यमाने यावतासिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति । अप्लुतभाविनोऽप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति¶ प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

अप्लुतादप्लुतवचने ऽकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अप्लुतादप्लुतवचने ऽकारहशोः** समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पयो३ट् पयो३द ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः प्लुतः । अन्तरङ्गमुत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । सुस्रोता३अत्र न्वसि । अन्तरङ्गोऽत्र प्लुतो बहिरङ्गमुत्वम् ॥ क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व वा बहिरङ्गमुत्वमुत्वं वान्तरङ्गं प्लुतो वा बहिरङ्गः । वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतो बहिरङ्गमुत्वम् । समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गः प्लुतः ॥ किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि । यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि । एवं मन्यते । असिद्धः प्लुत आश्रयात्सिद्धो भवति । अथवा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते साश्रयात्सिद्धा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । असिद्धपरिभाषायाम् । बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च ॥

---

* ८. २. ४४; १. † ८. २. ८४. ‡ ८. २. ८६. § ८. २. १. ¶ ६. १. १२५.
** ६. १. ११४.

नान्तःपादमव्यपरे ॥ ६ । १ । ११५ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः । नान्तःपादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः । कथम् । अचीति* वर्तते । अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ।

नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् ॥ एवं तर्ह्यतीति† वर्तते । अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ।

अकाराश्रयमिति चेदुत्त्ववचनम् ॥ २ ॥

अकाराश्रयमिति चेदुत्त्वं‡ वक्तव्यम् । कालो अश्वः । शतधारो अयं मणिः ॥

अयवोः प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

अयवोश्च§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यत् ॥ एङ्ग्रहणात्सिद्धम् । एङोऽतीति¶ वर्तते । एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ।

एङ्ग्रहणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

एङ्ग्रहणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नेरत्र । वायोरत्र । अतो रोरप्लुतादप्लुते [११३] एङश्चेत्युत्त्वं प्राप्नोति ॥

पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । ननु चोक्तमेङ्ग्रहणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वप्रतिषेध इति । नैष दोषः । पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ ६ । १ । १२३ ॥

गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

गोरग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । गवाग्रम्¶ ॥

---

* ६. १. ७७. † ६. १. १०९. ‡ ६. १. ११३. § ६. १. ७८. ¶ ६. २. १.

अवङादेशे हि स्वरदोषः ॥ २ ॥

अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् । अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भवति । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति । सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥

यदि पुनर्गमेर्डो विधीयेत । किं कृतं भवति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृत आन्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदैकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोऽपि तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति* । सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ॥

एतदप्यादेशे नास्त्यादेशस्यादिरुदात्तो भवतीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवाद्युदात्तैवमन्तोदात्तापि ॥ एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि । गवास्थि गवाक्षि† ॥

इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

इन्द्रादाविति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गवेन्द्रयज्ञे व्रीहीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायत इन्द्रेऽचीति । कथं तर्हि । अचि भवति । कतरस्मिन् । इन्द्रेऽचीति ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६ । १ । १२५ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव

* ३. १. ३. † ६. १. १२३.

योगे* विभाषाग्रहणं निवृत्तम् || इदं तर्हि प्रयोजनं प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति | किं चान्यत्प्राप्नोति | शाकलम्† | सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति‡ स न वक्तव्यो भवति ||

अथाज्ग्रहणं किमर्थम् | अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात् |

प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् || १ ||

प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकम् | किं कारणम् | अधिकारादेव सिद्धम् | अचीति प्रकृतमनुवर्तते | क्व प्रकृतम् | इको यणचि [६. १. ७७] इति ||

तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थम् || २ ||

तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतिभावार्थम् | तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात् | इह मा भूत् | जानु उ§ अस्य रुजति | जानू¶ अस्य रुजति | जान्वस्य** रुजतीति |

अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते | स्वरसंधिर्मा भूदिति | उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वरसंधिः प्राप्नोति | प्लुते कृते न भविष्यति | असिद्धः†† प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति |

प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति || ३ ||

यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति ||

एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः || ४ ||

एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति | शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः |

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् || ५ ||

न वातिप्रसङ्गः | किं कारणम् | बहिरङ्गलक्षणत्वात् | बहिरङ्गः प्लुतः | अन्तरङ्ग एकादेशः | असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ||

* ६. १. १२४. † ६. १. १२७. ‡ ६. १. १२७*. § १. १. १४.
¶ ६. १. १०१; १२५. ** ८. ३. ३३. †† ८. २. १.

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६ । १ । १२६ ॥

आङोऽनर्थकस्य ॥ १ ॥

आङोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ६ । १ । १२७ ॥

किमर्थश्चकारः । प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते* । किं प्रयोजनम् । स्वरसंधिर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्न स्याद्ध्रस्वानां तु खलु स्वरसंधिः प्राप्नोति । ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्न भविष्यति । न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति न हि भुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनःप्रवृत्तिरपि दृष्टा । भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । सामर्थ्यात्तत्र पुनःप्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत् । तद्यथा । अग्निर्यदद्ग्धं तद्दहति ॥ ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्रयोजनं स्वरसंधिर्मा भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा । पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यन्ते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या† । नित्यग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्‡ । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥

सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः ॥ १ ॥

सिन्नित्यसमासयोः शाकलस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः§ । प्रजां विन्दाम ऋत्वियाम् । वैयाकरणः सौवश्वः ॥ नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । नद्यामातिर्नद्यातिः ॥

* ६. १. ११५. † ६. १. १२५. ‡ ६. १. १२५*. § ५. १. १०६.

ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् ॥ २ ॥

ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईषा अक्षः । का ईमरे पिशङ्गिला । यथा अङ्गदः ॥

ऋत्यकः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

ऋत्यकः सवर्णार्थम् ॥ १ ॥

सवर्णार्थोऽयमारम्भः । होतृ ऋश्यः ॥

अनिगन्तार्थं च ॥ २ ॥

खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः ॥

ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन* । ऋति ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः । विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः । ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । उपार्ध्नोति प्रार्ध्नोति । उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र† धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

उपस्थित इत्युच्यते किमिदमुपस्थितं नाम । अनार्ष इतिकरणः । सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति ॥

अथ वद्वचनं किमर्थम् ।

वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

वद्वचनं क्रियते प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते त्रिमात्रता न प्रति-

* ६. १. ९१. † ६. १. ९१*.

षिध्यते । किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसंधिना भवितव्यम् ।

प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥ २ ॥

प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अग्नी३इति । वायू३इति । किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसंधिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते प्रगृह्यः प्रकृत्येति* ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ६ । १ । १३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम् ॥ १ ॥

अनुपस्थितार्थोऽयमारम्भः । चिनु ही३ इदम् चिनु हीदम् । सुनु ही३ इदम् सुनु हीदम् ॥ ईकारग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवद्भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वशा३ इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

किमर्थस्तकारः । तपरस्तत्कालस्य [१. १. ७०] इति तत्कालो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको भविष्यति ॥ न सिध्यति । ऊठि† कृत आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

सुट्कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । संस्कर्ता संस्कर्तुम् । नैतदस्ति

---

* ६. १. १२५. † ६. ४. १९.

प्रयोजनम् । सुडित्यादिलिङ्गोऽयं* करोतिश्च ककारादिस्तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम् । सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियतेऽककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः संचस्करुः ॥

सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् ॥१॥

सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् । कथम् ।

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनं† क्रियतां सुडिति सुड्भविष्यति विप्रतिषेधेन । तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः । बिभिदतुः बिभिदुः । सुटोऽवकाशः । संस्कर्ता संस्कर्तुम् । इहोभयं प्राप्नोति । संचस्करतुः संचस्करुरिति । सुड्भवति विप्रतिषेधेन ॥

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनःप्रसङ्गः ॥ २ ॥

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात् ॥

द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनःप्रसङ्ग इति चेद्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

तथा चानवस्था ॥ ४ ॥

पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था । तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेनावस्थानं भविष्यति ॥

अड्व्यवाय उपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समस्करोत् समस्कार्षीत् ॥

अभ्यासव्यवाये च ॥ ६ ॥

अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । संचस्करतुः संचस्करुः ॥ किमुच्यतेऽभ्यासव्यवाय इति यदेदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति ।

* १. १. ४६. † ६. १. ८.

अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ७ ॥

अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणः सुट् । अन्तरङ्गं द्विर्वचनम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यं कात्पूर्वो यथा स्यात् ॥

क्रियमाणेऽपि वै कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति न ह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् । किं कारणम् । आदिलिङ्गोऽयं क्रियते करोतिश्च ककारादिर्दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे । सुड्विधौ द्वैतं भवति । अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्याद्विशेषेण वा विधिरिति । द्विर्वचनविधौ चापि द्वैतं भवति । स्थाने द्विर्वचनं स्याद्विःप्रयोगो वा द्विर्वचनमिति । तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य च सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः । यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यद्येवाविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थमथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति ॥ द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । संपरिभ्यामिति* नैषा पञ्चमी । का तर्हि । तृतीया । संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति । व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति ॥

उपदेशिवद्वचनं च ॥ ८ ॥

उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

लिटिगुणचङिदीर्घप्रतिषेधार्थम् ॥ ९ ॥

लिटि गुणार्थं चङि दीर्घप्रतिषेधार्थम् । लिटि गुणार्थं† तावत् । संचस्करतुः संचस्करुः । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च‡ । समचिस्करत् ॥ लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः । वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति§ । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः । पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं हि धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्ट्यभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्य आस्यते गुरुणेत्य-

* ६. १. १३७. † ७. ४. १०. ‡ ७. ४. ९४. § ७. ४. १०*.

कर्मक उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको भवति कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ॥

यदि पुनरयं सुट्कात्पूर्वान्तः क्रियेत ।

कात्पूर्वान्त इति चेद्रुविधिप्रतिषेधः ॥ १० ॥

कात्पूर्वान्त इति चेद्रुः कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । संस्कर्ता । समो विधेयः सुटः प्रतिषेध्यः ॥ समस्तावन्न विधेयः । वक्ष्यत्येतत्संपुंकानां सत्वं रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति* । सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः । समः सुटि [८. ३. ५] इति द्विसकारको निर्देशः । सुटि सकारादाविति ॥ अथवा परादिः करिष्यते ।

परादाविड्गुणप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

यदि परादिरिड्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृषीष्ट । ऋतश्च संयोगादेः [७. २. ४३] इतीट् प्राप्नोति । संस्क्रियते । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः [७. ४. २९] इति गुणः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

अभक्ते स्वरः ॥ १२ ॥

यद्यभक्तः स्वरो न सिध्यति । संस्करोति । तिङ्ङतिङः [८. १. २८] इति निघातो न प्राप्नोति । ननु च सुडेवातिङ् । न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६ । १ । १४२ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ १ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाश्रयार्थी† ॥

---

* ८. ३. ५*. † १. ३. २१*.

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ ६ । १ । १४४ ॥

किमिदं सांतत्य इति । संततभावः सातत्यम् । यद्येत्रं सांतत्य इति भवितव्यम् ।

समो हितततयोर्वा लोपः ॥ १ ॥

समो हितततयोर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितम् सहितम् । संततम् सततम् ॥

सम्तुमुनोः कामे ॥ २ ॥

सम्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः । सकामः भोक्तुकामः ॥
मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः भोक्तुमनाः ॥

अवश्यमः कृत्ये ॥ ३ ॥

अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः । अवश्यभाव्यम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

इदमतिबहु क्रियते सेविते असेविते प्रमाण इति । सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् । केनेदानीमसेविते भविष्यति । नञा सेवितप्रतिषेधं विज्ञास्यामः ॥ नैवं शक्यम् । सेवितप्रसङ्ग एव स्यादसेविते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते । अविद्यमानसेविते ऽसेवित इति । तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६ । १ । १५० ॥

विष्किरः शकुनौ विकिरो वा ॥ १ ॥

विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम् । शकुनौ वेति ह्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न वावचनेन शकुनिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । निपातनमभिसंबध्यते । विष्किर इत्येतन्निपातनं शकुनौ वा निपात्यत इति ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

आश्चर्यमद्भुते ॥ १ ॥

आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आश्चर्यमुच्चता वृक्षस्य । आश्चर्यं नीला द्यौः । आश्चर्यमन्तरिक्षे ऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनित्य इत्येव सिद्धम् । इह तावदाश्चर्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते । किं तर्हि । उच्चता सा चानित्या । आश्चर्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसंबध्यते । किं तर्हि । नीलता सा चानित्या । आश्चर्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते । किं तर्हि । पतनक्रिया सा चानित्या । तत्रानित्य इत्येव सिद्धम् ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं मस्करी परिव्राजक इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्* । मस्करोऽस्यास्तीति ॥ न वै मस्करो ऽस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः । किं तर्हि । मा कृत कर्माणि मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करी परिव्राजकः ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६ । १ । १५७ ॥

अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्पा नदी । किष्किन्धा गुहा । किष्कुः ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च । तस्करः बृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा । प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

---

* ५. २. ११५.

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६ । १ । १५८ ॥

किमनुदात्तानि पदानि भवन्त्येकं पदं वर्जयित्वा । नेत्याह । पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वा । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा ॥ न कर्तव्यः । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धम् । कथम् । मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां पुष्पकाः । कालका एषां कालका इति । अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरामुदात्तः [७. १. ९८] चत्वारः अनड्वाहः । विकारस्य । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः [७. १. ७५] अस्थ्ना दध्ना । प्रकृतेः । गोपायति धूपायति* । प्रत्ययस्य च । कर्तव्यम् तैत्तिरीयः† । एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैकस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

यौगपद्यं तवै सिद्धं

यदयं तवै चान्तश्च युगपत् [६. २. ५१] इति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न युगपत्स्वरो भवतीति ॥ पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति ।

पर्यायो रिक्तशासनात् ।

यदयं रिक्ते विभाषा [६. १. २०८] इति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति ॥

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्

एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् ।

स्वरितेन समाविशेत् ॥

स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति ॥ स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति‡ । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥

* ६. १. १६२. † ३. १. ३. ‡ १. २. ३२.

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवात् ॥ १ ॥

अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं जे दीर्घाद्बह्वच इति* स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । एकस्मिन्युगपत्संभवात् । असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । कथं संभवो यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते । तदिह नास्ति । किं कारणम् । नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । अनुदात्तत्वमनेन क्रियतेऽस्ति च संभवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यादन्येषां चानुदात्तत्वम् ॥ यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायेत । किं कृतं भवति । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति† । उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः [६. २. ८३] । उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति परत्वात् ॥ नैवं शक्यम् । षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्याद्येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः [४. ४. १०८] । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः [७. १. ७५] इति ॥

सिद्धं त्वेकानानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एकानानुदात्तत्वात् । एकानानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदमेकानानुदात्तत्वादिति । नोदात्तोऽनुदात्तः । नानुदात्तोऽननुदात्तः । एकोऽननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम् । एकाननुदात्तत्वादिति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवादिति । नैष दोषः । परिभाषेयम् । किं कृतं भवति । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम् । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति परत्वात् ॥ अथवा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य‡ ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति ॥

---

* ६. २. ८२*. † ६. २. ८२. ‡ १. २. ३०.

एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात् ॥ ३ ॥

एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः । कुतः । संदेहात् । न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति ॥

सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः ॥

प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । प्रकृतिस्वरस्यावकाशो यत्रानुदात्तः प्रत्ययः । पचति पठति* । प्रत्ययस्वरस्यावकाशो यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् सिमत्वम्† । इहोभयं प्राप्नोति । कर्तव्यम् तैत्तिरीयः ॥

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः । विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति । नैवम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते‡ न परः प्रत्ययस्वरः । नैष दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यायादिषु चित्करणम् ॥ ६ ॥

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यायादयश्चितः कर्तव्याः§ । पुत्रकाम्यति गोपायति ऋतीयते ॥ नैष दोषः । प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति* ॥

प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः ॥ ७ ॥

प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरस्याभावः । कर्तव्यम् तैत्तिरीयः ॥

सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः । कथम् । प्रकृतिस्वरात्प्रत्ययस्वरो बलीयान्भवति ॥

सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च ॥ ९ ॥

सति शिष्टस्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम् ॥

---

* ६. १. १६२. † ३. १. ३. ‡ १. ४. २. § ३. १. ९; २८; ६. १. १६३.

तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् || १० ||

तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् | किं प्रयोजनम् | अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च | अनेकप्रत्ययार्थं तावत् | औपगवः | प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते | औपगवत्वम् | त्वस्वरोऽण्स्वरं बाधते | औपगवत्वकम् | त्वस्वरं कस्वरो बाधते | अनेकसमासार्थम् | राजपुरुषः राजपुरुषपुत्रः राजपुरुषपुत्रपुरुषः* ||

यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत | सुनुतः चिनुतः |

स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् || ११ ||

स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः | कुतः | तासेः परस्यानुदात्तवचनात् | यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति† तज्ज्ञापयत्याचार्यः सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति ||

शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् || १२ ||

अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते || यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयश्चितः कर्तव्याः | पुत्रकाम्यति गोपायति ऋतीयते | शब्दपरविप्रतिषेधो नाम भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गो न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्गः ||

विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् || १३ ||

विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् | विभक्तिस्वरस्यावकाशः | तिस्रस्तिष्ठन्ति‡ | नञ्स्वरस्यावकाशः | अब्राह्मणः अवृषलः§ | इहोभयं प्राप्नोति | अतिस्रः | नञ्स्वरो भवति ||

विभक्तिनिमित्तस्वराच्च || १४ ||

विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् | विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः | चत्वारः अनड्वाहः¶ | नञ्स्वरस्य स एव | इहोभयं प्राप्नोति | अचत्वारः अनड्वाहः ||

---

* ६. १. २२३. † ६. १. १८६. ‡ ६. १. १६६. § ६. २. २. ¶ ७. १. ९८.

यच्चोपपदं कृति नञ् ॥ १५ ॥

यच्चोपपदं कृति नञ्तस्य* स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अकरणिर्हे ते वृषल ॥

सहनिर्दिष्टस्य च ॥ १६ ॥

सहनिर्दिष्टस्य च नञः स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अव्यथी† ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ ६ । १ । १५९ ॥

किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न कृषात्वत इत्येवोच्येत । यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । हलस्य कर्ष इति ॥

अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत । कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव स्यात् । दायः धायः । इह न स्यात् । पाकः पाठः ॥ न क्वचिदाकारादनन्तरो घञस्ति । इहापि दायः धाय इति युका‡ व्यवधानम् ॥ एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत । आकाराद्यो विहित इति । मतुब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६ । १ । १६१ ॥

अनुदात्तस्येति किमर्थम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः§ ।

उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्त उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोऽनुदात्त एव ॥ ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति । एषोऽपि निघाते¶ कृते ऽनुदात्त एव लुप्यते । इदमिह संप्रधार्यम् । निघातः क्रियतां लोप** इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्ह्ययमथ निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचित्थाथादिस्वरो†† भवत्यपवादं निघातं प्रतीक्षते ।

* ३. ३. ११२; ६. २. १३९; २. † ३. २. १५७; ३. १. ३; ६. २. २. ‡ ७. ३. ३३.
§ ४. ४. ७६; ६. १. १८५. ¶ ६. १. १५८. ** ६. ४. १४८. †† ६. २. १४४.

तत्र निघातः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तोऽनुदात्तो लुप्यते ||

किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवत्याहोस्विदादिः | कथात्र विशेषः |

अन्त इति चेच्छ्नम्क्सयुष्मदस्मदिदंकिंलोपेषु स्वरः || २ ||

अन्त इति चेच्छ्नम्क्सयुष्मदस्मदिदंकिंलोपेषु स्वरो न सिध्यति | श्नम् | विन्दाते खिन्दाते* | श्नम् | क्स | मा हि धुक्षाताम् | मा हि धुक्षाथाम्† | क्स | युष्मदस्मद् | युष्मभ्यम् अस्मभ्यम्‡ | इदंकिंलोपः | इयान् कियान्§ || अस्तु तर्ह्यादिः |

आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः || ३ ||

आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं न सिध्यति | इन्धीत* | द्वयम् त्रयम्¶ ||

आदौ सिद्धम् || ४ ||

अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति || ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त इति |

विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाल्लिङि सिद्धम् || ५ ||

विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं** लिङि नेति वक्तव्यम् || लिङ्ग्रहणेन नार्थः | अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव | इदमपि सिद्धं भवति | विन्दाते खिन्दाते || अयचि कथम् |

अयचि चित्करणात् || ६ ||

अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति†† ||

धातोः || ६ | १ | १६२ ||

किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहोस्विदादिरिति | कथात्र विशेषः |

---

* ६. ४. १११. † ७. ३. ७२. ‡ ७. १. ३०; ७. २. ९०. § ६. ३. ९०; ६, ४. १४८.
¶ ६. ४. १४८. ** ६. १. १८६. †† ५. २. ४३; ६. १. १६३.

धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचबग्रहणम् ॥ १ ॥

धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचबग्रहणं कर्तव्यम् । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते च [६.१. १८९; १९०] इति वक्तव्यम् । बग्रहणं च कर्तव्यम् । बान्तश्च पिबिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम् । पिबति* ॥

संश्च नित् ॥ २ ॥

संश्च नित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चिकीर्षति जिहीर्षति । नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्† ॥ अस्तु तर्ह्यादिः ।

आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न सिध्यति । ऊर्णोति । ऊर्णु । प्रत्ययधातु । गोपायति धूपायति ऋतीयते ॥

अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति ॥ ननु चोक्तं धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचबग्रहणं कर्तव्यमिति । यत्तावदुच्यते ऽनुदात्तेचग्रहणं कर्तव्यमिति क्रियते न्यास एवाभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति । बग्रहणं कर्तव्यमिति ।

पिबौ निपातनात् ॥ ५ ॥

पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते‡ स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ संश्च नित्कर्तव्य इत्यवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । सन्यङोः [६. १. ९] इति । सयङोरितीयत्युच्यमाने हंसः वत्सः अत्रापि प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति§ । अर्थवानेषः । न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते । यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति । कश्चास्य स्वार्थः । प्रकृत्यर्थः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । हंसः वत्स इति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव ॥ अथवा धातोरिति¶ वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

---

* ७. ३. ७८. † ६. १. १९७. ‡ ७. ३. ७८*. § ३. १. ५; ६. ¶ ६. १. ८.

चितः ॥ ६ । १ । १६३ ॥

चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ १ ॥

चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । बह्वकजर्थम् । बह्वर्थमकजर्थं च । बह्वर्थं तावत् । बहुभुक्तम् बहुकृतम्* । अकजर्थम् । सर्वकैः विश्वकैः । उच्चकैः नीचकैः† ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां पुष्पकाः । कालका एषां कालकाः । अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति । पूर्वसूत्रनिर्देशश्च । चित्वान् चितइति ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ ६ । १ । १६६ ॥

जस इति किमर्थम् । तिसृका‡ ॥

तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात् ॥ १ ॥

तिसृभ्यो जस्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत्तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयत्यन्यदतो जसः । किं कारणम् । बहुवचनविषय एव तिसृशब्दस्तेनैकवचनद्विवचने न स्तः । शसि भवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वात् [६. १. १७४] इति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्झल्युपोत्तमम् [६. १. १७९; १८०] इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति ॥ ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति । नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति§ । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते स यथैवानुदात्तौ सुप्पितौ [३. १. ४] इत्येतं स्वरं बाधत एवं नित्स्वरमपि बाधेत । नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवं तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते ॥

उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अतितिसृौ¶ । अतितिसृः** ॥

---

* ५. ३. ६८. † ५. ३. ७१. ‡ ७. ३. ९९*. § ६. १. १९७. ¶ ८. २. ४. ** ६. १. १६६.

चतुरः शसि ॥ ६ । १ । १६७ ॥

शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रः पश्य ।

चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् ॥ १ ॥

चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । शसि स्वरः कस्मान्न भवति । आद्युदात्तनिपातनात् । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते* स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधत एवं विभक्तिस्वरमपि† बाधेत । चतसृणामिति ॥

विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् ॥ २ ॥

विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः । कुतः । हलादिग्रहणात् । यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः [६. १. १७९] इति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधत इति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयत्यन्यदतश्चतसृशब्दात् ॥ षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । जश्शसी चात्र लुप्येते । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥ त्रिशब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति‡ वचनाज्जसि न भविष्यति । शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्तः [८.२.५] इति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥ तिसृशब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति‡ वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वात् [६. १. १७४] इति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥ चतुःशब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति‡ वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यं चतुरः शसीति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥ तत्र चत-

---

* ७. २. ९९*. † ६. १. १७९. ‡ ६. १. १७१.

सृशब्दादेकस्माच्छस् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः स्याद्धलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

नैव वा पुनरत्र शसि स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । यणादेशे कृते* शसः पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा । अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति । ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति† । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति‡ ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ ६ । १ । १६८ ॥

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं न गोश्वन्साववर्णेति§ गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्याद्गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । ननु चार्थसिद्धिरेवैषा । अनुगृहीताः स्मो यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यो दोषास्तु भवन्ति । तत्र को दोषः । स्विना खिना । अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्विन्खिनौ न स्तः । उक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ¶ स्वयान् खवानित्येव भवितव्यम् । इह तर्हि याञ्याम् याड्भिरिति न सिध्यति । तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥

सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वया मया ॥

सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्मादत्र तृतीयादिर्विभक्तिर्न तत्सावस्ति ॥ यद्यप्येतत्सौ नास्ति प्रकृतिस्त्वस्य सावस्ति ।

प्रकृतेश्चानेकाच्त्वात् ॥ ३ ॥

यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावनेकाच्तु सा भवति ॥

* ७. २. १२२. † १. १. ५८. ‡ १. १. ५८*. § ६. १. १८२. ¶ ५. २. ११५*.

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ ६ । १ । १६९ ॥

उत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत* । एकाच उत्तरपदादिति । अथाक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । समासविशेषणम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाच्समासो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । शुन ऊर्क् श्वोर्क् । श्वोर्जो श्वोर्जे इति ॥

ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ ६ । १ । १७१ ॥

पदादिषु† निशन्तानि प्रयोजयन्ति । अन्यानि पदादीन्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण‡ सिद्धानि ॥

ऊठ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अन्त्यप्रतिषेधार्थम् । अन्त्यस्य मा भूत् । अक्षद्युवा अक्षद्युवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ ६ । १ । १७२ ॥

दीर्घग्रहणं किमर्थम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत । दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीतेति । षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति§ । नाप्राप्ते षट्स्वरे ऽष्टनः स्वर आरभ्यते स यथैव दीर्घाद्बाधत एवं ह्रस्वादपि बाधेत । न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्वे कृते¶ षट्संज्ञाभावात् ॥ अत उत्तरं पठति ।

अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम् ॥ १ ॥

अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आकारान्तस्य नुडर्थम् । आकारान्तस्य नुट्सिद्धो भवति । अष्टानामिति**॥ ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यदयं दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् ॥

---

* ६. १. १६८. † ६. १. ६३. ‡ ६. १. १६१. § ६. १. १८०. ¶ ७. २. ८४. ** ७. १. ५५.

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ ६ । १ । १७३ ॥

नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहती महती । बृहता महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ ६ । १ । १७४ ॥

हल्पूर्वादिति किमर्थम् । अग्नये वायवे ।

उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम् ॥ १ ॥

उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् । वाक्पत्नी चित्पत्नी* ॥

हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् ॥ २ ॥

हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । समुदायादेशत्वात् । समुदायोऽत्रादेशः ॥

स्वरितत्वे चावचनात् ॥ ३ ॥

स्वरितत्वे† च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनान्मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति ॥

यत्तावदुच्यत उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति क्रियते न्यास एव । द्विनकारको निर्देशः । उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति‡ ॥ यदप्युच्यते हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादित्ययमस्ति केवल आदेशः । बह्वुतितवा ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ ६ । १ । १७६ ॥

मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ १ ॥

मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम् । आ रेवानेतु नो विशः ॥

त्रिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

त्रिप्रतिषेधश्च वक्तव्यः । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥

---

* ६. २. १९; ६. १. २२३; ४. १. ३४. † ८. २. ४. ‡ ६. १. १७५.

नामन्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १७७ ॥

इह कस्मान्न भवति । किशोरीणाम् कुमारीणाम् । ह्रस्वादिति* वर्तते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अग्नीनाम् वायूनाम् । किं कारणम् । दीर्घत्वे† कृते ह्रस्वाभावात् । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥ एवं तर्हि

नाम्स्वरे मतौह्रस्वग्रहणम् ॥ १ ॥

नाम्स्वरे मतौह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् । मतौ ह्रस्वान्तादिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आहायं ह्रस्वान्तादिति न च नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥ सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायतेऽयं चास्ति सांप्रतिकः । तिसृणाम् चतसृणामिति‡ । नैतदस्ति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः [६. १. १७९] इत्यनेनात्र स्वरेण भवितव्यम् । तस्मिन्नित्ये प्राप्त इयं विभाषारभ्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते§ । षट्त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति । ततो हलादिः । हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति षट्त्रिचतुर्भ्य इति ॥ इदं तर्हि । त्वं नृणां¶ नृपते जायसे शुचिः । ननु चात्रापि नृ चान्यतरस्याम् [६. १. १८४] इत्येष स्वरो बाधको भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । किं पुनः कारणं झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । इह मा भूत् । त्रा त्रे । उदात्तयणो हल्पूर्वात् [६.१.१७४] इत्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । इदं तर्हि । नरि ॥ नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात्** । तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥

अथवा नैवं विज्ञायते नाम्स्वरे मतौह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति । कथं तर्हि । नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कुतः

---

* ६.१.१७६. † ६.४.२. ‡ ६.४.४. § ६.१.१७९. ¶ ६.४.६. ** ६.१.१८४.

संदेहः । समानो निर्देशः । पुरस्तादेव निर्णयः* सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति । इहापि तदेव भवितुमर्हति ॥ यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं ताभ्यां ब्राह्मणाभ्याम् याभ्यां ब्राह्मणाभ्याम् अत्र न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति† । किं कारणम् । न ह्येतद्भवति यत्सौ रूपम् । इह तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति ॥ अस्ति पुनः किंचित्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे सतीष्टं संगृहीतं भवत्याहोस्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यः ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ॥ अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति । न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन । तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डेनेति । सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहण एष दोषः । तस्मादुभाभ्यामेव प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यम् । न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति ॥

तित्स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥

तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । ॠत इद्धातोः [७. १. १००] किरति गिरति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । यदि दकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥ यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यतेऽदसोऽसेर्दादु दो मः [८. २. ८०] अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति यदयं दिव उत् [६. १. १३१] इत्युकारं तपरं करोति ॥ एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र मा भूदिति । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । यदि दकारो न ज्ञापकं भवति । एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्य [१. १. ७०] इति दकारोऽपि चर्त्वभूतो‡ निर्दिश्यते । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि च [६. १. ११४] इत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथवासंहितया निर्देशः करिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः तपरस्तत्कालस्येति ॥

---

* ६. १. १६८*. † ६. १. १६८.

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ ६ । १ । १८६ ॥

अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते । अकारो य उपदेश इति । आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति । किं चातः । यदि विज्ञायतेऽकारो य उपदेश इति हतः हथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते ऽकारान्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति । ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवत्युपदेशे । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ॥ यदि तर्ह्यकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते मा हि धुक्षाताम् मा हि धुक्षाथाम् अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु । अनुदात्तत्वे कृते लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्* । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्हीदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसाववियमानोदात्तेऽनुदात्त उदात्तो लुप्यते ॥

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थः ॥ १ ॥

तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः । लसार्वधातुक इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अभ्यस्तसिजर्थः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति† लसार्वधातुके । सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति‡ लसार्वधातुके । लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवानुदात्तत्वं स्यात् ॥ यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते तास्यादीनामेवानुदात्तत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥

चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः ।

---

* ७. ३. ७२; ६. १. १६१. † ६. १. १८९. ‡ ६. १. १८७.

चलनः चोपनः* । तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः । आस्ते शेते । इहोभयं प्राप्नोति । आसीनः शयानः† । तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्‡ । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि । असंभवोऽपि । ननु चात्राप्यस्ति संभवः । आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । नैषोऽस्ति संभवः । कथम् । वक्ष्यत्येतत्स्वरविधौ संघातः कार्यी भवतीति§ ॥

मुकश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पचमानः यजमानः । मुका¶ व्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तो ऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संघातभक्तो ऽशक्यो मुगदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ अथायमङ्गभक्तः स्याद्गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन । बाढं गृह्येत । अङ्गभक्तस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । वक्ष्यत्येतस्य परिहारम्** ॥

इतश्चोपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इङ्भिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः पठतः†† ॥

इतश्चानेकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ यद्यनेकान्ता अनुबन्धा अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः जुहुत इति‡‡ । अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ।

तत्रादिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात् ॥ ६ ॥

तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यो ऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । स्थान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः ॥

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा ॥ ७ ॥

अथवा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुप्तविकरणेभ्यो

---

* ३. २. १४८; ६. १. १८६. † ३. २. १२४. ‡ १. १. ५४. § ६. १. १५८*.
¶ ७. २. ८२. ** ७. २. ८२*. †† ३. १. ६८. ‡‡ २. ४. ७२; ७५.

ऽनुदात्तत्वं भवतीति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अमर्थमेतत्स्यात् । विन्दाते खिन्दाते । यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति न हि अम्विकरणो ङिदस्ति ॥

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः । लुनीतः पुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति* ।

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तेतः । उपदेशे ङितः । उपदेशेऽकारान्तादिति ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १८७ ॥

सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्षम् । मा हि कार्षम् । अनिट इति किमर्थम् । मा हि लाविषम् ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो† भवति विप्रतिषेधेन । स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः । स्वपन्ति श्वसन्ति । अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः । ददति दधति । इहोभयं प्राप्नोति । जाग्रति‡ । अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुदात्ते च ॥ ६ । १ । १९० ॥

अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः ॥ १ ॥

अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानोदात्तेऽनुदात्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

---

* १. २. ४. † ६. १. १८९. ‡ ६. १. ६.

सर्वस्य सुपि || ६ | १ | १९१ ||

सर्वस्वरोऽनकच्कस्य || १ ||

सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् | इह मा भूत् | सर्वके* ||

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति || ६ | १ | १९२ ||

भ्यादिग्रहणं किमर्थम् | इह मा भूत् | ददाति || नैतदस्ति प्रयोजनम् | अभ्यस्तस्वरो†ऽत्र बाधको भविष्यति || अन्तत उभयं स्यात् | अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः | कोऽवकाशः | मिमीते‡ ||

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् | प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यादाटः§ पूर्वस्य मा भूदिति | बिभयानि || न चैवास्ति विशेषः प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा | अपि च पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते || इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यादाट एव मा भूदिति || एतदपि नास्ति प्रयोजनम् | पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते || एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ संघातः कार्यी भवतीति | किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् | चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तं¶ तदुपपन्नं भवति ||

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति पूर्वस्यैव भविष्यति | एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति | किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् | उपोत्तमं रिति [६. १. २१७] रिदन्तस्य | चङ्यन्यतरस्याम् [२१८] चङन्तस्य || यद्येतज्ज्ञाप्यते चतुरः शसि [१६७] इति शसन्तस्यापि प्राप्नोति | शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति | इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयादुडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यश्चतुर्भ्यश्चेति** |

अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम् | इह मा भूत् | जाग्रति || नैतदस्ति प्रयोजनम् | भवत्येवात्र पूर्वेण†† || इदं तर्हि प्रयोजनम् | दरिद्रति | आकारेण व्यवहितत्वान्न

---

* ५. ३. ७१; ६. १. १६३. † ६. १. १९०. ‡ ६. १. १८६; १९०.
§ ३. ४. ९२. ¶ ६. १. १८६*. ** ६. १. १७१. †† ६. १. १८९.

भविष्यति । लोपे* कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति† ॥

अचः कर्तृयकि ॥ ६ । १ । १९५ ॥

यकि रपर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्तीर्यते‡ स्वयमेव ॥

उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

उपदेश इति वक्तव्यम् ॥

उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ ३ ॥

उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति । जायते§ स्वयमेव । जायते स्वयमेव ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

योगविभागः करिष्यते । अजन्तानां कर्तृयकि वादिरुदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव । चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव । तत उपदेशे । उपदेशे चाजन्तानां कर्तृयकि वादिरुदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव । स्तीर्यते स्वयमेव ॥

तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यं न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तास्यनुदात्तेन्ङिद्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः [६. १. १८६] इति । ननु चोक्तमुपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायत उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति । कथं तर्हि । जनादीनामप्यात्त्व उपदेशवचनं कर्तव्यमिति । तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति [६. ४. ३७] इति ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६ । १ । १९६ ॥

सेड्ग्रहणं किमर्थं न थलीडन्तो वेत्युच्येत । इडन्तो वेत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत ।

---

* ६. ४. ११२. † १. १. ५८. ‡ ७. १. १००; १. १. ५१; ८. २. ७७. § ६. ४. ४३.

पपक्थ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र इति* वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यथार्थेति ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ ६ । १ । २०४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न ञ्नित्यादिर्नित्यम् [६. १. १९७] इत्येव सिद्धम् । ञ्नितीत्युच्यते न चात्र ञ्नितं पश्यामः† । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधो न लुमताङ्गस्य [१. १. ६३] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः‡ । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः§ । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति । इह च अत्रय इति¶ तद्धितस्य कितः [६. १. १६४-१६५] इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥ यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियः मथिप्रिय इति** पथिमथोः सर्वनामस्थाने [१९९] इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥ एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छेत्यामन्त्रितस्य च [१९८] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति†† । इह च मा हि दाताम् मा हि धाताम्‡‡ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् [१८७] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥ एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः** सर्वस्य सुपि [१९१] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव । कथं पथिप्रियः मथिप्रियः । वक्तव्यमेवैतत्पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति§§ ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ ६ । १ । २०५ ॥

निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । दत्ताभ्याम् गुप्ताभ्याम्¶¶ ॥

* ६. १. १०६. † ५. ३. ९७; ९८. ‡ ४. १. १०५; १०४; २. ४. ६४.
§ ५. ३. ९६; १००. ¶ ४. १. १२४; २. ४. ६५. ** २. ४. ७१; ६. २. १.
†† ७. १. २३; २२. ‡‡ २. ४. ७७. §§ १. १. ६३*. ¶¶ ७. ३. १०२.

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गोऽत्र दीर्घः । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । नैवं विज्ञायते न चेदाकारान्ता निष्ठेति । कथं तर्हि । न चेदाकारात्परा निष्ठेति । यद्येवं निर्देशश्चैव नोपपद्यते न ह्येषा आकारात्परा पञ्चमी युक्ता । इह च प्राप्नोति । आप्तः राद्ध इति ॥ एवं तर्हि न चेदवर्णात्परा निष्ठेति । भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति आप्तः राद्ध इति इह च न प्राप्नोति यतः रत इति ॥ एवं तर्हि विहितविशेषणमकारग्रहणम् । न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति । एवमपि दत्तः अत्र न प्राप्नोति इह च प्राप्नोति आप्तः राद्ध इति ॥ एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम् । न चेदाकारः कार्यी भवति ॥ एवमपि अग्नाष्टः कदाष्टः अत्र न प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते निष्ठायां यत्रि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

आशितः कर्ता ॥ ६ । १ । २०७ ॥

किं निपात्यते ।

आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च ॥ १ ॥

आशित इति क्तः कर्तरि निपात्यते । आशितवानाशितः । उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते ॥ आद्युदात्तत्वमनिपात्यम् । अधिकारात्सिद्धम्* । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । आङ्पूर्वस्य प्रयोगः । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

रिक्ते विभाषा ॥ ६ । १ । २०८ ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ ६ । १ । २१५ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्व्यजनात् [६. १. २०४; २०५] इति नित्ये प्राप्त आरम्भस्ततः प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते ।

* ६. १. १९७.

वेणुरिक्तयोरप्राप्ते ॥ १ ॥

वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । वेणुरिव वेणुः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥

उपोत्तमं रिति ॥ ६ । १ । २१७ ॥

उपोत्तमग्रहणं किमर्थं न रिति पूर्वमित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थो मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् [२१९] इत्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवं तर्ह्युपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । चङ्यन्यतरस्याम् [२१८] उपोत्तममित्येव । इह मा भूत् । मा हि स्म दधत्* ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ ६ । १ । २२० ॥

ईवत्याः ॥ ६ । १ । २२१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न वत्या इत्येवोच्येत । वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत । अथावत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः । कस्तर्हि । अन्वतीशब्दः† ॥ यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्द एवं वत्वस्याप्यसिद्धत्वान्नावतीशब्दः‡ । आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥

चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥

चौरतद्धिते ॥ १ ॥

चुस्वरोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दाधीचः माधूच इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति§ ॥ स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ [३. १. ४] इति । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः¶ । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवो-

* ३. १. ४९; ३. † ८. २. ७; २. ‡ ८. २. ९. § ३. १. ३. ¶ ६. १. १६१.

दात्तनिवृत्तिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत ॥ नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्ण [६. १. १८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य* ॥ यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । दधीचः पश्येति ॥ एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधो वृक्षवान् प्लक्षवान् अत्र न प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् [१७६] इति । यदि तदनुवर्तते वेतस्वानित्यत्र† प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमनुवर्तते ड्मतुप्चैषः । यदि तर्हि मतुब्ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति वेतस्वानित्यत्र वत्वं‡ न प्राप्नोति । सामान्यग्रहणं वत्व इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् ॥ यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । दधीचीति ॥ यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत§ । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति ॥ सति शिष्टः खल्वपि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् । अजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते ऽकारलोपे नकारलोपे च¶ ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते चोरतद्धित इति ॥

समासस्य ॥ ६ । १ । २२३ ॥

समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजदृषत् ब्राह्मणसमित् ॥

हल्स्वरप्राप्तौ वा व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ २ ॥

अथवा हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वा । द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति ॥ यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते दधि उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६] इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

---

*६. १. १६८. † ४. २. ८७; ६. ४. १४३; ६. १. १६१. ‡ ८. २. ९.

§ ६. १. १८२; १६१. ¶ ६. ४. १३८; २४.

प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः ॥ ३ ॥

लिति* प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीतीहैव स्यात् भौरिकिविधम् भौलिकिविधम्† । चिकीर्षकः जिहीर्षक इत्यत्र‡ न स्यात् ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् [६.१.१९७] इतीहैव स्यात् अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः§ । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र¶ न स्यात् ॥ धातोरन्त उदात्तो** भवतीतीहैव स्यात् ऊर्णोति । पचतीत्यत्र न स्यात् ॥

इदं तावदयुक्तं यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति । कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । तथापि त्रुवतोदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यम् । तथानुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति ॥ यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत । अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमाने ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च । वाढं सिद्धम् । कथम् । स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । स्वरेण विधिः स्वरविधिः स्वरस्य विधिः स्वरविधिरिति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । उदश्वित्वान्घोषः विद्युत्वान्वलाहक इति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् [६. १. १७६] इत्येष स्वरः प्रसज्येत ॥

अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति । ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति । उच्चैरुदात्तः [१. २. २९] इत्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं†† निवृत्तं तस्मिन्निवृत्ते हलोऽपि स्वरप्राप्तिर्भवति ॥ यदप्युच्यत उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यानुदात्तस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं तस्य स्वरित इति ॥ यदप्युच्यते ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धं तद्भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति यदयं नोत्तरपदेऽनुदात्तादावित्युक्त्वा पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधं शास्ति‡‡ ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं यतो ऽनावः [६. १. २१३] इति नावः प्रतिषेधं शास्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ६. १. १९३. † ४. २. ५४. ‡ ३. १. १३३. § ४. १. १६०; १०५.
¶ ४. १. १०५; ३. ३. ९४. ** ६. १. १६२. †† १. २. २८. ‡‡ ६. २. १४२.

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६ । २ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत् ।

सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे* प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु

नञ्सुभ्याम् [६.२.१७२] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यस्येति ॥ एवमपि कुत एतत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति ।

परस्य शितिशासनात् ॥ १ ॥

शितेर्नित्याबह्वच् [१३८] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । शितेरेव नान्यत इति ॥ यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यां नियमार्थमिति

क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः

उदराश्वेषुषु क्षेपे [१०७-१०८] इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते ॥ यदप्युच्यते परस्य शितिशासनादिति

परस्य नियमो भवेत् ।

परस्यैष नियमः स्यात् । शितेर्नित्याबह्वजेव नान्यदिति ॥

यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधते चप्रियः वाप्रियः अत्रापि बाधेत ।

अन्तश्च वाप्रिये सिद्धः

अन्तोदात्तत्वं च वाप्रिये सिद्धम् । कुतः ।

संभवात्

असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि

---

* ६.१.२२३.

संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते ॥ एवं तर्हि

प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति । किं च प्रकृतम् । उदात्त इति च वर्तते* ॥ एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रियः अत्र न प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तो ऽस्ति† । अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तित्स्वरितम् [६. १. १८५] इति‡ ॥

बहुव्रीहावृते सिद्धम्

अन्तरेण बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः [६. २. २] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति । इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति§ । द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु [३४] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु [३३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ एवमपि कुत एतदेवं नियमो भविष्यत्येतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति न पुनरेवं नियमः स्यादेतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति ।

इष्टतश्चावधारणम् ।

इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ॥ एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति ।

द्विपाद्दिष्टिवितस्त्योश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ [१९७] दिष्टिवितस्त्योश्च [३१] इति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति ॥

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्

उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् ।

स्वरितेन समाविशेत् ॥

स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति ॥ स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति† ॥

बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत ।
नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शितिशासनात् ॥ १ ॥
क्षेपे विधिर्नञो ऽसिद्धः परस्य नियमो भवेत् ।
अन्तश्च वाप्रिये सिद्धः संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

* ६. १. १५८. † १. २. ३२. ‡ ३. १. १२४. § ६. २. २९.

बहुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम् ।
द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥
उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत् ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ ६ । २ । २ ॥

तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकं परमकारकम् । परमेण कारकेण परमकारकेण । परमे कारके परमकारके ॥

सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य* ग्रहणं लक्षणोक्तश्चायम्† ॥

अव्यये परिगणनं कर्तव्यम् ।

अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ ३ ॥

अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । नञ् । अब्राह्मणः अवृषलः । नञ् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । निपात । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । क्व मा भूत् । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः‡ ॥

क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः ॥ उभयं न वक्तव्यम् ।

निपातनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यं§ तेनैव यत्नेन स्वरो भविष्यति ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६ । २ । ११ ॥

सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् ॥ १ ॥

सदृशग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तृतीयासमासवचनात् । सदृशशब्देन

---

* २. १. २४; ३०; ४०. † २. १. ५७. ‡ १. १. ४०. § २. १. ७२, ग°.

तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम्* ॥ षष्ठ्यर्थे तर्हीदं वक्तव्यम् । पितुः सदृशः पितृसदृश इति ।

षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात् । किं कारणम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरेण समासो भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव ॥ अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थम् । भोजनसदृशः अध्ययनसदृश इति† ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम् । दास्याःसदृशः वृषल्याःसदृश इति‡ ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥

इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः । पञ्चारत्नयः दशारत्नयः । यण्गुणयोः§ कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गौ यण्गुणौ । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ६ । २ । ३३ ॥

परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे [६. २. १७८] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । परि-

* ३. १. ३१; ६. २. २. † २. ३. ३२. ‡ ६. ३. २१. § ७. ३. १०९*; १०७.

प्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः । परित्रिगर्तम् परिसौवीरम् । वनं समास इत्यस्यावकाशः । प्रवणे यष्टव्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । परिवनम् अपवनम्* । वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव† । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं‡ बाधत एवमिदमपि बाधिष्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहः ॥ १ ॥

आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति । आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः । एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यमिति ॥

लोकविज्ञानात्सिद्धम् । ॥ २ ॥

तद्यथा । लोकेऽमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति ॥

महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ६ । २ । ३८ ॥

किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारयेऽनिष्ठा [६. २. ४६] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्§ । इह मा भूत् । महानिरष्टो दक्षिणा दीयते ॥

---

* २. १. १२. † ६. १. २२३. ‡ ६. २. २. § २. १. ५९.

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ६ । २ । ४२ ॥

कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥ १ ॥

कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम् । कुरुगार्हपतम् वृजिगार्हपतम् ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । देवहूतिः देवनीतिः वसुनीतिः ओषधिः चन्द्रमाः ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बल इति । ततो दासीभाराणां चेति । तत्र बहुवचननिर्देशाद्दासीभारादीनामिति विज्ञास्यते ॥

पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवासौ भवति ॥

अपर आह । पण्यकम्बल एव यथा स्यात्[†] । क्व मा भूत् । पण्यगवः पण्यहस्ती[*] ॥

अहीने द्वितीया ॥ ६ । २ । ४७ ॥

अहीन इति किमर्थम् । कान्तारातीतः योजनातीतः[‡] ॥

अहीने द्वितीयानुपसर्गे ॥ १ ॥

अहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सुखप्राप्तः दुःखप्राप्तः[‡] ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि कान्तारातीतः योजनातीत इत्यनुपसर्ग इत्येव सिद्धम् ॥

गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

अनन्तर इति किमर्थम् । इह मा भूत् । अभ्युद्धृतम् उपसमाहृतम् ।

* ६. १. २२३. † ६. २. २. ‡ ६. २. १४४.

गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गतावनुदात्तवचनात् ॥ १ ॥

गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गतिर्गतावनुदात्तवचनात् । गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते* तद्बाधकं भविष्यति ॥

तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् [६. २. १४३; १४४] इति ॥

प्रकृतिस्वरवचनाद्ध्यनन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्याद्ध्यन्तोदात्तत्वं न भविष्यति । यदि स्यात्प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ॥

प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम् ॥ ४ ॥

प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम् । यत्रैको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात् । प्रकृतम् प्रहृतम् ॥ एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यमत्र यथा स्यात् ॥

क्रियमाणेऽपि वा अनन्तरग्रहणेऽत्र न सिध्यति । किं कारणम् । गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते यश्चात्र गतिरनन्तरो नासौ पूर्वपदं यश्च पूर्वपदं नासावनन्तरः ॥ अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् ॥

अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति । आगतः दूरादागतः† । स यथैव गतिपूर्वपदस्य भवत्येवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यत्तदन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति तद्गतेर्न प्रसङ्क्तव्यम् । किं कृतं भवति । कृत्स्वरापवादोऽ‡यं भवति । तत्र गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः । प्रकृतम् प्रहृतम् । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः । दूराद्गतः दूराद्यातः । इहोभयं प्राप्नोति । आगतः दूरादागतः । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ अवश्यं गतेस्तत्प्रसङ्क्तव्यं भेदः प्रभेद इत्येवमर्थम् ॥

---

* ८. १. ७०. † २. १. ३९; ६. ३. २; (६ २. १४४.) ‡ ६. २. १३९; ४९; १४४.

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते* । अन्तस्थाथघञ्क्तजबित्रकाणाम् । ततः क्तः । क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्तते गतिग्रहणं† निवृत्तम् ॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते‡ । इदमस्ति सूपमानात्क्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां च [६. २. १४६-१४७] इति । ततो वक्ष्यामि कारकात् । कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । ततो दत्तश्रुतयोरेवाशिषि कारकादिति ॥ एवं च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन ॥ कथमभ्युद्धृतम् । उद् हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि । तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गतौ [८.१.७०] इति च । गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः । प्रकृतम् प्रहृतम् । गतिर्गतावित्यस्यावकाशः । अभ्युद्धरति उपसमादधाति । इहोभयं प्राप्नोति । अभ्युद्धृतम् उपसमाहृतम् । गतिर्गतावित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन समासः§ सिद्धो भवति ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६ । २ । ५० ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् । यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायेत । तकारादौ निति कृतीति । अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे कस्य तकारादिग्रहणं विशेषणं स्यात् । उत्तरपदविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । प्रतरिता प्रतरितुम् । इह न स्यात् । प्रकर्ता प्रकर्तुम् ॥

तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति । अक्रियमाणे चेष्टम् । नियतस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति । यावता क्रियमाणेऽप्यनिष्टं विज्ञायतेऽक्रियमाणे चेष्टमक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः ॥

कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् ॥ २ ॥

कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थमिडर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं

* ६. २. १४४. † ६. २. १३९. ‡ ६. २. १४८. § २. १. ४०.

यथा विज्ञायेत । किं प्रयोजनम् । इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति । प्रलविता प्रलवितुम् ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः ॥ अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम् ॥ २ ॥

अयणादिष्टार्थमेतत्स्यात् । यदा यणादेशो न । कदा च यणादेशो न । यदा शाकलम्* ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति† ॥ यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । प्रतीचः प्रतीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति‡ । अयमेवेष्यते । वक्ष्यति ह्येतच्चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति§ ॥ यर्त्तार्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति ¶ । एष हि यणादिष्टार्थ आरम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव स्यात् । यदा यणादेशो न । कदा च यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । अधीचः अधीचा चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते । वक्ष्यति ह्येतच्चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति ॥ यर्त्तार्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष हि यणादिष्टार्थ आरम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव स्यात् । कथम् । अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४]इत्येष स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते ऽनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्ग इति ॥

चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ४ ॥

चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चुस्वरस्यावकाशः‡ । दधीचः पश्य । दधीचा दधीचे । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यस्यावकाशः ।

* ६. १. १२७. † ६. १. १२७*. ‡ ६. १. २२२. § ६. २. ५२*.
¶ ६. २. ५३.

पराङ् पराञ्चौ पराञ्चः । इहोभयं प्राप्नोति । अवाचा अवाचे । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादः ॥ ५ ॥

न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति । चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् । चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः । कथम् । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ [३.१.४] इति । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः* । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत ॥ यदि तावत्संख्यातः साम्यमयमपि चतुर्थः । समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः । अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः । कृत्स्वरस्यायम्† । उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ सति शिष्टस्तर्हि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् । अजादावसर्वनामस्थाने ऽभिनिर्वृत्तेऽकारलोपे नकारलोपे च‡ । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति ॥

विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः ॥ ६ ॥

विभक्तिस्वरादीषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन§ । विभक्तिस्वरस्यावकाशः । अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । कृत्स्वरस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वाह्णस्फोटकाः अपराह्णस्फोटकाः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥ ईषत्स्वरस्यावकाशः । ईषत्कडारः ईषत्पिङ्गलः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥ ७ ॥

चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन¶ । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः चोपनः । हारिस्वरस्यावकाशः । याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती । इहोभयं प्राप्नोति । पितृगवः मातृगवः** । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

---

* ६. १. १६१. † ६. १. २२३; ६. २. २; १३९; ५२. ‡ ६. ४. १३८; २४.
§ ६. २. २; ५४; १३९. ¶ ६. १. १६३; ६. २. ६५. ** ५. ४. ९२.

कृत्स्वराच्च ॥ ८ ॥

कृत्स्वराच्च हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन* । कृत्स्वरस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । हारिस्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अक्षहृतः वाडवहार्यः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य ॥ ९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य । यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अनो भावकर्मवचनः [६. २. १५०] इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते ॥ यद्येवं साधीयो ज्ञापकम् । कृत्स्वरस्यापवादोऽनो भावकर्मवचन इति । बाधकं किलायं बाधते किं पुनस्तम् ॥

युक्तस्वरश्च ॥ १० ॥

युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । युक्तस्वरस्यावकाशः । गोवल्लवः अश्ववल्लवः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गोसंख्यः पशुसंख्यः अश्वसंख्यः । युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६ । २ । ८० ॥

उपमानग्रहणं किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति§ कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । इह न स्यात् । पुष्पहारी फलहारी । उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम् । उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत । वृकवञ्ची वृकप्रेक्षी । शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । कोकिलाभिव्याहारी ॥ अथैवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति । मैवं विज्ञायि । उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते । साध्वध्यायी विलम्बिताध्यायी ॥

---

* ६. २. १३९; ६५. † ६. २. ६५. ‡ ६. २. ६६; १३९. § ६. २. ७९.

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ६ । २ । ८२ ॥

जे दीर्घाद्बह्वचः ॥ १ ॥

जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वचः [८३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः । कुटीजः शमीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः । उपसरजः मन्दुरजः । इहोभयं प्राप्नोति । आमलकीजः वलभीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायत वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ६ । २ । ९२ ॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ६ । २ । ९३ ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम् । गुणकार्त्स्न्ये इतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत । परमशुक्लः परमकृष्ण इति । सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ गुणग्रहणं किमर्थम् । सर्वं कार्त्स्न्ये इतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत । सर्वसौवर्णः सर्वराजत इति । गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम् । सर्वं गुण इतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत । सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति । कथं चात्र समासः । षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति* । गुणेन नेति† प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि ।

गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥ १ ॥

गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्यः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

---

* २. २. ८. † २. २. ११.

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ६ । २ । १०५ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । वृद्धिमत्युत्तरपद इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नैवं विज्ञायत उत्तरपदं वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोऽयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन* । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः । विश्वदेवः विश्वयशाः । संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्यस्यावकाशः । कुलमित्रम् कुलाजिनम् । इहोभयं प्राप्नोति । विश्वमित्रः विश्वाजिनः । संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे ॥

उदराश्वेषुषु क्षेपे ॥ ६ । २ । १०७-१०८ ॥

उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥ १ ॥

उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्याम् [१७२] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । उदराश्वेषुषु क्षेप इत्यस्यावकाशः । कुण्डोदरः घटोदरः । नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः । अयवः अतिलः अमाषः । सुयवः सुतिलः सुमाषः । इहोभयं प्राप्नोति । अनुदरः सूदरः । नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ६ । २ । ११७ ॥

सोर्मनसोः कपि ॥ १ ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात्कपि पूर्वम् [१७३] इत्येतद्भवति विप्रतिषे-

* ६. २. १६५.

धेन । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्यस्यावकाशः । सुशर्माणमधि नावं रुहेयम् । सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः । सुस्रोताः सुपयाः सुशिराः । कपि पूर्वस्यावकाशः । अयवकः । इहोभयं प्राप्नोति । सुशर्मकः सुस्रोतस्कः । कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥

पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

पर्यादिभ्यः* कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः । परित्रिगर्तम् परिसौवीरम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । अतिकूलम् अनुकूलम् । इहोभयं प्राप्नोति । परिकूलम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६ । २ । १२६ ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६ । २ । १३० ॥

चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् ॥ १ ॥

चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन† । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः । भार्याचेलम् पुत्रचेलम् । ब्राह्मणराज्यम् । अव्ययस्वरस्यावकाशः । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । इहोभयं प्राप्नोति । कुचेलम् कुराज्यम् । अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः‡ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

कुण्डं वनम् ॥ ६ । २ । १३६ ॥

कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ॥ १ ॥

कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्तव्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मृत्कुण्डम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ६. २. ३३. † ६. २. २. ‡ १. ४. २.

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६ । २ । १३९ ॥

गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् । इह मा भूत् । परमं कारकं परमकारकम् ॥ गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकम् ॥ इदं तर्हि । देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम्* ॥ इदं चाप्युदाहरणं परमं कारकं परमकारकमिति । ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोत्येतदपि हि कारकमिति । नैतत्कारकं कारकविशेषणमेतत् । यावद्ब्रूयात्प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेतत्परमं कारकमिति ॥

अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ अत उत्तरं पठति ।

गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावात् ॥ १ ॥

गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्त्यन्यदतः कृतः । किं कारणम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ॥ ननु चेदानीमेवोदाहृतं निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् ॥ २ ॥

कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीतीहैव स्यात् प्रणीः उन्नीः इह न स्यात् प्रणायकः उन्नायकः ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि । या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । न च कश्चित्केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात् । केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति । ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीरिति । एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्य ॥ अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः । प्रभवनमिति† । तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदि कृद्ग्रहणं क्रियत आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति । प्रप-

---

* २. ३. ५०; २. २. ८. † ३. ३. ११५.

चतितराम् प्रजल्पतितराम् । असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये तरबुत्पद्यते[†] तरबन्तात्स्वार्थ आम्[*] तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः । न च कश्चित्केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति । ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति । एषोऽपि द्रव्यविशिष्टस्य । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपि ॥

अन्तः ॥ ६ । २ । १४३ ॥

किं समासस्यान्त उदात्तो भवत्याहोस्विदुत्तरपदस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतं[†] तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ।

अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने[‡] कपि चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । इदंप्रथमकाः ॥ अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य ।

उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्[§] । अनृचः बह्वृचः[¶] ॥ अपर आह । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अज्ञकः अस्वकः । कपि पूर्वम् [६. २. १७३] इत्यस्यापवादो ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् [१७४] इति । तत्र ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणैवान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यदयं कपि पूर्वमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो नोत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥ एवमपि कुत एतत्समासस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । चौ समासस्य [६. १. २२२; २२३]

---

* ५. ४. ११. † ६. १. २२३; ६. २. १११. ‡ ६. २. १६२. § ६. २. १७२; १७५.
¶ ५. ४. ७४.

इति ॥ ननु चोक्तमन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानमिति । नैष दोषः । उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । उत्तरपदादिः [६. २. १११] इति । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । नञ्सुभ्यां समासस्यान्त उदात्तो भवति । इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणन उत्तरपदस्येति ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ ६ । २ । १४८ ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहतो नदति देवदत्तः* ॥

सिद्धं तूभयनियमात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयतो नियम आश्रयिष्यते । कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयोः ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६ । २ । १६५ ॥

ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ १ ॥

ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वामित्रो† ऋषिः ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ ६ । २ । १७५ ॥

किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते न नञ्सुबहुभ्य इत्येवोच्येत‡ । नैवं शक्यम् । उत्तरपदभूम्नीति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यान्नञ्सुभ्यां मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य भविष्यति । कस्य चास्ति । बहोरेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । न गुणादयोऽवयवाः [१७६] इति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यान्नञ्सुभ्यां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्य गुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भविष्यति । कस्य च सन्ति । बहोरेव ॥ अत उत्तरं पठति ।

---

* ६. २. ४८. † ६.३.१३०; ६. २. १०६. ‡ ६. २. १७२.

बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियत उत्तरपदाद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् । नञो जरमरमित्रमृताः [६.२.११६] । अजरः अमरः । बहुजरः बहुमित्रः ॥

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ ६ । २ । १७७ ॥

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं मुखस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ १ ॥

मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन* । मुखान्तोदात्तत्वस्यावकाशः । दीर्घमुखः श्लक्ष्णमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गमित्यस्यावकाशः । प्रस्फिक् प्रोदरः । इहोभयं प्राप्नोति । प्रमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा । सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः† ॥

अभेर्मुखम् ॥ ६ । २ । १८५ ॥

अपाच्च ॥ ६ । २ । १८६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नोपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्‡ ।

अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम् ॥ १ ॥

अध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

अबहुव्रीह्यर्थं वा ॥ २ ॥

अथवा बहुव्रीहेरिति वर्तते§ अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ ६ । २ । १८७ ॥

स्फिगपूतग्रहणं किमर्थं नोपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्‡ ।

---

* ६. २. १६७. † ६. २. १६८. ‡ ६. २. १७७. § ६. २. १६२, १७७.

स्फिगपूतग्रहणं च ॥ १ ॥

किम् । अध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमित्येव वा ॥

अतेरकृत्पदे ॥ ६ । २ । १९१ ॥

अतेर्धातुलोपे ॥ १ ॥

अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् । अकृत्पदे इति ह्युच्यमान इह च प्रसज्येत शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः इह च न स्यात् अतिकारकः अतिपदा शक्करी ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ६ । २ । १९७ ॥

किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा त्रिमूर्धा ॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् ।

नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥ २ ॥

नकारान्ते ऽकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धः त्रिमूर्धः ॥

उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् । अन्तोदात्तत्वे कृते लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्* ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादन्तोदात्तत्वम् । नित्यः समासान्तः । कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि समासान्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमन्तोदात्तत्वं न हि कृते समासान्ते प्राप्नोति । परत्वाल्लोपेन भवितव्यम् ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च

* ५. ४. ११५; ६. ४. १४४; ६. १. १६१.

समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः । उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम् । अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तष्टिलोपष्टिलोपे कृत उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तस्य ग्रहणेन भवितव्यं यावता मूर्धस्वित्युच्यते । यदि ह्यकारान्तस्य ग्रहणं स्यान्मूर्धेष्विति ब्रूयात् । सैषा समासान्तार्था विचारणा । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति ॥

पराविश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । २ । १९९ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

पराविश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥

अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ ६ । ३ । १ ॥

आ कुतोऽयमधिकारः । अलुगधिकारः प्रागानङः* । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्† ॥

कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि ।

उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः ॥ १ ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः [६. ३. २] स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । उत्तरपद इति किमर्थम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः ॥ आनङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् । आनङ्* । होतापोतारौ । उत्तरपद इति किमर्थम् । होतापोतृभ्याम् ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य [६१] प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । उत्तरपद इति किमर्थम् । ग्रामणीः सेनानीः ॥ नलोपः प्रयोजनम् । नलोपो नञः [७३] अब्राह्मणः अवृषलः । उत्तरपद इति किमर्थम् । परमन । नैषो ऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि । नतरांगमनम् ॥

एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात् ।

एकवद्वचनमनर्थकम् ॥ २ ॥

एकवच्चावचानर्थकः ॥ द्विबह्वोरलुक्कस्मान्न भवति ।

द्विबहुष्वसमासः ॥ ३ ॥

द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति‡ ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

* ६. ३. २५. † ६.४.१. ‡ २. २. १*.

एकवद्वचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

एकवद्वचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् । गोषुचरः ॥

वर्षाभ्यश्च जे ॥ ६ ॥

वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः ॥

अपो योनियन्मतिषु च ॥ ७ ॥

अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

जे चरे च ॥ ८ ॥

जे चरे चातिप्रसङ्गो भवति । योनि । अप्सुयोनिः । यत् । अप्सव्यम्* । मति । अप्सुमतिः । अप्सुजः । अप्सुचरो गह्वरेष्ठाः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६ । ३ । २ ॥

पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी ॥

अन्यार्थे च ॥ २ ॥

अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी ॥ अथवा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा गृहीत्वाहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६ । ३ । ३ ॥

अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अञ्जस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अञ्जसाकृतम् ॥

पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति च ॥ २ ॥

पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुंसानुजः । जनुषान्धो विकृताक्षः ॥

---

* ४. ४. ९८; ६. ४. १४६; ६, १. ७९.

आज्ञायिनि च ॥ ६ । ३ । ५ ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ १ ॥

आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आत्मनापञ्चमः आत्मनादशमः ॥

अन्यार्थे च ॥ २ ॥

अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या । आत्मा पञ्चमोऽस्यात्मनापञ्चमः ॥ अथवा युक्त एवात्र तृतीयार्थः । आत्मना कृतं तत्तस्य येनासौ पञ्चमः ॥ कथं

जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव ।

बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोऽस्येति ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६ । ३ । ७ ॥

परस्य च ॥ ६ । ३ । ८ ॥

आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आत्मनेभाषः परस्मैभाषः ॥ तत्कथं कर्तव्यम् । यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरण्याख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति । अथ हि वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या नार्थ उपसंख्यानेन ॥ यद्यपि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरण्याख्या वैयाकरणाख्यैवमपि नार्थ उपसंख्यानेन । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । आत्मनेपदम् परस्मैपदमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१. ३. १२] शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१. ३. ७८] इति ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ९ ॥

हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हृदिस्पृक् दिविस्पृक् ॥

अन्यार्थे च ॥ २ ॥

अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या । हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक् । दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् ॥

हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गविष्ठिरः ॥ न कर्तव्यम् । लुको ऽवादेशो विप्रतिषेधेन । लुक्क्रियतामवादेश इत्यवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन* । अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम् ॥

लुको ऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशे ऽतिप्रसङ्गो भवति । भूम्यां† पाशो भूमिपाशः ॥

अकोऽत इति वा संध्यक्षरार्थम् ॥ ५ ॥

एवं तर्ह्यविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वाकोऽत इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अकोऽत एव भवति नान्यत इति । तेन संध्यक्षराणां सिद्धं भवति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति । नैष दोषः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । गवि-ष्ठिरशब्दो विदादिषु‡ पठ्यते । असकृत्खल्वपि निपातनं क्रियते । गवियुधिभ्यां स्थिरः [८.३.९५] इति ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६ । ३ । १० ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । यदि संज्ञा-यामिति§ वर्तते ततः प्राप्ते । अथ निवृत्तं ततोऽप्राप्ते । कश्चात्र विशेषः ।

कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अविकट उरणो दातव्योऽविकटोरणः ॥ अस्तु तर्ह्यप्राप्ते ।

* २.४.७१; ६.१.७८. † ६.१.७७. ‡ ४.१.१०४; ग०. § ६.३.९.

अप्राप्ते समासविधानम् ॥ २ ॥

यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते पुनः सति संज्ञायाम् [२.१.४४] इत्येव समासः सिद्धः ॥ नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति यदयं कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति । यद्यपि तावज्ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति । यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति* लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं तत् । नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यम् । किं तर्हि । सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे [६.२.६५] इत्यनेनात्र स्वरेण भवितव्यम् ॥ किं च भोः संज्ञा अपि वै क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम् । लोके च कारनाम संज्ञा । ननु चोक्तं कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । कारनाम्नि च प्राचाम् । ततो हलादौ । हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । हलादावेव कारनाम्नि नान्यत्र । क्व मा भूत् । अविकट उरणो दातव्योऽविकटोरणः ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ६ । ३ । ११ ॥

गुरावन्ताच्च ॥ १ ॥

गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तेगुरुः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ ६ । ३ । १३ ॥

स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चातः । यद्यनुवर्तते सिद्धं हस्तेबन्धः हस्तबन्धः चक्रेबन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति । अथ निवृत्तं सिद्धं चक्रेबन्धः चक्रबन्धः हस्तेबन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति । किं कारणम् । नेन्सिद्धबध्नातिषु [६.३.१९] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सर्वत्रैवात्रोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलम् [१४] इति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेध उच्यते । तस्मिन्नित्ये प्राप्त इयं विभाषारभ्यते ॥ एवमपि न ज्ञायते कस्मिन्विषये विभाषा

* ६. २. २. † ६. ३. १२.

कस्मिन्प्रतिषेध इति । घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधे पुनर्धातुग्रहणम् । घञन्ते विभाषान्यत्र प्रतिषेधः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६ । ३ । १४ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये ॥ १ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परमे कारके परमकारक इति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥

अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम् ।

लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् ॥ २ ॥

लुगलुगनुक्रमणं क्रियतेऽकृत्स्नं बहुलवचनमिति ॥ यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च । यदनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभूयस्त्वात् । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा एकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६ । ३ । २१ ॥

षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः ॥

आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आमुष्यायणः आमुष्यपुत्रिका ॥ आमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । आमुष्यकुलिका ॥

देवानांप्रिय इति च ॥ ३ ॥

देवानांप्रिय इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवानांप्रियः ॥

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूलः ॥

दिवश्च दासे ॥ ५ ॥

दिवश्च दास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायत ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ ६ । ३ । २३ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासंबन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेषु यथा स्यात् । योनिसंबन्धेभ्यो योनिसंबन्धेषु यथा स्यात् । व्यतिकरो मा भूत् । अथैषां व्यतिकरेण भवितव्यम् । बाढं भवितव्यम् । होतुःपुत्रः पितुरन्तेवासी ॥

आनङृतो द्वन्द्वे ॥ ६ । ३ । २५ ॥

क्वायं नकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति । यदि न श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । रपरत्वं* मा भूदिति ॥ क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृत एषो ऽपि ह्युः स्थाने ऽण्शिष्यते । नैष दोषः । उः स्थाने ऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुः स्थाने ऽणेव शिष्यते । किं तर्हि । अण्चानण्च ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । ऋकारान्तानां यो द्वन्द्वः । आहोस्विद्द्वन्द्व ऋकारस्येति । कश्चात्र विशेषः ।

ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पितापुत्रौ ॥

---

* १. १. ५१.

कार्यी चानिर्दिष्टः ॥ २ ॥

कार्यी चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङा भवितव्यमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्व ऋकारस्येति ।

अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पितृपितामहाविति ॥ अस्तु तर्ह्यृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति । ननु चोक्तमृकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पुत्रेऽन्यतरस्याम् [२२] इति । यदि तदनुवर्तते विभाषा स्वसृपत्योः [२४] पुत्रे चेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । षष्ठ्या आक्रोशे [२१] । पुत्रेऽन्यतरस्याम् [२२] षष्ठ्या आक्रोशे । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः [२३] पुत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशे । विभाषा स्वसृपत्योः [२४] पुत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशे । आनङृतो द्वन्द्वे । पुत्रग्रहणमनुवर्तते षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति कार्यी च निर्दिष्टः । कथम् । उत्तरपद इति* वर्तते । ङिच्चायं क्रियते । सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारस्यैव भविष्यति ॥ पुत्रे तर्हि कार्य्यनिर्दिष्टः । पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः । कथम् । ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । पुत्र इत्येषा सप्तम्यृत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ ६ । ३ । २६ ॥

देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वग्नी अग्निवायू ॥

ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च ॥ २ ॥

ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति† वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहण-

---

* ६. ३. १. † ६. ३. २५.

स्यैतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वस्तत्र यथा स्यात् । कथं लोकवेदयोर्द्वन्द्वः । वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टा न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः ॥

इद्वृद्धौ ॥ ६ । ३ । २८ ॥

इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ६ । ३ । ३२ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ६ । ३ । ३३ ॥

किं निपात्यते । पूर्वपदोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारारौ निपात्येते । मातरपितरौ भोजयतः । मातरपितरावानय । आ मा गन्तां पितरामातरा चा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित्क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति गर्भिभार्यः प्रजातभार्यः प्रसूतभार्य इत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति द्रोणीभार्यः कुटीभार्यः पात्रीभार्यः अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति । कथं गर्भिभार्यः प्रजातभार्यः प्रसूतभार्य इति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

अथ किमर्थमूङः पृथक्प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमुच्येत । न कोपधायाः[३७]इत्युक्त्वा तत ऊङश्चेत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥ नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थमिति* । स पुंवद्भावो यथेह भवति कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिकेत्येवमिहापि स्यात् ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति ॥ अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यावता स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति । पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथवानूङिति तत्रानुवर्तिष्यते । अथवा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यदूङ इति स च प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः ॥

किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं प्रत्ययग्रहणमाहोस्वित्स्त्रीशब्दग्रहणमाहोस्वित्स्त्र्यर्थग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं प्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम् ॥ १ ॥

पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं प्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधो विज्ञायेत । कस्य । स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः ॥ किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । अनारम्भात्पुंसि । न हि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् ॥ कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञा-

* ६. ३. ४२*.

तुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवत्येवं समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्य न भवतीति ॥

प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ २ ॥

प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । एनी भार्यास्य एतभार्यः । श्येतभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात्केन नशब्दो न श्रूयेत । स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति* ॥

स्थानिवत्प्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्वी भार्यास्य पटुभार्यः । मृदुभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति† ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् ॥ ४ ॥

वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । के पुनर्वतण्ड्यादयः । लुगलुगस्त्रीविषयश्चिस्त्रीप्रत्ययाः । लुक् । गार्ग्यो वृन्दारिका गर्गवृन्दारिकाः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात्केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते‡ । लुक् ॥ अलुक् । वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियां वतण्डादिति§ यकारस्य लुक्प्राप्नोति ॥ यदि पुनरीकार एव लुगुच्येत । तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति ॥ ईकारविधौ वा अप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते । वतण्डेति¶ । शार्ङ्गरवादौ सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते । स च सप्रत्ययकस्य पाठः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च लुक्प्राप्नोति । अलुक् ॥ अस्त्रीविषय । कौण्डीवृसी वृन्दारिका

---

* ४. १. ३९. † ६. १. ७७. ‡ २. ४. ६४. § ४. १. १०९. ¶ ४. १. ७३, ग०.

कौण्डीवृस्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात्केन यशब्दः श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते* । अस्त्रीविषय ।। द्विस्त्रीप्रत्यय । गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति† । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ्नासावुत्तरपदे यश्चोत्तरपदे नासौ भाषितपुंस्कात्परोऽनूङिति ॥

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम् ।

स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ ५ ॥

स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अङ्गारका नाम शकुनयः । तेषां कालिकाः स्त्रियः कालिकावृन्दारिकाः । अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः । तनुकेशीवृन्दारिकाः । क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । हंसस्य वरटा । कच्छपस्य डुली । ऋश्यस्य रोहित् । अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वत्र प्रसङ्गः ॥ कथं च नाम नोपादीयते यदा भाषितपुंस्कादित्युच्यते ।

भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥ ६ ॥

ह्यर्थे चायं चः पठितः । सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम् ॥

अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् ।

अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्विति‡ स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः ॥ किं च । सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । सर्वस्य ह्यर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अङ्गारका नाम शकुनयः । तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिकावृन्दारिकाः । अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः । तनुकेशीवृन्दारिकाः । क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । हंसस्य

* ५. ३. ११३. † ४. १. १७; ४१. ‡ ६. ३. ४२*.

वरटा । कच्छपस्य डुली । ऋश्यस्य रोहित् । अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य स्त्र्यर्थस्य पुंवद्भावो भवतीति । कथं च नाम नोपादीयते यदा भाषितपुंस्कादित्युच्यते । भाषितपुंस्कानुपपत्तिर्हि भवति न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ॥ अयं तावददोषो यदुच्यते ऽर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवोऽपि स चात्रास्त्यसंभवः । कोऽसावसंभवः । पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति । ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्तमानं पुंवद्भावं बाधते । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयं तर्हि दोषः सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । नैष दोषः । समासनिर्देशोऽयम् । भाषितपुंस्कादनूङस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्येवं लुक्प्राप्नोति* । निपातनान्न भविष्यति । अथवालुक्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ॥ कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनूङित्यूङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदनूङूङ्सदृशम् । स्त्रीप्रत्ययः ॥ एवमपि इडविड्वृन्दारिका ऐडविडवृन्दारिका पृथुवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका उशिग्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका‡ अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्य । पट्वीमृदुभार्य आहोस्वित्पटुमृदुभार्य इति । पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् । पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । समानायामाकृतावप्येतौ भाषितपुंस्कौ । कथम् । आरभ्यते मतुब्लोपः§ । एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावो यस्य चाकृतो नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे ॥

* २. ४. ७१. † ६. ३. १. ‡ ४. १. १६८; १७०; १७७. § ५. २. ९४*.

पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ ८ ॥

पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः* पक्ष इति ॥ अथेह कथं भवितव्यम् । कल्याणी पञ्चम्यासां रात्रीणाम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

तसिलादिष्वा कृत्वसुचः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥

इह केचित्तसिलादय आ कृत्वसुचः† पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् ।

तसिलादी त्रतसौ ॥ १ ॥

त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति तत्र वसति । तस्याः ततः । यस्याम् यत्र । यस्याः यतः ॥

तरप्तमपौ ॥ २ ॥

तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा ॥

चरड्जातीयरौ ॥ ३ ॥

चरड्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी पटुजातीया ॥

कल्पब्देशीयरौ ॥ ४ ॥

कल्पब्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया ॥

रूपप्पाशपौ ॥ ५ ॥

रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा ॥

थम्थालौ ॥ ६ ॥

थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कयाकृत्या कथम् । यया यथा ॥

दार्हिलौ ॥ ७ ॥

दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां वेलायां तदा । तर्हि ॥

* ५. ४. ११६*. † ५. ३. ७-५. ४. १७.

तिल्थ्यनौ ॥ ८ ॥

तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । वृकी वृकतिः* । अजथ्या†यूतिः ॥

शसि बह्वल्पार्थस्य ॥ ९ ॥

शसि बह्वल्पार्थस्य‡ पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । अल्पशः ॥

त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ १० ॥

त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्व्या भावः पटुत्वम् पटुता । गुणवचनस्येति किमर्थम् । कठ्या भावः कठीत्वम् कठीता ॥

भस्याढे तद्धिते ॥ ११ ॥

भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्§ । अढ इति किमर्थम् । श्यैनेयः रौहिणेयः¶ ॥ यद्यढ इत्युच्यते अग्नायी देवतास्य** आग्नेयः स्थालीपाकः अत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति । कौण्डिन्यः†† सापत्न‡‡ इति । यदि पुनरनपत्य इत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । गार्ग्यायण्या अपत्यं§§ माणवको गार्गो जाल्मः । अस्तु तर्ह्यढ इत्येव । कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति । कौण्डिन्ये निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति¶¶ । सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरम् । कथमग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः । अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव । कथं गार्गो जाल्मः । गार्गमियौ न संवदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

ठक्छसोश्च ॥ १२ ॥

ठक्छसोश्च*** पुंवद्भावो वक्तव्यः । भवत्याश्छात्त्रा भावत्काः । भवदीयाः ॥ ठग्ग्रहणं किमर्थं नेके कृते††† ऽजादावित्येव सिद्धम् । नैवं शक्यं । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः‡‡‡ । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते§§§ तान्तादिति¶¶¶ कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् ॥

---

* ५. ४. ४१. † ५. १. ८. ‡ ५ ४. ४२. § ४. २. ४७; ६. ४. १४४.
¶ ४. १. ३९; १२०. ** ४. १. ३७; ४. २. ३३. †† ४. १ १०५; (६. ४. १४४.)
‡‡ ४. १. ३५; ११२. §§ ४. १. १७; १४७. ¶¶ २. ४. ७०. *** ४.२.११५.
††† ७. ३. ५०. ‡‡‡ ५. ३. ८३*. §§§ ४. ४. ५१; ७. ३. ५०; ६. ४. १४८.
¶¶¶ ७. ३. ५१.

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६ । ३ । ३६ ॥

मानिन्ग्रहणं किमर्थम् ।

मानिन्ग्रहणमव्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च ॥ १ ॥

मानिन्ग्रहणं क्रियतेऽव्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च । अव्यर्थं तावत् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमान्ययमस्याः । असमानाधिकरणार्थम् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्ता यज्ञदत्तां दर्शनीयमानिनीयमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

किमिदमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य* विषय आहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य† । किं चातः । यद्याद्यस्य योगस्य विषये माध्यमिकीयः‡ शालूकिकीयः§ अत्र न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भवति भाषितपुंस्कादनूङ् । इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम्¶ विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति । अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्** जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः†† प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि न कोपधाया इत्येष योगः पुंवद्भावमात्रस्योत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये ॥

कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ १ ॥

कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम् । तद्धितस्य यः ककारो वोश्च यः ककारस्तस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पाकभार्यः भेकभार्य इति ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ १ ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दीर्घमुखमानी

---

* ६. ३. ३४-३६. † ६. ३. ३८*. ‡ ४. २. १३८, ग°. § ४. २. १४१.
¶ ४. ४. ४८. ** ४. २. ४७. †† ६. ३. ४१.

श्लक्ष्णमुखमानी ॥ यद्यमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६ । ३ । ४२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् ॥ १ ॥

प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । न कोपधायाः [३७] इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति । कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका । कारकजातीया कारकदेशीया ॥ संज्ञापूरण्योश्च[३८]इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति । दत्ता वृन्दारिका दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया दत्तदेशीया । पञ्चमी वृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया पञ्चमदेशीया ॥ वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तं* तत्रापि पुंवद्भवति । स्रौघ्नी वृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका । स्रौघ्नजातीया स्रौघ्नदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तं† तत्रापि पुंवद्भवति । श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया श्लक्ष्णमुखदेशीया ॥ जातेश्च [४१] इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति । कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका । कठजातीया कठदेशीया ॥

कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् ॥ २ ॥

कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । काक्याः शावः काकशावः ॥

न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् । नात्र स्त्री पूर्वपदं विवक्षितम् । किं तर्हि । अस्त्री पूर्वपदम् । उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह तु कथम् । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरमिति । अत्रापि न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

---

* ६. ३. ३९. † ६. ३. ४०*.

अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । अग्नेरीत्त्वस्यावकाशः । अग्नीषोमौ* । वरुणस्य वृद्धेरवकाशः । वायुवारुणम्† । इहोभयं प्राप्नोति । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । अग्नेरीत्त्वं वरुणस्य वृद्धिः ॥ नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवोऽपि स चात्रास्त्यसंभवः । कोऽसावसंभवः । अग्नेरीत्त्वमभिनिर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते‡ । वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमानाग्नेरीत्त्वं बाधते§ । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु ॥ ५ ॥

पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन खिद्घादिकेषु¶ । पुंवद्भावस्यावकाशः । पटुभार्यः मृदुभार्यः । खिति ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः । इहोभयं प्राप्नोति । कालिंमन्या हरिणिंमन्या । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । नर्तकितरा नर्तकितमा** । पुंवद्भावस्यावकाशः । दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा । इहोभयं प्राप्नोति । पट्वितरा पट्वितमा । के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । नर्तकिका** । पुंवद्भावस्यावकाशः । दारदिका†† । इहोभयं प्राप्नोति । पट्विका मृद्विका । ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ६ । ३ । ४३ ॥

ङीग्रहणं किमर्थम् । अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाषितपुंस्कादिति‡‡ वर्तते ॥ एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा अत्रापि प्राप्नोति । ईत इति§§ वर्तते ॥ एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियामिति‡‡ वर्तते ॥ एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा

* ६. ३. २७. † ६. ३. २६*; ४. २. २४; ७. ३. २१. ‡ ७. ३. २३. § ६. ३. २८.
¶ ६. ३. ६६; ४३; ७. ४. १३. ** ६. ३. ३७. †† ४. १. १७०; १७७; ५. ३. ७०; ६. ३. ३५.
‡‡ ६. ३. ३४. §§ ६. ३. ४०.

अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियाः स्त्रियामिति[*] वर्तते ॥ शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्तव्यम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् [६. ३. ४४] इति । कश्च शेषः । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् ॥ अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथम् । ईत इति[†] वर्तते । अनीच्च या नदीदन्तं च यदेकाच् ॥ शेषग्रहणमपि शक्यमकर्तुम् । कथम् । अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गः । अस्यानेकाचो नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः । तस्मिन्नित्ये प्राप्त उगितो विभाषारभ्यते[‡] ॥ यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितरा इति न सिध्यति लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरेति प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरेत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

* ६. ३. ३४. † ६. ३. ४०. ‡ ६. ३. ४५.

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

इह कस्मान्न भवति । अमहान्महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति ।

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान्भूतप्रकृतौ महान्महत्येव ।

अन्यो महान् । अन्योऽमहान्भूतप्रकृतौ वर्तते । महान्महत्येव ॥

तस्मादात्त्वं न स्यात्

तस्मादात्त्वं न भविष्यति ॥

पुंवत्तु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥

पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । अमहती महती संपन्ना महद्भूता* ब्राह्मणी ॥ एवं तर्हि

अमहति महान्हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ।

अमहति महच्छब्दो वर्तते तद्वाची चात्र भूतशब्दः प्रयुज्यते । किंवाची । महद्वाची ॥

तस्मात्सिध्यति पुंवत्

तस्मात्सिध्यति पुंवद्भावः ॥ यद्येवमात्त्वमपि प्राप्नोति । महद्भूतश्चन्द्रमाः ।

निवर्त्यमात्त्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

आत्त्वमपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्त्वम् ।
कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥

एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य ग्रहणं† लक्षणोक्तश्चायम्‡ ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । महान्बाहुरस्य महाबाहुः ।

शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ।
तस्मात्सिध्यति तस्मिन्

यस्माच्छेषो बहुव्रीहिः [२. २. २३] इति सिद्धे ऽनेकमन्यपदार्थे [२४] इत्याह तेन प्रतिपदं भवति ॥

* ६. ३. ४२. † २. १. ६१. ‡ २. २. २८.

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्त्वे* भवतः । गौस्तिष्ठति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे ॥

महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं च नानाधिकरणार्थम् ॥ १ ॥

महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यं पुंवद्भावश्च नानाधिकरणार्थः कर्तव्यः । महत्या घासो महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः ॥

अष्टनः कपाले हविषि ॥ २ ॥

अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टाकपालं† चरुं निर्वपेत् । हविषीति किमर्थम् । अष्टकपालं‡ ब्राह्मणस्य ॥

गवि च युक्ते ॥ ३ ॥

गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टागवेन§ शकटेन । युक्त इति किमर्थम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥

प्राक्शतादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्विशतम् द्विसहस्रम् । अष्टशतम् अष्टसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ६ । ३ । ४९ ॥

सर्वेषांग्रहणं किमर्थम् । चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां विभाषा यथा स्याद्द्व्यष्टनोश्च त्रेश्च¶ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टन्ग्रहणमनुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते त्रेस्त्रयो द्व्यष्टनोश्चेति द्व्यष्टनोरपि त्रयआदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकगतयो

* ७. १. ९०; ६. १. ९३. † ४. २. १६; ४. १. ८८. ‡ २. १. ५२. § ५. ४. ९२.
¶ ६. ३. ४७; ४८.

ऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवैकयोगः करिष्यते । द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योस्त्रेस्त्रयः । ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६ । ३ । ५० ॥

यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणं तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते प्राप्नोति ।

यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥ १ ॥

यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न यदणन्ते भवतीति ॥

अपर आह । अत्यल्पमिदमुच्यते । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणादेव । किं प्रयोजनम् । कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति* ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्य [६.३.६६] इति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते भविष्यति । ननु चायमस्ति स्तनंधय इति† । अत्रापि शपा‡ व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । अथवैतदेव ज्ञापयति खिदन्ते ह्रस्वो भवतीति यदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । न हि खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६ । ३ । ५२ ॥

पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं

पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

पदोपहतार्थम् ॥ १ ॥

पादेनोपहतं पदोपहतम् । तृतीया कर्मणि [६. २. ४८] इति प्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्§ ॥

---

* ६. ३. ४३. † ३. २. २९. ‡ ३. १. ६८. § ८. २. ६.

उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ २ ॥

उपदेशिवद्भावश्च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासस्वरेण* बाधनं यथा स्यात् । पदाजिः पदातिः ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पादाभ्यां चरति पदिकः† ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६ । ३ । ५६ ॥

निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पन्निष्केण पादनिष्केण ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ५७ ॥

संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

संज्ञायामुत्तरपदस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । क्षीरोदः लोहितोदः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

एकहलादाविति किमर्थम् । उदकस्थालम् ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नत्र प्राप्नोति । एतदप्येकहलादि । किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्‡ । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ वर्णौ युगपदुच्चारयति । तद्यथा । गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक्प्रवर्तते तावन्नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । उच्चरितः प्रध्वस्तश्च । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एवं तर्ह्येक-

---

* ६. २. १३९. † ४. ४. १०. ‡ १. ४. १०९*.

हलादावित्युच्यते सर्वश्चैकहलादिस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य एकहलादि-रिति । कश्च साधीयः । यत्रैकं हलमुच्चार्यानुच्चार्यते ॥

इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६ । ३ । ६१ ॥

इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ १ ॥

इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलाबुकर्कन्धु-दृन्भुफलमिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

सर्वान्ते हि लोकविज्ञानम् ॥ २ ॥

लोकविज्ञानाद्धि यदेव सर्वान्त्यं पदं तस्मिन्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

अथवैवं विग्रहः करिष्यते । अलाबूश्च कर्कन्धूश्चालाबुकर्कन्ध्वौ । अलाबुकर्क-न्ध्वौ च दृन्भूश्चालाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः । अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलमलाबुकर्कन्धु-दृन्भुफलमिति । यद्येवं दृन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति* । राजदन्तादिषु† पाठः करिष्यते ॥ अथवा दृन्भ्वाः फलं दृन्भुफलम् कर्कन्धूश्च दृन्भुफलं च कर्कन्धुदृन्भु-फलम् अलाबूश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं चालाबुकर्कन्धुदृन्भुफलम् । एवमपि फलेनाकृतो ऽभिसंबन्धो भवति । प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते ॥

इयङुवङ्व्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् भ्रूकुलम् । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुडचीभूतं वृषलकुलम् ॥

अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रुकुटिः भ्रुकुंसः ॥

अपर आह । अकारो भ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रकुटिः भ्रकुंसः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

तद्धिते किमुदाहरणम् । एकत्वम् एकता । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेना-प्येतत्सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः [६.३.३५] । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकस्या आगतमेकरूप्यम् एकमयम्‡ । इदं चाप्युदाहरणम् एकत्वम्

---

* २. २. ३४. † २. २. ३१. ‡ ४. ३. ८१; ८२.

एकता । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति* ॥

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् । एकशाटी । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । समानाधिकरणलक्षणः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् । इदं चाप्युदाहरणम् एकशाटी । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । न कोपधायाः [६.३.३७] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत्कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति† ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६ । ३ । ६६ ॥

खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥ १ ॥

खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः । कालिंमन्या हरिणिंमन्या । किं कारणम् । अनजन्तत्वात् । मुमि‡ कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् ॥

संनियोगाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । मुम् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । ह्रस्वत्वम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति । परिहृतमेतत्सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति । तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य [६१] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति ॥

अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । अजन्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥ अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवत्यच इति§ । तत्र वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति ॥ इहापि वचनात्प्राप्नोति । वाङ्मन्यः । नैतदस्ति ।

* ६. ३. ३५*. † ६. ३. ३७*. ‡ ६. ३. ६७. § १. २. २८.

इक इति* वर्तते । एवमपि खट्वंमन्यः अत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । आम्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् [६३] इति । एवमपि कीलालपंमन्यः शुभंयंमन्यः अत्र न प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६ । ३ । ६८ ॥

अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम् ।

अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः ॥ १ ॥

अमः प्रत्ययवदनुदेश आत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः† प्रयोजनम् । आत्वं प्रयोजनम् । गांमन्यः । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । स्त्रींमन्यः‡ । गुणः प्रयोजनम् । नरंमन्यः । इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियंमन्यः भ्रुवंमन्यः ॥

अमः प्रत्ययवदनुदेश आत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात् ॥ २ ॥

अमः प्रत्ययवदनुदेश आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः । किं कारणम् । अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते न चात्र प्रथमां पश्यामः । किं च भो आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते । न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति तु विज्ञायते । कथम् । अम्शसोरित्युच्यते§ त एवं विज्ञास्यामः शस्सहचरितो योऽम्शब्दः । कश्च शस्सहचरितः । प्रथमैव ॥ ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोऽनतिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते ॥

सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

---

* ६. ३. ६१. † ६. १. ९३; १०७; ७. ३. ११०; ६. ४. ७७. ‡ ६. ४. ८०.
§ ६. १. ९३; ६. ४. ८०.

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । अम् च अम् च अम् । इच एकाचोऽम्भवति । अम्प्रत्ययवच्चास्मिन्कार्यं भवतीति ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम् । श्रियंमन्यमाहोस्विच्छ्रिमन्यमिति । श्रियंमन्यमिति भवितव्यम् । स्वमोर्नपुंसकात् [७. १. २३] इति लुक्कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते लुक्यमारभ्यते स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१]इत्येतं बाधत एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि बाधेत ॥ न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतं न बाधिष्यते ॥ एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुम्न भविष्यति ॥ नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विषंतपः परंतपः* । संयोगान्तलोपो† न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमिति भवितव्यम् ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ६ । ३ । ७० ॥

अस्तुसत्यागदस्य कारे ॥ १ ॥

अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तुंकारः सत्यंकारः अगदंकारः ॥

भक्षस्य च्छन्दसि ॥ २ ॥

भक्षस्य च्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तस्य ते भक्षंकारस्य । छन्दसीति किमर्थम् । भक्षकारस्य ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ ॥

धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । धेनुंभव्या ॥

लोकस्य पृणे ॥ ४ ॥

लोकस्य पृण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । लोकंपृणस्य ॥

---

* ६. ३. ६७. † ८. २. २३.

इत्येऽनभ्याशस्य ॥ ५ ॥

इत्येऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अनभ्याशमित्यः ॥

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥ ६ ॥

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम् । भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः ॥

गिलेऽगिलस्य ॥ ७ ॥

गिले ऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिमिंगिलः । अगिलस्येति किमर्थम् । गिलगिलः ॥

गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिंगिलगिलः ॥

उष्णभद्रयोः करणे ॥ ८ ॥

उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । उष्णंकरणम् भद्रंकरणम् ॥

सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा ॥ ९ ॥

सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा भवतीति वक्तव्यम् । सूतपुत्री* सूतदुहिता । उग्रपुत्री उग्रदुहिता । राजपुत्री राजदुहिता । भोजपुत्री भोजदुहिता । कुलपुत्री कुलदुहिता । मेरुपुत्री मेरुदुहिता ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६ । ३ । ७२ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । खितीति† वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते ।

रात्रेरप्राप्ते ॥ १ ॥

रात्रेरप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः । रात्रिंमन्यः । अप्राप्ते विभाषा । रात्र्यटः रात्रिमटः ॥

नलोपो नञः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥

किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते न नस्येत्येवोच्येत । नस्येतीयत्यु-

---

* ४.१.१५. † ६.३.६६; ६७.

च्यमाने कर्णपुत्रः वर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ एवमपि प्रभ्रपुत्रः विभ्रपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति* । नैष दोषः । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति† । तस्मात्सानुबन्धकस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

नञो नलोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

नञो नलोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जाल्म । अकरोषि वै त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ६ । ३ । ७४ ॥

किमर्थं तस्मादित्युच्यते न नुडचीत्येवोच्येत । नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । तत्रायमप्यर्थस्तदोः सः सावनन्त्ययोः [७.२.१०६] इति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र हि तवर्गनिर्देश एतत्प्रयोजनमिह मा भूत् अनेषः करोतीति । यावता पूर्वान्तः सोऽप्यदोषो भवति ॥ नैवं शक्यम् । अनुण्ण इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्रसज्येत । नुग्वचनान्न भविष्यति । ङमुट् तर्हि प्राप्नोति‡ । तस्मात्परादिः कर्तव्यः परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति वक्तव्यम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६ । ३ । ७६ ॥

किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत । का रूपसिद्धिः एकान्नविंशतिः एकान्नशतम् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुणे [६.१.९७] इति पररूपत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यदुट्क्रियते । अदुट्शक्यः कर्तुमानुनासिक्यं हि न स्यात् । यद्धि तद्यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा [८.४.४५] इति पदान्तस्येत्येवं तत् । किं पुनः कारणं पदान्तस्येत्येवं तत् । इह मा भूत् । बुध्नः ब्रध्नः बध्नाति ॥ एवं तर्ह्यनुट्क्रियते । अनुट्शक्यः कर्तुम् । विभाषयानुनासिक्यम् । तेनैतदेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिः इदं न स्यात् एकाद्नविंशतिरिति ॥ अस्तु तर्ह्यदुगेव । ननु चोक्तमतो गुण इति पररूपत्वं

* ३. ३. ७७.	† ५. २. १००.	‡ ८. ३. ३२.

प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ७८ ॥

सहस्य हलोपवचनम् ॥ १ ॥

सहस्य हलोपो वक्तव्यः ॥

सादेशे हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥

सादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्वरितः प्रसज्येत ॥ स तर्हि लोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । स यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं समासस्वरमपि बाधेत । सेष्टि सपशुबन्धम्* ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६ । ३ । ७९ ॥

ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

ग्रन्थान्ते वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अव्ययीभावेन कृतत्वात् । अव्ययीभावे चाकाले [६.३.८१] इत्येव सिद्धम्† ॥ यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थस्तदर्थमिदं वक्तव्यम् । सकाष्ठं ज्योतिषमधीते । सकलम् समुहूर्तम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥

उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । सहयुध्वा सहकृत्वा । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि

---

* ६. १. २२३. † २. १. ६.

कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः ॥ एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्रापि प्राप्नोति। बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम्। एवं तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते। बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनं बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् ॥ स तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः कश्चिदुपसर्जनानामेव कश्चित्प्रधानोपसर्जनानाम्। तद्य उपसर्जनानामेव समासस्तदुपसर्जनम् ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दः घाट इति ॥ अथवा मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां त इमे पुष्पकाः। कालका एषां त इमे कालका इति ॥

प्रकृत्याशिषि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥

प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥ १ ॥

प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सगवे सवत्साय सहलाय ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६ । ३ । ८६ ॥

चरणे किं निपात्यते।

ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च ॥ १ ॥

ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च निपात्यते। समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति सब्रह्मचारी ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥

दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सदृक्षासः प्रतिसदृक्षासः ॥

समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ६ । ३ । ११६ ॥

किमर्थमञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । समञ्चनम् उपनहनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपद इति* वर्तते न चान्तरेण क्विपमञ्चतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति तत्रान्तरेण क्विब्ग्रहणं क्विबन्त एव भविष्यति । तदादिविधिना प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ १ ॥

अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण एव भवति न चेदमल्ग्रहणम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अतः कृकमीत्यत्र अयस्कृत् अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति† ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६ । ३ । ९२ ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ६ । ३ । ९५ ॥

अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो‡ मा भूत् । विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः । सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः§ ॥

तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वाची घृताची ॥ यदि च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं सा कद्रीची । एवं तर्हि च्छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

---

* ६. १. १. † ८. ३. ४६. ‡ ६. २. १३९. § ८. २. ४.

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६ । ३ । ९७ ॥

समाप ईत्त्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

समाप ईत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् ॥

अपर आह । ईत्त्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समीपम् अन्तरीपम् । इह मा भूत् । प्रापम् परापम् ॥

ऊदनोर्देशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उदनोर्देश इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः अनूपः । सवर्णदीर्घत्वेन* सिद्धम् । न सिध्यति । अवग्रहे दोषः स्यात् ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६ । ३ । ९९ ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम् ॥ एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक्छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्याम्यषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६ । ३ । १०१ ॥

कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । के वा त्रयः । न बिभृयुः कत्त्रयः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६ । ३ । १०९ ॥

पृषोदरादीनीत्युच्यते कानि पृषोदरादीनि । पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोद-

* ६. १. १०१.

रप्रकाराणि । येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते ॥ अथ यथेति किमिदम् । प्रकारवचने थाल् [५.३.२३] ॥ अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चरितानि । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः । शिष्टैः । के पुनः शिष्टाः । वैयाकरणाः । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिर्वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि निवासत आचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त एव । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगास्तत्रभवन्तः शिष्टाः ॥ यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते । शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायी । कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टा शक्या विज्ञातुम् । अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं येऽत्र विहिताः शब्दास्तान्प्रयुञ्जानम् । स पश्यति । नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते ये चात्र विहिताः शब्दास्तांश्च प्रयुङ्क्ते । अयं नूनमन्यानपि जानाति । एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायी ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा वक्तव्यः । दक्षिणतीरम् दक्षिणतारम् ॥

वाचो वादे डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि ॥ २ ॥

वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि वक्तव्यः । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः ॥

षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ॥ ३ ॥

षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोडन्* षोडश ॥

धासु वा ॥ ४ ॥

धासु वेति वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोढा । षड्ढा कुरु ॥ अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत । नानाधिकरणवाची यो धाशब्दस्तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत† । इह मा भूत् । षड् दधातीति षड्धेति ॥

* ५.४.१४१. † ५.३.४३.

दुरो दाशनाशदभध्येषु ॥ ५ ॥

दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः दूणाशः दूडभः दूढ्यः ॥

स्वरो रोहतौ छन्दसि ॥ ६ ॥

स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । एहि त्वं जाये स्वो रोहाव ॥

पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः । पीवोपवसनानाम् पयोपवसनानाम् श्रियेदम् ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६ । ३ । १११ ॥

पूर्वग्रहणं किमर्थं न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न सिध्यति न हि ढ्रलोपेनानन्तर्यम् ॥ इह कस्मान्न भवति । करणीयम् हरणीयम्* । नैवं विज्ञायते ढ्रोर्लोपो ढ्रलोपः ढ्रलोप इति । कथं तर्हि । ढ्रोर्लोपो ऽस्मिन्सोऽयं ढ्रलोपः ढ्रलोप इति । यद्येवं नार्थः पूर्वग्रहणेन भवति हि ढ्रलोपेनानन्तर्यम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपद इति† वर्तत आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा । पुना रूपाणि कल्पयेत् ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६ । ३ । ११२ ॥

वर्णग्रहणं किमर्थं न सहिवहोरोदस्येत्येवोच्येत । वृद्धावपि‡ कृतायामोत्त्वं यथा स्यात् । उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति ॥ अथावर्णग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ऊढः ऊढवानिति§ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवात्रौत्त्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । ओत्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादोत्त्वम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । ओत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादोत्त्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्योत्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ओत्त्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमोत्त्वं न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं

---

* ३. १. ९६; १. ३. ९. † ६. ३. १. ‡ ७. २. ३. § ६. १. १५; १०८.

पूर्वत्वम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवौत्त्वस्य निमित्तं विहन्त्यवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादौत्त्वम् । औत्त्वे कृते संप्रसारणं संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात्पुनरौत्त्वं न भविष्यति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ ६ । ३ । १२१ ॥

अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दन्तिवहम् चारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ ६ । ३ । १२२ ॥

अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रसेवः प्रहारः प्रसारः ॥

सादकारयोः कृत्रिमे ॥ १ ॥

सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । प्रासादः प्राकारः । इह मा भूत् । एषोऽस्य प्रसादः । एषोऽस्य प्रकारः ॥

प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ २ ॥

प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः प्रतीवेशः ॥

दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । दा इत्येतस्मिंस्तकारादौ । आहोस्विद्दा इत्येतस्मिंस्तकारान्त इति । किं चातः । यदि विज्ञायते तकारादाविति नीत्ता वीत्ता अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते तकारान्त इति सुदत्तम् प्रतिदत्तम् अत्रापि प्राप्नोति* । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्तकारादाविति । कथं नीत्ता वीत्ता । चर्त्वे† कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति । कथं सुदत्तम् प्रतिदत्तम् । नैतत्तकारान्तं थकारान्तमेतत्‡ ॥

---

* ७. ४. ४६; ४७. † ८. ४. ५५. ‡ ७. ४. ४६*.

चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

इहान्य आचार्याश्चौ प्रत्यङ्गस्य* प्रतिषेधमाहुस्तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः । एतज्ज्ञापयति न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

संप्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥

इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन† । इको ह्रस्वस्यावकाशः । ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः । विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः । ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । कारीषगन्धीपुत्रः‡ । संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ६. १. ७७; १२१ † ६. ३. ६१. ‡ ६. १. १३.

अङ्गस्य ॥ ६ । ४ । १ ॥

आ कुतोऽयमधिकारः । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥ यद्या सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो गुणो यङ्लुकोः [७. ४. ८२] इति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम्[*] । प्रागभ्यासविकारेभ्यः[†] पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन[‡] सिद्धम् । अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ॥ यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारो वव्रश्च[§] वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणम् [६. १. ३७] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति[¶] । स चेदानीमपरिहारो भवति यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति[**] ॥ अस्तु तर्ह्या सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । ननु चोक्तं गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव ॥

किं पुनरियं स्थानषष्ठी । अङ्गस्य स्थान इति । एवं भवितुमर्हति[††] ।

अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः कर्तव्यः । अङ्गादित्यपि वक्तव्यम् । अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस्भवतीत्यत इति पञ्चम्यङ्गस्येति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तित्वादत इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम्[‡‡] । तत्र को दोषः । अकारात्परस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीतीहापि प्रसज्येत । ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटेति ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः [६. ४. ३४] इति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोहः [६. ४. ८९] इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

---

* १. १. ६३. † ७. ४. ५८. ‡ १. १. ६२. § ६. १. १७; ७. ४. ६६; १. १. ५१; ७. ४. ६०.
¶ १. १. ५७. ** ७. ४. ९३*. †† १. १. ४९. ‡‡ ७. १. ९.

सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा ॥ किमतो यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः ।

संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च ॥ ४ ॥

संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति । अङ्गस्य यो भिस्शब्द इति । किं चाङ्गस्य भिस्शब्दः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ एवमप्यवयवषष्ठ्यादयो ऽविशेषिता भवन्ति । अवयवषष्ठ्यादयोऽपि संबन्ध एव ॥ एवमपि स्थानमविशेषितं भवति । स्थानमपि संबन्ध एव ॥ एवमपि न ज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति । यत्र षष्ठ्यन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी ॥

कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि ।

अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं संप्रसारणदीर्घत्वे ॥ ५ ॥

हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति* । हूतः जीनः संवीतः शूनः । अङ्गस्येति किमर्थम् । निरुतम् दुरुतम् ॥

नाम्सनोश्च ॥ ६ ॥

नाम्सनोश्च दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति† । अग्नीनाम् वायूनाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । क्रिमिणां‡ पश्य । पामनां पश्य ॥ सनि दीर्घो भवति§ । चिचीषति तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधि सनोति । मधु सनोति ॥

लिङ्येत्वे ॥ ७ ॥

लिङ्येत्वे¶ प्रयोजनम् । ग्लेयात् म्लेयात् । अङ्गस्येति किमर्थम् । निर्यायात् निर्वायात् ॥

अतो भिस ऐस्त्वे ॥ ८ ॥

अतो भिस ऐस्त्वे** प्रयोजनम् । वृक्षैः प्लक्षैः । अङ्गस्येति किमर्थम् । ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटा ॥

---

* ६. ४. २. † ६. ४. ३. ‡ ५. २. १००. § ६. ४. १६.
¶ ६. ४. ६८. ** ७. १. ९.

लुङादिष्वडाटौ ॥ ९ ॥

लुङादिष्वडाटौ* प्रयोजनम् । अकार्षीत् ऐहिष्ट । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राकरोत् उपैहिष्ट ॥

इयङुवङ्युष्मदस्मत्तातङामिनुडानेमुक्केह्रस्वायिदीर्घभितत्वानि ॥ १० ॥

इयङुवङौ† प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । अङ्गस्येति किमर्थम् । श्र्यर्थम् भ्र्वर्थम् ॥ युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । साम आकम् [७. १. ३३] युष्माकम् अस्माकम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । युष्मत्साम । अस्मत्साम ॥ तातङ्‡ प्रयोजनम् । जीवताद्भवान् । अङ्गस्येति किमर्थम् । पच हि तावत्त्वम् । जल्प तु तावत्त्वम् ॥ आमि नुट्§ प्रयोजनम् । कुमारीणाम् किशोरीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारी आमित्याह । किशोरी आमित्याह ॥ आने मुक् [७. २. ८२] प्रयोजनम् । पचमानः यजमानः । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राणः ॥ के ह्रस्वः¶ प्रयोजनम् । किशोरिका कुमारिका । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारीं कायति कुमारीकः ॥ यि दीर्घः** प्रयोजनम् । चीयते स्तूयते । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधियानम् मधुयानम् ॥ भि तत्वं†† प्रयोजनम् । अद्भिः अद्भ्यः । अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः अब्भक्षः ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् ।

अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् ॥ ११ ॥

अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि । क्वचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं भविष्यति क्वचित्प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं भवतीति ॥ अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे प्राकरोत् उपैहिष्ट उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्‡‡ । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः ॥

हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति । तृतीयः§§ ।

---

† ६. ४. ७७. ‡ ७. १. ३३. § ७. १. ५४. ¶ ७. ४. १३.
** ७. ४. २५. †† ७. ४. ४८. ‡‡ १. ४. १३*. §§ ५. २. ५५.

अण्प्रकरणादृकारस्याप्राप्तिः ।

अण्प्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति । अण इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [६. ३. १११] इति ॥ तद्वा इकः काशे [१२३] इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ।

इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् ।

अण्विशेषणमिग्ग्रहणम् । अण इक इति ॥ यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्ग्रहणं चौ* दीर्घो भवतीतीह न प्राप्नोति । अत्राचा अत्राचे । नैष दोषः । अण्ग्रहणमनुवर्तत इग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ एवमपि कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ अथवोभयं निवृत्तम् । कस्मान्न भवति तृतीय इति । निपातनात् । किं निपातनम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् [२. २. ३] इति ॥

नामि ॥ ६ । ४ । ३ ॥

किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत । केनेदानीं सनकारके भविष्यति । नुडयमाम्भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् ।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घत्वे न नुट् स्यात् । अग्नीनाम् इन्दूनाम् ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति† किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तान्नुडिति न च ह्रस्वान्तोऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणाम् चतसृणामिति‡ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्च [७. १. ५५] इत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि तत्र प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । त्रेस्त्रयः [५३] इति ॥ इदं तर्हि । त्वं नृणां§ नृपते जायसे शुचिः ॥ नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥ उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

* ६. ३. १२८. † ७. १. ५४. ‡ ६. ४. ४. § ६. ४. ६.

नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

नोपधाया नामि यथा स्यात्* । इह मा भूत् । चर्मणाम् वर्मणामिति ॥

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६ । ४ । १२ ॥

सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥

हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [१५] इति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रहणौ वृत्रहण इति ॥ नियमवचनात्सिद्धम् ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति ।

नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचना-
दन्यत्रानियमः ॥ २ ॥

नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे† नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । वृत्रहणि भ्रूणहनि ॥ एवं तर्हि

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य । इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

ततः शौ । शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः सौ । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ॥

भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

तथास्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति ॥

* ६. ४. ७; ७. १. ५५. † ६. ४. ८.

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।

अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे ऽविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि । इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव । ततः सौ । सावेव ॥ इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । इन्द्रो वृत्रहायते* ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

उपधालक्षणदीर्घत्वस्य नियमो न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम् ॥

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

अथवानुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति । कथम् ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् । यस्य सुट्सर्वनामस्थानं न तस्य शिः† । तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद्भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६ । ४ । १४ ॥

अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोमान् यवमान्‡ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥ अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम् । एवं तर्हि तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥

तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । पकारलोपे कृते नातुबन्तं भवत्य-

---

* ३. १. ११; ७. ४. २५. † १. १. ४२; ४३. ‡ ५. २. ९४.

त्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे ऽपि कृते नात्वन्तम् । ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यत्यत्वन्तम् । यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेवमतुबन्तमपि । एवं तर्ह्याश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिरत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम् ॥ न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ । उपदेशो नाम । उपदेशे चैतदतुबन्तं नात्वन्तम् ॥

यदि पुनरत्शब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । जगत् जनगत्* । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कृतवान् भुक्तवानिति । क्व तर्हि स्यात् । पचन् यजन् । न वा अत्रेष्यते ॥ अनिष्टं च प्राप्नोति । इष्टं च न सिध्यति । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

अज्झनगमां सनि ॥ ६ । ४ । १६ ॥

गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङ्गमेरिति वक्तव्यम्† । इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । संजिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

न वेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं संजिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अचः सनि । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो हनिगम्योः । हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी ॥

* ३. २. १७८*; ७६; ६. ४ ४०; ६. १. ७१.   † २. ४. ४८.

अथोपधाग्रहणमनुवर्तत उताहो न* । किं चातः ।

सनि दीर्घे उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

सनि दीर्घे उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिचीषति तुष्टूषतीत्येवमर्थम् ॥ एवं तर्हि निवृत्तम् ।

अनधिकार उक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणमिति† ॥ नैष दोषः । उक्तमेतद्ध्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति† ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ ६ । ४ । १९ ॥

अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति । आदिष्टिद्भवतीति‡ प्राप्नोति । कस्य पुनरादिः । वकारस्य । अस्तु । वकारस्य का प्रतिपत्तिः । लोपो व्योर्वलि [६.१.६६] इति लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६.४.२०] इति द्वावूटौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि नैष टित् । कस्तर्हि । ठित् । यदि तर्हि ठित् धौतः पट इत्येत्येधत्यूठ्सु [६.१.८९] इति वृद्धिर्न प्राप्नोति । चर्त्वे§ कृते भविष्यति । असिद्धं¶ चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यादस्ति चान्यः सिद्धो वाह ऊठिति** । एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृत आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

अथ क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न†† । किं चातः ।

शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वम् ॥ १ ॥

शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम्‡‡ । प्रष्टा प्रष्टुम् प्रष्टव्यम् ॥

तुक्प्रसङ्गश्च ॥ २ ॥

तुक् प्राप्नोति§§ । निवृत्तेऽपि वै क्ङिद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति । च्छ्वोरिति संनिपातग्रहणं विज्ञायते । ननु चैवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति¶¶ । संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमप्यङ्गस्य

* ६.४.७. † १.२.२८*. ‡ १.१.४६. § ८.४.५५. ¶ ८.२.१. ** ६.४ १३२. †† ६.४ १५. ‡‡ ८.२.३६. §§ ८.२.१; ६.१.७३. ¶¶ १.१.५२.

प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमङ्गस्य न भविष्यति ॥ यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्यय उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति नेष्यते । तथा वाञ्छतेरप्रत्ययो वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ तत्र त्वेतावान्विशेषः । अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यं तत्र* चापि संनिपातग्रहणं विज्ञेयम् ।

निवृत्ते दिव ऊड्भावः

निवृत्ते दिव ऊड्भावः प्राप्नोति । द्युभ्याम् द्युभिः । अस्तु । कथं द्युभ्याम् द्युभिरिति । ऊठि कृते दिव उत् [६. १. १३१] इत्युत्त्वं भविष्यति । न सिध्यति । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ।

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

क्व पुनः क्ङिद्ग्रहणं प्रकृतम् । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [१५] इति । यदि तदनुवर्ततेऽज्झनगमां सनि [१६] क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ झलि तावन्न दोषः । सनं झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः । सनि झलादाविति । क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घत्वं भवतीति यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ ६ । ४ । २२ ॥

असिद्धवचनं किमर्थम् ।

असिद्धवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र* तावदुक्तं । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । आगहि जहि । गतः गतवानिति । अनुनासिकलोपे जभावे च कृते† ऽतो लोपः [६.४.४८] अतो हेः [१०५] इति च प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्त्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं‡ न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

अथात्रग्रहणं किमर्थम् ।

अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ २ ॥

विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्ना भाच्छास्त्र आ भाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभाजि§ रागः¶ उपबर्हणमिति** ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं शैत्त्वं धित्वे ॥ ३ ॥

शाभाव एत्त्वं च धित्वे प्रयोजनम्†† । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्त्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ शाभावस्तावन्न प्रयोजयति । एवं वक्ष्यामि शास् हौ शा हाविति । यत्वभूतः‡‡ सकारस्तत्र साद्धित्वं धि च [८.२.२५] इति सकारस्य लोपः । अथवा आ हाविति वक्ष्यामि । एवमपि सकारस्य प्राप्नोति । उपधाया इति§§ वर्तते । उपधाया आत्वे कृते साद्धित्वं धि चेति सकारलोपः । अथवा न हाविति वक्ष्यामि । तत्रेत्त्वे¶¶ प्रतिषिद्धे साद्धित्वं धि चेति सकारलोपः ॥ एत्त्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते न च सकारस्य लोपः*** प्राप्नोति ॥

६. १. ८६*. † ६. ४. ३७; ३६. ‡ ६. ४. ११९; ३५; १०१. § ६. ४. ३३; ७. २. ११६.
¶ ६. ४. २७; ७. २. ११६. ** ६. ४. २४*; ७ ३. ८६. †† ६. ४. ३५; ११९; १०१.
‡‡ ८. ३. १७. §§ ६. ४. २४. ¶¶ ६. ४. ३४. *** ६. ४. १११.

ह्लिलोप उत्त्वे ॥ ४ ॥

ह्लिलोप उत्त्वे प्रयोजनम्* । कुर्वित्यत्र ह्लिलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इत्युत्त्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यति† तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यादुत्त्वम् ॥

तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ ॥ ५ ॥

तलोपोऽस्तिलोप इणश्च यणादेशोऽडाड्विधौ प्रयोजनम्‡ । अकारि ऐहीति । तलोपे कृते लुङीत्यडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः । अस्तिलोप इणश्च यणादेशः प्रयोजनम् । आसन् आयन्निति । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाड् प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लोपादाड्भलीयानिति यदयं श्नसोरल्लोपः [६.४.१११] इति तपरकरणं करोति ॥ इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणादेशे§ योगविभागः करिष्यते । इणो यण्भवति । तत एरनेकाचः । एश्चानेकाच इणो यण्भवति । ततोऽसंयोगपूर्वस्य यण्भवति । एरनेकाच इत्येव ॥ सर्वेषामेव परिहारः । उपदेश इति¶ वर्तते तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ भवतः । अथवार्धधातुक इति** वर्तते । अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिष्विति ॥ सर्वथा ऐज्यत औप्यतेति न सिध्यति । वक्ष्यत्येतदजादीनामटा सिद्धमिति†† ॥

अनुनासिकलोपो ह्लिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च ॥ ६ ॥

अनुनासिकलोपो ह्लिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम्‡‡ । आगहि जहि । गतः गतवानिति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे चातो हेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति ॥ अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति । अल्लोप उपदेश इति§§ वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते चिनुतः कृणुतः अत्र¶¶ न प्राप्नोति । नैष दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । आर्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति ॥ जभावश्चापि न प्रयोजयति । ह्लिलोपे*** योगविभागः करिष्यते । अतो हेः । तत उतश्च । उतश्च हेर्लुग्भवतीति । ततः प्रत्ययात् । प्रत्ययादित्युभयोशेषः ॥ अथ किमर्थमनुनासिकलोपो ह्लिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते नानुनासिकलो-

* ६. ४. १०६; ११०. † ६. ४. ११०*. ‡ ६. ४. १०४; १११; ८१;-७१; ७२.
§ ६. ४. ८२. ¶ ६. ४. ६२. ** ६. ४. ४६. †† ६. ४. ७४*.
‡‡ ६. ४. ३७; ३६; १०५; ४८. §§ ६. ४. ३७. ¶¶ ३. १. ८०.
*** ६. ४. १०६.

पजभावावल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो* मा भूदिति । अनुनासिक-लोपो हिलोपे प्रयोजयति । मण्डूकि ताभिरागहि । रोहिदश्व इहागहि । मरुद्भिरग्न आगहि ॥

संप्रसारणमवर्णलोपे ॥ ७ ॥

संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् । मघोनः पश्य । मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति† । असिद्धत्वान्न भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति‡ ॥

रेभाव आल्लोपे ॥ ८ ॥

रेभाव आल्लोपे प्रयोजनम् । किं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः । रेभावे§ कृत आतो लोप इटि च [६. ४. ६४] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावो लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति¶ ङित्त्वं श्नाभ्यस्तयोरातः [६.४.११२] इत्याकार-लोपो भवति ॥

यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते

उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ

इह कुर्वः कुर्मः कुर्यादित्युकारलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इत्युत्त्वं न प्राप्नोति** ॥

णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः ।

इह च कारयतेः कारिष्यते णेरनिटि [६. ४. ५१] इति णिलोपो न प्राप्नोति ॥

अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल्लुक्क्व चिणो नु कथं न तरस्य ॥

इह च अकारितराम् अहारितरामिति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक्कथं न स्यात्†† ॥

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः ।

इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्च [६. ४. ६२] । किं च । णिलोपश्च ॥

म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ

इहापि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति म्वोर्ये चेत्येतदप्यनुवर्तिष्यते‡‡ ॥

* १. ३. १०. † ६. ४. १३३; १४८. ‡ ४. १. ७*. § ६. ४. ७६.
¶ १. २. ४. ** ६. ४. १०८; १०९; ११०. †† ६. ४. १०४.
‡‡ ६. ४. १०७; १०९; ११०.

चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक्स्यात् ॥

चिण्लुक्यपि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि [६.४.९८] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥

उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः ।
अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल्लुक् चिणो नु कथं न तरस्य ॥
चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः ।
म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक्स्यात् ॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ ॥ ९ ॥

वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पपुषः पश्य तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति । वसोः संप्रसारणे कृते ऽचीत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति*। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ।

बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥ १० ॥

बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च ॥

आत्त्वं यलोपाल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम् ॥११॥

आत्त्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पशुषो न वाजान् । पशुष† इत्यात्त्वस्यासिद्धत्वादातो धातोः [६.४.१४०] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । चाखायिता‡ चाखायितुमित्यात्त्वस्यासिद्धत्वाद्यस्य हलः [६.४.४९] इति यलोपः प्राप्नोति ॥

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् ॥ १२ ॥

समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । इह तावत्पपुषः पश्य तस्थुषः पश्य निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम् । पशुष इति विट्यात्त्वं विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः । चाखायिता चाखायितुमिति यङ्यात्त्वं यङन्तस्य चार्धधातुके लोप

* ६. ४. १३१; ६४; ८२; ७७. † ३. २ ६७; ६. ४. ४१. ‡ ६. ४. ४३.

इति ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अत्रग्रहणसामर्थ्यात् । ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किमुक्तम् । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति* । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥

इह पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ बहिरङ्गलक्षणत्वं चासिद्धत्वं चेति । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तं बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् । सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥

ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि ॥ १३ ॥

ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः । प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः प्रगदय्य गतः । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वाल्ल्यपि लघुपूर्वात् [६.४.५६] इत्ययादेशो न प्राप्नोति† ॥ अत्राप्येष परिहारः समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । णाविते विधयो णेर्ल्यप्ययादेशः ॥

वुग्युटावुवङ्यणोः ॥ १४ ॥

वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूवतुः बभूवुः । वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति‡ । उपदिदीये उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति§ ॥ वुकस्तावन्न वक्तव्यम् । वुकं न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि भुवो लुङ्लिटोरूदुपधाया इति¶ । अत्रोवङादेशे कृते योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति ॥ एवमपि कुतो नु खल्वेतदुवङादेशे कृते योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्यादुकारस्येति । नैष दोषः । ओरिति** वर्तते तेनोवर्णस्य भविष्यति ॥ भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः इदं तु न सिध्यति बभूव बभूविथेति । किं कारणम् । गुणवृद्ध्योः†† कृतयोरुवर्णाभावात् । नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः । किं कारणम् । क्ङिति च [१.१.५] इति प्रतिषेधात् । कथं कित्त्वम् । इन्धिभवतिभ्यां च [१.२.६] इति । तद्वै वयं कित्त्वं प्रत्याचक्ष्महे वुका । इह तु कित्त्वेन वुक्प्रत्याख्यायते । किं पुनरत्र न्याय्यम् । वुग्वचनमेव न्याय्यम् । सत्यपि हि कित्त्वे स्यातामेवात्र

---

* ६. ४. २२*.   † ६. ४. ९२; ४९; ४८.   ‡ ६. ४. ८८; ७७.   § ६. ४. ६३; ८२.
¶ ६. ४. ८९.   ** ६. ४. ८३.   †† ७. ३. ८४; ७. २. ११५.

गुणवृद्धी । किं कारणम् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषेधो न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ॥ एवं तर्हि नार्थो ऽवुका नापि किंत्त्वेन । स्तामत्र गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योः कृतयोरवावोश्च कृतयोर्योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति । कथम् । ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते* । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपः पश्य । शुभंयः पश्येति । लोपो ऽत्र बाधको भविष्यति† । इह तर्हि प्राप्नोति । कीलालपौ कीलालपा इति । एवं तर्हि व्योरिति‡ वर्तते तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः । ओर्व्योरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते व्योरिति निवृत्तम् ॥ युटश्चापि न वक्तव्यम् । युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम् । किम् । द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् । न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषो ऽस्ति ॥

किं पुनः प्राग्भादसिद्धत्वमाहोस्वित्सह तेन§ । कुतः पुनरयं संदेहः । आङायं निर्देशः क्रियत आङ् पुनः संदेहं जनयति । तद्यथा । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः किं प्राक्पाटलिपुत्रात्सह तेनेति । एवमिहापि संदेहः प्राग्भात्सह तेनेति । कश्चात्र विशेषः ।

प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् ॥ १५ ॥

प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् कर्तव्यम् । शुनः पश्य । शुना शुने । संप्रसारणे¶ कृते ऽल्लोपो ऽनः [६.४.१३४] इति प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न संयोगाद्वमन्तात् [१३७] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । नास्त्यत्र विशेषो ऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन** वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः†† प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्ण [६.१.१८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य‡‡ । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति । बहुशुनीति§§ । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं

---

* ६. ४. ८३. † ६. ४. १४०. ‡ ६. ४. ७७. § ६.४.१२८; १२९-१७५.
¶ ६. ४. १३३. ** ६. १. १०८. †† ६. १. १६१. ‡‡ ६. १. १६८.
§§ ६. २. १७५.

श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति[*] । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्ङीपैव ॥ मघोनः पश्य । मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति[†] । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥ यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति[‡] ॥ भूगुणः । भूयान् । भूभावे कृत ओर्गुणः प्राप्नोति[§] । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥ यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् । भूमेति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि [६.२.१७५] इति ॥ अथवा पुनरस्तु सह तेनेति ।

आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । पपुषः पश्य तस्थुषः । निन्युषः चिच्युषः । लुलुवुषः पुपुवुष इति । वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि[¶] न सिध्यन्ति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति[**] । कथम् । वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति ॥ यलोपः । सौरी बलाका । योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वादीतीति यलोपो[††] न प्राप्नोति ॥ अत्राप्येष एव परिहारः समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । अण्यकारलोपोऽणन्तस्येति यलोपः ॥ प्रस्थादिषु । प्रेयान् स्थेयान्[‡‡] । प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृत्यैकाच् [६.४.१६३] इति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोत्येवं टिलोपो[§§]ऽपि न भविष्यति ॥

श्नान्नलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

अथ किमर्थं श्नमः सशकारस्य ग्रहणं क्रियते न नान्नलोप इत्येवोच्येत । नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥ एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि । नान्नलोपोऽनिदिताम् । ततो हल उपधायाः क्ङिति । अनिदितामिति[¶¶] । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं नन्दिता

---

* ४. १. ४१. † ६. ४. १३३; १४८. ‡ ४. १. ७*. § ६. ४. १५८; १४६.
¶ ६. ४. १३१; ६४; ८२; ७७. ** ६. ४. २२*. †† ४. ३. ११२; ६. ४. १४८; १४०.
‡‡ ६. ४. १५७. §§ ६. ४. १५५. ¶¶ ६. ४. २४.

नन्दक इति प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि क्ङितीति* वर्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी । क्ङिति सति† । एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि‡ प्राप्नोति । एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते क्ङिच्चेन्नशब्दो भवतीति । एवमपि यज्ञानाम् यत्नानामित्यत्र§ प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति¶ । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । तस्मात्सशकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि सशकारग्रहण इह कस्मान्न भवति । विश्नानाम् प्रश्नानामिति** । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विलगितः विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् । विलङ्गितः विकम्पितः ॥

वृंहेरच्यनिटि ॥ २ ॥

वृंहेरच्यनिट्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । निवर्हयति निवर्हकः । अचीति किमर्थम् । निवृंह्यते । अनिटीति किमर्थम् । निवृंहिता निवृंहितुम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते । अचीति लोप उच्यतेऽनजादावपि दृश्यते । निवृह्यते । अनिटीत्युच्यत इडादावपि दृश्यते । निवर्हितुम् । अजादावित्युच्यतेऽजादावपि न दृश्यते । निवृंहयति निवृंहकः ॥

रञ्जेर्णौ मृगरमणे ॥ ३ ॥

रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रजयति मृगान् । मृगरमण इति किमर्थम् । रञ्जयति वस्त्राणि ॥

घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी ।

घिनुणि निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

किं निपातनम् । त्यजरजेति†† ॥ अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनं तन्त्रमाश्रयि-

* ६. ४. १५. † १. २. ४. ‡ ३. २. १२१. § ३. ३. ९०. ¶ ६. ४. ३.
** ६. ४. १९. †† ३. २. १४२.

तुम् । इह हि दोषः स्यात् । दशनहः करणे* । दंष्ट्रा । नैतद्धातुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपं तस्मिंश्चास्य प्रत्यये लोपो भवति दंशसञ्जस्वञ्जां शपि [६.४.२५] इति ॥

रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् । रजकः रजनम् रज इति ।

रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

कित एवैत औणादिकाः । तद्यथा । रुत्रकः भुवनम् शिर इति ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

शास इत्त्व आशासः क्वौ ॥ १ ॥

शास इत्त्व आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आशीरिति ॥ किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्विद्विध्यर्थम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम् । यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रस्य ग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव । कथम् । अङ्हलोरित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः । ननु च क्विबेव हलादिः । क्विपो लोपे† कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । क्विब्लोपः क्रियतामङ्हलोरित्त्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्हलोरित्त्वम् । नित्यः क्विब्लोपः । कृतेऽप्यङ्हलोरित्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वात्क्विब्लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन§ भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ॥ अथवैवं वक्ष्यामि । शास इदङ्हलोः । ततः क्वौ । क्वौ च शास इद्भवति । आर्यशीः मित्रशीः । तत आङः । आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति । आशीरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव । क्व मा भूत् । आशास्यते आशास्यमान इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अङ्येवाजादौ नान्यस्मिन्नजादाविति । इहापि तर्हि नियमादित्त्वं प्राप्नोति । आशास्यते आशास्यमान इति । यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः ।

* ३. २. १८२. † ३. १. ५६. ‡ ६. १. ६७. § १. १. ६२.

कथमाशीरिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् [८.२.१०४] इति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥ १ ॥

अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम्* । प्रमत्य प्रतत्य ॥ ततो

वामः ॥ २ ॥

वाम इति वक्तव्यम् । प्रयत्य प्रयम्य । प्ररत्य प्ररम्य । प्रणत्य प्रणम्य ॥

गमः क्वौ ॥ ६ । ४ । ४० ॥

गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परीतन्महाकण्ठिका । संयत् । सुनदिति ॥

ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः । भ्रूः ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

अथ किमयं समुच्चयः । सनि च झलादौ चेति । आहोस्वित्सन्विशेषणं झल्ग्रहणम् । सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति जिजनिषते चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणं जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्समुच्चयः । ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं† झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः। सनि झलादाविति । अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम् । कथं जातः जातवानिति । प्रकृतं† झलि क्ङितीत्यनुवर्तते ॥ यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति । ततः सनि । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन ॥

* ६. ४. ३८. † ६. ४. ३७.

सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं भवति विप्रतिषेधेन* । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशोऽन्ये तनोत्यादयः । आत्त्वस्यावकाशोऽन्ये जनादयः । सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति आत्त्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः । न खल्वप्यात्त्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोतेर्यदात्त्वे ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्तावत्सावकाशः । कोऽवकाशः । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि । तनादिभ्यस्तथासोः [२.४.७९] इति । आत्त्वेऽपि ग्रहणं सावकाशम् । कोऽवकाशः । सनि ये विभाषा [६.४.४३] च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति† । एकस्य हि नामाभावे विप्रतिषेधो न स्यात्किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति‡ ॥ नैष दोषः । भवतीह विप्रतिषेधः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति यदयं घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६.४.६६] इति हल्ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावीत्त्वं यथा स्यादिह मा भूत् गोदः कम्बलद इति§ । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्रेत्त्वम् । ईत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो¶ भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधस्ततो हल्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । हलादावीत्त्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति । किं च स्यात् । इयङादेशः प्रसज्येत** । ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति । न शक्यमीत्त्वमियङादेशे ऽसिद्धं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् धियौ धियः पियौ पिय इति । नैतदीत्त्वम् । किं तर्हि । ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् । समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । कथम् । क्वावीत्त्वं क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः ॥ व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । कुतो ह्येतदीत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्त्वमिति । तत्र चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्रेत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो लोपेनावस्थानं भविष्यति । न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति ॥

---

* ६.४.३७. † ८.२.१*. ‡ ६.४.२२. § ३.२.३.
¶ ६.४.६४. ** ६.४.७७.

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । हलादावीत्त्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति । कुतो ह्येतदीत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो लोपेनावस्थानं भविष्यति न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्त्वमीत्त्वेन व्यवस्थानं स्यात् । तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति । कथम् । पठिष्यति ह्याचार्यश्चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति* । चिणो लुक्चिणो लुक्येवासिद्धो भवति ॥ एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतस्यान्नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत । अविशेषेणायमीत्त्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत† । इदमस्ति । आतो लोप इटि चेति । ततो घुमास्थागापाजहातिसाम् । लोपो भवतीटि चाजादौ क्ङितीति । किमर्थं पुनरिदम् । ईत्त्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । तत ईत् । ईच्च भवति घ्वादीनाम् । तत एर्लिङि । वान्यस्य संयोगादेः । न ल्यपि । मयतेरिदन्यतरस्याम् । ततो यति । यति चेद्भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

इहान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सनः क्तिचि लोपश्च । आत्त्वं च विभाषेति‡ ॥

अपर आह । सर्व एवायं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इह लोपोऽपि प्रकृत आत्त्वमपि प्रकृतं विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम्§ । तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । सनः क्तिचि लोपश्चात्त्वं च विभाषेति ॥

आर्धधातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।
आल्लोप ईत्त्वमेत्त्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

आतो लोपः [६.४.४८] चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । आर्धधातुक इति किमर्थम् । चिकीर्षति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सनोऽकारलोपः शपो¶ऽकारस्य

---

* ६. ४. १०४*. † ६. ४. ६४-७०. ‡ ६. ४. ४३. § ६. ४. ३७; ४१; ४३.
¶ ३. १. ६८.

श्रवणं भविष्यति । शप एव तर्हि मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन शबकारस्य लोपो भवतीति यदयमदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात्† । वित्तः मृष्ट इति । यत्तर्ह्याकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति । याति वाति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षस्य प्लक्षस्य । अतो लोपः प्राप्नोति ॥ यलोपोऽपि प्रयोजनम्‡ । बेभिदिता चेच्छिदिता । आर्धधातुक इति किमर्थम् । बेभिद्यते चेच्छिद्यते ॥ णिलोपः§ । पाच्यते याज्यते । आर्धधातुक इति किमर्थम् । पाचयति याजयति ॥ आल्लोपः¶ । ययतुः ययुः । ववतुः ववुः । आर्धधातुक इति किमर्थम् । यान्ति वान्ति ॥ ईत्त्वम्** । दीयते धीयते । आर्धधातुक इति किमर्थम् । अदाताम् अधाताम् ॥ एत्वम् †† । ग्लेयात् म्लेयात् । आर्धधातुक इति किमर्थम् । ग्लायात् ॥ चिण्वद्भावश्च सीयुटि ‡‡ । चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् । कारिषीष्ट हारिषीष्ट । आर्धधातुक इति किमर्थम् । क्रियेत ह्रियेत । नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्ह्युदाहरणम् । प्रस्नुवीत§§ । इदं चाप्युदाहरणम् । क्रियेत ह्रियेत । ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति । यक एव तर्हि मा भूदिति । किं च स्यात् । वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां युक्प्रसज्येत¶¶ ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

अयं रम्रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति । मिदचोऽन्त्यात्परः [१. १. ४७] इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते । रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति । षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्*** ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । भ्रस्जो रोपधयोर्लोप††† आगमो रम्विधीयत इति ॥

भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं‡‡‡ भवति विप्रतिषेधेन । भ्रस्जादेशस्यावकाशः । भर्ष्टा भ्रष्टा । संप्रसारणस्यावकाशः । भृज्जति । इहोभयं प्राप्नोति । भृष्टः भृष्टवानिति । संप्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्वचनात्सिद्धम् । रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि ।

---

* २. ४. ७२. † ७. ३. ८४; ८६; ७. २. ११४; (१. १. ६२);६३. ‡ ६. ४. ४९.
§ ६. ४. ५१. ¶ ६. ४. ६४. ** ६. ४. ६६. †† ६. ४. ६७, ६८. ‡‡ ६. ४. ६२.
§§ ३ १. ८९. ¶¶ ७. ३. ३३. *** १. १. ४९. ††† ६. ४. ४५. ‡‡‡ ६. १. १६.

रसोर्वर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः ॥ २ ॥

रसोर्वा ऋवचने सिचि* वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात् । अभ्राक्षीत् । इदं न स्यात् । अभार्क्षीदिति । सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति । इदमिह संप्रधार्यम् । भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्संप्रसारणम् । कृतेऽपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । कथम् । योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो भ्रस्जादेशो न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्त एवमप्यनित्यः । कथम् । उपदेश इति† वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्ज्यत इत्येवमर्थम् ॥

अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यो भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन । णिलोपस्यावकाशः‡ । कार्यते हार्यते । इयङादेशस्यावकाशः§ । श्रियौ श्रियः । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् आशिशत् । ननु चात्र यणादेशेन¶ भवितव्यम् । इदं तर्हि । अततक्षत् अररक्षत् ॥ यणादेशस्यावकाशः¶ । निन्यतुः निन्युः । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् आशिशत् ॥ वृद्धेरवकाशः । सखायौ सखायः** । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कारयतेः कारकः । हारयतेर्हारकः†† ॥ गुणस्यावकाशः‡‡ । चेता स्तोता । णिलोपस्यावकाशः । आटिटत् आशिशत् । इहोभयं प्राप्नोति । कारणा हारणा ॥ दीर्घत्वस्यावकाशः§§ । चीयते स्तूयते । णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । इहोभयं प्राप्नोति । कार्यते हार्यते । णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सन्त्वत्रैते त्रिधय एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाण्णिलोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । इयङादेशे हि दोषः स्यात् । अन्त्यस्य लोपः प्रसज्येत¶¶ ॥ अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति संप्र-

---

* ७. २. ३. † ६. ४. ३७. ‡ ६. ४. ५१. § ६. ४. ७७. ¶ ६. ४. ८२.
** ७.१.०२; ७. २. ११५. †† ३. १. १३३. ‡‡ ७. ३. ८४. §§ ७. ४. २५.
¶¶ १. १. ५२.

धारणा ॥ वृद्धेरवकाशः । प्रियमाचष्टे प्रापयति* । अल्लोपस्यावकाशः । चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षकः जिहीर्षकः† ॥ गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥ दीर्घत्वस्यावकाशः । अपि काकः श्येनायते‡ । अल्लोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्यते । अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः§ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

यस्य हलः ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धाल्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धाल्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शुच्यिता शुच्यितुम् ॥ अस्तु तर्हि संघातग्रहणम् । यदि संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति¶ । सिद्धोऽन्त्यस्य पूर्वेणैव** तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥ एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञायेत । यस्य हल एव नान्यतः । क्व मा भूत् । लोलूयिता पोपूयिता । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः स सर्वस्य विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि लोपः सर्वापहारी । ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

संघातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां दोषः ॥ २ ॥

संघातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां†† दोषो भवति । समिधिता समिध्यिता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदालोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति ॥

आदेः परवचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

हल इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१.१.६७;५४]इति यकारस्यैव भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धाल्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते । न चा अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति ।

* ६.४.१५५*; १५७; ७.२.११५; ७.३.३६. † ३.१.१३३; (७.२.११६). ‡ ३.१.११; ७.४.२५. § १.४.२. ¶ १.१.५२. ** ६.४.४८. †† ६.४.५०.

एवं तर्ह्यङ्गस्येति* संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यो यकारः । किं चाङ्गस्य यकारः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥

णेरनिटि ॥ ६ । ४ । ५१ ॥

अथानिटीति किमर्थम् । कारयिता कारयितुम् ॥ अनिटीति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति । कारयिता कारयितुम् । निष्ठायां सेटि [६.४.५२] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्र । क्व मा भूत् । कारयिता कारयितुम् ॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते† । इदमस्ति । निष्ठायां सेटि [५२] जनिता मन्त्रे [५३] शमिता यज्ञे [५४] । ततः अय् । अयादेशो भवति णेः सेटि । तत आमन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । अय्भवतीत्येव ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ६ । ४ । ५२ ॥

अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् । निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते ऽनिटि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञपितः पशुरिति ॥

निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धमनिडभावात् ॥ १ ॥

निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम् । कथम् । अनिडभावात् ॥ ननु च यस्य विभाषा [७.२.१५] इति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः‡ ।

एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ २ ॥

एकाचो हि स प्रतिषेधो§ ज्ञपिश्चानेकाच् ॥

इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ ३ ॥

इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नात्राकृत इटि णिलोपेन भवितव्यम् । किं कारणम् । सेटीत्युच्यते ॥

अवचने हि णिलोप इट्प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । कारितम् हारितम् ॥

---

* ६.४.१. † ६.४.५५. ‡ ७.२.४९. § ७.२.१०; ३५.

एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण । कथम् । सप्तमे* योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठायां नेड्भवति । ततो णेः । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड्भवति । कारितम् हारितम् । ततो वृत्तम् । वृत्तमिति च निपात्यते । किं निपात्यते । णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । अत्रैव णेर्निष्ठायां लोपो भवति नान्यत्र । क मा भूत् । कारितम् हारितम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वर्तितमन्नम् । वर्तिता भिक्षेति । ततः अध्ययने । अध्ययने चेड्वृत्तिर्वर्तत इति ॥

वृधिरमिशृधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् ॥ ५ ॥

वृधिरमिशृधीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । सार्वधातुकत्वात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे । वर्धयन्त्वित्येवं प्राप्ते । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु । रमयत्वित्येवं प्राप्ते । अग्ने शर्ध महते सौभगाय । शर्धयेति प्राप्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वृधिरमिशृधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । अन्येऽपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ६ । ४ । ५५ ॥

किं पुनरयं क्त्नुराहोस्विदित्नुः । कश्चात्र विशेषः ।

क्त्नाविटि णेर्गुणवचनम् ॥ १ ॥

क्त्नौ सतीटि णेर्गुणो वक्तव्यः† । गदयित्नुः स्तनयित्नुः ॥ अस्तु तर्हीत्नुः ।

इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ २ ॥

यदि तर्हीत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम् ॥

अयादेशे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

अयादेशे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ उभयं क्रियते न्यास एव ॥

ल्यपि लघुपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ५६ ॥

ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः ॥

* ७. २. २६. † ७. ३. ८; ३४. ‡ १. १. ५.

अल्लोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अल्लोपे* च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रचिकीर्ष्य गतः ॥

ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वाल्ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति† । प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रगदय्य गतः प्रस्तनय्य गतः ।

ह्रस्वादिषु चोक्तम् ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति‡ । कथम् । णावेते विधयो णेर्ल्यप्यया‍देशः ॥

विभाषापः ॥ ६ । ४ । ५७ ॥

इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य§ गतः ।

आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम् ॥ १ ॥

आपः सानुबन्धकस्य निर्देशः करिष्यते । आप्ऌ इति । तेनेङादेशस्य न भविष्यति ॥ स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

* ६. ४. ४८. † ६. ४. ५२; ५०; ४८. ‡ ६. ४. २२*. § ६. १. ४८; ७. ३. ३६.

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

भावकर्मणोरिति कथमिदं विज्ञायते । भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोऽविशेषिताः । अथ विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषितः । उभयथा चिण्वद्भावोऽविशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोऽविशेषिता इति । स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः । कथम् । भावकर्मणोर्यग्भवतीत्यत्र* स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते । अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । ननु चोक्तं स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित इति । सीयुट् च विशेषितः । कथम् । भावकर्मवाचिनि परतः सीयुड्नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ॥

अथेट् चेत्युच्यते कस्यायमिड्भवति । अङ्गस्येति† वर्तते । यद्येवमादित इट् प्राप्नोत्यडाड्वत्‡ । तद्यथाडाटौ टित्त्वादादितो भवतस्तद्वत् ॥ एवं तर्हि स्यादीनामेव भविष्यति । एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति । ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी । नैषा षष्ठी । किं तर्हि । अर्थनिर्देश एषा सप्तमी । भावे चार्थे कर्मणि चेति । एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति । अर्थेऽसंभवात्तद्वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते । एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सप्तमे§ योगविभागः करिष्यते । आर्धधातुकस्येट् । यावानिड्नाम स सर्व आर्धधातुकस्येड्भवति । ततो वलादेः । वलादेरार्धधातुकस्येड्भवतीति ॥ यद्येवं स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति चिण्वद्भावोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवत्यज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्वचिदेव चिण्वद्भावः स्यात् । एवं तर्हि स्यादीनेवापेक्षिष्यामहे । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति । अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति ॥

---

* ३.१.६७. † ६.४.१. ‡ ६.१.४६; ६.४.७१; ७२.] § ७.२.३५.

अथ के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति । येऽनुदात्ताः* । अथ य उदात्तास्तेषां कथम् । सेद्धं तेनैव परत्वात्† ॥ उदात्तेभ्योऽपि वा अनेनैवेडेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । हारयतेः कारिष्यते । हारयतेर्हारिष्यते । इटोऽसिद्धत्वाण्णेरनिटि [६.४.५१] इति णेलोपो यथा स्यात् । कथं पुनरिच्छतापि भवतोदात्तेभ्यो ऽनेनैवेड्भ्यो न पुनरनेनास्तु तेन वेति तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन । ननु च नित्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । न त्वस्मिन्कृतेऽपि स प्राप्नोति । किं कारणम् । अवलादित्वात् । तस्मादनेनैव भविष्यतीट् ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।

वृद्धिः‡ प्रयोजनम् । चेष्यते चायिष्यते ॥ युक्§ प्रयोजनम् । ग्लास्यते ग्लायिष्यते ॥ हन्तेश्च घत्वं¶ प्रयोजनम् । हनिष्यते घानिष्यते ॥ दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति** स च प्रयोजनम् । शमिष्यते शामिष्यते । तमिष्यते तामिष्यते ॥

इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वलिनिमित्तो विघाती ॥

इटोऽसिद्धत्वाण्णेरनिटि [६.४.५१] इति णिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनरयं नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृतेऽपि तस्मिन्निटि साप्तमिक आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२.३५] इति पुनरयं भवति । अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति ॥

अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् ।

चिण्वद्भाव उपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ १ ॥

चिण्वद्भाव उपदेशवचनं क्रियत ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात् । कारिष्यते । परत्वाद्गुणे†† कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्चिण्वद्भावो न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भविष्यति ॥

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । वधिभावस्यावकाशः‡‡ । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । चिण्वद्भावस्यावकाशः । घानिष्यते अघानिष्यत । इहोभयं प्राप्नोति । घानिषीष्ट घानिषीयास्ताम् घानिषीरन् । चिण्वद्भावो भवति विप्र-

---

* ७. २. १०. † ७. २. ३५. ‡ ७. २. ११५. § ७. ३. ३३.
¶ ७. ३. ५४. ** ६. ४. ९३. †† ७. ३. ८४. ‡‡ २. ४. ४२.

तिषेधेन् ॥ अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

हनिणिङादेशानां* च प्रतिषेधो वक्तव्यः । हनिष्यते घानिष्यते । एष्यते आयिष्यते । अध्येष्यते अध्यायिष्यते । लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

आङ्गं यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्तीति ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६ । ४ । ६४ ॥

अथेड्ग्रहणं किमर्थम् ।

इड्ग्रहणमक्ङिदर्थम् ॥ १ ॥

इड्ग्रहणं क्रियतेऽक्ङिति लोपो यथा स्यात् । पपिथ तस्थिथेति ॥

सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इयमूर्जमहमित आदि† ॥ ननु च क्ङितीति‡ वर्तमाने यथैवेड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्धधातुक§ इत्यपि वर्तमान इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । न हि क्ङिताज्विशेष्यते । अचि भवति कतरस्मिन् क्ङितीति । किं तर्हि । अचा क्ङिद्विशेष्यते । क्ङिति भवति कतरस्मिन् अचीति । किं पुनः कारणमचा क्ङिद्विशेष्यते । यथेडप्यज्ग्रहणेन विशेष्येत । अस्ति चेदानीं क्वचिदिडनजादिर्यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । दासीय धासीय¶ ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात्** । अन्येऽपि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

ईत्त्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ॥ १ ॥

ईत्त्वे वकारे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ।

---

* २. ४. ४३; ४५; ५०. † ३. ४. ७८. ‡ ६. ४. ६३. § ६. ४. ४६.
¶ ३. ४. १०२; १०३. ** ३. ४. ११७.

इह मा भूत् । घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति ॥ यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी पीवरीति ।

धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । नैतदीत्वम् किं तर्हि ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति* ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति ॥

न माङ्योगे ॥ ६ । ४ । ७४ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । आटः† प्राप्नोति । अटोऽपीष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः [६.४.७१] इति । यदि तर्हि तदनुवर्तन आडजादीनाम् [७२] अट्यत्यडपि प्राप्नोति । अस्तु । अटि कृते पुनराड्भविष्यति । इहापि तर्ह्यटि कृते पुनराट्प्राप्नोति । अकार्षीत् अहार्षीत् । अड्वचनान्न भविष्यति । इहापि तर्ह्यड्वचनान्न स्यात् । ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट । आड्वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्ह्याड्वचनात्प्राप्नोति । अकार्षीत् अहार्षीत् । अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्वचनसामर्थ्यात् । यदि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र स्यादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवोपदेश इति‡ वर्तते । अथवार्धधातुक इति§ वर्तते । अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति ॥ सर्वथा ऐज्यत औप्यतेत्येतन्न सिध्यति¶ । एवं तर्हि

अजादीनामटा सिद्धम्

अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा ॥ एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड्वक्तव्यः** ।

वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥ यदि तर्ह्यटो वृद्धिरुच्यते

अस्वपो हसतीत्यत्र

वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते†† ॥

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि । तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योग-

---

* ६. ४. ४२*. † ६. ४. ७२. ‡ ६. ४. ६२. § ६. ४. ४६.

¶ ६. १. १५. ** ६. १. ९०. †† ७. ३. ९२; ८. २. ६६; ६. १. ११४; (८७).

विभागः करिष्यते* । अटोऽचि वृद्धिर्भवति । तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति । ततो धातौ । धातावित्युभयोः शेषः ॥ इह तर्हि आटीत्† आशीदित्यतो गुणे [६.१.९७] इति पररूपत्वं प्राप्नोति ।

पररूपं गुणे नाटः

पररूपं गुणेऽटो नेति वक्ष्यामि ॥ तर्त्ताहि वक्तव्यम् ।

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्युस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधश्चोदितः‡ स न वक्तव्यो भवति ॥ छन्दोऽर्थं तर्ह्याड्वक्तव्यः । आरिगु कृष्णा । त्रित एनमायुनक् । सुरुचो वेन आवः ।

छन्दोऽर्थे बहुलं दीर्घम्

बहुलं छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा । पूरुषः नारक इति ॥ एवं तर्हि आयन् आसन् इणस्त्योर्यण्लोपयोः§ कृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ।

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नार्थ आड्ग्रहणेन ॥

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।
अस्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणे नाट ओमाङोरुसि तत्समम् ।
छन्दोऽर्थे बहुलं दीर्घमिणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ १ ॥

इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

अथेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणस्य नियौ । ब्राह्मणस्य नियः । अङ्गाधिकारात् ।

* ६. १. ९१. † ७. २. ४. ‡ ६. १. ९५*. § ६. ४ ८१; १११.

अङ्गस्येत्यनुवर्तते* ॥ एवमपि परमनियौ परमनिय इत्यत्र प्राप्नोति । गतिकारकपूर्वस्येष्यते ॥

यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥ १ ॥

यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्य चेति वक्तव्यम् । स्वरपूर्वोपधस्य । निन्यतुः निन्युः । पदपूर्वोपधस्य । उन्न्यौ उन्न्यः । उद्ध्यौ उद्ध्यः । उभयकृतम् । ग्रामण्यौ ग्रामण्यः । सेनान्यौ सेनान्यः ॥

असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

असंयोगपूर्वस्येति ह्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत । उद्ध्यौ उद्ध्यः । उन्न्यौ उन्न्यः । असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । धातोरिति† वर्तते तत्र धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः । धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति । उपसर्जनं वै संयोगो न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति । धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति । अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवर्तनस्य प्रयोजनम् । किम् । इवर्णं विशेषयिष्यामः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्यधातोरिवर्णं भवितव्यमेव तस्य यणादेशेनेको यणचि [६.१.७७] इत्येव ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

वर्षाभूपुनर्भ्वश्च ॥ १ ॥

वर्षाभू इत्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः । दृन्भ्वौ दृन्भ्वः । कारभ्वौ कारभ्वः । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ८७ ॥

हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् ॥ १ ॥

हुश्नुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यस्याभावात् । न ह्यन्यत्सार्वधातुकेऽस्ति

* ६. ४. १. † ६. ४. ७७.

यस्य यणादेशः स्यात् ॥ ननु चायमस्ति । याति वातीति । क्ङितीत्यनुवर्तते* । इह तर्हि । यातः वात इति । अचीति वर्तते । इह तर्हि । यान्ति वान्तीति । य्वोरिति वर्तते† । एवमपि धियन्ति पियन्तीत्यत्र प्राप्नोति । ओरिति वर्तते‡ । एवमपि ध्रुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । अनेकाच इति वर्तते§ । एवमपि असुवन् अरुवन्नित्यत्र प्राप्नोति । एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाज्भवति । एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । असंयोगपूर्वस्येति§ वर्तते ॥ यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम् । नदं योयुवतीनाम् । वृषभं रोरुवतीनाम् ।

यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

यङ्लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । आर्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात्¶ । अन्येऽपि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्त इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यङ्लुग्भुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यङ्लुग्भाषायां भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बेभिदीति चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपि ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ६ । ४ । ८९ ॥

अथ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्गुह इत्येवोच्येत ।

गोहिग्रहणं विषयार्थम् ॥ १ ॥

गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम् । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । निजुगुहतुः निजुगुहुरिति ॥

अयादेशप्रतिषेधार्थं च ॥ २ ॥

अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते ॥

ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

ह्रस्वादेशे हि सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रगूह्य गतः । किं कारणम् । ऊत्त्व-

* ६. ४. ६३. † ६. ४. ७७. ‡ ६. ४. ८३. § ६. ४. ८२.
¶ ३. ४. ११७.

स्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्त्वं तस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वात् [६. ४. ५६] इत्ययादेशः प्रसज्येत ॥

विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन । प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । उ ऊत् ऊदिति । तत्र ह्रस्वस्यावकाशः । निजुगुहतुः निजुगुहुः । गुणस्यावकाशः । निगोढा निगोढुम् । इहोभयं प्राप्नोति । निगूहयति निगूहकः । परत्वाद्गुणे* कृत आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥ अयादेशप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः । समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । कथम् । णावूत्त्वं णेर्ल्यप्ययादेशः ॥

दोषो णौ ॥ ६ । ४ । ९० ॥

अथ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्दुष इत्येवोच्येत ।

दोषिग्रहणं च ॥ १ ॥

किम् । अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते । ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् । ह्रस्वादेशे हि सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रदूष्य गतः । किं कारणम् । ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्त्वं तस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत ॥ अत्रापि समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्णमुलोर्णिव्यपेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि शमं शमम् शामं शामम् । शंशमयतेः अशंशमि अशंशामि शंशमं शंशमम् शंशामं शंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते यश्चात्र चिण्णमुल्परो न तस्मिन्मिदङ्गं यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति । लोपे† कृते चिण्णमुल्परो भवति । स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः । ननु च प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति‡ । एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि

* ७. ३. ८६. † ६. ४. ५१; ४८; ४९. ‡ १. १. ५८.

चिण्णमुलोर्णिव्यपेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । यावद्ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव । व्याश्रयं चैतत् । कथम् । णेर्णौ लोपो णौ चिण्णमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वमुच्यते । तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ६ । ४ । ९६ ॥

अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समुपाभिच्छाद इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् ॥ न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते । तस्माददिप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

घसिभसोर्हलि ॥ ६ । ४ । १०० ॥

हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

हल्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि लोपो दृश्यते । अग्निस्तृणानि बप्सति । शरावे बप्सति चरुः ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥

इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । रुदिहि स्वपिहि* । झल इति धित्वं प्राप्नोति ॥

हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

हेर्धित्वे हलधिकारादिटो ऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । धित्वं कस्मान्न भवति । हलधिकारात् । प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । घसिभसोर्हलि [६.४.१००] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते तत्र प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवत्तया निर्दिष्टमिहानुवर्तिष्यते ॥ अथवा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं

* ७. २. ७६.

प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ अथवा निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । इटा व्यवहितत्वात् ॥ यद्येवं छिन्द्धकि भिन्द्धकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति । धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति* । इदमिह संप्रधार्यम् । धित्वं क्रियतामकजिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धित्वम् । नित्योऽकच् । कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अकजप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति ॥ अथवा हकारस्यैवाशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ॥

चिणो लुक् ॥ ६ । ४ । १०४ ॥

चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकारितराम् अहारितरामिति ॥

चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् ॥ १ ॥

चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । संघातस्याप्रत्ययत्वात् । संघातस्य लुक्कस्मान्न भवति । अप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते† न च संघातः प्रत्ययः ॥ तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति ।

तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ २ ॥

असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

कार्यकृतत्वाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति लुक् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनःप्रवृत्तिर्न स्याद्यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेत्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

अथवा क्ङितीति वर्तते । क्ङ प्रकृतम् । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि [६.४.९८] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥

---

* ५.३.७१. † १.१.६१.

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६ । ४ । १०६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । उकारात्प्रत्ययादिति । आहोस्विदुकारान्तात्प्रत्ययादिति । किं चातः । यदि विज्ञायत उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं तनु कुरु । चिनु सुन्विति न सिध्यति । अथ विज्ञायत उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं चिनु सुनु तनु कुर्विति न सिध्यति ॥ तथासंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् तक्ष्णुहि अक्ष्णुहि आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यात् ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति । कथं चिनु सुन्विति । तदन्तविधिना* भविष्यति । अथवा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति । कथं तनु कुर्विति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ यदप्युच्यते तथासंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् तक्ष्णुहि अक्ष्णुहि आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । उकारः । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥

उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ॥ १ ॥

उतश्च प्रत्ययादित्यत्र च्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । अत्र स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् । धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

उत्तरार्थं च ॥ २ ॥

केचित्तावदाहुश्छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति । अपर आहुर्वावचनं कर्तव्यमिति । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः [१०७] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ११० ॥

सार्वधातुक इति किमर्थम् । इह मा भूत् । संचस्करतुः संचस्करुः ॥ स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । करिष्यति करिष्यतः ।

कृञ उत्त्व उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः ॥ १ ॥

कृञ उत्त्व उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । उत्त्वं कस्मान्न भवति । उकारान्तनिर्देशात् ॥ अशक्यः करोतावुकारान्त-

---

* १. १. ७२.

निर्देशः सूत्र आश्रयितुम् । इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोतावितीहैव स्यात् संस्करोति संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्[*] ॥ न ब्रूमो ऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्यो ऽयं करोतेरिति । किं तर्हि । उकारप्रकरणादुकारान्तमङ्गमभिसंबध्यते । उत इति[†] वर्तते । यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन । कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति । उत इति वर्तते ॥ उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् । श्नसोरल्लोपः [१११] इति । श्नम्सार्वधातुक एव । अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्[‡] ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । श्नाभ्यस्तयोरातः [११२] इति । श्ना सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्धधातुके नास्ति[§] । ननु चेदमस्ति अप्सु यायावरः[¶] प्रवपेत पिण्डानिति । नैतदाकारान्तम् । यकारान्तमेतत् ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । ई हल्यघोः [११३] इति । तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि । इद्दरिद्रस्य [११४] इति । वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति[**] ॥ अतोऽप्युत्तरार्थम् । भियोऽन्यतरस्याम् [११५] । अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव । जहातेश्च [११६] । अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थम् । आ च हौ [११७]। हावित्युच्यते। अभ्यस्तस्येत्येव॥ अतोऽप्युत्तरार्थम्। लोपो यि [११८]।अभ्यस्तस्येत्येव॥ अतोऽप्युत्तरार्थम्। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [११९] इति। हावित्युच्यते॥

तदेव तर्हि प्रयोजनं श्नसोरल्लोप इति । ननु चोक्तं श्नम्सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति ।

अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः ।

अनुप्रयोगे तु भुवास्तेरबाधनमिष्यते । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुरिति ॥ किं च स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात् ।

लोपे द्विर्वचनासिद्धिः

लोपे कृतेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न स्यात् ॥ स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ।

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेद्द्वित्वे ।

कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योऽकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति[††] ॥

नैवं सिध्यति कस्मात्प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्धि पररूपम् ।

नैवं सिध्यति । कस्मात् । प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति[‡‡] ।

---

* ६. १. १३७; १३८. † ६. ४. १०६. ‡ २. ४. ५२. § ६. ४. ६४.
¶ ३. २. १७६; ६. ४. ४८; ६. १. ६६. ** ६. ४. ११४*. †† ७. ४ ७०. ‡‡ ६. १. ९७.

तस्मिंश्च कृते लोपः

पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ।

दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥

अत आदेः [७.४.७०] इति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात् । कुर्विति* ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् । इह मा भूत् । आस्ताम् आसन् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटो† ऽसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ १ ॥

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ २ ॥

स च सिद्धः प्रत्ययविधौ । किं प्रयोजनम् । दरिद्रातीति दरिद्रः‡ । आकारान्तलक्षणः§ प्रत्ययविधिर्मा भूदिति ॥

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

वाद्यतन्याम् ॥ ३ ॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६ । ४ । १२० ॥

णकारषकारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ १ ॥

णकारषकारादेशादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम् । नेमतुः नेमुः । सेहे सेहाते सेहिरे¶ ।

* ६. ४. १०६; (१. १. ६३). † ६. ४. ७२. ‡ ३. १. १३४. § ३. १. १४१; ७. ३. ३३.
¶ ६. १. ६५; ६४.

किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिटात्रादेशादिं विशेषयिष्यामः । लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति ॥ अस्त्यन्यल्लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । इह मा भूत् । पक्त्वा पक्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्ङितीति[*] वर्तते । एवमपि पक्तः पक्तवानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यासलोपसंनियोगेनैत्त्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः । एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति[†] । नाप्राप्ते ऽभ्यासविकार एत्त्वमारभ्यते तद्यथान्यानभ्यासविकारान्बाधत एवं दीर्घत्वमपि बाधेत । सत्यमेवमेतत् । अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौ[‡] तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्त्वं च । अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति ॥ इह तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्त्वं प्राप्नोति[§] ।

फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ २ ॥

यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति[¶] तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धोऽभ्यासादेश एत्त्व इति ॥ यद्येवं

प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्त्वाभावः ॥ ३ ॥

प्रथमतृतीयादीनामपि[**] तर्ह्यादेशादित्वादेत्त्वं न प्राप्नोति । पेचतुः पेचुः । देमतुः देमुः ॥

न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेद एत्त्वविज्ञानस्य ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेद एत्त्वविज्ञानस्य । यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति[††] तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपाभेदेन य आदेशादयो न तेषां प्रतिषेधो भवतीति ॥

दम्भ एत्त्वम्

दम्भ एत्त्वं वक्तव्यम् । देभतुः देभुः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्त्वं न प्राप्नोति[‡‡] ॥

नशिमन्योरलिट्येत्त्वम्

नशिमन्योरलिट्येत्त्वं वक्तव्यम् ॥

* ६. ४. ९८. † ७. ४. ८३. ‡ ७. ४. ५९; ६०. § ८. ४. ५४; ८. २. १.
¶ ६. ४. १२२. ** ८. ४. ५४. †† ६. ४. १२६. ‡‡ ६. ४. २४; २२.

छन्दस्यमिपचोरपि ।

छन्दस्यमिपचोरपीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

अनेशं मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥ १ ॥

यज् आयेजे वप् आवेपे दम्भ एत्त्वमलक्षणम् ।

असिद्धत्वान्नलोपस्य दम्भ एत्त्वं न सिध्यति ॥

श्नसोरत्त्वे तकारेण* ज्ञाप्यते त्वेत्त्वशासनम् ॥ २ ॥

अनित्योऽयं† विधिरिति ॥

थलि च सेटि ॥ ६ । ४ । १२१ ॥

थल्ग्रहणं किमर्थम् ।

थल्ग्रहणमकिदर्थम् ॥ १ ॥

थल्ग्रहणं क्रियतेऽकिदर्थम् । अकित्येत्त्वं यथा स्यात् । पेचिथ शेकिथ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेड्ग्रहणमेवात्राकिदर्थं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत । थलि च सेटि किति च सेटीति । किं प्रयोजनम् । पेचिव पेचिम । तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति‡ तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इह कस्मान्न भवति । लुलविथ । गुणस्य प्रतिषेधात्§ । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । पेचिथ शेकिथ । गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवमपि शशरिथ अत्र प्राप्नोति । गुणस्यैषोऽकारः । कथम् । वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्त्वं भवतीति यदयं तॄफलभजत्रपश्च [६.४.१२२] इति तॄग्रहणं करोति ॥

राधो हिंसायाम् ॥ ६ । ४ । १२३ ॥

राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥ १ ॥

राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । एकहल्मध्य इति¶ वर्तते ।

* ६. ४. १११. † ६. ४. २२. ‡ ७. २. ६२*. § ६. ४. १२१.
¶ ६. ४. १२०.

यद्येवं त्रेसतुः त्रेसुः रशब्दस्यैत्त्वं प्राप्नोति । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य* विधयो भवन्तीत्यकारस्य भविष्यति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेत्येवं न प्राप्नोति । नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि । अथवात इति† वर्तते । एवमपि राधेर्न प्राप्नोति । आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । श्नाभ्यस्तयोरातः [६. ४. ११२] इति । अथवा श्नसोरल्लोपः [१११] इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते ऽत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि [१२०] अस्य चेत्यवर्णमात्रस्यैत्त्वं प्राप्नोति । ववाधे । अकारेण तपरेणावर्णं विशेषयिष्यामः । अस्यात इति । इहेदानीमस्येत्यनुवर्ततेऽत इति निवृत्तम् ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ ६ । ४ । १२७ ॥

मघवा बहुलम् ॥ ६ । ४ । १२८ ॥

अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यम् । किं कारणम् । छान्दसं हि तत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥

मतुब्वन्योर्विधानाच्च

मतुब्वनी खल्वपि च्छन्दसि विधीयेते‡ ॥

छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

उभयं खल्वपि च्छन्दसि दृश्यते । इमान्यर्वणः पदानि । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

---

* १. १. ५२. † ६. ४. १२०. ‡ ५. २. १०९*.

पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥ १ ॥

पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः पश्य ॥

आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

आदेशे हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत । सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदेशः प्रसज्येत येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति* ॥ तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतोपधाह्रस्वत्वं वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बह्न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं सुप्तिङादेशे ॥ ४ ॥

सुप् । कुमार्याम् किशोर्याम् । खट्वायाम् मालायाम् । तस्याम् यस्याम् । आड्याट्स्याट्सु कृतेषु साड्याट्स्याट्कस्यामप्राप्नोति† । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आड्याट्स्याटः क्रियन्तामामिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाम् । नित्या आड्याट्स्याटः । कृतेऽप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि । अनित्या आड्याट्स्याटः । अन्यस्य कृत आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाम् ॥ इदं तर्हि । तस्यै यस्यै । स्याटि कृते सस्याट्कस्य स्मैभावः प्राप्नोति‡ । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् ॥ तिङ् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदितेति । इटि कृते सेट्कस्य ताम्तम्तामादेशाः प्राप्नुवन्ति§ । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतां ताम्तम्ताम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गास्ताम्तम्तामः ॥ इदं तर्हि । क्रियास्ताम् क्रियास्तम् क्रियास्त । यासुटि¶ कृते सयासुट्कस्य ताम्तम्तामः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥

---

* १. १. ५५. † ७. ३. ११२; ११३; ११४; ११६. ‡ ७. १. १४.
§ ७. २. ७६; ३. ४. १०१. ¶ ३. ४. १०३; १०४.

ल्यब्भावे च ॥ ५ ॥

ल्यब्भावे च प्रयोजनम् । प्रकृत्य प्रहृत्य । क्त्वान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति* । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु च ॥ ६ ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु च प्रयोजनम् । अतितिस्रः अतिचतस्रः । त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति† । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥ युष्मद् अस्मद् । अतियूयम् अतिवयम् । युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः‡ । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥ त्यदादिविकार । अतिस्यः उत्तमस्यः । अत्यसौ उत्तमासौ । त्यदाद्यन्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति§ । किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति¶ । अतिकः परमकः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥

उदः पूर्वत्वे ॥ ७ ॥

उदः पूर्वत्वे प्रयोजनम् । उदस्थाताम् । अटि कृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोत्युदः स्थास्तम्भोरिति** । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । अटा व्यवहितत्वात् ॥

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । उक्तं षष्ठी स्थानेयोगा [१.१.४९] इत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनं षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारितेति†† ॥

वाह ऊठ् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

ऊडादिः कस्मान्न भवति । आदिट्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति‡‡ । संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थानं ह्रियते§§ । यद्येवं

वाह ऊड्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

वाह ऊड्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संप्रसारणेन कृतत्वात् । संप्रसारणेनैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः पष्ठौहः पश्य ।

* ७. १. ३७. † ७. २. ९९. ‡ ७. २. ९३. § ७. २. १०६.
¶ ७. २. १०३. ** ६. ४. ७१; ८. ४. ६१. †† १. १. ४९*.
‡‡ १. १. ४६. §§ ६. ४. १३१; १. १. ४५.

गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

प्रत्ययलक्षणेन गुणो* भविष्यति ॥

एज्ग्रहणाद्वृद्धिः ॥ ३ ॥

एज्ग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति† ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवतीति‡ ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६ । ४ । १३३ ॥

श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनकारान्तप्रतिषेधार्थम् । अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता मघवते ॥ तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति ॥ यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तदिति§ ॥ यदप्युच्यते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति¶ ॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते** श्वयुवमघोनामतद्धिते । ततोऽल्लोपः । अकारस्य च लोपो भवति । ततोऽनः । अन इत्युभयोः शेषः ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ ६ । ४ । १३५ ॥

किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं चाल्लोपार्थे

* ७. ३. ८३. † ६. १. ८८. ‡ ६. १. ८७; २. ४. ९३. § ६. ४. १२७*.
¶ ७. १. १*. ** ६. ४. १३४.

स्यात्कथं वा नियमार्थम् । यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभावस्ततोऽल्लोपार्थम्* । अथ ह्यणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् ॥ १ ॥

षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियतेऽल्लोपार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ॥

अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अवधारणे हि सत्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपः प्रसज्येत । कथम् । यदि तावदेवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाणीति भवेदिह नियमान्न स्यात् सामनः वैमन इति ताक्षण्य इति प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामण्येवेत्येवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् ताक्षण्य इति सामनः वैमन इति तु प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाण्यण्येव षपूर्वादीनामित्येवमपि सामन्यः वेमन्य इति प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्ग इति ॥

आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

आतोऽनापः ॥ १ ॥

आतोऽनाप इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् [७.१.३७] इति । अनाप इति किमर्थम् । खट्वायाम् मालायाम् ॥ यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायाम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्त्वायां वा प्रतिषेध इति† ॥ यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन । कथं समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । कथं हलः श्नः शानज्झौ [३.१.८३] इति । एतदपि निपातनात्सिद्धम् ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । आतः । आकारलोपो भवति । ततो धातोः । धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ ६ । ४ । १४१ ॥

मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । त्मन्या

* ६. ४. १३४; १४४; १६७. † ६. २. २*.

समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्थ इति ॥ यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति । तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन । कथं त्मन्या समञ्जन् त्मनोरन्तरस्थ इति । छान्दसत्वात्सिद्धम् । छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥

आदिग्रहणानर्थक्यं चाकारप्रकरणात् ॥ २ ॥

आदिग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति* वर्तते ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ ६ । ४ । १४२ ॥

तिग्रहणं किमर्थं न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत† । सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति‡ लोपेनैव तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति । तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । उपसरजः मन्दुरज इति§ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथमुपसरजः मन्दुरज इति ।

डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् ॥ १ ॥

अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

नस्तद्धिते ॥ ६ । ४ । १४४ ॥

नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कुथुमिन् तैतिलिन् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन्नित्येतेषामुपसंख्यानं

* ६. ४. १४०. † १. १. ५२. ‡ ६.४.१४८. § ३. २. ९७.

कर्तव्यम्* । सब्रह्मचारिन् साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन् । पीठसर्पिन् पैठसर्पाः पीठसर्पिन् । कलापिन् कालापाः कलापिन् । कुथुमिन् कौथुमाः कुथुमिन् । तैतिलिन् तैतिलाः तैतिलिन् । जाजलिन् जाजलाः जाजलिन् । लाङ्गलिन् लाङ्गलाः लाङ्गलिन् । शिलालिन् शैलालाः शिलालिन् । शिखण्डिन् शैखण्डाः शिखण्डिन् । सूकरसद्मन् सौकरसद्माः सूकरसद्मन् । सुपर्वन् सौपर्वाः सुपर्वन् ॥

चर्मणः कोशे ॥ ९ ॥

चर्मणः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चार्मः कोशः ॥

अश्मनो विकारे ॥ ३ ॥

अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो विकार आश्मः ॥

शुनः संकोचे ॥ ४ ॥

शौवः संकोचः ॥

अव्ययानां च

अव्ययानां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

सायंप्रातिकाद्यर्थम् ॥ ५ ॥

सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः ॥

शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । येषां च विरोधः शाश्वतिकः [२.४.९] इति । एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः । शाश्वतम् ॥

यस्येति च ॥ ६ । ४ । १४८ ॥

इवर्णान्तस्येति किमुदाहरणम् । हे दाक्षि दाक्ष्या दाक्षेयः । हे दाक्षीति । यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत । दाक्ष्येति । यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । दाक्षेय इति । यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं तर्हि । अतिसखेरागच्छति । अतिसखेः स्वम् । यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ऽसखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत[†] ॥

* ६. ४. १६४; १६७.   † ४. १. ६२; २. २. १८; १. २. ४८; १. ४. ७.

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । सौर्ये* नाम हिमवतः शृङ्गे ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इह श्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि† तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न ॥

इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन । इयङुवङोरवकाशः‡ । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । लोपस्यावकाशः । कामण्डलेयः माद्रवाहेयः§ । इहोभयं प्राप्नोति । वात्सप्रेयः लैखाभ्रेयः¶ । लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

गुणवृद्धी च ॥ ३ ॥

गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन । गुणवृद्ध्योरवकाशः । चेता** गौः†† । इयङुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनम् चायकः । लवनम् लावकः । गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥

न वेयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात् ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । इयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात् । इयङुवङादेशोऽन्यविषय आरभ्यते । किंविषये । यणादेशविषये । स यथैव यणादेशं बाधत एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत ॥

तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं‡‡ बाधिष्यते गुणवृद्धी न बाधिष्यते ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ ६ । ४ । १४९ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात् ॥ १ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः । सौरी§§ बलाका । किं कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति । लोपे¶¶ कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति ॥

---

* ४. ३. ११२; ६. ४. १४८; १४९. † ६. ४. १३६; १३७. ‡ ६. ४. ७७.
§ ४. १. १३५; ६. ४. १४७. ¶ ४. १. १२३. ** ७. ३. ८४. †† ७. १. ९०; ७. २. ११५.
‡‡ ६. १. ७७. §§ ४. ३. ११२. ¶¶ ६. ४. १४८.

सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति* ॥ एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । शब्दान्यत्वात् । अन्यो हि सूर्यशब्दोऽन्यः सौर्यशब्दः । नैष दोषः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति भविष्यति ॥

उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्ध उपधाग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः† । किं यातमेतद्भवति । सुष्ठु च यातं साधु च यातं यदि प्राग्भादसिद्धत्वम् । अथ हि सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वाल्लोपस्य नान्त्यो यकारो भवति । यद्यपि सह तेनासिद्धत्वमेवमपि न दोषः । नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति । कथं तर्हि । अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति ॥ एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति । तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विषयपरिगणनं च ॥ ४ ॥

विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् ॥

सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम् ॥ ५ ॥

सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम् । सौरी मत्सी ॥

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥ ६ ॥

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम् । सौरी सौरीयः । आगस्ती आगस्तीयः ॥

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ ७ ॥

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि‡ लोपो वक्तव्यः । तैषम् पौषम् ॥

अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तत्वं च ॥ ८ ॥

अन्तिकस्य तसि§ कादिलोपो वक्तव्य आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अन्तितो न दूरात् ॥

तमे तादेश्च ॥ ९ ॥

तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्ने त्वं नो अन्तमः । अन्तितमो अवरोहति ॥

---

* १. १. ५८. † १. १. ५२. ‡ ४. २. ३. § ५. ४. ४५.

तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि।
घौ लोपोऽन्तिषादित्यत्र

अन्तिषत् ॥

तथाघौ येऽन्त्यथर्वसु

अन्तिये च दूरके

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६ । ४ । १५३ ॥

छग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति । बिल्वकेभ्यः* । भस्येति† वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकाय अत्र प्राप्नोति । तद्धितस्येति‡ वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकस्य विकारोऽवयवो वा बैल्वकः§ अत्र प्राप्नोति । तद्धिते तद्धितस्येति¶ वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः बैल्वकस्य किंचिद्बैल्वकीयम्** अत्र प्राप्नोति । न स बिल्वकात् । बिल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः । किं तर्हि । बिल्वकीयशब्दात् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा संनियोगशिष्टानामन्यतराभाव उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यं छस्यैव लुग्यथा स्यात्कुको मा भूदिति†† ॥

तुरिष्ठेमेयःसु ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्योऽन्त्यस्य‡‡ लोपो मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

तुः सर्वलोपविज्ञानमन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

तुः सर्वलोपो विज्ञायते । कुतः । अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्त्यस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति§§ कृत्वा सर्वस्य भविष्यति ॥

अथवा लुक्प्रकृतः¶¶ सोऽनुवर्तिष्यते । अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् । किं कारणम् । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात् । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते*** । विजयिष्ठः । आह्नुतिं करिष्ठः ॥

---

* ५. ३. ८५. † ६. ४. १२९. ‡ ६. ४. १५०. § ४. ३. १४०.
¶ ६. ४. १४४; १५०. ** ४. २. ९१; ४. ३. ५३; ४. २. ११४. †† ४. २. ९१.
‡‡ १. १. ५२. §§ ६. ४. १५५. ¶¶ ६. ४. १५३. *** १. १. ६३.

टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् ॥ २ ॥

पुंवद्भावार्थम् । एनीमाचष्ट एतयति । श्येतयति* । रभावार्थम् । पृथुमाचष्टे प्रथयति । म्रदयति† । टिलोपार्थम् । पटुमाचष्टे पटयति । यणादिपरार्थम् । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दवयति‡ ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह प्रादयोऽपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे प्रापयतीति§ ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थमिति¶ ॥

इष्ठस्य यिट् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥

किमयं यिशब्द आहोस्विद्यकारः । किं चातः । यदि लोपोऽप्यनुवर्तते** ततो यिशब्दः । अथ निवृत्तं ततो यकारः ॥

ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥

किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्त्वमुच्यते न लोपः प्रकृतः** सोऽनुवर्तेत । का रूपसिद्धिः ज्यायान् । अकृत्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति†† ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यज्ज्यात्परस्येयस आत्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः‡‡ स न वक्तव्यो भवति ॥

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते न अकार एवोच्येत । का रूपसिद्धिः ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

६. ३. ३५. † ६. ४. १६१. ‡ ६. ४. १६३. § ६. ४. १५७; ७. २. ११५; ७. ३. ३६.
¶ ५. ३. ६५; ६४. ** ६. ४. १५८. †† ७.४.२५. ‡‡ ७. ३. ७८*.

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥

कथमिदं विज्ञायते । हलादेरङ्गस्येति । आहोस्विद्धलादेर्ऋकारस्येति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् । कथं ह्यृकारस्य नाम हलादिः स्यादन्यस्यान्यः । अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः । दधिभोजनसमीपे । घृतभोजनमारोग्यस्यादिः । घृतभोजनसमीपे । यावता सामीप्येऽपि वर्तते जायते विचारणा हल्समीपस्यर्कारस्य स्यादथवा हलादेरङ्गस्येति । किं चातः । यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति अप्रथीयान् अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति अनृचीयान् अत्रापि प्राप्नोति । उभयथा स्वृचीयानित्यत्र प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्धलादेरङ्गस्येति । कथमप्रथीयान् । तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रथीयानप्रथीयानिति । भवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासो यदा तु खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति । नैव समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य । भवेद्यदा बहुव्रीहिस्तदा न स्याद्यदा तु खलु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति । न पृथुरपृथुः अयमप्यपृथुः अयमप्यपृथुः अयमनयोरप्रथीयानिति । न समासादजादिभ्यां भवितव्यम् । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते* न च समासो गुणवचन इति । यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ विन्मतुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः† । अविद्यमानाः पृथवो ऽपृथवः अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् अयमनयोरप्रथीयानिति । नैष दोषः । अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव इति ॥ इह कस्मान्न भवति । मातयति भ्रातयति । लोपो‡ ऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । टिलोपः क्रियतां रभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रभावः ॥ यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कृतमाचष्टे कृतयतीति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढानामिति वक्तव्यम् ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ ६ । ४ । १६३ ॥

प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयःस्वाहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यविशेषेण

* ५. ३. ५८. † ५. ३. ६५. ‡ ६. ४. १५५.

स्त्री स्त्री[*] शौवम्[†] अधुनेत्यत्रापि[‡] प्राप्नोति । स्त्रिखिनावेव न स्तः । कथम् । उक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ[§] । स्ववान् खवानित्येव भवितव्यम् । शौवमिति परत्वादैजागमे[¶] कृते टिलोपेन भवितव्यम् । अधुनेति सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । ब्रव्यम्[**] ।

यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः । यस्येति[††] यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावो न चैतानि यस्येत्यादौ ॥ एवमपि श्रिये हितः श्रीयः[‡‡] ज्ञा देवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः[§§] स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्ठेमेयःसु प्रकृतिभावः ॥

अथेष्ठेमेयःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् प्रेष्ठः[¶¶] । नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि । श्रेयान् श्रेष्ठः[***] ।

प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः ॥ १ ॥

प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसु चेत्तन्न । किं कारणम् । एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति ॥

विन्मतोस्तु लुगर्थम् ॥ २ ॥

विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः[†††] । स्रग्वितरः स्रजीयान् । स्रग्वितमः स्रजिष्ठः । स्रुग्वत्तरः स्रुचीयान् । स्रुग्वत्तमः स्रुचिष्ठः ॥ ननु च विन्मतोर्लुक्टिलोपं[‡‡‡] बाधिष्यते ॥ कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधत एवं नस्तद्धिते [१.४४] इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ ब्रह्मीयान् । ब्रह्मवत्तर इति ॥ यत्तावदुच्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादितीदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तर्हि विन्मतोर्लुङ्नोच्येत किमिह स्यादिति । टिलोप इत्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यति । यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधिष्यते । यदप्युच्यते यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक्टिलोपं

* ५. २. ११५; ६. ४. १४८. † ४. ३. १५४; ६.४.१४४. ‡ ५. ३. १७; ६. ४. १४८.
§ ५. २. ११५*. ¶ ७. ३. ४. ** ४. ३. १६१; ६. ४. १४६. †† ६. ४. १४८.
‡‡ ५. १. १; ६. ४. १४८. §§ ४. २. २४; ६. ४. १४८. ¶¶ ६. ४. १५७.
*** ५. ३. ६०. ††† ५. ३. ६५. ‡‡‡ ६. ४. १५९.

बाधत एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेतेति न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते नस्तद्धित इत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवं विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधिष्यते नस्तद्धित इत्येतं न बाधिष्यते ॥ यदि तर्हि विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति पयस्विष्ठ इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्त इति ॥

प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ ३ ॥

राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम्* मानुष्यकम्* यौवनिका† ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६ । ४ । १७० ॥

मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः ॥ १ ॥

मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । आरोहितो वै हैतनामः । आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः । समानो हैतनामन इति च ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६ । ४ । १७१ ॥

अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातावनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं च लोपार्थं स्यात्कथं वा नियमार्थम् । यदि तावदपत्य इति‡ वर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते । अपत्य इति निवृत्तम् ॥

तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ॥

न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यात्पर्युदासोऽत्र भविष्यति ॥ अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । या जातिरेव नापत्यम् । ब्राह्मयोषधिरिति ॥

* ४. २. ३९; (६. ४. १५१). † ५. १. १३३; (६. ४. १७१). ‡ ६. ४. १७०.
§ ६. ४. १७०; १४४.

न वा अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्ततेऽपत्य इति न त्वपत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्येऽजाताविति । किं तर्हि । प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यते ऽपत्ये जातौ नेति ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ ६ । ४ । १७२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न नस्तद्धिते [१४४] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनणीति* प्रकृतिभावः प्रसज्येत । अणीत्युच्यते णश्चायम्† ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चौरी तापसीत्यणन्तादितीकारः सिद्धो भवति‡ ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ ६ । ४ । १७४ ॥

अत्र भ्रौणहत्ये किं निपात्यते । यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते ।

भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात् ॥ १ ॥

भ्रौणहत्ये§ तत्वनिपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनैवात्र तत्वं भविष्यति हनस्तोऽचिण्णलोः [७. ३. ३२] इति ॥

ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न तद्धिते तत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भ्रौणघ्नः वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्वं न भवति ॥

ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन ॥ ३ ॥

ऐक्ष्वाकस्य¶ स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः ॥

एकश्रुत्या निर्देशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम ॥

अथ मैत्रेये किं निपात्यते ।

* ६. ४. १६७. † ४. ४. ६२. ‡ ४. ४. ६२; ४. १. १५. § ५. १. १२४.
¶ ४. १. १६८; ६. १. १९७; ४. ३. १३२; ३.१.३.

मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम् ॥ ५ ॥

मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते ॥ इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते । गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते* । द्वितीयेऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं ग्रहणं क्रियते† । सप्तमेऽध्याय इयादेशार्थम्‡ । इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । विदादिषु§ प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्थो लुका नापि यादिलोपेन¶ । इयादेशेनैव सिद्धम् ॥ नैवं शक्यम् । इह हि मैत्रेयकः** संघ इति संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् [४.३.१२७] इत्यण्प्रसज्येत ॥

हिरण्मये किं निपात्यते ।

हिरण्मये यलोपवचनम् ॥ ६ ॥

हिरण्मये यलोपो निपात्यते । हिरण्मयं कलशं बिभर्षि ॥

अथ हिरण्यये किं निपात्यते†† ।

हिरण्ययस्य च्छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते । हिरण्ययी नो नयतु । हिरण्ययाः पन्थान आसन् । हिरण्ययमासनम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

* ४. १. १३६. † २. ४. ६३. ‡ ७. ३. २. § ४. १. १०४; २. ४. ६४.
¶ २. ४. ६३; ६. ४. १७४. ** ४. ३. १२६. †† ६. ४. १७५.

युवोरनाकौ ॥ ७ । १ । १

युवोरनाकावित्युच्यते कयोर्युवोरनाकौ भवतः । प्रत्यययोः । कथं पुनरङ्गस्येत्यनुवर्तमाने* प्रत्यययोः स्याताम् । युशब्दवुशब्दान्तमेतद्विभक्त्याङ्गं भवति । यदि युशब्दवुशब्दान्तस्याङ्गस्यानाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्नुतः† । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । नन्दना कारिकेति‡ । अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः । यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं नास्ति । नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति§ । मा भूतां यासौ सामासिकी विभक्तिस्तस्यां यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः । न वै तस्यां युशब्दवुशब्दान्तमङ्गं भवति । भवेद्यो युशब्दवुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्ययोर्न स्यातां वयं खल्वङ्गेन युशब्दवुशब्दौ विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्रतत्रस्थयोरिति । यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति । नन्दनदधि कारकदधि¶ ॥ एवं तर्हि

न चापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन । न चेह परं निमित्तमाश्रीयते । अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति । किं तर्हि । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥ अथवा तयोरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वेनाश्रयिष्यामः । कथम् । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञायते । अङ्गस्य यौ युवू । किं चाङ्गस्य युवू । निमित्तम् । ययोर्युवोरङ्गमित्येतद्भवति । कयोश्चैतद्भवति । प्रत्यययोः ॥

युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधो वक्तव्यः । युत्वा युतः युतवान् युतिः ॥

भुज्य्वादीनां च ॥ २ ॥

भुज्य्वादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । भुज्युः । कंयुः शंयुरिति** ॥

अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणं न चैतावनुनासिकपरौ ॥ यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणं

---

* ६.४.१. † १.१.५५. ‡ ६.१.६८. § २.४.७१; १.१.६३. ¶ ७.१.२३; १.१.६३.
** ५.२.१३८.

नन्दनः कारकः अत्र न प्राप्नुतो न ह्येताभ्यां युशब्दवुशब्दाभ्यामनुनासिकं परं पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः पर आभ्यां ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अनुनासिकः परोऽनयोस्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति ॥ यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्संज्ञा प्राप्नोति* । तत्र को दोषः ।

तत्र ङीन्नुमोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

ङीन्नुमोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। नन्दनः कारकः । नन्दना कारिका । उगिल्लक्षणौ ङीन्नुमौ प्राप्नुतः† ॥

धात्वन्तस्य च ॥ ५ ॥

धात्वन्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । दिवु सिवु ॥

षिड्टित्करणं तु ज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य ॥ ६ ॥

यदयं युशब्दवुशब्दौ षिड्टितौ करोति शिल्पिनि ष्वुन् [३.१.१४५] ट्युट्युलौ तुट्चेति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो न य्वोरुगित्कार्यं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । षिड्टित्करण एतत्प्रयोजनं षिड्टित इतीकारो यथा स्यात्§ । यदि चात्रोगित्कार्यं स्यात्षिड्टित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो न य्वोरुगित्कार्यं भवतीति ततो युशब्दवुशब्दौ षिड्टितौ करोति ॥

न वा षित्करणं ङीष्विधानार्थम् ॥ ७ ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । षित्करणं क्रियते ङीष्विधानार्थम् । षित इति ङीष्यथा स्यात् ॥

टित्करणमनुपसर्जनार्थम् ॥ ८ ॥

टित्करणेऽप्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् । अनुपसर्जनाट्टित इतीकारो यथा स्यात् । टितोऽनुपसर्जनाद्भवत्युगित उपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च ॥ एवं तर्हि

विप्रतिषेधात्तु टापो बलीयस्त्वम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधात्तु टापो बलीयस्त्वं भविष्यति । टापोऽवकाशः¶ । खट्वा माला । ङीपोऽवकाशः । गोमती यवमती । इहोभयं प्राप्नोति । नन्दना कारिका । टाब्भवति

* १.३.२. † ४.१.६; ७.१.७०. ‡ ४.३.२३. § ४.१.४१; १५. ¶ ४.१.४.

विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते* पूर्वश्च टाप्परो ङीप् । ङीपः परष्टाप्करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥ एवं तर्ह्युगितो ङीब्भवतीत्यत्राप्यतष्टाबित्यनुवर्तिष्यते । एवमप्यकारान्तादुगित इहैव स्यात् नन्दना कारिका गोमती यवमतीत्यत्र न स्यात् ॥ एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिः करिष्यते । अजाद्यतष्टाप् [४.१.४] । ऋन्नेभ्यो ङीप् [५] अतष्टाप् । उगितश्च [६] ङीब्भवति अतष्टाप् । वनो र च [७] । वनो ङीब्भवति उगितोऽतष्टाप् । पादोऽन्यतरस्याम् [८] ङीब्भवति उगित अतष्टाप् । तत ऋचि† । ऋचि च टाब्भवति । उगितोऽत इति निवृत्तम् । तत्रायमप्यर्थो द्विष्टाब्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ सिध्यत्येवं यत्त्विदं वार्त्तिककारः पठति विप्रतिषेधात्तु टापो बलीयस्त्वमित्येतदसंगृहीतं भवति । एतच्च संगृहीतं भवति । कथम् । इष्टवाची परशब्दः* । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ १० ॥

अर्थवतोर्युवोर्ग्रहणं न च धात्वन्तोऽर्थवान् ॥

नुम्विधौ झल्ग्रहणम् ॥ ११ ॥

नुम्विधौ‡ झल्ग्रहणं कर्तव्यम् । झलन्तस्योगित इष्यते । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोर्झल इति ॥ तच्चावश्यं कर्तव्यं

लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति गोमान् यवमानेवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥

न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ॥ १३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत झल्ग्रहणं वेति । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं शुनः स्वरे ॥ १४ ॥

यथेह भवति§ शुना शुन एवं शुन्या शुन्या¶ इत्यत्रापि स्यात् ॥

---

* १. ४. २. † ४. १. ९. ‡ ७. १. ७०. § ६. १. १८२.
¶ ४. १. ४१; ३. १. ३; ६. १. १७४.

यूनः संप्रसारणे ॥ १५ ॥

यूनः संप्रसारणे प्रयोजनम् । यथेह भवति* यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात् ॥

उगिदचां नुम्विधौ ॥ १६ ॥

उगिदचां नुम्विधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति† गोमान् यवमानेवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥

अनडुहश्चाम्विधौ ॥ १७ ॥

अनडुहश्चाम्विधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति‡ अनड्वानित्येवमनडुहीत्यत्रापि स्यात् । न वा भवत्यनड्वाहीति । भवत्यन्येन यत्नेन । आमनडुहः स्त्रियां वेति§ । लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति ॥

पथिमथोरात्त्वे ॥ १८ ॥

पथिमथोरात्त्वे प्रयोजनम् । यथेह भवति¶ पन्थाः मन्था एवं पथी मथीत्यत्रापि प्राप्नोति । न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि वर्तते । सुपथीति** ॥

पुंसोऽसुङ्विधौ ॥ १९ ॥

पुंसोऽसुङ्विधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति†† पुमानेवं पुंसीत्यत्रापि स्यात् । न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि वर्तते । सुपुंसीति ॥

सख्युर्णित्त्वानङौ ॥ २० ॥

सख्युर्णित्त्वानङौ प्रयोजनम् । यथेह भवति‡‡ सखा सखायौ सखाय एवं सखी सख्यौ सख्य इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

भवद्भगवदघवतामोऽद्भावे ॥ २१ ॥

भवद्भगवदघवतामोऽद्भावे प्रयोजनम् । यथेह भवति§§ भोः भगोः अघो इत्येवं भवति भगवति अघवतीत्यत्रापि स्यात् ॥

एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ह्रस्वग्रहणेन ॥

* ६. ४ १३३. † ७. १. ७०. ‡ ७. १. ९८. § ७. १. ९८*.
¶ ७. १. ८५. ** ५. ४. ६९; ४. १. ५; ७. १. ८८. †† ७. १. ८९.
‡‡ ७. १. ९२; ९३. §§ ८. ३. १*.

तदेतदनन्यार्थं झल्ग्रहणं कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥ उभयं न वक्तव्यम् । उपरिष्टाज्झल्ग्रहणं क्रियते* तत्पुरस्तादपकृष्यते । एवमपि सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते* । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः [७.१.७०] । युजेरसमासे [७१] । ततो नपुंसकस्य । नपुंसकस्य नुम्भवति । झल इत्युभयोः शेषः । ततोऽचः । अजन्तस्य च नपुंसकलिङ्गस्य नुम्भवति ॥

यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । शातनितरा पातनितरा† । उगितो नद्या घादिषु ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत‡ नित्यं चेष्यते । उगितो या नद्येवमेतद्विज्ञायते । उगित एषा नदी । उगितो या परा । अत्र चैव दोषो भवत्युगितो ह्येषा परा नद्येपुमतितरायां§ च प्राप्नोति । उगितः परा या विहिता । उगित एषा विहिता । उगित इत्येवं या विहिता । एवमपि भोगवतितरायां¶ दोषो भवति । भोगवतितरा भोगवतीतरा । तस्मादुगितो या नद्युगितो या विहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवं विज्ञायमाने शातनितरायां दोष एव ॥

सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात् ॥ २२ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ ७ । १ । २ ॥

आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

आयनादिषूपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामायनादिविष्टः स्वरो यथा स्यादिति । शिलेयम्** तैत्तिरीयः†† । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते‡‡ आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः ॥

---

* ७. १. ७२. † ३. ३. ११७; ४. १. १५. ‡ ६. ३. ४५.
§ ५. २. ९४; ४. ३. १२०; ४. १. १५; ६. ४. १४८. ¶ ४. १. ७३.
** ५. ३. १०२. †† ४. ३. १०२. ‡‡ ३. १. ३.

न वा क्वचिच्चित्करणादुपदेशिवद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । क्वचिच्चित्करणात् । यदयं क्वचिद्वादींश्चितः करोत्यग्राद्यच्छौ च [४.४.११६; ११७] तज्ज्ञापयत्याचार्य उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । चित्करण एतत्प्रयोजनं चितः [६.१.१६३] इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । यदि चोपदेशावस्थायामायनादयो भवन्ति ततश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

तत्रोणादिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शङ्खः शण्ढ इति ॥

धातोर्वेयङ्वचनात् ॥ ४ ॥

अथवा यदयमृतेरीयङ् [३. १. २९] इति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति । यदि हि स्युर्ऋतेश्छङित्येव ब्रूयात् ॥ सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न चर्तेश्छङा सिध्यति । छङि सति वलादिलक्षण इट्प्रसज्येत* । इटि कृतेऽनादित्वादादेशो न स्यात् ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । इट्क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्य आदेशः । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य आदेशो न हि कृत इटि प्राप्नोति । किं कारणम् । अनादित्वात् । अन्तरङ्गस्तर्ह्यादेशः । कान्तरङ्गता । इदानीमेव ह्युक्तमायनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति । तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति ॥

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् ॥ ५ ॥

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

झोऽन्तः ॥ ७ । १ । ३ ॥

झादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

झादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उज्झिता उज्झितुमिति ॥ प्रत्ययाधि-

* ७. २. ३५.

कारात्सिद्धम् । प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् [७. १. २] इति ॥

प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम् ॥ २ ॥

प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः । अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै* ॥ एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तत आदिग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तत एकदेशो वा निवर्तते ।

असमासनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

असमासनिर्देशः करिष्यते । प्रत्ययस्यादीनामिति ॥ स तर्ह्यसमासनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । प्रत्यय आदीनामिति ॥

तत्र शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान आदिग्रहणे निवृत्ते शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति† तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धमनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति ॥

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति‡ ।

तत्र रुटि संनियोगवचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

तत्र रुटि‡ संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । रुट् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । अद्भावः ॥ स तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । योगविभागः करिष्यते । शीङः । शीङ उत्तरस्य झस्याद्भवति । ततो रुट् । रुड् भवति शीङ इति ॥ एवमपि पर्यायः प्रसज्येत । एवं तर्ह्यच्छब्दस्य रुटं वक्ष्यामि । तदच्छब्दग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अदभ्यस्तात् [७. १. ४] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । शीङ इत्येषा पञ्चम्यदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ॥

---

* ... † ... ‡ ...

शीङो रुट् ॥ ७।१।६ ॥

रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति* । अदृश्रन्नस्य केतव इति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । परस्मिन्निति क्ङिति च [१.१.५] इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमप्यदृश्रमस्य केतव इत्यत्र प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते शीङो गुणविधिः ॥ २ ॥

पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः । शेरते । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं रुटि दृशिगुणप्रतिषेध इति । पूर्वान्तेऽप्येष दोषः । कथम् । अयं दृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येतं प्रतिषेधं बाधत एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत । तस्मादुभाभ्यामेव दृशेरक्प्रत्ययान्तरं वक्तव्यं पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्† ॥

झादेशादाड्रुटि ॥ ३ ॥

झादेशाद्राड्रुटि‡ भवति विप्रतिषेधेन । झादेशस्यावकाशः§ । लुनते लुनताम् अलुनत । आटोऽवकाशः । पताति दिद्युत् । उदधिं च्यावयाति । इहोभयं प्राप्नोति । अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै । आड्रुटि भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वा नित्यत्वादाटः ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । नित्यत्वादाटः । नित्य आडागमः । स कथं नित्यः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणम् । अथ हि प्रत्ययविशेषणं झादेशोऽपि नित्यः ॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वाच्च ॥ ५ ॥

अन्तरङ्गः खल्वप्याडागमः । कथमन्तरङ्गः । यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः¶ । अथ हि लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्तत उभयं समानाश्रयम् ॥ यद्यप्यनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमथापि लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्तत उभयथापि पूर्वविप्रतिषेधेन

* ३. १. ५७; ७. १. ८; ७. ४. १६. † ३. १. ८६*. ‡ ३. ४. ९४.
§ ७. १. ५. ¶ ३. १. ९१; ३ ४. ७८.

नार्थः । कथम् । बहुलं छन्दसि [२.४.७३] इत्येवमत्र शपो लुग्भविष्यति । तत्रानत इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ । १ । ७ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ । १ । ८ ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७ । १ । ९ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ । १ । १० ॥

इदं बहुलं छन्दसीति द्विः क्रियते । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत्पूर्वं क्रियते परं न करिष्यते । अतो भिस ऐसित्यत्र बहुलं छन्दसीत्येतदनुवर्तिष्यते । अथ परं क्रियते पूर्वं न करिष्यते । बहुलं छन्दसीत्यत्र रुडप्यनुवर्तिष्यते ॥

अपर आह । उभे बहुलग्रहणे एकं छन्दोग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । इदमस्ति । वेत्तेर्विभाषा । ततश्छन्दसि । छन्दसि च विभाषा । ततोऽतो भिस ऐस्भवति । छन्दसि विभाषेति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७ । १ । ९ ॥

इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्त्वं प्राप्नोति* । ऐस्भाव इदानीं क्व भविष्यति ।

कृत एत्त्वे भौतपूर्व्यात्

कृत एत्त्वे भूतपूर्वमकारान्तमित्यैस्भविष्यति ॥

ऐस्तु नित्यस्तथा सति ॥

एवं सति नित्य ऐस्भावः । कृतेऽप्येत्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्त्वं न भविष्यति ॥

एत्त्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क्व भविष्यति ।
कृत एत्त्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

---

* ७. ३. १०३.

नेदमदसोरकोः ॥ ७ । १ । ११ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्यावववक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि । इदमदसोः कादिति । तन्नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोः कादेव नान्यत इति ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ ७ । १ । १२ ॥

किमर्थमिनादेश उच्यते न नादेश एवोच्येत । का रूपसिद्धिः वृक्षेण प्लक्षेण । एत्त्वं योगविभागः करिष्यते* । कथम् । इदमस्ति । बहुवचने झल्येत् [७.३.१०३] ओसि च [१०४] । तत आङि च । आङि च परतो ऽत एत्त्वं भवति । वृक्षेण प्लक्षेण । तत आपः संबुद्धौ च [१०६] । आप आङि चौसि चेति ॥ नैवं शक्यम् । इह हि अनेनेतीद्रूपलोपः प्रसज्येत† । झलि लोपः करिष्यते । न शक्यो झलि लोपः कर्तुम् । इह हि दोषः स्यात् । अया‡ विष्ठेति ॥ एवं तर्ह्यन्लोपापवादो विज्ञास्यते§ । कथम् । एवं वक्ष्यामि । अन् ने चापि चेति । तन्नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लुप्तनिर्दिष्टो नकारः । यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति¶ । सौत्रो निर्देशः । अथवा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते ॥

अथ किमर्थमादुच्यते न अदेवोच्येत । का रूपसिद्धिः वृक्षात् प्लक्षात् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्** । न सिध्यति । अतो गुणे पररूपमिति पररूपत्वं प्राप्नोति†† । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ यदि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

ङेर्यः ॥ ७ । १ । १३ ॥

किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । कुतः

* ७. ३. १०५. † ७. २. ११३. ‡ ७. १. ३९. § ७. २. ११२; ११३.
¶ ६. ४. ८. ** ६. १. १०१. †† ६. १. ९७.

संदेहः । समानो निर्देशः ॥ चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात् । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः [७.३.११६] ॥ एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमितीह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ ७ । १ । १४ ॥

अश एकादिष्टात्स्मायादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अश[*] एकादिष्टात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अथो अत्रास्मै । अथो अत्रास्मात् । अथो अत्रास्मिन्निति । एकादेशे[†] कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । किं पुनः कारणमेकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्मायादयः । न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । नित्यत्वादेकादेशः । नित्य एकादेशः । कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि । नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति ॥ किमुच्यतेऽश इति नेहापि कर्तव्यम् । अत्रास्मै । अत्रास्मात् । अत्रास्मिन्निति । एकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ चेद्रूपलोपो[‡] न चाकृत इद्रूपलोप एकादेशः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण एकादेशः । अन्तरङ्गाः स्मायादयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

जसः शी ॥ ७ । १ । १७ ॥

जश्शसोः शिः ॥ ७ । १ । २० ॥

किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते न शिभाव एवोच्येत । का रूपसिद्धिः ते ये

---

* २. ४. ३२. † ६. १. १०१. ‡ ७. २. ११३.

के । आङ्गुणेन सिद्धम्* । नैवं शक्यम् । इह हि त्रपुणी जतुनी† दीर्घश्रवणं न स्यात् ॥ एवं तर्हि शीभाव एवोच्यताम् । नैवं शक्यम् । इह हि कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न स्यात् ॥ तस्माच्छीभावः शिभावश्च वक्तव्यः ॥

औङ आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

किमर्थो ङकारः । सामान्यग्रहणार्थः । औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात् । अथाप्यौडित्युच्यत एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । ङित्कार्यं तु प्राप्नोति । खट्वे माले । याडापः [७.३.११३] इति याट् प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते ङकार इदस्य सोऽयं ङित् ङितीति । कथं तर्हि । ङ एवेन्ङित् ङितीति । एवं सति वर्णग्रहणमिदं भवति वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति । न दोषो भवति ॥ अथवा वर्णग्रहणमिदं भवति न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति ॥ अथवा पूर्वसूत्रनिर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते ॥

औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन्ङित्कार्यं ते स्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥
ङित्त्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।
वर्णश्चायं तेन ङित्त्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥ २ ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७ । १ । २१ ॥

औशघौ

औशघाविति वक्तव्यम् । किमिदमघाविति । अनुत्तरपद इति । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अष्टपुत्रः अष्टभार्य इति ॥

अस्तु लुक्त्र

अस्त्वत्रौश्त्वं लुग्भविष्यति‡ ॥

षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्येति§ ॥

* ६. १. ८७.   † ७. १. १९.   ‡ २. ४. ७१.   § ७. १. २२.

अपवादः

अपवादत्वादत्रौश्त्वं लुकं बाधिष्यते ॥ इहापि तर्हि बाधेत । अष्टपुत्रः अष्टभार्यः ।

यस्य विषये

यस्य लुको विषय औश्त्वं तस्यापवादः ॥

यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

अथवानन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ अथेह कस्मान्न भवत्यौश्त्वम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्येति ॥

आत्वं यत्र तु तत्रौश्त्वम्

यत्रैवात्वं तत्रैवौश्त्वेन भवितव्यम् । कुत एतत् ।

तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

तथा ह्यस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते । अष्टाभ्य इति । ननु च नित्यमात्वम्* । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् ॥

औशभावस्तु लुक्तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।
अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥
आत्वं यत्र तु तत्रौश्त्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।
स्वमोर्लुक् त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥ २ ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्च ॥ १ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तद्ब्राह्मणकुलमिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति

कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ।

अत्वे† कृते लुग्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अत्वं क्रियतां लुगिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादत्वम् । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो

* ७.२.८४. † ७.२.१०२.

लुम् हि कृतेऽत्वे प्राप्नोति । अतोऽम् [७.१.२४] इत्यम्भावेन भवितव्यम् । तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥

इदं विचार्यते शिशीलुग्नुम्विधिषु* नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं वा स्यादर्थग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः ।

शिशीलुम्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ २ ॥

शिशीलुम्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुत्रपुः बहुत्रपू बहुत्रपव इति । अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् ॥ यद्यर्थग्रहणं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यनङ् प्राप्नोति† । अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव । ननु चोक्तं शिशीलुम्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति ।

सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते । किं च प्रकृतम् । अङ्गम्‡ । अङ्गस्य शिशीलुम्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य ॥ कथं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन ।

अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम् ॥ ४ ॥

अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यं न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति । किं तर्ह्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति । अत्राप्यर्थग्रहणमेव ॥ अत्रैतावान्संदेहः क्व प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते क्व गृह्यमाणस्येति । शिशीलुम्नुम्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यतेऽस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्य ॥

अद्‍ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७ । १ । २५ ॥

अड्भावे पूर्वसवर्णप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अड्भावे पूर्वसवर्णस्य§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य ॥

सिद्धमनुनासिकोपधत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुनासिकोपधोऽच्छब्दः करिष्यते ॥

* ७. १. १९; २०; २३; ७२.   † ७. १. ७५.   ‡ ६. ४. १.   § ६. १. १०२.

दुक्करणाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा दुग्डतरादीनामिति वक्ष्यामि* ॥

डित्करणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा डिदच्शब्दः करिष्यते† ॥ स तर्हि डकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्ड्डतरादिभ्य इति ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ ७ । १ । २६ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्र ॥ १ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम् । एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य ॥

नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । नपुंसकादेशानामवकाशः‡ । त्रपु त्रपुणी त्रपूणि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः§ । त्वं ब्राह्मणः अहं ब्राह्मणः । युवां ब्राह्मणौ आवां ब्राह्मणौ । यूयं ब्राह्मणाः वयं ब्राह्मणाः । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं ब्राह्मणकुलम् अहं ब्राह्मणकुलम् । युवां ब्राह्मणकुले आवां ब्राह्मणकुले । यूयं ब्राह्मणकुलानि वयं ब्राह्मणकुलानि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुम्नुम्विधयः कस्मान्न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ ७ । १ । २७ ॥

किमर्थः शकारः । सर्वादेशार्थः । शित्सर्वस्येति¶ सर्वादेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अक्रियमाणेऽपि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वे** सिद्धं रूपं स्यात् तव स्वम्

* १.१.४६; ७.१.२३. † ६.४.१४३. ‡ ७.१.२३; १९; २०.
§ ७.१.२८. ¶ १.१.५५. ** १.१.५२; ६.१.९७.

मम स्वम् । यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१. १. ६७; ५४] इत्यकारस्य प्रसज्येत ॥ अत उत्तरं पठति ।

ङस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारवचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

ङस आदेशे शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । अकारस्याकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

अर्थवत्त्वादेशे लोपार्थम् ॥ २ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः । आदेशे लोपार्थम् । यः स शेषे लोपः [७. २. ९०] आदेशे स विज्ञायते । ननु चादेशो या विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते । आदेश एषा विभक्तिः । कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ३ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वस्य भविष्यति ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ ७ । १ । २८ ॥

प्रथमयोरित्युच्यते कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं किं विभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः । विभक्त्योरित्याह । कथं ज्ञायते । अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः । क्वान्यत्र । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६.१.१०२] इति ॥ अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते । किं कारणम् । अचीति* तत्र वर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥

---

* ६.१.७७.

इहाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहणमिति यदयं शसो न [७.१.२९] इति प्रतिषेधं शास्ति । नैष प्रतिषेधः । नत्वमेतद्विधीयते । सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसीति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । स्त्रियां नपुंसके च । युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य । युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति ॥ यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां च [७.२.८६;८७] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥

भ्यसोभ्यम् ॥ ७ । १ । ३० ॥

किमयं भ्यम्शब्द आहोस्विदभ्यम्शब्दः । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । किं चातः । यदि तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्यैत्त्वं प्राप्नोति* । अथाभ्यम्शब्दः शेषे लोपश्च टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति† ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य । ननु चोक्तमेत्त्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्त्वभ्यम्शब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः । ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । उक्तमेतदादौ सिद्धमिति‡ ॥

साम आकम् ॥ ७ । १ । ३३ ॥

किमर्थमामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते न आम आकमित्येवोच्येत । केनेदानीं ससकारस्य भविष्यति । आमः सुडयं भक्त§ आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

साम्ग्रहणं यथागृहीतस्यादेशवचनात् ॥ १ ॥

साम्ग्रहणं क्रियते । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं ससकारस्य न प्राप्नोति । इष्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । द्विपर्यन्तानामकारवचनात् । द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यते¶ तेनामि सकारो न भविष्यति ॥

---

* ७. २. ९०; ७. २. १०२. † ६. १. १६१; १५९. ‡ ६. १. १६१*.
§ ७. १. ५२. ¶ ७. २. १०२*.

सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात् ॥ ३ ॥

सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः । किं कारणम् । आदेशे लोपविज्ञानात् । यः स शेषे लोपः[७.२.९०] आदेशे स विज्ञायते ॥

न वा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम् ॥ ४ ॥

न वा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । टिलोपवचनात् । आदेशे यः स शेषे लोपष्टिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् । टाब्मा भूदिति* ॥ स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः ।

न वा लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । न ह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम् । किं तर्हि । अर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यत इतीहापि तस्य विशेषो न गम्येत दृषत् समिदिति ॥

तस्मात्सुट्प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुड् न भवति । ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते ॥

आत औ णलः ॥ ७ । १ । ३४ ॥

इह पपौ तस्थाविति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति† । तद्यदि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात् । अथापि द्विर्वचनं लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं

* ४.१.४. † ६.१.८; १०१; ७.१.३४.

बाधते । परत्वादौत्वम् । नित्य एकादेश औत्वं बाधेत ॥ कं पुनर्भवानौत्वस्यावकाशं मत्वाह, नित्य एकादेश इति । अनवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते । औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति यद्यपि परत्वादेकादेशः स्थानिवद्भावाद्विर्वचनं भविष्यति* ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ७ । १ । ३६ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वम् ॥ १ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वसुग्रहणेषु लिडादेशस्यापि† ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिडादेशस्य न प्राप्नोति सानुबन्धको हि स क्रियते ॥ किं पुनः कारणं स सानुबन्धकः क्रियते । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते‡ स पुनः कित्करणाद्बाध्यते । आतिस्तीर्वान् निपुपूर्वानिति ॥ स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विसकारको निर्देशः । विदेः शतुर्वसुस्समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ७ । १ । ३७ ॥

ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनम् ॥ १ ॥

ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

अनादिष्टार्थम् ॥ २ ॥

अकृतेष्वादेशेषु ल्यब्यथा स्यात् । के पुनरादेशा उपदेशिवद्वचनं प्रयोजयन्ति । हित्वदत्त्वात्त्वेत्वेत्त्वदीर्घत्वशूडिटः§ । हित्वम् । हित्वा प्रधाय । हित्वम् । दत्त्वम् । दत्त्वा प्रदाय । दत्त्वम् । आत्त्वम् । खात्वा प्रखन्य । आत्त्वम् । इत्वम् । स्थित्वा प्रस्थाय । इत्वम् । ईत्त्वम् । पीत्वा प्रपाय । ईत्त्वम् । दीर्घत्वम् । शान्त्वा प्रशम्य । दीर्घत्वम् । शत्वम् । पृष्ट्वा आपृच्छ्य । शत्वम् । ऊठ् । द्यूत्वा प्रदीव्य ।

---

* १. १. ५९. † ३. २. १०७. ‡ ७. ४. ११; १. २. ५; १. १. ५.
§ ७. ४. ४२; ४६; ६. ४. ४२; ७. ४. ४०; ६. ४. ६६; १५; १९; ७. २. ५६.

ऊठ् । इट् । देवित्वा प्रदीव्य ॥ किं पुनः कारणमादेशास्तावद्भवन्ति न पुनर्ल्यप् । न परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम् । सन्ति चैवात्र केचित्पर आदेशा अपि च

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

बहिरङ्गो ल्यप् । अन्तरङ्गा आदेशाः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२. ४. ३६] इति ति किती त्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति ॥

स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितक इति ॥

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत् । कथम् । क्त्वान्तस्य ल्यपा भवितव्यं न चैतत्क्त्वान्तम् ॥

समासनिपातनाद्वा ॥ ६ ॥

अथवावश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यं* तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति ॥

अनञो वा परस्य ॥ ७ ॥

अथवानञः परस्य ल्यपा भवितव्यं न चात्रानञं पश्यामः । ननु च धातुरेवानञ् । न धातोः परस्य भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं वान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनञिति नञ्प्रतिषेधादन्यस्मादनञो नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञायते । किं चान्यदनञ्नञ्सदृशम् । पदमित्याह ॥

अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्येवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ ननु चेयमपि परिभाषास्ति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सापीहोपतिष्ठते । तत्र को दोषः । इह न स्यात् । प्रकृत्य प्रहृत्य । क्व तर्हि स्यात् । परमकृत्वा उत्तमकृत्वा† । न वा अत्रेष्यते ॥ अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ॥ गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते । कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः

---

* २. १. ७२, ग०. † २. १. ६१.

समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति चेयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीयं न भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अयं हि नञ्न गतिर्न च कारकं तत्र कः प्रसङ्गो यन्नञ्पूर्वस्य स्यात् । पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति ततोऽनञिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।
यावता नञि पूर्वे तु ल्यब्भावो न भविष्यति ॥ १ ॥
प्रतिषेधात्तु जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।
प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ७ । १ । ३९ ॥

सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥

लुकि किमुदाहरणम् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । नैतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्* ॥ इदं तर्हि । यत्स्थवीयस आव सनुत सप्तऋषयः सप्त साकम् । ननु चैतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्याच्यदाद्यत्वं प्रसज्येत† ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यादान्तर्यतो दकारः प्रसज्येत । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्‡ ॥

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । दार्विया परिज्मन् । इया । डियाच्§ । सुक्षेत्रिया सुगातुया । डियाच् । ईकार । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ॥

---

* १. ४. १७; ८. २. ७. † ७. २. १०२; ७. ३. १०३; ८. २. २९. ‡ ८. २. २३.
§ ६. ४. १४३.

आङ्याजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आङ्* । प्र बाहवा । अयाच् । स्वप्न-या सचसे जनम् । अयाच् । अयार्† । स नः सिन्धुमिव नावया ॥

अमो मश् ॥ ७ । १ । ४० ॥

किमर्थः शकारः । शित्सर्वस्येति‡ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत§ ॥ अत उत्तरं पठति ।

अमो मश्च मकारस्य

मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तत्रान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

वचनादन्यबाधनम् ।

अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम् । येऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वौ [८.३.२५] इति मकारस्य मकार-वचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते ॥ एवं तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते¶ ।

द्विमकार इडपृक्ते

यदि द्विमकारकोऽपृक्ताश्रय इट् प्राप्नोति** । वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण ॥

यकारादौ न दुष्यति

किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

अमो मश्च मकारस्य वचनादन्यबाधनम् ।
द्विमकार इडपृक्ते यकारादौ न दुष्यति ॥

अश्जसेरसुक् ॥ ७ । १ । ५० ॥

इह ये पूर्वासो य उपरासः आज्जसेरसुगित्यसुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणा-च्छीभावः प्राप्नोति†† । एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते ॥ यदि पूर्वान्तः क्रियते का रूपसिद्धिः ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । सवर्णदीर्घत्वेन‡‡ सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुणे [६.१.९७] इति पररूपत्वं प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

* ७. ३. १११.   † ६. १. २१७.   ‡ १. १. ५५.   § १. १. ५२.
¶ ८. २. २३.   ** ७. ३. ९६.   †† ७. १. १७.   ‡‡ ६. १. १०१.

यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

अथवासुट्क्रियते* । एवमपि ये पूर्वासो य उपरास इत्यसुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । असुटा व्यवहितत्वात् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । शीभावः क्रियतामसुगिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादसुक् । अथेदानीमसुकि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

अश्वक्षीरवृपलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ७ । १ । ५१ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ १ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । मैथुनेच्छायामिति किमर्थम् । अश्वीयति वृषीयति ॥

क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ २ ॥

क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् । क्षीरस्यति माणवकः । लवणस्यत्युष्ट्र इति ॥

अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यं दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम् ॥

अपर आह । सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ७ । १ । ५२ ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ७ । १ । ५३ ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ७ । १ । ५४ ॥

इमे बहव आम्शब्दाः । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि [३. १. ३५] । ङसो-

* ६. १. १०२.

साम्* । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे [५. ४. ११] । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः [७.३.११६] इति । कस्येदं ग्रहणम् । षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥

अथास्य कस्मान्न भवति कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्य इहास्य ग्रहणं मा भूदिति । ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्परः [१. १. ४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति† वा । यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३. १. ३६] इति । अत्राप्यास्कासोराम्वचनं‡ ज्ञापकं नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यस्ति विशेष आम्यचामन्त्यात्परे सत्यसति वा । अयमस्ति विशेषः । असत्यामि द्विर्वचनेन भवितव्यं सति न भवितव्यम् । सत्यपि भवितव्यम् । कथम् । आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात् । तदेतत्कासासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमचामन्त्यात्परो भवतीति ॥ अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । आम अमन्त्र इति । यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति । शकन्ध्वादिन्यायेन§ निर्देशः ॥ अथवास्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह कारयांचकार हारयांचकार चिकीर्षांचकार जिहीर्षांचकार ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत । लोपायादेशयोः¶ कृतयोर्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपायादेशौ क्रियेतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यौ लोपायादेशौ । कृतेऽपि नुटि प्राप्नुतोऽकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुड् भविष्यति ॥

अथास्य कस्मान्न भवति किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्ष इति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन । लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यं न चामो लिङ्गविभक्ती स्तः । अव्ययमेषः ॥ मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । नैतदस्ति । घान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर

* ४. १. २. † ३. १. २. ‡ ३. १. ३७; ३५. § ६. १. ९४*.
¶ ६. ४. ४८; ५५.

इति वा परत्वे ॥ अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव ॥ अथवास्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह पचतितराम् जल्पतितराम् ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट्प्रसज्येत । लोपे*कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते ॥

अथास्य कस्मान्न भवति ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति । किं च स्यात् । कुमार्याम् किशोर्याम् खट्वायाम् मालायाम् तस्याम् यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट्प्रसज्येत । आड्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति† । इदमिह संप्रधार्यम् । आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाड्याट्स्याटः । अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृतेषु पुनःप्रसङ्गान्नुट्कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ७ । १ । ५६ ॥

अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् अपि तत्र सूतग्रामणीनाम् । इह तावच्छ्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् विभाषामि नदीसंज्ञा‡सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । अपि तत्र सूतग्रामणीनामिति सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणि तत्र ह्रस्वनद्यापो नुडित्येव सिद्धम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ६. ४. १४८. † ७. ३. ११२-११४. ‡ १. ४. ६.

इदितो नुम्धातोः ॥ ७ । १ । ५८ ॥

अथ धातोरिति किमर्थम् । अभैत्सीत् अच्छैत्सीत्* ॥

नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम् ॥ १ ॥

नुम्विधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां नुम्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययविध्यर्थम् । उपदेशावस्थायां नुमि कृत इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डेति† ॥

इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्तस्मिन्नवस्थिते नुम् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रायथेष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्विधानम् ॥ ४ ॥

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातूपदेशे नुम्भविष्यति ॥ ननु चान्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् । अभैत्सीत् अच्छैत्सीदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यच्चात्रेकारेण क्रियते ऽकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम् ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ७ । १ । ५९ ॥

शे तृम्पादीनाम् ॥ १ ॥

शे तृम्पादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तृम्पति तृम्फति ॥ किमर्थमिदम् । न नुमनुषक्ता एवैते पठ्यन्ते ।

लुप्तनकारत्वात् ॥ २ ॥

लुप्यतेऽत्र नकारोऽनिदितां हल उपधायाः क्ङिति [६. ४. २४] इति§ ॥ यदि

* ३. १. ४४. † ३. ३. १०३. ‡ ३. ३. ५४. § १. २. ४.

पुनरिम इदितः पठ्येरन् । नैवं शक्यम् । इह हि लोपो न स्यात् । तृपितः दृपित इति ॥ यदि पुनरिमे मुचादिषु पठ्येरन् । न दोषः स्यात् ॥ अथवा नैवं विज्ञायत इदितो नुम्धातोरिति । कथं तर्हि । इदितो नुम् । ततो धातोरिति ॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ ७ । १ । ६२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्याववक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि । इटि लिटि रधेर्नुम्भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । लिट्येवेडादौ नान्यस्मिन्निडादाविति ॥

आङो यि ॥ ७ । १ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति । आलभ्यते । अस्तु । अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति [६.४.२४] इति लोपो भविष्यति ॥ इह तर्हि आलम्भ्या गौः पोरदुपधात् [३.१.९८] इति यत्यवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः । आलम्भ्या एष स्वरः* प्रसज्येत आलम्भ्या इति† चेष्यते । नैष दोषः । उक्तमेतद्धातुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशे नुम्विधानमिति‡ ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ७ । १ । ६८ ॥

अथ केवलग्रहणं किमर्थं न न सुदुर्भ्यामित्येवोच्येत ।

सुदुरोः केवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

सुदुरोः केवलग्रहणं क्रियतेऽन्योपसृष्टान्मा भूदिति । प्रसुलम्भम् । नैषोऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि । सुप्रलम्भम् । प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्हि । अतिसुलम्भम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति सुः पूजायामतिरतिक्रमणे च [१. ४. ९४; ९५] इति । यदा तर्हि नातिक्रमणं न पूजा ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । सुप्रलम्भम् । ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति । नैष दोषः । सुदुर्भ्यामिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । तृतीया । सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येति । व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति ॥

---

* ६. १. २१३; ६. २. १३९. † ३. १. १२४; ६. १. १८५; ६. २. १३९.
‡ ७. १. ५८*.

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ७ । १ । ६९ ॥

चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य ॥ १ ॥

चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रालम्भि । प्रलम्भं प्रलम्भम्* ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं नेत्यपि तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । विभाषा चिण्णमुलोरुपसर्गान्नेति ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७ । १ । ७० ॥

अधातोरिति किमर्थम् । उखास्रत् पर्णध्वत् ॥ अधातोरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति उखास्रत् पर्णध्वदिति ।

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ १ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमधातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययो गोमानिति ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥

झलचो नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

झलचो नुम्विधावुगिल्लक्षणस्य‡ प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि । श्रेयांसि भूयांसि ॥ ननु च झलक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । किं च स्याद्यद्यत्रोगिल्लक्षणोऽपि स्यात् । द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वानेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति । ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति । श्रुतिभेदेऽसति किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति । ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति । इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे§ कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति । तथा

* ७. १. ६४. † ७. १. ६७; ६८. ‡ ७. १. ७०. § ८. ३. २४.

कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः* कृतयोः पूर्वस्य णत्वं† प्राप्नोति । अथैकस्मिन्नपि नुमि णत्वं कस्मान्न भवति । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति । कृते तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति । असिद्धे च परसवर्णः ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत् । झल्लक्षणः क्रियतामुगिल्लक्षण इति झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन । झल्लक्षणस्यावकाशः । सर्पींषि धनूंषि । उगिल्लक्षणस्यावकाशः । गोमान् यवमान् । इहोभयं प्राप्नोति । गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि । यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि । श्रेयांसि भूयांसीति । झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ ननु च पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोति ।

पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति‡ । तद्यथा । युष्मदस्मदोरमादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुग्नुमो न भवन्ति । एवं झल्लक्षणे कृते पुनःप्रसङ्गादुगिल्लक्षणो न भविष्यति ॥ यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते ॥ अथवास्त्वत्रोगिल्लक्षणोऽपि । ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येतेति । परिहृतमेतन्न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वानेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति । ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति । श्रुतिभेदेऽसति प्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति । ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेद उक्त इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः§ । तत्रेह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोस्तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः ॥

नैव वा पुनरत्रोगिल्लक्षणः प्राप्नोति । किं कारणम् । मिदचोऽन्त्यात्पर [१.१.४७] इत्युच्यते न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति । कथं तर्हीमे

* २४; ८. ४. ५८. † ८. ४. २. ‡ ७. १. २६*. § शिवसू० ५*

द्वौ मितावत्रामन्त्यात्परौ स्तः। बहूनडुंहि* ब्राह्मणकुलानीति। विनिमित्तावेतौ ॥

तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहूर्जि ब्राह्मणकुलानीति ॥

अन्त्यात्पूर्वं नुममेके ॥ ५ ॥

अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति। किमविशेषेणाहोस्विद्बहूर्जावेव। किं चातः। यद्यविशेषेण काष्ठतक्षींति भवितव्यम्। अथ बहूर्जावेव काष्ठतक्षीति भवितव्यम्। एवं तर्हि बहूर्जावेव। बहूर्न्जि ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अच इत्येषा पञ्चमी। अच उत्तरो यो झल्तदन्तस्य नपुंसकस्य नुमा भवितव्यं यश्चात्राच उत्तरो नासौ झल्नापि तदन्तं नपुंसकं यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। काष्ठतक्षीति। अत्र योऽच उत्तरो झल्न तदन्तं नपुंसकं यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः। नैतदस्ति। झल्जातिः प्रतिनिर्दिश्यते। अच उत्तरा या झल्जातिरिति ॥ यदि पञ्चमी कुण्डानि वनानीत्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हीकोऽचि विभक्तौ [७.१.७३] इत्यत्राचः सर्वनामस्थान इत्येतदनुवर्तिष्यते। एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। सर्वनामस्थान इत्येषा सप्तम्यच इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७ । १ । ७३ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम्।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत्

इकोऽचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत्। त्रपुभ्याम् त्रपुभिः ॥

अस्तु लोपः

अस्त्वत्र नुम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो भविष्यति ॥

स्वरः कथम्।

पञ्चत्रपुभ्याम् पञ्चत्रपुभ्यः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो† न प्राप्नोति ॥

---

* ७.१.९८; ७२. † ६.२.२९.

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि

श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । पञ्चत्रपुणा पञ्चत्रपुण इति ॥

लुप्ते किं न भविष्यति ॥

लुप्त इदानीं किं न भविष्यति ॥ किं पुनः कारणं श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । संघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा ततः श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति ॥ इदं तर्हि । अतिराभ्याम् अतिराभिः । नुमि कृते रायो हलि [७.२.८५] इत्यात्वं न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । नुम्क्रियतामात्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् ॥ इह तर्हि प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः नुमि कृते तिसृभावो* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । नुम्क्रियतां तिसृभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गान्नुम्कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ अत उत्तरं पठति ।

इकोऽचि विभक्तावज्ग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

इकोऽचि विभक्तावज्ग्रहणं क्रियते नुमो नुड्विप्रतिषेधेन यथा स्यात्† । त्रपूणाम् जतूनाम् ॥

इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुडभावः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे ह्यज्ग्रहणे नित्यनिमित्तो नुम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यनिमित्तत्वान्नुमि कृते नुटोऽभावः स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः । पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं नुटि कृते नुम्मा भूदिति । किं च स्यात् । त्रपूणाम् जतूनाम् । नामि [६. ४. ३] इति दीर्घत्वं न स्यात् । मा भूदेवम् । नोपधायाः [६. ४. ७] इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि शुचीनाम् इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ च [६. ४. १२; १३] इत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोति दीर्घत्वम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । वाग्मीति । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम् । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः [७.१.७५]

* ७. २. ९९. † ७. १. ५४. ‡ ७. १. ९५*.

अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । अस्थिभ्याम् अस्थिभिरिति ॥ यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवायमज्ग्रहणं कुर्वीत । इह क्रियमाणे यदि किंचित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम् । इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति । किम् । अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । त्रपु जतु ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विभक्ताविन्युच्यते न चात्र विभक्तिं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणेन† । न लुमताङ्गस्य [१. १. ६३] इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हे त्रपु । हे त्रपो । अत्र गुणः‡ सिद्धो भवतीति ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥
रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानाल्लुमा अपि ।
नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किंचित्त्रपो इति ॥ २ ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७ । १ । ७४ ॥

किमिह पुंवद्भावेनातिदिश्यते । नुम्प्रतिषेधः । कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसो न नुम्भवत्येवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति ॥ किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । अनारम्भात्पुंसि । न हि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । नुम्प्रकृतस्तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतो नुम्प्रतिषेधात् ॥

पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वानां§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । गुण । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय । गुण । नाभाव । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । नाभाव । नुट् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुट् । औत्त्वम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धं ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

---

* ७. १. २३. † १. १. ६२. ‡ ७. ३. १०८.
§ ७. ३. ११९; १२०; ७. १. ५४; ७. ३. ११९.

ह्रस्वाभावार्थं च ॥ २ ॥

किं च ।, नुम्प्रतिषेधार्थं च । कथं पुनरत्राप्रकृतस्यासंशब्दितस्य ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैवं विज्ञायते भाष्यते पुमाननेन शब्देन सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति । कथं तर्हि । भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति ॥

तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

तद्धितलुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पीलुर्वृक्षः । पीलु फलम्* । पीलुना पीलुन इति ॥

न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतद्भाषितपुंस्कम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम् ॥

ई च द्विवचने ॥ ७ । १ । ७७ ॥

किमुदाहरणम् । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले । नैतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्† । इदं तर्हि । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । इदं चाप्युदाहरणम् । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । नुमा‡ व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति ॥ छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यो मधोर्गृभ्णामि मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम् । पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिर्नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् ॥ स्वरार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः§ । उदात्तस्वरो यथा स्यान्नपुंसकस्वरो मा भूदिति । ननु च पुंवद्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति । अशक्यः पुंवद्भावातिदेशः स्वरे तन्त्रं श्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । मध्वस्मिन्नस्ति मधुर्मास इति¶ ॥ स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । प्रकृतं** पुंवदिति वर्तते ॥

---

* ४. ३. १६३. † ६. १. १०२. ‡ ७. १. ७३. § ७. १. ७५.
¶ ४. ४. १२८*. ** ७. १. ७४.

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७ । १ । ७८ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । नुम इत्याह । तन्नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इदितो नुम्धातोः [७.१.५८] इति । तद्वा अनेकग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम् ॥ एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति* वर्तते सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । तद्वै बहुतरकेण ग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम् ॥ अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुं नुमेवानुवर्त्य इहार्थमुत्तरार्थं च । इह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवतीह चाच्छीनद्योर्नुम् [८०] इति नुम्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७ । १ । ८० ॥

इह कस्मान्न भवति । अदती घ्नती लुनती पुनती । लोपे† कृते ऽवर्णाभावात् । किं तर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम् । याती यान्ती । अत्राप्येकादेशे‡ कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ नोभयत आश्रयः करिष्यते । नैवं विज्ञायते ऽवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति । कथं तर्हि । अवर्णान्नुम्भवति तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ७ । १ । ८१ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्र पूर्वेणैव§ तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ तदेतन्नित्यग्रहणं सांन्यासिकं तिष्ठतु तावत् ॥

सावनडुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥

अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात् ॥ १ ॥

अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । नुमोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशो नुमामं¶ बाधते ॥

---

* ७.१.७०. † २.४.७२; ६.४.१११. ‡ ६.१.१०१.
§ ७.१.८०. ¶ ७.१.९८.

न वावर्णोपधस्य नुम्वचनात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अवर्णोपधस्य नुम्वचनात् । अवर्णोपधस्य नुमं वक्ष्यामि ॥ तदवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आच्छीनद्योर्नुम् [७. १. ८०] इति । यदि तदनुवर्तते ऽनडुहि यावन्त्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति । नैष दोषः । मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्यनेन यत्सर्वान्त्यमवर्णं तस्मात्परो भविष्यति ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्

अथवा पुनःप्रसङ्गान्नुमि कृत आम्भविष्यति ।

यथात्त्वादिषु द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

तद्यथा जग्ले मम्ले ईजतुः ईजुरित्यात्त्वादिषु* कृतेषु पुनःप्रसङ्गाद्विर्वचनं भवत्येवमत्रापि नुमि कृत आम्भविष्यति ॥ नैष युक्तः परिहारः । विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्गो विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति । इह पुनरनवकाशो नुमामं बाधते ॥ एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः । कस्माद्वृत्तान्तात् । इदमयं चोद्यो भवत्यनडुहः साचाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वादिति । तस्य परिहारो न वावर्णोपधस्य नुम्वचनादिति । ततोऽयं चोद्यो भवति यत्र तर्ह्यवर्णप्रकरणं नास्ति तत्र त आमा नुमो बाधनं प्राप्नोति बह्वनड्वांहि† ब्राह्मणकुलानीति । तत उत्तरकालमिदं पठितं पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति ॥

दिव औत् ॥ ७ । १ । ८४ ॥

दिव औत्त्वे धातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दिव औत्त्वे धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षद्यूरिति ॥ अधात्वधिकारात्सिद्धम् । अधातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः [७.१.७०] इति ।

अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः ॥ २ ॥

अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति । काष्ठतक्षि कूटतक्षि । नपुंसकस्य झलचः [७२] अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

* ६. १. ४५; १५;-८. † ७. १. ७२; ९८.

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति* ॥ अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ७ । १ । ८६ ॥

इतोऽद्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

इतोऽद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आदिति† वर्तते ॥

षपूर्वार्थं तु ॥ २ ॥

षपूर्वार्थं तर्ह्यद्वक्तव्यः । ऋभुक्षाणमिन्द्रम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम्‡ ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ७ । १ । ८९ ॥

असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ १ ॥

असुङ्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामेवासुङ्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामसुङि कृत इष्टः स्वरो यथा स्यात् । परमपुमानिति । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे§ऽसुङा-न्तर्यतो ऽस्वरकस्यास्वरकः स्यात् । किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वं तावद्भवति न पुनरसुङ् । न परत्वादसुङा भवितव्यम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणोऽसुङ् । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः समासस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । स यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधत एवं प्रकृतिस्वरमपि बाधेत । पुमान् । तस्मात्सुष्ठूच्यते ऽसुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

गोतो णित् ॥ ७ । १ । ९० ॥

किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यत आहोस्वित्सर्वनामस्थाने परतो णित्कार्यमतिदिश्यते । कश्चात्र विशेषः ।

* ४. १. १५*. † ७. १. ८५. ‡ ६. ४. ९. § ६. १. २२३.

गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः ॥ १ ॥

गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते ॥

सर्वनामस्थाने णित्ववचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । षष्ठ्यभावात् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते* न चात्र षष्ठीं पश्यामः ॥ एवं तर्हि वतिनिर्देशोऽयम् । गोतो णिद्वद्भवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यते ॥ अथवा पुनरस्तु गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वम् । ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णित्त्ववचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । गोत इत्येषा पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥

अथ तपरकरणं किमर्थम् । इह मा भूत् । चित्रगुः शबलगुरिति । नैतदस्ति । ह्रस्वत्वे† कृते न भविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

तपरकरणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवद्भावो न भवतीति‡ । स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि संबुद्धिजसोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । हे चित्रगो चित्रगव इति§ ॥ अथेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेध एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् नेत्याह न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवत्स्यात् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७ । १ । ९५ ॥

स्त्रियां च ॥ ७ । १ । ९६ ॥

अथात्र विभक्तावित्यनुवर्तत उताहो न¶ । किं चातः ।

---

* १. १. ४९. † १. २. ४८. ‡ १. १. ५६*. § ७. ३. १०८; १०९.
¶ ७. १. ७२.

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिर्न सिध्यति ।

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिरिति*न सिध्यति ॥ एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि । तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति ।

ईकारे तन्निमित्तः सः

ईकारे चेत्तन्न । किं कारणम् । तन्निमित्तः सः । तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः । नाकृते तृज्वद्भाव ईकारः प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋन्नेभ्यो ङीप् [४.१.५] इत्युच्यत ईकारे च तृज्वद्भावः । तदिदमितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्हि गौरादिषु† पाठादीकारो भविष्यति ।

गौरादिषु न पठ्यते ॥

न हि किंचित्तुनन्तं गौरादिषु पठ्यते ॥ एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्रेकार इति यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति ।

तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोऽपि प्रसज्यते ।

यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो‡ वा ङीषो वा ङीनपि तु प्राप्नोति§ । इह च न प्राप्नोति । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः रथैः पञ्चक्रोष्टृभी¶रथैरिति ॥ एवं तर्हि

न चापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन । न चापरं निमित्तमाश्रीयते । अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति । किं तर्हि । अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥

किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः । तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते । आहोस्विद्रूपातिदेशः । तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यत इति । कश्चात्र विशेषः ।

तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तद्वत् ॥ १ ॥

तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तद्वत्प्राप्नोति । कथं च चिणि । उक्तमङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति** । आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते । एवमिहाप्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि†† रपरत्वमनतिदिष्टम्‡‡ ॥ तत्र को दोषः ।

* २. ४. ७१; १. १. ६३. † ४. १. ४१. ‡ ६. १. १७४. § ६. १. १९७.
¶ २. १. ५१; ५. १. १९; २८; १. २. ४९; १. १. ६३. ** ६. ४. ६२*.
†† ७. १. ९४; ७. ३. ११०; ६. ४. ११. ‡‡ १. १. ५१.

तत्र रपरवचनम् ॥ २ ॥

तत्र रपरत्वं न सिध्यति तद्वक्तव्यम् ॥ नैष दोषः । गुणेऽतिदिष्टे रपरत्वमप्यतिदिष्टं भवति । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति* । उपस्थितमिदं भवत्युरण्रपरः [१.१.५१] इति ॥

एवं तर्ह्ययमन्यो दोषो जायते । आहत्य तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्येतानाहत्य वेति । किं चातः । यद्याहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि† । अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टम् । अस्त्वाहत्य । ननु चोक्तं दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानीति । नैष दोषः । दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणरपरत्वान्यप्यतिदिष्टानि भवन्ति । कथम् । उपधाया इति वर्तते‡ न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घभाविन्युपधा भवति । कुतो नु खल्वेतदेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति न पुनः क्रोष्टोर्योऽन्तरतमो गुणस्तस्मिन्कृते§ ऽवादेशे च योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति । तत्र तृज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति ॥ अथवा किं न एतेनाहत्यानाहत्य वेति । आहत्यानाहत्य च तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते ॥

अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः । अथैतस्मिन्रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यत आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु । किं चातः । यदि प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यत ऋकार एकोऽतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानि । अथ कृतेष्वादेशेष्वृकारोऽनतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि । उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवान् ॥ अस्तु प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते । ननु चोक्तमृकारोऽतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानीति । नैष दोषः । ऋकारेऽतिदिष्टे स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति । यदप्युच्यत उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवानिति स चकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति¶ ॥

रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशः प्राप्नोति । सर्वस्य तुनन्तस्य तृशब्द आदेशः प्राप्नोति** ॥

---

* ७. ३. ११०. † ६. ४. ११; ७. १. ९४; ७. ३. ११०; १. १. ५१. ‡ ६. ४. ७; ११.
§ ७. ३. १०९. ¶ ६. १. १६३. ** १. १. ५५.

सिद्धं तु रूपातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रूपातिदेशात् । रूपातिदेशोऽयम् ॥ ननु चैवमेव कृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्ग इति ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवं तुनन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति ॥ एवमपि किंचिदेव तृजन्तं प्राप्नोति । इदमपि प्राप्नोति पक्तेति ।

आन्तरतम्याच्च सिद्धम् ॥ ६ ॥

क्रोष्टोर्यदन्तरतमं तद्भविष्यति । किं पुनस्तत् । क्रुशेर्यस्तृज्विहितस्तदन्तम् ॥

तृज्वद्वचनमनर्थकं तृज्विषये तृचो मृगवाचित्वात् ॥ ७ ॥

तृज्विषय एतत्तृजन्तं मृगवाचि ॥ तुनो निवृत्त्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । तुनः सर्वनामस्थाने निवृत्तिर्यथा स्यात् ।

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्सिद्धं यथान्यत्रापि ॥ ८ ॥

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तदन्तरेण वचनं सिद्धं यथान्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते । क्वान्यत्र। तद्यथा । घरतिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स घृतम् घृणा घर्म इत्येवंविषयः । रशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स राशिः रश्मिः रशनेत्येवंविषयः । लुशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवंविषयः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं विभाषां वक्ष्यामीति । विभाषा तृतीयादिष्वचि [७. १.९७] इति ।

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ९ ॥

वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एव तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु तृजन्तं च तुनन्तं च मृगवाचीति ॥

गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* ॥ तत्र गुणस्यावकाशः । अग्नये वायवे । नुमोऽवकाशः । त्रपुणी जतुनी । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणे जतुने ॥ वृद्धेरवकाशः । सखायौ सखायः । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अति-

* ७. ३. १११; ७. १. ९२(७. २. ११५); ७. ३. ११९; ७. १. ९७,-७. १. ७३.

सखीनि ब्राह्मणकुलानीति ॥ औत्त्वस्यावकाशः । अग्नौ वायौ । नुमः स एव । इहो-भयं प्राप्नोति । त्रपुणि जतुनीति ॥ तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कृशक्रोष्टुनेऽरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुम्भ-वति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः* । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् ॥ ११ ॥

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन वक्तव्यः† ॥ नुमोऽवकाशः । त्रपूणि जतूनि । नुटोऽवकाशः । अग्नीनाम् वायूनाम् । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपूणाम् जतू-नाम् ॥ अचि रादेशस्यावकाशः । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तिसृणाम् चतसृणाम् ॥ तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । क्रोष्टूनाम् । नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्व-विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वा नुड्विषये रप्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणाम् चतसृणामिति । कथं तर्हि सिध्यति । नुड्विषये रप्रतिषेधात् । नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इतरथा हि सर्वापवादः ॥ १३ ॥

इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः । स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ‡ बाधत एवं नुट-मपि बाधेत ॥

तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्मान्नुड्विषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधत इति यदयं न तिसृचतसृ [६. ४. ४] इति प्रतिषे-शास्ति नामि दीर्घत्वस्य ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ७ । १ । ९८ ॥

आमनडुहः स्त्रियां वा ॥ १ ॥

आमनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुही अनड्वाही ॥

* १. ४. २. † ७. १. ७२; ७. २. १००; ७. १. ९७; ७. १. ५४. ‡ ७. ३. ११०; ६. १. १०

ॠत इद्धातोः ॥ ७ । १ । १०० ॥

उपधायाश्च ॥ ७ । १ । १०१ ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ७ । १ । १०२ ॥

इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । इत्त्वोत्त्वयोरवकाशः । आस्तीर्णम् निपूर्ताः पिण्डाः । गुणवृद्ध्योरवकाशः* । चयनम् चायकः । लवनम् लावकः । इहोभयं प्राप्नोति । आस्तरणम् आस्तारकः । निपरणम् निपारकः । गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥ अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधो योऽयं गुणस्येत्त्वोत्त्वयोश्च । कथम् । नित्यो गुणः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ७. ३. ८४; ७. २. ११५.

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ ७ । २ । १ ॥

सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

सिचि वृद्धावोकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन । ओत्त्वं क्रियतां वृद्धिरिति वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्त्वाभावः ॥ २ ॥

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्त्वस्याभावः । उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति ॥ नैष दोषः । उक्तं तत्र† वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धावपि कृतायामोत्त्वं यथा स्यात् ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्

अथवा पुनःप्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्त्वं भविष्यति ।

यथा प्रसारणादिषु द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

तद्यथा । जग्ले मम्ले ईजतुः ईजुरिति प्रसारणादिषु पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं भवति‡ ॥ इहापि तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानादोत्त्वं स्यात् सौढामित्रिरिति ।

सौढामित्रौ बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः§ । अन्तरङ्गमोत्त्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ ७ । २ । २ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं नातो ल्रे इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तस्य भविष्यति । तदन्तविधिना¶ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्तः । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गतः

---

* ७. २. ३; ६. ३. १११. † ६. ३. १११*. ‡ ६. १. १५; ४५; -८.
§ ४. १. ९५; ७. २. ११७. ¶ १. १. ७२.

उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योऽकारस्तस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अश्वल्लीत् अवभ्रीत् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ७ । २ । ३ ॥

हल्ग्रहणं किमर्थम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । वदिव्रज्योश्च हलन्तस्य चाच इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति । वदिव्रज्योश्चाचश्चेति । अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनं वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत । वदिव्रज्योरच इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्वदिव्रज्योरत इत्येवं ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अत इति* वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । लोपो†ऽत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । न वै संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृत उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति‡ । असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति ॥ अत उत्तरं पठति ।

हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हल्ग्रहणं क्रियत इटि प्रतिषेधार्थम् । नेटि [७.२.४] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अलावीत् अपावीत्§ ॥

न वानन्तरप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥

तच्चानन्त्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते ॥ कथं पुनरनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं शक्यं विज्ञातुम् ।

---

* ७. २. २. † ६. ४. ४८. ‡ ८. ३. १३; ६. ३. ११२. § ७. २. १.

अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते ॥

अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अतो हलादेर्लघोः [७. २. ७] इति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् ।

अतो विभाषार्थमिति चेत्सिद्धं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात् ॥ ५ ॥

अतो विभाषार्थमिति चेत्तदन्तरेणापि हल्ग्रहणं सिद्धम् । कथम् । वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात् । वृद्धेर्लोपो*बलीयान्भवतीति । इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि† । अनित्यो लोपो न हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति । परत्वात्सगिड्भ्यां भवितव्यम्‡ । नात्र सगिटौ प्राप्नुतः । किं कारणम् ।

एकाचस्तौ वलीति वा ।

एकाचः सगिटावुच्येते§ अथवा वलीति तत्रानुवर्तते¶ । किं पुनः कारणमेकाचस्तौ वलीति वा । दरिद्रातेर्मा भूदिति । दरिद्रातेर्न सगिड्भ्यां भवितव्यम् । उक्तमेतद्दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति** । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिड्विधौ । एवमर्थमेव तर्ह्येकाज्ग्रहणमनुवर्त्यमत्र सगिटौ मा भूतामिति । स एष नित्यो लोपो वृद्धिं बाधिष्यते ॥ कं पुनर्भवान्वृद्धेरवकाशं मत्वाह नित्यो लोप इति । अनवकाशा वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते । सावकाशा वृद्धिः । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । अकणीत् अकाणीत् । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । भवेद्योऽताङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्य न स्यात् । वयं तु खल्वङ्गेनाकारं विशेषयिष्यामः । तत्रानन्त्यो वृद्धेरवकाशोऽन्त्यस्य लोपो बाधको भविष्यति ॥ एवं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात् । अथवारभ्यते पूर्वविप्रतिषेधो ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्†† ॥ सा तर्ह्येषानन्त्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अपिपठिषीत् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कथम् । हलादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी । हलादिर्यस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति । का तर्हि । कर्मधारयात्पञ्चमी । हलादिर्हलादिः हलादेः परस्येति । यदि कर्मधारयात्पञ्चमी अचकासीत् अत्र प्राप्नोति । सिचानन्तर्यं

* ६. ४. ४८. † ६. ४. ६४; ४८. ‡ ७. २. ७३. § ७. २. १०.
¶ ७. २. ३५; ७१. ** ६. ४. ११४*. †† ६. ४. ४८*.

विशेषयिष्यामः । हलादेः परस्य सिच्यनन्तरस्येति । यदि सिचानन्तर्यं विशेष्यते अकणीत् अकाणीत् अत्र न प्राप्नोति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । अचकासीत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन । संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न च भवति । यदि सिचानन्तर्यं विशेष्यतेऽस्तु बहुव्रीहिः षष्ठी । कस्मान्न भवति । अपिपठिषीत् । व्यवहितत्वात् ॥

एवं तर्ह्यतिदूरमेवेदं हल्ग्रहणमनुसृतम् । हल्ग्रहणमनन्त्यार्थम् । अज्ग्रहणमनिगर्थम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ७ । २ । ५ ॥

किमर्थं जागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेध उच्यते । सिचि वृद्धिर्मा भूदिति* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते† वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति । गुणे तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः‡ प्राप्नोति । नेटि [७. २. ४] इति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला वृद्धिरारभ्यते अतो ल्रान्तस्य [२] इति ॥

अपर आह । कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्या । सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुणश्च§ । गुणो भवति । गुणे कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः‡ प्राप्नोति नेटि [४] इति च तस्याः प्रतिषेधो भवति । प्रतिषेधोत्तरकालमतो हलादेर्लघोः [७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति न च किंचित् । अतो ल्रान्तस्य [२] इति न वृद्धिः प्राप्नोति न च किंचित् ॥

नेड्वशि कृति ॥ ७ । २ । ८ ॥

किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियेत । तद्यथा । अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भवन्ति । क्वान्यत्र । कर्तरि कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्यः [१. ३. १४; १५] इति । देवताद्वन्द्वे च नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २१; २२] । तत्रायमप्यर्थो द्विरिड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते¶ ॥ नैवं शक्यम् । इडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं** तद्विच्छिद्येत ॥

* ७. २. १.

यदि पुनर्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः [७.२.५९] इत्यत्रैवोच्येत । किं कृतं भवति । विध्युत्तरकालश्चैव प्रतिषेधः कृतो भवति द्विश्चेड्ग्रहणं न कर्तव्यमिडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं भवति । तत्रायमप्यर्थो द्विः प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति ॥ नैवं शक्यम् । इह हि तुष्टोथ पुष्टोथेत्यृतो भारद्वाजस्य [७.२.६३] इत्येतस्मान्नियमादिट्प्रसज्येत । कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि [१३] इत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति । यद्येष योगः प्रतिषेधार्थो य एतस्माद्योगादिट् परिप्राप्यते नियमात्स न सिध्यति । पेचिव पेचिम । शेकिव शेकिम । एवं तर्हि कृसृभृ इत्येतेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थं वृङ्वृञोर्ज्ञापकार्थम् । एवमपि सामान्यविहितस्यैवेटः* प्रतिषेधो विज्ञायेत विशेषविहितश्चायं थलीति ॥

पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे सत्यनारभ्यापवादोऽयं भवति तेन यावानिण्नाम तस्य सर्वस्यैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियत इति पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तन्न करिष्यते । कथम् । इदमस्ति नेड्वशि कृतीति । ततो वक्ष्यामि† । आर्धधातुकस्य वलादेरिति । इडित्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ॥

अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । बिभिदिव बिभिदिमेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि [१३] इत्येतस्मान्नियमादत्रेड्भविष्यति ॥ नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रकृतिलक्षणस्य‡ प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः ॥ उभयोः स प्रत्यारम्भः । कथं ज्ञायते । वृङ्वृञोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इमौ वृङ्वृञावुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । ततः किम् । तुल्यजातीयेऽसति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । रुदिवः रुदिमः¶ ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते‡ । आर्धधातुकस्य । यदेतदनुक्रान्तमेतदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम् । तत इड्वलादेरिति ॥ तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यं यदि किंचित्तत्रान्यदप्यार्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति । अथ न किंचिदिह वा कृद्ग्रहणं क्रियेत तत्र वार्धधातुकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ॥

* ७. २. १३. † ७. २. ६३. ‡ ७. २. ३५. § ७. २. १०.
¶ ७. २. ७६.

नेड्वशि कृति ॥ १ ॥

वरमनादौ कृतीट्प्रतिषेधं प्रयोजयति । ईशिता ईशितुम् ईश्वरः । व । र । दीपिता दीपितुम् दीप्रः । र । म । भसिता भसितुम् भस्म । म । न । यतिता यतितुम् यत्नः ॥ अथान्ये ये वशादयस्तत्र कथम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ७ । २ । ९ ॥

तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् ॥ १ ॥

तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः निपठितिरिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ७ । २ । १० ॥

एकाज्ग्रहणं किमर्थम् ।

एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम् ॥ १ ॥

एकाज्ग्रहणं क्रियते जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूदिति । जागरिता जागरितुम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते जागर्तिश्चोपदेश उदात्तः ॥ न ब्रूम इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । उत्तरार्थम् । श्र्युकः किति [११] इतीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवानिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते* वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे च कृतेऽनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु चोपदेशाधिकारात्प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं निवर्तयिष्यते । यदि निवर्त्यते स्तीर्त्वा पूर्त्वा इत्त्वोत्त्वयोः† कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृत इट्प्रतिषेध इत्त्वोत्त्वे प्राप्नुतः । किं कारणम् । न क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति कित्त्वप्रतिषेधात् । इदं तर्हि । आतिस्तीर्षति निपुपूर्षति‡ । इत्त्वोत्त्वयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । माभूदेवं श्र्युकः किति [११] इति । इट्सनि वा [४१]

* ७. ३. ८५. † ७. १. १००; १०२. ‡ १. २. ९.

इत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि । आस्तीर्णम् निपूर्ताः पिण्डाः । इत्त्वोत्त्वयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इट्सनि वेति सनि विभाषा यस्य विभाषा [१९] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । वध इट्प्रतिषेधो मा भूदिति । वधिषीष्टेति* ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा एकाज्ग्रहणे वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । वधिषीष्टेति । किं कारणम् ।

वध इट्प्रतिषेधः संनिपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥

संनिपाते चैव हि वधिरेकाच्छ्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता ॥

किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे मा भूदिति । बेभिदिता बेभिदितुम् । चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ ३ ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि† नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । द्विर्वचने कृत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते ॥ असति नियमे को दोषः ।

तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् ॥ ४ ॥

तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः । पेचिम शेकिम ॥

सनश्चेट्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

इह च नीत्तः तत्वे कृते‡ अनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृत इट्प्रतिषेधे तत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ति कितीत्युच्यते ॥ यदप्युच्यत एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृञादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति मा भूनि-

* ३. ४. ४२. † ७. २. १३. ‡ ७. ४. ४७.

यमः । ननु चोक्तं तत्र पच्यादिभ्य इड्वचनमिति । नैष दोषः । उक्तं तत्र* थल्ग्रहणस्य प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत थलि च सेटि क्रिति च सेटीति ॥ यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति

उभयविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेश एकाच इति ॥ यङ्लुपि कथम् ।

यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात् ॥ ७ ॥

सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं† तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाजुपदेशेऽनुदात्तः ॥ अथापि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः । न ह्यस्य भिद्युपदेश उपदेशः । किं तर्हि । बेभिद्युपदेश उपदेशः ॥ अथापि भिद्युपदेश उपदेश एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वान्न भवष्यति । ननु च लोपे कृते‡ नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । न सिध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो§ न चायं पूर्वविधिः । एवं तर्हि पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः ॥ कः पुनरुपदेशो न्याय्यः । यः कृत्स्नः । कश्च कृत्स्नः । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः स च न्याय्यो वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । आवधिषीष्टेति ॥ नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

अथ के पुनरनुदात्ताः । आदन्ता अदरिद्राः । इवर्णान्ताश्चाश्विश्रिडीशीदीधीवेवीङः । उवर्णान्ता युरुणुक्षुक्ष्णुस्नूर्णुवर्जम् । ऋदन्ताश्चाजागृवृङ्वृञः । शाकिः कवर्गान्तानाम् । पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छियजिभजिसृजित्यजिभुजिभ्रस्जिभञ्जिरुजियुजिणिजिविजिसञ्जिस्वञ्जयश्चवर्गान्तानाम् । सदिशदिहदिच्छिदितुदिस्विदिभिदिस्कन्दिक्षुदिखिद्यतिविन्दिविद्यतिराधियुधिबुधिशुधिक्रुधिरुधिसाधिव्यधिबन्धिसिध्यतिहनिमन्यतयस्तवर्गान्तानाम् । तपितिपिवपिशपिचुपिलुपिलिपिस्वप्यापिक्षिपिसृपितृपिदृपियभिरभिलभियमिरमिनमिगमयः पवर्गान्तानाम् । रुशिरिशिदिशिवि-

---

* ६. ४. १२१. † ६. १. ९. ‡ ६. ४. ४८ ४९. § १. १. ५७.

शिलिशिस्पृशिदृशिक्रुशिमृशिदंशित्विषिकृषिश्लिषिविषिपिषितुषिदुषिद्विषिघसिवसिदहिदिहिवहिदुहिनहिरुहिलिहिमिहयश्चोष्मान्तानाम् । वसिः प्रसारणी ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ ७ । २ । १३ ॥

कृञोऽसुटः ॥ १ ॥

कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संचस्करिव संचस्करिम ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गुणे* कृते रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो† न भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति‡ । तस्मादसुट इति वक्तव्यम् ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ ७ । २ । १४ ॥

श्विग्रहणं किमर्थं न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे त्रोगन्तादित्येव सिद्धम्§ ॥ अत उत्तरं पठति ।

श्विग्रहणमिदन्तत्वादुपदेशस्य ॥ १ ॥

श्विग्रहणं क्रियत इदन्तत्वादुपदेशस्य । उपदेश उगन्तादित्युच्यते श्वयतिश्चोपदेश इदन्तः ॥

यस्य विभाषा ॥ ७ । २ । १५ ॥

यस्य विभाषाविदेः ॥ १ ॥

यस्य विभाषाविदेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । विदितः विदितवानिति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः । शविकरणस्य विभाषा¶ लुग्विकरणश्चायम् ॥

आदितश्च ॥ ७ । २ । १६ ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७ । २ । १७ ॥

किमर्थो योगविभागो नादितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत । केनेदानीं

* ७.४.१०*. † ७.२.११. ‡ ७.४.१०. § ६.१.१५; १०८; ७.२.११. ¶ ७.२.५८.

कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति । यस्य विभाषा [७. २. १५] इत्यनेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यस्य विभाषाविदेरित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धं मन्थाभिधाने ॥ १ ॥

क्षुब्धं मन्थाभिधान इति वक्तव्यम् । क्षुभितं मन्थेनेत्येवान्यत्र । क्षुब्ध ॥ स्वान्त ।

स्वान्तं मनोऽभिधाने ॥ २ ॥

स्वान्तं मनोऽभिधान इति वक्तव्यम् । स्वनितं मनसेत्येवान्यत्र । स्वान्त ॥ ध्वान्त ।

[ध्वान्तं तमोऽभिधाने ॥ ३ ॥]

ध्वान्तं तमोऽभिधान इति वक्तव्यम् । ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ ७ । २ । १९ ॥

किमिदं वैयात्य इति । वियातभावो वैयात्यम् ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ ७ । २ । २० ॥

दृढनिपातनं किमर्थं न दृहेर्नेड्भवतीत्येवोच्येत ।

दृढनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम् ॥ १ ॥

दृढनिपातनं क्रियते नकारहकारलोपार्थम् । नकारहकारलोपो यथा स्यात् । परस्य च ढत्वार्थम् । परस्य च ढत्वं यथा स्यात् ॥

---

* ७. २. १५*.

अनिड्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् ॥ २ ॥

अनिड्वचने, हि रभावस्याप्रसिद्धिः । द्रढीयान् । किं कारणम् । अलघुत्वात्* ॥

नलोपवचनं च ॥ ३ ॥

नलोपश्च वक्तव्यः ॥ इह च परिद्रढय्य गतः ल्यपि लघुपूर्वस्य [६.४.५६] इत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिवृढी† कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ्प्रसज्येत‡ ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ ७ । २ । २१ ॥

परिवृढ इति किमर्थं निपात्यते न परिपूर्वाद्वृहेर्नेड्वतीत्येवोच्येत ।

परिवृढनिपातनं च ॥ १ ॥

किम् । नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थमनिड्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वान्नलोपवचनं चेत्येव§ । परिव्रढीयानिति र ऋतो हलादेर्लघोः [६. ४. १६१] इति रभावो न स्यात् । इह च परिव्रढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वस्य [६. ४. ५६] इत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिवृढी† कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ्प्रसज्येत‡ ॥

घुषिरविशब्दने ॥ ७ । २ । २३ ॥

किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते न विशब्दने चुरादिणिचा भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदयमविशब्दन इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः

एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ ७ । २ । २६ ॥

किमिदमध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियत आहोस्विदध्ययने

* ८. ३. १३; ८. २. १; ६. ४. १६१. † ४. १. ९५; ६५. ‡ ४. १. ७८.
§ ७. २. २०*.

चेद्वृत्तिर्वर्तत इति । किं चातः । यद्यध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते सिद्धं वृत्तो गुणः वृत्तं पारायणम् वृत्तं गुणस्य वृत्तं पारायणस्येति न सिध्यति । अथ विज्ञायतेऽध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इत्यपि वै विज्ञायमाने न सिध्यति । किं कारणम् । वृतिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति । अकर्मकश्चात्र वृतिः । कथं पुनर्ज्ञायतेऽकर्मकोऽत्र वृतिरिति । अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीत्येवमत्र भावे क्तो भवति* । तत्रोदितः क्त्वि विभाषा† यस्य विभाषा [७.२.१५] इतीट्प्रतिषेधो भविष्यति ॥ अथ णिग्रहणं किमर्थम् ।

वृत्तनिपातने णिग्रहणमण्यन्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

वृत्तनिपातने णिग्रहणं क्रियतेऽण्यन्तस्यावधारणं मा भूदिति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । ण्यधिकाद्वृतेरिट्प्रतिषेधो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ कुतो नु खल्वेतदधिकार्थ आरम्भे सति ण्यधिकस्य भवष्यति न पुनः सनधिकस्य वा स्याद्यङधिकस्य वेति । तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथ किमर्थं निपातनं क्रियते ।

निपातनं णिलोपेड्गुणप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थं च ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ ७ । २ । २७॥

अथ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते ।

दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं च ॥ १ ॥

किं च । णिलोपेट्प्रतिषेधौ च‡ ॥ उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । मितां ह्रस्वः [६.४.९२] इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । एवं तर्ह्यनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [६.४.१५] इत्येवमत्र दीर्घत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । णिचा व्यवहितत्वात् । णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

* ३. ४. ७०. † ७. २. ५६. ‡ ७. २. २६*.

स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति* ॥

अथ स्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते ।

स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं च ॥ २ ॥

किं च । णिलोपेट्प्रतिषेधौ च† ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ७ । २ । २८ ॥

घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशोऽसंपूर्वादविशब्दनम् । घुष्टा रज्जुः घुष्टो मार्गः । वावचनस्यावकाशः संपूर्वाद्विशब्दनम् । संघुष्टं वाक्यम् संघुषितं वाक्यम् । संपूर्वादविशब्दन उभयं प्राप्नोति । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥ स्वन इट्प्रतिषेधस्यावकाशोऽनाङ्पूर्वान्मनोऽभिधानम् । स्वान्तं मनः । वावचनस्यावकाश आङ्पूर्वादमनोऽभिधानम् । आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः । आङ्पूर्वान्मनोऽभिधान उभयं प्राप्नोति । आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

हृषेर्लोमसु ॥ ७ । २ । २९ ॥

हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । हृष्टानि लोमानि हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः हृषितं केशैः ॥

विस्मितप्रतीघातयोरिति वक्तव्यम् । हृष्टो देवदत्तः हृषितो देवदत्तः । हृष्टा दन्ताः हृषिता दन्ताः ॥

अपचितश्च ॥ ७ । २ । ३० ॥

अपचित इति किं निपात्यते । चायश्चिभावो निपात्यते । अपचितः ॥

क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् । अपचितिः ॥

---

* १. १. ५८. † ७. २. २६*. ‡ ७. २. १८; २३.

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७ । २ । ३५ ॥

आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम् । यथा वलादिग्रहणमार्धधातुकविशेषणं विज्ञायेत । वलादेरार्धधातुकस्येति ॥ अथाक्रियमाण आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात् । अङ्गस्येति* वर्तते । अङ्गविशेषणम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्य वलादेरादित इट्प्रसज्येताडाड्वत्† । तद्यथाडाटावङ्गस्यादितो भवतस्तद्वत् ॥ क्रियमाणेऽप्यार्धधातुकग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । वलादेरार्धधातुकस्य यदङ्गमिति । अक्रियमाणे चेष्टम् । अङ्गस्य यो वलादिरिति । किं चाङ्गस्य वलादिः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते ऽक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । आस्ते शेते ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७. २. ७६] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इड्भवति नान्येभ्य इति ॥ एवमपि वृक्षत्वम् वृक्षता अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । धातोरिति वर्तते । एवमपि लूभ्याम् पूभ्याम् अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहितः । ननु धातोरेवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः ॥ क्व पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् । ऋत इद्धातोः [७. १. १००] इति । तद्वै षष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेह विहितः शक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं षष्ठीनिर्दिष्टेन चापि विहितः शक्यते विशेषयितुं शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ६. ४. १. † ६. ४. ७१; ७२.

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ७ । २ । ३६ ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रस्नविता प्रस्नवितुम् प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविशेषेण स्नुक्रमोरिडागममुक्त्वात्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे त्र तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत् । प्रस्नुस्नूषिष्यते प्रचिक्रंसिष्यते* । सीयुटि । प्रस्नोषीष्ट प्रक्रंसीष्ट । एकादेशे । प्रस्नोष्यन्ते प्रक्रंस्यन्ते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति† स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । तत्परपरसीयुटोस्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेड्भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्न भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयते अत्र न प्राप्नोति । बहिरङ्गत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणमत्रात्मनेपदम्‡ ॥

क्रमेश्च ॥ ४ ॥

क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्न भवतीति वक्तव्यम् ॥ अथ किमर्थं क्रमेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत । कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति नेति वक्ष्यति तत्क्रमेरेव यथा स्यात्स्नोर्मा भूत् । व्यतिप्रस्नवितारौ व्यतिप्रस्नवितारः§ ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति ॥ ५ ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रक्रन्ता उपक्रन्ता¶ ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्न भवतीति वक्तव्यम् । क्रमेश्चेति वक्तव्यम् । कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥

* १. ३. ६२. † १. १. ५७*. ‡ ३ १. ११; १. ३. १२.
§ १. ३. १४. ¶ १. ३. ४२.

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानमिति । नैष दोषः । स्नुक्रमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः । न चेत्स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति । कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात् । धातुरेव निमित्तम् । आह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१. ३. १२; ७८] इति । यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते । भावकर्मणोः [१. ३. १३] इति । अत्रापि धातुरेवाश्रीयते । भावकर्मवृत्ताद्धातोरिति । कथं प्रक्रमितव्यम् । सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते । कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । तस्मादसत्यपि । कथं प्रक्रमितव्यम् । तस्मात्सत्येव । कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । वक्तव्यमेवैतत्कर्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति । अथवा कृतीति* वर्तते ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ७ । २ । ३७ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्व इड्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्व इड्ग्रहणं कर्तव्यम् । इटो दीर्घ इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२.३५] इति ॥ एवमपि कर्तव्यमेव ।

अग्रहणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात् ॥ २ ॥

आक्रियमाणे हीड्ग्रहणे ऽसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । षष्ठ्यभावात् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते† न चात्र षष्ठीं पश्यामः ॥ क्रियमाणे चापीड्ग्रहणे

चिण्वदिटः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चिण्वदिटः‡ प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राहिष्यते ॥

यङ्लोपे च ॥ ४ ॥

यङ्लोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता जरीगृहितुम् जरीगृहितव्यम् ॥ यदि पुनरिड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत ।

इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं भवति । यदि इण्न दीर्घः । अथ दीर्घो न इट् । इड्दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ॥

---

* ७. २. ८. † १. १. ४९. ‡ ६. ४. ६२.

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वाभावः ॥ ६ ॥

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः । वुवूर्षते विवरिषते विवरीषते* ॥ अत्रापि† इड्दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते ॥ यत्तर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तन्न सिध्यति । जॄव्रश्च्योः क्त्वि [७.२.५५] । श्र्युकः किति [११] इत्यनेन प्रतिषिद्धे‡ दीर्घत्वं न प्राप्नोति । जरित्वा जरीत्वा ॥ इटो विधिरिटः प्रतिषेधः§ । यथाप्राप्त इड्दीर्घो भविष्यति ॥ यदि तर्हि इटो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवति जरीत्वा न क्त्वा सेट् [१. २. १८] इति कित्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च अग्रहीदिति इट ईटि [८.२.२८] इति सिज्लोपो न प्राप्नोति । इह च अग्रहीत् नेटि [७.२.४] इति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ह्म्यन्तानामित्येवं¶ भविष्यति । अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते । तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमधाक्षीदित्येवमर्थम् । तथा अग्रहीध्वम् अग्रहीढ्वम् विभाषेटः [८.३.७९] इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुमिटो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवतीति । भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घाभाव इत्येव । तस्मादशक्य इड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायत इटो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आर्धधातुकस्येति** वर्तते । ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि । इहापि तर्हि प्राप्नोति । ग्रहणम् ग्रहणीयम् । वलादेरिति** वर्तते । एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुम् अत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥ एवमपि ग्राहकः अत्र प्राप्नोति । किंचेट्प्रतीघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिटं बाधते । तस्मादिटो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति । ननु चोक्तमेवमपि कर्तव्यमेवाग्रहणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । ग्रह इत्येषा पञ्चमीडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इति । कथम् । प्रकृतस्येट इदं दीर्घत्वं न च चिण्वदिट्प्रकृतः ॥ यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे चोक्तमिटि सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यद्येव प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमथापि इड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत ।

यङ्लोपे चोक्तम् ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । तदन्तद्विर्वचनादिति†† ॥

* ७. २. ३५; ३८; ११; ४१. † ७. २. ४१. ‡ ७. २. ३५; ३८.
§ ७. २. ३८; ११. ¶ ७. २. ५. ** ७. २. ३५. †† ७. २. १०.

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ७ । २ । ४४ ॥

अथ वेति*वर्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थम् ।

पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

पुनर्वावचनं क्रियते लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्† ॥

अथ किमर्थं सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं क्रियते । सुवतेर्मा भूत् ॥ अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते । धुवतेर्मा भूदिति ॥

किं पुनरियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते । अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते ।

स्वरतिरुदात्तः ॥ २ ॥

स्वरतिरुदात्तः पठ्यते ॥ किमर्थं तर्हि वावचनम् ।

वावचनं निवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

वावचनं क्रियते निवृत्त्यर्थम् ॥

अनुदात्ते हि किति वाप्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् ॥ ४ ॥

अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत । स्वृत्वा । किं कारणम् । प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् । प्रतिषिध्य‡ किलायं पुनर्विधीयते । स यथैवैकाज्लक्षणं§ प्रतिषेधं बाधत एवं श्र्युकः किति [७. २. ११] इत्येतमपि बाधेत ॥ यदि तर्ह्युदात्तः स्वरतिः पठिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेट्त्वादृतः स्ये विप्रतिषेधेनेति¶ स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । स विधिरयं प्रतिषेधो विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैवैकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते ॥ अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते वलादिलक्षण** इयं विभाषारभ्यते स्यलक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्षणमिटं बाधिष्यते स्यलक्षणं न बाधिष्यते ॥

अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः । ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वाप्रसङ्गः प्रतिषिध्य

* ७. २. ४१. † ७. २. ४२. ‡ ७. २. ११. § ७. २. १०.
¶ ७. २. ७०*. ** ७. २. ३५.

पुनर्विधानादिति । नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते श्र्युकः कितीत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथवा श्र्युकः कितीत्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इडाप्यते तद्बाधनार्थश्च । अथवा श्र्युकः कितीतीहानुवर्तिष्यते । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेयं विभाषोग्लक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् [७.२.४९] इति स्वृग्रहणं करोति* ॥

इण्निष्ठायाम् ॥ ७ । २ । ४७ ॥

इडिति† वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम् ।

इड्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव‡ तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । यस्य विभाषा [७.२.१५] इति प्रतिषेधात् । तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडेव भवति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ७ । २ । ४८ ॥

इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । प्रेषिता प्रेषितुम् प्रेषितव्यम् ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ७ । २ । ५२ ॥

इडिति§ वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम् ।

पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥

---

* ७. २. ११. † ७. २. ४१. ‡ ७. २. ४६. § ७. २. ४७.

गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥ ७ । २ । ५८ ॥

गमेरिट्परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

गमेरिट्परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जिगमिषिता जिगमिषितुम् जिगमिषितव्यम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण गमेरिडागममुक्त्वात्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपरप्रतिषेध उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति* । इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत् । संजिगंसिष्यते । सीयुटि । संगंसीष्ट । एकादेशे । संगंस्यन्ते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्न भवतीति वक्तव्यम् ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ७ । २ । ५९ ॥

वृतादिप्रतिषेधे च ॥ १ ॥

किम् । कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवृत्सिता विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण वृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वात्मनेपदपर इड्भवतीति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुडेकादेशेष्विड्वचनम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुडेकादेशेष्विड्वक्तव्यः । तत्परपरे तावत् । विवर्तिषिष्यते । सीयुटि । वर्तिषीष्ट । एकादेशे । वर्तिष्यन्ते वर्धिष्यन्ते ॥

सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्भवतीति वक्तव्यम् ॥

* ७. २. ३६*.

चतुस्तासिक्लृपिग्रहणानर्थक्यं च ॥ ४ ॥

चतुर्ग्रहणं चानर्थकं सर्वेभ्यो हि वृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं* चानर्थकम् । किं कारणम् ।

निवृत्तत्वात्सकारस्य ॥ ५ ॥

निवृत्तं सकारादाविति† । तास्ग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि* नार्थः । एषोऽपि हि वृतादिः पञ्चमः ॥ भवेत्क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यं तास्ग्रहणं तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति न तच्छक्यं निवर्तयितुं तृच्यपि हि प्रसज्येत । वर्तिता वर्धिता । तास्ग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्तव्यमन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यस्तासौ मा भूदिति ॥ भवेत्तास्ग्रहणं कर्तव्यं क्लृपिग्रहणं तु नैव कर्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यस्तासौ कस्मान्न भवति । परस्मैपदेष्विति‡ वर्तते क्लृपेरेव च तासपरस्मैपदपरो नान्येभ्यो वृतादिभ्यः ॥ यद्येवं तास्ग्रहणेनापि नार्थः । तृचि कस्मान्न भवति । परस्मैपदेष्विति वर्तते ॥

उपदेशेऽत्वतः ॥ ७ । २ । ६२ ॥

तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात् ॥ १ ॥

तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । जघसिथ§ । किं कारणम् । अकारवत्त्वात् । सोऽपि ह्यकारवान् ॥

सिद्धं तु हलादिग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । हलादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तच्चावश्यं कर्तव्यम् । अट्यशी प्रयोजयतः । अट्यशी तावन्न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तासावनिट इत्युच्यते सेटौ चेमौ तासौ । अञ्ज्वभू तर्हि प्रयोजयतः । अञ्ज्वभू चापि न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तासौ नित्यानिट इत्युच्यते विभाषितेटौ चैतौ¶ । अदिस्तर्हि प्रयोजयति । आदिथ ॥ क्रियमाणेऽपि वै हलादिग्रहणेऽत्र प्राप्नोति । जघसिथ । एषोऽपि हलादिः ।

तस्य चाभावात्तासौ ॥ ३ ॥

तासावनिट इत्युच्यते न च घसिस्तासावस्ति ॥ ननु च यस्तासौ नास्त्यनिड-

* ७. २. ६०. † ७. २. ५७. ‡ ७. २. ५८. § २. ४. ४०.
¶ ७. २. ४४.

प्यसौ तासौ भवति । नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति । कथं तर्हि । यस्तासावस्त्यनिट्तेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थेऽपि वै वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरावत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं तासाविव तास्वत् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ७ । २ । ६३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् [७.२.६१] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः । ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति । क्व मा भूत् । ययिथ ववियेति ।

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः । किं कारणम् । अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥ असति नियमे को दोषः ।

तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः । पेचिथ शेकिथेति ॥ यदि पुनरयं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य । उपदेशेऽत्वतो भारद्वाजस्य । तत ऋतः । भारद्वाजस्येति निवृत्तम् । सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति ॥ एवं तर्हि

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते* । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततोऽत्वतः । अत्वतश्चोपदेश इति ॥

बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे ॥ ७ । २ । ६४ ॥

वृग्रहणं किमर्थं न कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि [७. २. १३] इत्येव सिद्धम् एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः । निगम एव यथा स्यात् । क्व मा भूत् । ववरिथ ।

* ७. २. ६२.

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ७ । २ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

वस्वेकाजाद्घसांवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । वसावेकाजाद्घसामेव । क्व मा भूत् । बिभिद्वान् ॥ किमुच्यते नियमार्थमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति नेड्वशि कृति [७.२.८] इति । कृत्येव ह्ययं वशादिश्च । एवं तर्हि कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि [७.२.१३] इत्येतस्मान्नियमादत्रेड्भविष्यति ॥ नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रकृतिलक्षणस्य* प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः ॥ उभयोः स प्रत्यारम्भः । कथं ज्ञायते । वृङ्वृञोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इमौ वृङ्वृञावुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । तुल्यजातीये ऽसति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति ॥ अथ यावता वसावेकाज्भ्य इटा भवितव्यं कोन्वत्र विशेषो नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति । वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ॥

अथैकाज्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति ॥ क्रियमाणेऽपि वा एकाज्ग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् ॥ एवं तर्हि कृते द्विर्वचने य एकाच् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचने ऽनेकाजस्ति यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जागर्तिः । जागृवांसो अनुग्मन् । यत्तर्ह्याकारग्रहणं करोति न हि कश्चिदकृते द्विर्वचन आकारान्तोऽनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरिद्रातिः । न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तमेतद्दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति† । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । एवमपि भूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत । आकारान्तो यो भूतपूर्व इति । एकाज्ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तं जागर्त्यर्थमेतत्स्यात् । नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्तेर्नेत्येव ब्रूयात् ॥

---

* ७.२.१०. † ६.४.११४*.

अथ घसिग्रहणं किमर्थं नैकाजित्येव सिद्धम् ।

घसिग्रहणमनच्कत्वात् ॥ २ ॥

घसिग्रहणं क्रियते लोपे कृतेऽनच्कत्वादिण्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । इट्क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यो लोपः । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि* । इडपि नित्यः । कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य इण्न हि कृते लोपे प्राप्नोति । किं कारणम् । अनच्कत्वात् । एवं तर्हि द्विर्वचने कृते ऽभ्यासे योऽकारस्तदाश्रय इड्भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । द्वित्वाल्लोपस्य परत्वात् । द्विर्वचनं† क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । लोपे कृते ऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति । घसिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कथम् । वचनादिड्भविष्यति । इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति‡ ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ७ । २ । ६८ ॥

दृशेश्चेति वक्तव्यम् । ददृश्वान् ददृशिवान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दृशेरिति§ वर्तते ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७ । २ । ७० ॥

स्वरतेर्वेड्भावादृतः स्ये विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

स्वरतिलक्षणाद्वावचनादृतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । स्वरतिलक्षणस्य वावचनस्यावकाशः । स्वर्ता स्वरिता । ऋतः स्य इत्यस्यावकाशः । करिष्यते हरिष्यते । इहोभयं प्राप्नोति । स्वरिष्यति अस्वरिष्यत् । ऋतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

यमरमनमातां सक्च ॥ ७ । २ । ७३ ॥

किमुदाहरणम् । अयंसीत् व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् ॥ नैतदस्ति ।

* ६. ४. ९८; १००. † ६. १. ८. ‡ १. १. ५९. § ७. २. ६५. ¶ ७. २. ४४.

नास्त्यत्र विशेषः सति वेट्यसति वा ॥ इदं तर्हि । अयंसिष्टाम् अयंसिषुः । व्यरंसिष्टाम् व्यरंसिषुः । अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । अयासिष्टाम् अयासिषुः । अवासिष्टाम् अवासिषुः ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । अयंसीत् व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सति वेट्यसति वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रेण्न स्याद्वृद्धिः प्रसज्येत* । इटि पुनः सति नेटि [७. २. ४] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । मा भूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं† भविष्यति । अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते । तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमधाक्षीदित्येवमर्थम् ॥ आकारान्ताश्चापि पदपूर्वा एकवचन उदाहरणम् । मा हि‡ यासीत्§ । यद्यत्रेण्न स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत् । इटि पुनः सत्युक्तमेतदर्थवत्तु सिचश्चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति¶ तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तः [८. २. ५] इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ॥

ईशः से ॥ ७ । २ । ७७ ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७ । २ । ७८ ॥

किमर्थो योगविभागो नेशीडजनां स्ध्व इत्येवोच्येत । ईशो ध्वे मा भूदिति । इष्यत एव । ईशिध्व इति । ईडजनोस्तर्हि से मा भूदिति । इष्यत एव । ईडिषे जनिष इति । ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति । इष्यत एव । ईशिष्वेति । से तर्हि यः स्वशब्दस्तत्र** यथा स्यात्क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दस्तत्र†† मा भूदिति । अत्रापीष्यते । स भवानीशिष्वेशिष्वेत्येवायमीष्ट इति । आतश्चेष्यत एवं ह्याह सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनादिति‡‡ ॥

अतो येयः ॥ ७ । २ । ८० ॥

किं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तत§§ उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थो यद्यकारात्परो याशब्द आर्धधातुकमस्ति । ननु चायमस्ति । चिकीर्ष्यात् जिहीर्ष्यात्¶¶ । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति*** ॥ किं तर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम् । पचेत् यजेत् ॥

---

* ७. २. ३. † ७. २. ५. ‡ ८. १. ३४. § ६. १. १८७.
¶ ३. १. ४४*. ** ३. ४. ९१. †† ३. ४. २. ‡‡ ३. ४. २*.
§§ ७. २. ७६. ¶¶ ३. ४. ११६. *** ६. ४. ४८.

अत्राप्यतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स यथैवेयादेशो दीर्घत्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम् ॥

आने मुक् ॥ ७ । २ । ८२ ॥

मुकि स्वरे दोषः ॥ १ ॥

मुकि सति स्वरे दोषो भवति । पचमानः यजमानः । मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं* न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽयं संघातभक्तोऽशक्योऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

अभक्ते च ॥ २ ॥

किम् । स्वरे दोषो भवति । पचमानः यजमानः । मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ दीर्घप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

यदि परादिः क्रियतेऽतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । तिङीत्येवं तत्† । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं मुकि स्वरे दोष इति । परिहृतमेतददुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । ननु चोक्तमङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽयं संघातभक्तोऽशक्यो ऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुमिति ॥

अथायमङ्गभक्तः स्याद्गृह्येतादुपदेशग्रहणेन । बाढं गृह्येत । अङ्गभक्तस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । अतो या इयः [७. २. ८०] इत्यत्राकारग्रहणं पञ्चमीनिर्दिष्टमङ्गस्येति‡ च षष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशक्यं विविभक्तित्वादत इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम् । तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति । आन इत्येषा सप्तम्यत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ॥

---

* ६. १. १८६. † ७. ३. ८८. ‡ ६. ४. १.

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति* । अष्टाभिः अष्टाभ्यः । जातः जातवान् । पन्थाः मन्थाः ॥

सिद्धमनण्त्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनण्त्वात् । कथमनण्त्वम् । अण्सवर्णान्गृह्णातीत्युच्यते† न चाकारोऽण् ॥

उच्चारणसामर्थ्याद्वा ॥ ३ ॥

अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यतेऽनण्त्वादिति न ब्रूमोऽण्सवर्णान्गृह्णातीति । कथं तर्हि । तपरस्तत्कालस्य [१. १. ७०] इति । यदप्युच्यत उच्चारणसामर्थ्याद्वेत्यस्त्यन्यदुच्चारणे प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । रायो हलि [७. २. ८५] इति ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् । सिद्धमनण्त्वादुच्चारणसामर्थ्याद्वेति । इह तावदष्टाभिः अष्टाभ्य इत्यनण्त्वात्सिद्धम् । जातः जातवान् पन्थाः मन्थाः उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम् ॥ यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न दोषः । यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ७ । २ । ८६ ॥

अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । हलीत्यनुवर्तते‡ न चादेशो हलादिरस्ति ॥ तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकम् ॥

योऽचि ॥ ७ । २ । ८९ ॥

अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः§ ॥

* ६. ४. ४२; ७. १. ८५; १. १. ५०. † १. १. ६९. ‡ ७. २. ८५.
§ ७. २. ८६.

शेषे लोपः ॥ ७ । २ । ९० ॥

शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अविशेषेण लोप* उत्सर्गस्तस्याजादौ यत्वमपवादो हलादावात्वम्† ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ७ । २ । ९१ ॥

परिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मान्तस्येत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात् । कथम् । अयमन्तशब्दोऽस्त्येव सह तेन वर्तते । तद्यथा । मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रम् । सह मर्यादयेति गम्यते । अस्ति प्राक्तस्माद्वर्तते । तद्यथा । नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । प्राङ्नद्या इति गम्यते । तद्यः सह तेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते । अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृत्वा प्राङ्नद्या इति गम्यते ॥ अयमभिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यम् । मान्तस्येतीयत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः । क्व च मान्ते युष्मदस्मदी । युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्ट इति युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्ययः‡ ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७ । २ । ९८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न त्वमावेकवचने [७.२.९७] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः§ । प्रत्ययलक्षणेन¶ । न लुमताङ्गस्य [१.१.६३] इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतामादेशाविति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशौ । नित्यो लुक् । कृतयोरप्यादेशयोः प्राप्नोत्यकृतयोरपि । अन्तरङ्गावादेशौ ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा बहिरङ्गो लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गोमान्प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः यवमत्प्रियः गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते अन्तरङ्गानपि

* ७.२.८९. † ७.२.८७; ८६. ‡ ६.४.१५५*; ५१; १.१.५८*.
§ २.४.७१. ¶ १.१.६२.

नुमादीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति* ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । येऽन्य एकवचनादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमेतत्स्यात् । तद्यथा । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितम् मह्यं हितं मद्धितमिति† ॥ यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति‡ । यद्यत्रान्य एकवचनादेशाः स्युर्मपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिका स्यात् ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणम् ॥ १ ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ [७. २. ९९] । यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तेते भवत्येव तिसृचतसृभावः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि ॥ यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा मा भूतामिति । प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलान्यस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः ॥

युवावौ द्विवचने [७. २. ९२] । यद्यपि समास एकार्थो वा भवति बह्वर्थो वा भवति द्व्यर्थे च युष्मदस्मदी भवत एव युवावौ । किमविशेषेण । नेत्याह । यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि [७. २. ९३-९६] इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तो युवामतित्वम् अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्ता युवामतियूयम् अतिवयम् । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्तान्युवामतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवाभिः अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् । अतियुवत् अत्यावत् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवत् अत्यावत् । अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवाकम् अत्यावाकम् । अतियुवयि अत्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवासु अत्यावासु ॥

त्वमावेकवचने [७. २. ९७] । यद्यपि समासो द्व्यर्थो भवति बह्वर्थो वैकार्थे

* ७. १. ७०; २. ४. ७१. † ७. २. ९६; ९८. ‡ ७. २. ९१.

च युष्मदस्मदी भवत एव त्वमौ । किमविशेषेण । नेत्याह । तानेव विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् अतिमाम् । अतिक्रान्तास्त्वामतियूयम् अतिवयम् । अतिक्रान्तं त्वामतित्वाम् अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् अतिमाम् । अतिक्रान्तांस्त्वामतित्वान् अतिमान् । अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् । अतित्वत् अतिमत् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वत् अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् । अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु ॥

यद्येवं यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसीत्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति सावकाशा ह्येते विधय इदानीं भवन्ति । कोऽवकाशः । अनेकार्थे युष्मदस्मदी । त्वमावेकवचन इत्यस्यावकाशः । अन्यानि वचनानि । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरेतेषु वचनेषूभयं प्राप्नोति । परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । शेष इति* वर्तते । कश्च शेषः । जसादिभिरव्याप्तं यदेकवचनं तस्मिञ्शेषे । अशेषत्वान्न भविष्यति । अथवा त्वमावेकवचन इत्यत्र यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसीत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ७ । २ । ९९ ॥

तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिसृका नाम ग्रामः ॥

चतसर्याद्युदात्तनिपातनं च ॥ २ ॥

चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । किं प्रयोजनम् । चतस्रः पश्य । शसि स्वरो† मा भूदिति ॥ किं चान्यत् ।

उपदेशिवद्वचनं च ॥ ३ ॥

उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

* ७. २. ९०. † ६. १. १६७.

स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ ४ ॥

उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातने कृते विभक्तिस्वरेण* बाधनं यथा स्यात् । चतसृणामिति ॥ स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादाद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यमिति† ॥

अचि र ऋतः ॥ ७ । २ । १०० ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात् ॥ १ ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । गुणपरत्वात् । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति‡ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वानवकाशत्वाद्रस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अनवकाशत्वाद्रस्य । अनवकाशो रादेशो गुणं बाधिष्यते । सावकाशो रादेशः । कोऽवकाशः । तिस्रः पश्य । चतस्रः पश्य । नैषोऽस्त्यवकाशः । अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति§ । स यथैव पूर्वसवर्णं बाधत एवं गुणमपि बाधिष्यते ॥ गुणोऽप्यनवकाशः । सावकाशो गुणः । कोऽवकाशः । हे कर्तः । नैष सर्वनामस्थाने गुणः । कस्तर्हि । संबुद्धिगुणः¶ । अयं तर्हि । हे मातः । एषोऽपि संबुद्धिगुण एव । नात्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति । किं कारणम् । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः [७. ३. १०७] इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्याद्ध्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिगुण इति परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यम् ॥ अथापि कथंचित्सावकाशो गुणः स्यादेवमपि न दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं रादेशो जसि गुणं** बाधते सर्वनामस्थानगुणं†† न बाधिष्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यतेऽचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति ॥

---

* ६. १. १७९. † ६. १. १६७*. ‡ ७. ३. १०९; ११०.
§ ६. १. १०२. ¶ ७. ३. १०८. ** ७. ३. १०९.
†† ७. ३. ११०.

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७ । २ । १०१ ॥

नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन । नुमोऽवकाशः* । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । अनङोऽवकाशः† । प्रियसक्था ब्राह्मणेन । इहोभयं प्राप्नोति । दध्ना सक्थ्ना । जरसोऽवकाशः । जरसा जरसे । नुमोऽवकाशः‡ । कुण्डानि वनानि । इहोभयं प्राप्नोति । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । अनङ्जरसौ नुमो भवतो विप्रतिषेधेन ॥

अथेह लुक्कस्मान्न भवति§ । अतिजरसं पश्येति । किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि । अतिजरसं तिष्ठतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्राकृतेऽम्भावे¶ जरस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । अचीत्युच्यते । यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुग्न भविष्यति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । यद्येवमतिजरसम् अतिजरसैरित्यत्र** न प्राप्नोति†† अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यम् । गोनर्दीय आह । इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति । अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यं सत्यामेतस्यां परिभाषायां संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

त्यदादीनामः ॥ ७ । २ । १०२ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम् ॥ १ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति‡‡ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः ।
शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्ततोऽदिति ॥ १ ॥

यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति§§ तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक्ततोऽत्वं भवतीति । न सर्वेषामिति ॥

अपि वोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उपसमस्तार्थमेतत्स्यात् । अतियूयम् अतिवयम् । उपसमस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते । अतितत् अतितदौ अतितदः ॥

---

* ७. १. ७३. † ७. १. ७५. ‡ ७ १. ७२. § ७. १. २३.
¶ ७. १. २४. ** ७. १. २४; ९. †† ७. २. १०१.
‡‡ १. १. २७, ग०. §§ ७. २ ९०.

टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

यस्तु शेषे लोपष्टिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् । टाप्मा भूदिति ॥ स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।

इह युष्मदस्मदोर्लोप इतीयतान्त्यस्य लोपः सिद्धः । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति ॥

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति यदयं किमः कः [७. २. १०३] इति कादेशं शास्ति । इतरथा हि किमोऽद्भवतीत्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च किमोऽत्त्वेन सिध्यति । अत्त्वे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । सिद्धमन्त्यस्य पूर्वेणैव तत्रारम्भसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे सतीकारस्य भविष्यति न पुनः ककारस्य स्यात् ॥ यत्तर्हि किमो ग्रहणं करोति । इतरथा हि कादद्भवतीत्येव ब्रूयात् । एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति । त्यदादीनामिति वर्तते न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम् । एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति तत्र कुत एतद्द्विपर्यन्तानां भविष्यति न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद्भवदन्तानां वा । किंचावश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम् । कु तिहोः क्वाति [१०४; १०५] इति । कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः कः कौ क इत्येवमर्थम् । तस्माद्द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् ॥

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः ।
शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्ततोऽदिति ॥ १ ॥
अपि वोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ।
टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥
अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।
लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

क्वाति ॥ ७ । २ । १०५ ॥

क्किमर्थं क्वादेश उच्यते न कु तिहोस्त्वित्येवोच्येत* । का रूपसिद्धिः क्व । यणादेशेन सिद्धम् । न सिध्यति । ओर्गुणः प्रसज्येत† ॥

---

* ७. २. १०४. † ६. ४. १४६.

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ ७ । २ । १०६ ॥

किमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते । अन्त्ययोर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति* । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति सावकाशं चात्वम् । कोऽवकाशः । द्विशब्दः । सत्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य सत्वं स्यात् । भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्ययोर्न स्याद्वयं तु खल्वङ्गेन तकारदकारौ विशेषयिष्यामः ॥ एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वं प्राप्नोति । किं च स्याद्यद्यन्त्ययोः सत्वं स्यात् । इह हे स इत्येङ्ह्रस्वादिति† संबुद्धिलोपो न स्यात् । इह च या सा अत इति‡ टाप्न स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । तदोः सः सौ । ततोऽदसः§ । अदसश्च दकारस्य सो भवतीति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य नान्यस्य दकारस्येति । यदि नियमः क्रियते द्वीयतेरप्रत्ययो द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७ । २ । १०७ ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

अदस एव सोर्भवेदौत्वं¶ किमर्थं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः

इह हेऽसावित्येङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः [६. १. ६९] इति लोपः प्रसज्येत ॥

न हलः

हलो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

प्रकृतं हल्ग्रहणम् । क्व प्रकृतम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् [६. १. ६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ॥

* ७. २. १०२. † ६. १. ६९. ‡ ४. १. ४. § ७. २. १०७.
¶ ७. २. १०२; ६. १. ६८.

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्

इह हेऽसौ ब्राह्मणि आङि चापः संबुद्धौ च [७. ३. १०५; १०६] इत्येत्वं प्रसज्येत ।

न झलीत्यनुवर्तनात् ।

झलीति तत्रानुवर्तते । क्व प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येत् [७.३.१०२; १०३] इति ॥

प्रत्ययस्थाच्च कादत्त्वम्

इह च असकौ ब्राह्मणीति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य [७.३.४४] इतीत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । आ आप् आबिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कारिके हारिके इति ॥

शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

इह च शीभावश्च प्राप्नोति । असौ ब्राह्मणी । आप उत्तरस्यौङः शी भवतीति* शीभावः प्राप्नोति । तस्मात्सोर्लोपो वक्तव्यः ॥

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा सादुत्वं च ॥ १ ॥

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः । साच्च परस्योत्वं वक्तव्यम् । असकौ असुकः ॥

उत्तरपदभूतानामादेश उपदेशिवद्वचनम् ॥ २ ॥

उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । परमाहम् परमायम् परमानेन । किं प्रयोजनम् ।

अनादिष्टार्थम् ॥ ३ ॥

अकृत एकादेश आदेशा यथा स्युरिति ॥ किं पुनः कारणमेकादेशस्तावद्भवति न पुनरादेशाः । न परत्वादादेशैर्भवितव्यम् ।

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥

बहिरङ्गा आदेशाः । अन्तरङ्ग एकादेशः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २२]

* ७. १. १८.

इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति* लोपेनापह्रियतेऽपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संवृत्तः । तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वालुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ७ । २ । ११४ ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ क्विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ क्वयन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कंसपरिमृड्भ्याम् कंसपरिमृड्भिः ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम् । धातुप्रत्यये कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरत्यर्थम् ॥ ३ ॥

सृजि । रज्जुसृड्भ्याम् रज्जुसृड्भिः† । सृजि । दृशि । देवदृग्भ्याम् देवदृग्भिः । दृशि । मस्जि । उदकमग्भ्याम् उदकमग्भिः‡ । मस्जि । नशि । प्रनड्भ्याम् प्रनड्भिः‡ । नशि । हन्ति । वार्त्रघ्नः भ्रौणघ्नः§ । हन्ति । गिरति । देवगिरौ देवगिरः¶ ॥

यदि स्वरूपग्रहण इत्युच्यते प्रसृग्भ्याम् प्रसृग्भिः अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् [६. १. ५९] इत्यम्प्राप्नोति । एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं भ्रौणहत्ये तत्वं शास्ति** ॥

अचो ञ्णिति ॥ ७ । २ । ११५ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम्†† ।

---

* ६. ४. १४८. † ६. १. ५८. ‡ ७. १. ६०. § ७. ३. ३२.
¶ ८. २. २१. ** ६. ४. १७४. †† १. १. ३.

वृद्धावज्ग्रहणं गोऽर्थम् ॥ १ ॥

वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते गोतो वृद्धिर्यथा स्यात् । गौरिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति* ॥ अथ योगविभागः किमर्थो न. ञ्णित्यत उपधाया इत्येवोच्येत† । का रूपसिद्धिः चायकः लावकः कारकः । गुणे‡ कृते ऽयवो रपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम् ।

योगविभागः सख्यिव्यञ्जनाद्यर्थः ॥ २ ॥

योगविभागः क्रियते सख्यर्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च । सख्यर्थस्तावत्§ । सखायौ सखायः । व्यञ्जनाद्यर्थः । जैत्रम् यौत्रम् च्यौत्नम् ॥ योगविभागे चेदानीं सखिव्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणे ऽज्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति । किं प्रयोजनम् । गोऽर्थम् । ननु चोक्तं णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यतीति । अस्त्यन्यण्णित्करणस्य प्रयोजनम् । किम् । गावौ गावः । अवादेशे कृते ऽत उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात् । यत्तु सौ णित्करणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति । यथैव खल्वपि णित्करणसामर्थ्यादनिकोऽपि वृद्धिः प्रार्थ्यत एवं तत्वमपि प्राप्नोति । तत्वमपि हि ञ्णितीत्युच्यते¶ । तस्मादज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ७ । २ । ११७ ॥

अज्ग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च क्रियत एव । द्वितीयं कर्तव्यं यथाचामादिग्रहणमज्विशेषणं विज्ञायेत । अचामादेरच इति । अथाक्रियमाणेऽज्ग्रहणे कस्याचामादिग्रहणं विशेषणं स्यात् । इग्विशेषणमित्याह । अचामादेरिक इति** । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । ऐतिकायनः औपगवः । इह न स्यात् । गार्ग्यः वात्स्य इति ॥ तत्तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अचो ञ्णिति [११५] इति । यदि तदनुवर्ततेऽत उपधायाः [११६] अचश्चेत्यज्मात्रस्योपधाया वृद्धिः प्रसज्येत । छेदक इति । अकारेण तपरेणाचं विशेषयिष्यामः । अचोऽत इति । इहेदानीमच इत्येवानुवर्तते ऽत इति निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवै-

* ७. २. ९०. † ७. २. ११६. ‡ ७. ३. ८४. § ७. १. ९२.
¶ ७. १. ९२. ** १. १. ३.

कयोगः करिष्यते । अचो ञ्णित्यत उपधायाः । ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणाया वृद्धेः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । क्रौष्टुः जागत इति । ननु चाचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानान्यस्य बाधिका स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते ॥ विषम उपन्यासः । नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्त आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति । इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधलक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते । सुश्रुत् सौश्रुत इति ॥

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा यदयमनुशतिकादिषु† पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्न भवतीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ७. २. ११५; ११६. † ७. ३. २०, ग°.

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ ७ । ३ । १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणम् ॥ १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । देविकाद्यादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दाविकाकूलाः शालयः । शांशपास्थला देवाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

अन्यत्र तद्ग्रहणात्तदन्तग्रहणाद्वा ॥ २ ॥

अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तत्रापि तदन्तम् ॥

आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

आद्यज्विशेषणं देविकादयः । नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गानामचामादेरा-कारो भवतीति । कथं तर्हि । ञ्णित्यङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीना-माद्यज्भवतीति ॥

आन्तरतम्यनिवर्तकत्वाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते । किं तर्हि । अन्तरतमानेन निवर्त्यते । सिद्धात्र वृद्धिस्तद्धितेष्वचामादेः [७.२.११७] इत्येव तत्रानेनान्तरतमा वृद्धिर्निव-र्त्यते ॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि नाद्यज्वि-शेषणं देविकादयः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति । यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति । अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति ॥ न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ* । वृद्धिरादैज्देविकादीनामाकार इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्र-हणात्तदन्तग्रहणाद्वेति । परिहृतमेतदाद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धमिति ।

---

*१. १. १.

न्यग्रोधे च केवलग्रहणात् ॥ ५ ॥

न्यग्रोधे* च केवलग्रहणान्मन्यामह आद्यज्विशेषणं देविकादय इति । तस्य हि केवलग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् न्याग्रोधमूलाः शालय इति । यदि चाद्यज्विशेषणं देविकादयस्ततः केवलग्रहणमर्थवद्भवति ॥ तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं भवति । यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति । अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधस्ततो नियमार्थं पदान्त इति कृत्वा† न ज्ञापकं भवति ॥

वहीनरस्येद्वचनम् ॥ ६ ॥

वहीनरस्येत्त्वं वक्तव्यम् । वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः ॥

कुणरवाडवस्त्वाह । नैष वहीनरः । कस्तर्हि । विहीनर एषः । विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः । विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ७ । ३ । ३ ॥

य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वम्

य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वं सिद्धम् । कुतः ।

अपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।

अपवादौ हि वृद्धेस्तावैचावुच्येते ॥

नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः

अथवा नित्यावैचौ । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतोऽकृतायामपि । नित्यत्वादैचोः कृतयोर्यद्यपि वृद्धिस्तयोरेव ।

किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते ।

ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसंनियुक्तवचनम् ॥ १ ॥

ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसंनियोगेनैचावुच्येते ।

यत्र य्वाभ्यां परावृद्धिस्तत्राभ्यश्चेर्यथा न तौ ।

यत्र य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमुच्यते तत्रैचौ यथा स्याताम् । इह मा भूताम् । आध्यश्विः दाध्यश्विः माध्वश्विरिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

---

* ७. ३. ५. † ७. ३. ३.

अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ

अचामादिनात्र य्वौ विशेषयिष्यामः । अचामादेर्यौ य्वाविति ॥

कथं द्व्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

द्व्याशीतिक इत्यत्र कस्मान्न तौ भवतः ।

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र घोर्हि सा ।

यत्राचामादेरित्येवं[*] वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते । अत्र घोरित्येवं वृद्धिः । किमिदं घोरिति । उत्तरपदस्येति[†] ॥ उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमैजागमोऽनुवर्त्यः पूर्वत्र्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवमर्थम्[‡] । नैष दोषः । उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामोऽचामादिना य्वौ । उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति ॥

अथ कस्मात्पदान्ताभ्याम्

अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते ।

यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

इणो यणादेशो मा भूत् । यतश्छात्त्रा याता इति ॥

इह वैयाकरणः सौवश्व इति शाकलं प्राप्नोति[§] य्वोश्च स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतः[¶] ।

शाकलायावादेशेषु चोक्तम् ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । शाकले तावदुक्तं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति[**] । आयावोः किमुक्तम् । अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति[††] ॥

य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।
नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र य्वाभ्यां परावृद्धिस्तत्राप्यश्वेर्यथा न तौ ।
अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ कथं द्व्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र घोर्हि सा ।
अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

द्वारादीनां च ॥ ७ । ३ । ४ ॥

अथ परस्यावृद्धिरित्यनुवर्तत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते शौवं मांसम् टि-

---

* ७. २; ११७-११८. † ७. ३. १५; १०. ‡ ७. ३. १४. § ६. १. १२७
¶ ६. १. ७७; ७८. ** ६. १. १२७*. †† १. १. ५७*.

लोपे* कृत ऐजागमो न प्राप्नोति। अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु॥ अस्तु तावदनुवर्तते। कथं शौवं मांसम्। आनुपूर्व्या सिद्धमेतत्। नात्राकृत ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृत्यैकाच् [६.४.१६३] इति प्रकृतिभावेन भवितव्यम्। तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति॥ अथवा पुनरस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोतीति। कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम्। एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति। तच्च न। सुष्टु वाध्ययनं स्वाध्यायः शोभनं वाध्ययनं स्वाध्यायः†। अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्याय एवमपि न दोषः। अचामादेरिति‡वर्तते॥

श्वादेरिञि॥ ७। ३। ८॥

अयं श्वन्शब्दो द्वारादिषु§ पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदादिविधिना प्राप्नोति। नैव तदादिविधिरस्ति॥ अत उत्तरं पठति।

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम्॥ १॥

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। शौवहानाद्यर्थम्। शौवहानं¶ नाम नगरम्। शौवादंष्ट्रो** मणिरिति॥

इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम्॥ २॥

इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्वागणिकाद्यर्थम्। श्वगणेन चरति श्वागणिकः††॥

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधः॥ ३॥

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रम्‡‡॥

* ४. ३. १५४; ६. ४. १४४. † ७. ३. ३. ‡ ७. २. ११७. § ७.३.४.
¶ ४. २. ६७; ७. ३. ४. ** ६. ३. १३७; ४. ३. ५६; ७.३.४. †† ४. ४. ११.
‡‡ ४.२.११२.

उत्तरपदस्य ॥ ७ । ३ । १० ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अवयवादृतोः [७. ३. ११] इति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यादचामादेर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति* । उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्य [१२] इति । सुसर्वार्धादिति पञ्चमी । दिशोऽमद्राणाम् [१३] । दिश इति पञ्चमी । प्राचां ग्रामनगराणाम् [१४] । दिश इत्येव । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च [१५] । संख्याया इति पञ्चमी । वर्षस्याभविष्यति [१६] । संख्याया इत्येव । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः [१७] इति । संख्याया इत्येव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जे प्रोष्ठपदानाम् [१८] उत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो† ब्राह्मणः ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन द्व्याशीतिकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । द्व्याशीतिकाद्यर्थम् । अचामादिवृद्धेरवकाशः । ऐतिकायनः औपगवः‡ । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः । द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः§ । इहोभयं प्राप्नोति । द्व्याशीतिकः त्र्याशीतिकः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ वा सत्यामुत्तरपदवृद्धौ वा । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यादैजागमः प्रसज्येत¶ ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ ७ । ३ । १४ ॥

नगरग्रहणं किमर्थं न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अन्यो ग्रामोऽन्यन्नगरम् । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति । कुतो भवानागच्छति ग्रामात् । स आह । न ग्रामान्नगरादिति ॥ ननु च भो य एव ग्रामस्तन्नगरम् । कथं ज्ञायते । लोकतः । ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते । तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरे नाधीयते । तस्माद्य एव

---

* १. १. ६७. † ४. २. ३; ४; ४. ३. १६. ‡ ७. २. ११७; ११८.
§ ७. ३. १५. ¶ ७. ३. ३.

ग्रामस्तन्नगरम् । कथं यदुक्तमेवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात् स आह न ग्रामान्नगरादिति । संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे । संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः [२.४.७] इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् [४.२.१०९] इत्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम् । वाहीकग्रामेभ्यश्च [४.२.११७] नगरग्रहणं कर्तव्यम् । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु [६.२.१०३] नगरग्रहणं कर्तव्यम् । इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम् । तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः । तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ ७ । ३ । १५ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् ॥ १ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः [७. ३. १७] इत्येव सिद्धम् ॥

ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः अत्र वृद्धिर्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा । इदं तर्हि । द्वैसमिकः त्रैसमिकः । इदं चापि प्रयोजनं द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यादचामादेर्वृद्धिर्न स्यात् ॥

अपर आह । ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४. १. २२] द्विवर्षा त्रिवर्षा । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ ७ । ३ । २८ ॥

परस्य वृद्धिर्नित्यनुवर्तत उताहो न[*] । किं चातः । यद्यनुवर्तते प्रवाहणेयी[†] भार्यास्येति प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति[‡] पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ अथवा पुनरस्त्वनुवर्तते । ननु चोक्तं प्रवाहणेयी भार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । मा भूदेवम् । जातेरित्येवं[§] भविष्यति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ७ । ३ । ३१ ॥

अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमयाथातथ्यम् आयथातथ्यम् अयाथापुर्यम् आयथापुर्यम् । यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । न यथातथा अयथातथा । अयथातथाभाव आयथातथ्यम् । यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । यथातथाभावो याथातथ्यम् । न याथातथ्यमयाथातथ्यम् ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधः ॥ १ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः । वार्त्रघ्नम् भ्रौणघ्नम्[¶] ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति[**] ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ७ । ३ । ३३ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ददौ दधौ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अचिण्णलोरिति[††] वर्तते । यद्यचिण्णलोरिति वर्तते अदायि अधायीत्यत्र न प्राप्नोति । वचनाच्चिणि भविष्यति । अचिण्णलोरिति वर्तते ॥ एवमपि चौडिः बालाकिरित्यत्र[‡‡]

* ७. ३. २७. † ४. १. १२३. ‡ ६. ३. ३९. § ६. ३. ४१.
¶ ६. ४. १३५. ** ७. २. ११४*. †† ७. ३. ३२. ‡‡ ४. १. ९६.

प्राप्नोति । लोपो*ऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपः क्रियतां युगिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्युक् । एवं तर्ह्यचामादेरिति† वर्तते । यत्राचामादिराकारस्तत्र युगिति ॥ एवमपि ज्ञा देवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः‡ स्थालीपाकः अत्र प्राप्नोति । तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽनाचमेरिति । अनमिकमिचमीनामिति वक्तव्यम् । वामः कामः आचामः ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

णिच्प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम् ॥ १ ॥

णिच्प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति प्रीणयति ॥

पातेर्लुग्वचनम् ॥ २ ॥

पालयति ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ७ । ३ । ४४ ॥

स्थग्रहणं किमर्थम् । इदं विचारयिष्यत इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति । तद्यदा संघातग्रहणं तदा स्थग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा स्यात् कारिका हारिका । यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो नास्तीति कृत्वा वचनाद्भविष्यति ॥

अथासुप इति कथमिदं विज्ञायते । असुब्वतोऽङ्गस्येति । आहोस्विन्न चेत्सुपः पर आबिति । किं चातः । यदि विज्ञायतेऽसुब्वतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिका अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते न चेत्सुपः पर आबिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

इदं विचार्यत इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः ।

* ६. ४. १४८. † ७. २. ११७. ‡ ४. २. २४.

इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः ॥ १ ॥

इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः । एतिकाश्चरन्ति* । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । कारिका हारिका ॥ अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम् ।

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । कारिका हारिका । अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ एवं तर्ह्याहायं प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति न क्वचिदव्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति । रथकट्या† गर्गकाम्या‡ ॥ नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन । संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न भवति च ॥

अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम् । ननु चोक्तमित्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतद्वचनाद्भविष्यतीति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् किम् कारिका हारिकेति । अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामपीत्त्वमिति यदयं न यासयोः [४५] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

ममकनरकयोरुपसंख्यानमप्रत्ययस्थत्वात् ॥ ४ ॥

ममकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मामिका§ नरिका¶ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अप्रत्ययस्थत्वात् ॥

त्यक्त्यपोश्च प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । दाक्षिणात्यिका** अमात्यिका†† । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः [४६] इति प्रतिषिद्धत्वात् ॥

---

* ५. ३. ७१. † ४. २. ५१. ‡ ३. १. ९; ३. ३. १०२. § ४. ३. ३.
¶ ३. ३. ३. ** ४. २. ९८; ५. ३. ७२. †† ४. २. १०४; ५. ३. ७२.

न यासयोः ॥ ७ । ३ । ४५ ॥

न यत्तदोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । यकां यकामधीते । तकां तकां पचामह इति ॥

प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपत्यका अधित्यका* ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामित्त्वं भवतीति यदयं मृदस्तिकन् [५.४.३९] इतीत्त्वभूतं निर्देशं करोति ॥

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ऋक्षकाः अलोमकाः । छन्दसीति किमर्थम् । पाविका अलोमिका ॥

आशिषि च ॥ ३ ॥

आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । जीवताज्जीवका । नन्दतान्नन्दका । भवताद्भवका† ॥

उत्तरपदलोपे च ॥ ४ ॥

उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्तिका देवका । यज्ञदत्तिका यज्ञका‡ ॥

क्षिपकादीनां च ॥ ५ ॥

क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्षिपका ध्रुवका ध्रुवका ॥

तारका ज्योतिषि ॥ ६ ॥

तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तारका । ज्योतिषीति किमर्थम् । तारिका दासी ॥

वर्णका तान्तवे ॥ ७ ॥

वर्णका तान्तव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्णका । तान्तव इति किमर्थम् । वर्णिका भागुरी लोकायतस्य ॥

---

* ५.२.३४. † ३.१.१५०. ‡ ५.३.८३*.

वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ ८ ॥

वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्तका शकुनिः । शकुनाविति किमर्थम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य । प्राचामिति किमर्थम् । वर्तिका ॥

अष्टका पितृदेवत्ये ॥ ९ ॥

अष्टका पितृदेवत्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टका । पितृदेवत्य इति किमर्थम् । अष्टिका* खारी ॥

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम् ॥ १० ॥

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सूतका सूतिका । पुत्रका पुत्रिका । वृन्दारका वृन्दारिका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीविषयो य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । शुभं यातीति शुभंयाः शुभंयिका† । भद्रंयिका ॥

यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सुनयिका अशोकिका अपाकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ७ । ३ । ४७ ॥

एषाद्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति‡ प्रतिषेधात् ॥

अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थं नाभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम्§ ।

भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनार्थोऽयमारम्भः । अभस्त्रिका अभस्त्रका ॥

* ५. १. २२. † ५. ३. ७२; ७. ४. १३. ‡ ७. ३. ४४. § ७. ३. ४८.

नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् ॥ २ ॥

नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । उत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् । उत्तरपदमात्रस्येत्त्वं वक्तव्यम् । निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ठस्येकः ॥ ७ । ३ । ५० ॥

किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ।

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पठिता पठितुम् ॥ अस्तु तर्हि संघातग्रहणम् ।

संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उणादीनां तावत् । कण्ठः वण्ठः शण्ठः । इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति* । वर्णग्रहणे पुनः सत्यल्विधिरयं भवति† ॥

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । अस्तु तावद्वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति वर्तते । न वा अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्हि प्रत्ययस्थस्येति वर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः [७.३.४४] इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम् । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । एवमपि कर्मठ इत्यत्र‡ प्राप्नोति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति§संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यष्ठकारः । किं चाङ्गस्य ठकारः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम् । ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति । उणादीनां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । परिहृतमेतदुणादयो

* ४. ४. ५१; ७. ३. ५०; ६. ४. १४८; ७. ३. ५१. † १. १. ५६. ‡ ५. २. ३५.
§ ६. ४. १.

ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । यदप्युच्यत इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोतीति नैष दोषः । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्न भविष्यति । न सिध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो* न चायं पूर्वविधिः । अयमपि पूर्वविधिः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति ॥ अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्त एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव विशिष्टग्रहणं ठस्येति ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ७ । ३ । ५१ ॥

इह कस्मान्न भवति । आशिषा† तरत्याशिषिकः‡ । उषा§ तरत्यौषिकः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथेह कथं भवितव्यम् । दोर्भ्यां तरति । दौष्क इति भवितव्यम् । कथम् । यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

किमिदं ञ्णिन्नकारग्रहणं हन्तिविशेषणम् । ञ्णिन्नकारपरस्य हन्तेर्यो हकार इति । आहोस्विद्धकारविशेषणम् । ञ्णिन्नकारपरस्य हकारस्य स चेद्धन्तेरिति । कश्चात्र विशेषः ।

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् ॥ अस्तु तर्हि हकारविशेषणम् ।

हकारस्येति चेञ्ञ्णित्यप्राप्तिः ॥ २ ॥

हकारस्येति चेञ्ञ्णित्यप्राप्तिः । घातयति घातकः । किं कारणम् । नकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति ॥

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः । घ्नन्ति घ्नन्तु¶ ॥ वचनाद्भविष्यति ।

---

* १. १. ५७. † ६. ४. ३४*. ‡ ४. ४. ५. § ६. १. १५.
¶ ६. ४. ९८.

वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्ता हन्तुम् ॥ नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपे न भविष्यति । अस्त्यन्यन्नकारग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । श्रूयमाणविशेषणम् । यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । हतः हथ इति* ॥

सिद्धं तूपधालोप इति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उपधालोपे चेति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिरिति । वचनाद्भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु हकारविशेषणम् । ननु चोक्तं हकारस्येति चेञ्णित्यप्राप्तिरिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति । नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । न च क्वचिद्वात्ववयवेनाव्यवधानमेतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न च भवति ॥ यदप्युच्यते स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिरिति वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आनन्तर्यमिहाश्रीयते हकारस्य नकार इति । क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिच्च न संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे संनिपातकृतमानन्तर्यमलोपे नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्कुत्वमसुपः ॥ १ ॥

अभ्यासात्कुत्वमसुप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेः सन् जिहननीयिषतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । हन्तेरभ्यासादित्युच्यते न चैष हन्तेरभ्यासः । हन्तेरेषोऽभ्यासः । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्य [६. १. १] इति । एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते न चैष हन्तेरङ्गस्याभ्यासः । हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति । एवं तर्हि यस्मिन्हन्तिरङ्गं तस्मिन्योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते यस्मिंश्चात्र हन्तिरङ्गं† न तस्मिन्नभ्यासो यस्मिंश्चाभ्यासो‡ न तस्मिन्हन्तिरङ्गं भवति ॥

* ६. ४. ३७. † १. ३. ११५. ‡ ३. १. ७.

हेरचङि ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

अचङीति किमर्थमप्राजीहयद्दूतम् ॥

हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् ॥ १ ॥

हेश्चङि प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । ण्यन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति । लोपे* कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमेव ॥

ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वविज्ञानार्थम् ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ७ । ३ । ५७ ॥

जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जिग्रहणे ज्यः† प्रतिषेधो वक्तव्यः । जिज्यतुः जिज्युरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवमेतस्य न भविष्यति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । अवश्यं कर्तव्या अध्याप्य गत इत्येवमर्थम्‡ ॥

न क्वादेः ॥ ७ । ३ । ५९ ॥

क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् ॥ १ ॥

क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधः§ । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति । निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् । निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि सेटश्चैते निष्ठायाम् ॥ यदि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति ।

शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वम् ॥ २ ॥

शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वं वक्तव्यम् ॥ कथमर्कः ।

---

* ६. ४. ५१. † ६. १. १६; १०८. ‡ ६. ४. ५७*. § ७. ३. ६०; ६६.

अर्चेः कविधानात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतद्धञन्तम् । औणादिक एष कशब्दस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्* ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ७ । ३ । ६१ ॥

भुजः पाणौ ॥ १ ॥

भुजः पाणाविति वक्तव्यम् ॥ कथं न्युब्ज उपताप इति ।

न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति । कर्तृत्वात् । नैतद्धञन्तम्† । कर्तृप्रत्यय एषः‡ । न्युब्जतीति न्युब्जः ॥ अधिकरणसाधनो वै लक्ष्यते घञ् । न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति । एषोऽपि हि कर्तृसाधन एव । कथम् । न्युब्जयतीति न्युब्जः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ७ । ३ । ६६ ॥

प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् ॥ १ ॥

प्रवचिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् । वचोऽशब्दसंज्ञायां प्रतिषेध उच्यते§ प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते ॥ उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । अविवाक्यमिति ।

उपसर्गपूर्वनियमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विशेष एतद्वक्तव्यम् । अविवाक्यमहरिति । क्व मा भूत् । अविवाच्यमेवान्यदिति ॥

ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्याज्यम् ॥

* ८. २. ३०. † ३. ३. १२१. ‡ ३. १. १३४. § ७. ३. ६७.

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७ । ३ । ६९ ॥

[भोज्यमभ्यवहार्ये ॥ १ ॥]

भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । भोज्यः सूपः । भोज्या यवागूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति ॥ नावश्यं भक्षिः खरविशद एव वर्तते । किं तर्हि । अन्यत्रापि वर्तते । तद्यथा । अब्भक्षः वायुभक्ष इति ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७ । ३ । ७० ॥

वेति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति । तदग्निरमये ददात् । अस्त्वत्र लोप आटः*श्रवणं भविष्यति तेनोभयं सिध्यति । दधद्रत्नानि दाशुषे । ददाद्रत्नानि दाशुषे ॥

ओतः श्यनि ॥ ७ । ३ । ७१ ॥

[ओतः शिति ॥ १ ॥]

ओतः शितीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावाय ॥ २ ॥

तत्रायमप्यर्थः ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति [७५] इति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ ननु च भोः श्यन्ग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं कर्तव्यम् । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि [७४] इति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अत्राप्यस्तु शितीत्येव । यदि शितीत्युच्यते अनु त्वेन्द्रो भ्रमतु† मदतु अत्रापि प्राप्नोति । शमादिभिरत्र शितं विशेषयिष्यामः । शमादीनां यः शिदिति । कश्च शमादीनां शित् । शमादिभ्यो यो विहितः । एवमपि तस्यति यस्यति अत्र प्राप्नोति । अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति ॥

---

* ३. ४. ९४. † ३. १. ७०.

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७ । ३ । ७५ ॥

दीर्घत्वमाङि चमः ॥ १ ॥

दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम् । आचामति । इह मा भूत् । उच्चमति विच्चमतीति ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७ । ३ । ७७ ॥

इषेश्छत्वमहलि ॥ १ ॥

इषेश्छत्वमहलीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इष्णाति इष्यति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अचीति* वर्तते । एवमपीषाणेत्यत्र† प्राप्नोति । अथाहलीत्युच्यमाने कस्मादेवात्र छत्वं न भवति । नैवं विज्ञायते न हल् अहल् अहलीति । कथं तर्हि । अविद्यमानो हलस्मिन्सोऽयमहल् अहलीति । यद्येवमचीत्यपि वर्तमाने न दोषः । न ह्यचा शिद्विशेष्यते । शिति भवति कतरस्मिन् अचीति । कथं तर्हि । शिताज्विशेष्यते । अचि भवति कतरस्मिन् शितीति ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । पिबति । लघूपधगुणः प्राप्नोति‡ ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । गुणः कस्मान्न भवति । पिबिरदन्तः ।

अदन्त इति चेदुक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचबग्रहणमिति§ ॥ अथवाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति ॥

---

* ७. ३. ७२. † ३. १. ८१. ‡ ७. ३. ८६. § ६. १. १६२*.

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७ । ३ । ७९ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः जानाति जायते । अतो दीर्घो यञि [७.३.१०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः* स न वक्तव्यो भवति ॥

जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुरिति ॥ न वक्तव्यः । नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः [८२] जुसि चेति । कथं तर्हि । मिदेर्गुणोऽजुसि चेति । किमिदमजुसीति । अजादावुस्यजुसीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । चक्रुः जह्रुरिति । एवं तर्हि शितीति†वर्तते ॥ एवमपि अजुहवुः अबिभयुरित्यत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । न सिध्यति न ह्युस्शिद्भूतपूर्वः । उस्शिद्भूतपूर्वो नास्तीति कृत्वोसि यः शिद्भूतपूर्वस्तस्मिन्भविष्यति ॥ अथवा क्रियते न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः । नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो जुसि चेति । कथं तर्हि । मिदेर्गुण उजुसीति । उकारादौ जुसि ॥ अथवाचीति‡ वर्तते तेन जुसं विशेषयिष्यामः । अजादौ जुसीति ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ७ । ३ । ८५ ॥

इह जागरयति जागरक इति गुणे कृते रपरत्वे चात उपधायाः [७.२.११६] इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादन्यत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यदयमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति ॥

---

* ७. ३. ७८*. † ७. ३. ७५. ‡ ७. ३. ७२.

किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यद्विच्चिण्णल्ङिद्भ्य इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः । विच्चिण्णल्ङित्सु नेति । कश्चात्र विशेषः ।

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ २ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधः प्राप्नोति । अजागरुः* ॥

उत्तमे च णलि ॥ ३ ॥

उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति । अहं जजागर† ॥

न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यद्गुणविधानं‡तस्य प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥

जुसि पूर्वेण गुणविधानम् ॥ ५ ॥

जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते जुसि च [८३] इति ॥

णलि च ॥ ६ ॥

किम् । न वानन्तरस्य प्रतिषेधादित्येव । णलि च पूर्वेण गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोः [८४] इति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ।

अतोऽन्यत्र विधाने वावगुणत्वम् ॥ ७ ॥

अतोऽन्यत्र विधाने वावगुणत्वं वक्तव्यम् । जागृविः ॥

न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । क्विवर्थं पर्युदासः स्यात् । शुद्धपरस्य विशब्दस्य प्रतिषेधे ग्रहणमनुनासिकपरश्च क्वौ विशब्दः ॥ वस्वर्थं तर्हि पर्युदासः स्यात् । जागृवांसो अनुग्मन् । कथं पुनर्वेः पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्याद्वस्वर्थमिति विज्ञास्यते ।

वस्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

वस्वर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् । कथं सार्वधा-

* ३. ४. १०९; १. २. ४; ७.३.८३. † ७. १. ९१; ७. ३. ८४. ‡ ७ . . . .

तुकसंज्ञा । छान्दसः क्सुः । लिट् च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति* । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिदिति† ङित्त्वात्पर्युदासो भविष्यति ॥ अथवा वकारस्यैवेदमशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां‡ भेत्ता भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति ॥

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ

विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतं लघोश्चासौ विहितः ॥

कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ १ ॥

कुण्डिता हुण्डिता अत्र कस्मान्न भवति ।

धातोर्नुमः

धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति§ ।

कथं रञ्जेः

कथं रञ्जेरुपधालक्षणा वृद्धिः¶ । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः** ।

स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ।

यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योरवृद्ध्यर्थं निपातनं करोति†† तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति ॥

अनड्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अनड्लोपः । दध्ना सक्थ्ना‡‡ । शिदीर्घत्वम् । कुण्डानि वनानि§§ ॥ एवं तर्हि

अभ्यस्तस्य यदाहाचि

यदयं नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके [८७] इत्यज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति ।

* ३. ४. ११७. † १. २. ४. ‡ १. ४. ११. § ७. १. ५८*.
¶ ७. २. ११६. ** ६. ४. २७. †† ६. ४. २८; २९.
‡‡ ७. १. ७५; ६. ४. १३४. §§ ७. १. ७२; ६. ४. ८.

लङर्थं तत्कृतं भवेत् ।

लङर्थमेतत्स्यात् । अनेनेक् ॥

क्रुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥ ३ ॥

यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः [३.२.१४०] इको झल्हलन्ताच्च [१.२.९;१०] इति क्रुसनौ कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ १ ॥
धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ।
अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत् ।
क्रुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥ ३ ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात् ॥ १ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते । कपोतः शरदं पस्पशाते । अहं भुवनं चाकशीमि । वावशतीरुदाजदिति ॥

बहुलं छन्दस्यानुषग्जुजोषदिति दर्शनात् ॥ २ ॥

बहुलं छन्दसि वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम् । किं प्रयोजनम् । आनुषग्जुजोषदिति दर्शनात् । यस्त आतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥

यद्युपधाह्रस्वत्वमुच्यते

प्रियां मयूरः प्रतिनर्नृतीति

यद्वत्त्वं नरवर नर्नृतीषि हृष्टः

अत्र गुणः प्राप्नोति । तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन । कस्मान्न भवति । पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति । स्पशिकाशिवशयः प्रकृत्यन्तराणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ७ । ३ । ८८ ॥

भूसुवोः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं बोभवीत्यर्थम् ॥ १ ॥

भूसुवोः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । बोभवीत्यर्थम् । इह मा भूत् । बोभवीति ॥ यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते अभूत् अत्र न प्राप्नोति । क्व तर्हि स्यात् । मा भूत् । तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन । कस्मान्न भवति । बोभवीतीति । बोभूतित्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति* । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । बोभवीतीति ॥

तृणह इम् ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

किमर्थं तृहिरागतश्नम्को गृह्यते न तृहेरिम्भवतीत्येवोच्येत ।

तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्व्यवस्थार्थम् ॥ १ ॥

तृणहिग्रहणं श्नमि कृत इम्यथा स्यात् ॥

तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावोऽनवकाशत्वात् ॥ २ ॥

तृहिग्रहणे हि सतीम्विषये श्नमोऽभावः स्यात् । किं कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाश इम्श्नमं बाधेत ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्व्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत उच्यते तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावो ऽनवकाशत्वादिति । तत्र वक्तव्यं तृणहिग्रहणं श्नमिमोर्भावाय तृहिग्रहणे हीम्विषये श्नमभावोऽनवकाशत्वादिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । व्यवस्थार्थमित्येव सिद्धं न ह्यसतो व्यवस्थेति ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ९५ ॥

सार्वधातुक इति† वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ।

पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् ॥ १ ॥

अपिदर्थोऽयमारम्भः । अधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगो ॥

---

* ७. ४. ६५. † ७. ३. ८७.

बहुवचने झल्येत् ॥ ७ । ३ । १०३ ॥

अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्त्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्त्वं भवति विप्रतिषेधेन । अतो दीर्घो यञि सुपि च [१०१;१०२] इत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम् । बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशः । वृक्षेषु प्लक्षेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः । एत्त्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥

डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अम्बाडे अम्बाले अम्बिके ॥

तल्ह्रस्वत्वं वा ङिसंबुद्ध्योः ॥ तल्ह्रस्वत्वं वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम् । देवत देवते । देवतायाम् देवते ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । स कथं न वक्तव्यो भवति ।

अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि ।

यद्यम्बार्थं द्व्यक्षरं गृह्यते ॥

तर्त्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम् ॥

मातॄणां मातच्पुत्रार्थमर्हते ॥ मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते । गार्गीमात वात्सीमात

ह्रस्वस्य गुणः ॥ ७ । ३ । १०८ ॥

इह कस्मान्न भवति । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु । ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्* । अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनं पृथग्विभक्ति मोच्चीचरमिति । शक्य पृथग्विभक्तिरनुच्चारयितुम् । कथम् । एवमयं ब्रूयात् । अम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोर्गुण इति । यद्येवमुच्यते जसि च [१०९] इत्यत्र नद्या अपि गुणः प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ततो ह्रस्वस्य । ह्रस्वस्य :

* ७. ३. १०७.

ह्रस्वो भवति । किमर्थमिदम् । गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो गुणः । गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति ॥ अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

जसि च ॥ ७ । ३ । १०९ ॥

जसादिषु च्छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ १ ॥

जसादिषु च्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । प्राङ् णौ चङ्युपधायाः* । किं प्रयोजनम् ।

अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे नृभ्यः किकिदीव्या ॥ २ ॥

अम्बे अम्ब । दर्वि दर्वे । शतक्रत्वः शतक्रतवः । पश्वे पशवे । किकिदीव्या किकिदीविना† ॥

घेर्ङिति ॥ ७ । ३ । १११ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वी मृद्वी‡ । कुरुत इति§ ॥

सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सुबिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येत् [१०२;१०३] इति ॥

याडापः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥

इह अतिखट्वाय अतिमालायेति ह्रस्वत्वे¶ कृते स्थानिवद्भावाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

याड्विधानेऽतिखट्वायेत्यप्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात् ॥ १ ॥

याड्विधाने अतिखट्वाय अतिमालायेत्यप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

---

* ७. ४. १. † ७. ३. १०७; १०८; १०९; १११; १२०. ‡ ४. १. ४४.
§ १. २. ४. ¶ १. २. ४८.

याट्कस्मान्न भवति । ह्रस्वादेशत्वात् । ह्रस्वादेशोऽयम् । उक्तमेतन्ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति* ॥ अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे† कृत आप्त्वासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट्कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । न हि तदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ७ । ३ । ११६ ॥

इदुद्भ्यामाम्विधानमौत्त्वस्य परत्वात् ॥ १ ॥

इदुद्भ्यामाम्विधेयः । शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । औत्त्वस्य परत्वात् । परत्वादौत्त्वं प्राप्नोति‡ ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । तत इदुद्भ्याम् । इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेराम्भवतीति । शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । तत औदच्च घेः ॥

औदच्च घेः ॥ ७ । ३ । ११८-११९ ॥

औत्त्वे योगविभागः ॥ १ ॥

औत्त्वे योगविभागः कर्तव्यः । औत् । औद्भवतीदुद्भ्याम् । ततोऽच्च घेरिति । अकारश्च भवति घेरिति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

सखिपतिभ्यामौत्त्वार्थः ॥ २ ॥

सखिपतिभ्यामौत्त्वं यथा स्यात् । सख्यौ पत्यौ§ ॥

एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्त्वसंनियोगात् ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सत्यौत्त्वस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । अत्त्वसंनियोगात् । अत्त्वसंनियोगेनौत्त्वमुच्यते तेन यत्रैवात्त्वं तत्रैवौत्त्वं स्यात् ॥

न वाकारस्यान्वाचयवचनाद्यथा क्याङि सलोपः ॥ ४ ॥

न वार्थ औत्त्वे योगविभागेन । किं कारणम् । अकारस्यान्वाचयवचनात् ।

---

* १. १. ५६*. † ७. ३. १०२. ‡ ७. ३. ११७-११९. § १.४. ७; ८.

प्रधानशिष्टमौत्त्वमन्वाचयशिष्टमत्त्वं यथा क्यङि सलोपः । तद्यथा । प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति यत्र च सकारस्तत्र लोपः* ॥

अत्त्वे टाप्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अत्त्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शकटौ पद्धतौ धेनौ । अत्त्वे कृते टाप्प्राप्नोति† ॥

न वा संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति टान्न भविष्यति ॥

डित्करणाद्वा ॥ ७ ॥

अथवा डिदौकारः करिष्यते‡ । औ डिच्च घेः ॥

आङो नास्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥

किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते नाङो ना पुंसीत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः त्रपुणा जतुना । नुमा सिद्धम्§ ॥ नैवं शक्यम् । इह हि अमुना ब्राह्मणकुलेनेति मुभावस्यासिद्धत्वान्नुम्न स्यात् । अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति । कथम् । वक्ष्यत्येतन्न मु टादेश इति¶ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ३. १. ११. † ४. १. ४. ‡ ६. ४. १४३. § ७. १. ७३.
¶ ८. २. ३*.

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ ७ । ४ । १ ॥

अथ णिग्रहणं किमर्थं न चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येवोच्येत । चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत् ऊकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति* । वृद्धौ तर्हि कृतायामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति । अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति† । न हीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथ चङ्ग्रहणं किमर्थं न णावुपधाया इत्येव सिद्धम् । णावुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयति हारयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न णावेव ह्रस्वत्वं भवतीति यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति‡ । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अचीकरत् अजीहरत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । कारयति हारयति । तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथोपधाग्रहणं किमर्थम् ।

णौ चङ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते ऽन्त्यस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत् अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति । न हीदानीं ह्रस्वभाव्यन्त्योऽस्ति । अन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । अचकाङ्क्षत् अववाञ्छत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेन । एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च ॥ उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । लोपः पिबतेरी चाभ्यासस्य [४ उपधाया यथा स्यात् । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । मा भवानटिटदिति । आहोस्विन्मा भवानाटिटदिति मा भवानाटिटदिति भवितव्यम् । ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति । द्विर्वचने§ कृते परे

---

* ७. २. ११५. † ६. १. ७८. ‡ ६. ४. ९२. § ६. १. ११.

रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम् । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति यदयमोणिमृदितं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । ऋदित्करण एतत्प्रयोजनमृदितां नेति* प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात् । द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति । तस्मान्मा भवानटिटदित्येव भवितव्यम् ॥

उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । णिचा व्यवहितत्वात् । णिलोपे कृते† नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावश्चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवदिति‡ ॥ एवमप्यग्लोपिनां नेति* प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ§ कृतायां लोपस्तत्राग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तत्राग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति यदयमग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते । अत्यरराजत् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा ह्यलोपिनां नेति ब्रूयात् ॥ एवं वा वृद्धेर्लोपो बलीयानिति । अथवारभ्यते पूर्वविप्रतिषेधो ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति¶ । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ ७ । ४ । २ ॥

अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात् ॥ १ ॥

अग्लोपिप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । स्थानिवद्भावात् । स्थानिवद्भावादत्र

* ७. ४. २. † ६. ४. ५१. ‡ १. १. ५८*. § ७. २. ११६.
¶ ६. ४. ४८*.

ह्रस्वत्वं न भविष्यति ॥ यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व स्थानिवद्भावो नास्ति । यो हलचोरादेशः । अत्यरराजत्* । किं पुनः कारणं हलचोरादेशो न स्थानिवदित्युच्यते । अजादेशः स्थानिवदित्युच्यते† न चायमत्र एवादेशः । किं तर्हि । अचश्चान्यस्य च । अग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । किं कारणम् । अग्लोपिनां नेत्युच्यते न चात्रागेव लुप्यते । किं तर्हि । अकचान्यश्च । योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यथैव तर्हि योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवत्येवं योऽत्राज्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तं‡ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते आदीधयतेरादीधकः आवेवयतेरावेवकः यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७.४.५३] इति लोपो न प्राप्नोति । इह च यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवति [८.१.७१] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यत आदीधयतेरादीधकः आवेवयतेरावेवकः यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति । यदप्युच्यते यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गः स्वरोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ७ । ४ । ३ ॥

काण्यादीनां चेति वक्तव्यम् । के पुनः काण्यादयः । काणिराणिश्राणिभाणिहेठिलोपयः । अचकाणत् अचीकणत् । अरराणत् अरीरणत् । अशश्राणत् अशिश्रणत् । अबभाणत् अबीभणत् । अजिहेठत् अजीहिठत् । अलुलोपत् अलूलुपत् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ७ । ४ । ९ ॥

इह अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति§ तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । ननु च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ।

---

* ६. ४. १५५*. † १. १. ५७. ‡ १. १. ५८*. § ६. १. ८.

दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्यादेशवचनम् ॥ १ ॥

दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥

एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति । पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् । पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति* । तद्यथा । अमादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुमुमो न भवन्ति । एवं दिग्यादेशे कृते पुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनं न भविष्यति । अथवा विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इत्युच्यते विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोरिह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते ॥ यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति बभूव भूभावो द्विर्वचनं बाधेत । सावकाशो भूभावः । कोऽवकाशः । भविता भवितुम् । इह तर्हि चक्षिङः ख्याञ्वा लिटि [२.४.५४;५५] इति ख्याञ्द्विर्वचनं बाधेत । इह चापि बभूवेति यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोत्यथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ ७ । ४ । १० ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् ॥ १ ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किमर्थम् । कृञर्थम् । इहापि यथा स्यात् । संचस्करतुः संचस्करुः ॥ यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुः संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरुरिति इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति । किं कारणम् । सुटो† बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते ॥

ऋतो लिटि गुणाद्गुणाङ्गिति वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

ऋतो लिटि गुणाङ्गिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन§ । ऋतो लिटि गुणस्या-

* ७. १. २६; ७२*. † २. ४. ५२. ‡ ६. १. १३५-१३७. § ७. २. ११५.

वकाशः । सस्वरतुः सस्वरुः । ञ्णिति वृद्धेरवकाशः । स्वारकः ध्वारकः । इहो-भयं प्राप्नोति । सस्वार दध्वार । ञ्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा पुनःप्रसङ्गाद्गुणे कृते रपरत्वे चात उपधायाः [७. २. ११६] इति वृद्धिर्भविष्यति ॥ नैष युक्तः परिहारः । पुनःप्रसङ्गो नाम स भवति यत्र तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते । अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोत्यकृते चाचो ञ्णितीति । तस्मात्सुष्ठूच्यत ऋतो लिटि गुणाञ्ञ्णिति वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति ॥

*शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ ७ । ४ । १२ ॥

किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते न गुणो वेत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः [१०] इति ।

ऋतो ह्रस्वत्वमित्त्वप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

ऋतो ह्रस्वत्वमुच्यत इत्त्वप्रतिषेधार्थम् । इत्त्वं* मा भूदिति । गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्त इत्त्वं प्रसज्येत । ह्रस्वो वेत्युच्यमाने ह्रस्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो† गुणो भविष्यति ॥

केऽणः ॥ ७ । ४ । १३ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृति मा भूत् । राका धाकेति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥

इह कस्मान्न भवति । प्रोह्यते उपोह्यते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ॥ एवमपि आ ऊह्यते ओह्यते समोह्यत इत्यत्र प्राप्नोति । अण इति‡ वर्तते ॥

* ७. १. १००. † ७. ४. ११. ‡ ७. ४. १३.

एतेर्लिङि ॥ ७ । ४ । २४ ॥

एतेर्लिङ्युपसर्गात् ॥ १ ॥

एतेर्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ईयात्* ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्गादिति† वर्तते । एवं तर्ह्याचार्योऽन्वाचष्ट उपसर्गादित्यनुवर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन् ॥

रीङृतः ॥ ७ । ४ । २७ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न रिङृत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः मात्रीयति पित्रीयति । अकृत्सार्वधातुकयोरिति* दीर्घत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः‡ स न वक्तव्यो भवति ॥

यङि च ॥ ७ । ४ । ३० ॥

यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीट् ॥ १ ॥

यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीड्वक्तव्यः । जेघ्नीयते ॥ यदीडभ्यासरूपं न सिध्यति§ एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक् । एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नी ॥

न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७ । ४ । ३५ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽपुत्रस्येति । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्¶ । जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥

* ७. ४. २५. † ७. ४. २३. ‡ ७. ३. ७८*. § ६. ४. ९८; १. १. ५९.
¶ ७. ४. ३३.

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घप्रतिषेधः ॥ १ ॥

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य* प्रतिषेधो वक्तव्यः । संस्वेदयुः मित्रयुः ॥

न वाश्वाघस्याद्वचनमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अश्वाघस्याद्वचनमवधारणार्थं भविष्यति† । अश्वाघयोरेव च्छन्दसि दीर्घो भविष्यति नान्यस्येति ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७ । ४ । ४१ ॥

इयतेरित्त्वं व्रते नित्यम् ॥ १ ॥

इयतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् । संशितव्रतः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

3-3-156 देवत्रातो‡गलो§ग्राह¶ इतियोगे च सद्विधिः** ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः†† संशितव्रतः ॥

दो दद्घोः ॥ ७ । ४ । ४६ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

किं पुनरयं तकारान्त आहोस्विद्दकारान्त उत धकारान्तोऽथवा थकारान्तः । कश्चात्र विशेषः ।

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्

यदि तकारान्तो दस्ति [६.३.१२४] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

अथ दकारान्तो रदाभ्यां निष्ठात इति‡‡ नत्वं प्राप्नोति ॥

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः

अथ धान्तो झषस्तथोर्धोऽधः [८.२.४०] इति धत्वं प्राप्नोति ॥

---

* ७. ४. २५. † ७. ४. ३७. ‡ ८. २. ५६. § ८. २. २१.
¶ ३. १. १४३. ** ३. २. १२६. †† ६. १. १२३. ‡‡ ८. २. ४२.

शान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः ॥

अथ थकारान्तो न दोषो भवति ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥

अच उपसर्गात्तत्व आकारग्रहणम् ॥ १ ॥

अच उपसर्गात्तत्व आकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्याकारस्य भविष्यति* ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ।

आदेर्हि परस्य ॥ २ ॥

अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१.१.६७;६४] इति दकारस्य प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

अवर्णप्रकरणात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्येति वर्तते । क्व प्रकृतम् । अस्य च्वौ [३२] इति ॥ यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते दद्रात्रे† दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दोऽद्घोरिति । दो य आकारस्तस्याद्भवति । ततोऽच उपसर्गात्तः । अस्येत्येव । एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति । नासौ सूत्रभेदः । सूत्रभेदं कमुपाचरन्ति । यत्र तदेवान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा । यद्धि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः ॥ अथवा द्वितकारको निर्देशः क्रियते सोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वस्य भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अद्भिः अद्भ्य इति‡ । अच इति वर्तते । तच्चावश्यमज्ग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम्§ ॥ अथवा त्रितकारको निर्देशः करिष्यत इहार्थौ द्वावुत्तरार्थश्चैकः ॥

द्यतेरित्त्वादचस्तः ॥ ४ ॥

द्यतेरित्त्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्यतेरित्त्वस्यावकाशः¶ । निर्दितम् निर्दितवान् । अचस्त इत्यस्यावकाशः । प्रत्तम् अवत्तम् । इहोभयं प्राप्नोति । नीत्तम् वीत्तम् । अचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अपो भि ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

अपो भि मासश्छन्दसि ॥ १ ॥

अपो भीत्यत्र मासश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ॥

---

* १.१.५२. † ७.४.४६. ‡ ७.४.४८. § ३.३.५७. ¶ ७.४.४०.

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

स्ववस्स्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते ।

स्ववद्भिः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ७ । ४ । ५४ ॥

ह्रस्वं सनि राधो हिंसायाम् ॥ १ ॥

ह्रस्वं सनि राधो हिंसायामिति वक्तव्यम् । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति किमर्थम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ७ । ४ । ५५ ॥

ज्ञपेरीत्त्वमनन्त्यस्य ॥ १ ॥

ज्ञपेरीत्त्वमनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । ज्ञीप्सति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लोपो* ऽन्त्यस्य बाधको भविष्यति । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्च णिलोपः । कोऽवकाशः । कारणा हारणा । एवमपीत्त्वमनन्त्यस्य लोपस्य बाधकं स्यात् । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्तीत्त्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्ये ऽनन्त्यस्येत्त्वं स्यात् । भवेद्योऽचाङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्य न स्याद्वयं तु खल्वङ्गेनाचं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्याचो यत्रतत्रस्थस्येति ॥ एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वादीत्त्वं प्राप्नोति तस्मादनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७ । ४ । ५८ ॥

अभ्यासस्यानचि ॥ १ ॥

अभ्यासस्येति यदुच्यते तदनचि द्रष्टव्यम् । पतापतः चराचरः वदावदः† ॥

* ६.४.५१. † ६. १.१२*.

हलादिः शेषः ॥ ७ । ४ । ६० ॥

किमयं षष्ठीसमासः । हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । आहोस्वित्कर्मधारयः । हलादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । कश्चात्र विशेषः ।

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः ॥ १ ॥

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति । आनक्ष आनक्षतुः आनक्षुः ॥ अस्तु तर्हि कर्मधारयः ।

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम् ॥ २ ॥

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभाव आद्यस्य हलोऽभावे लोपो वक्तव्यः । आटतुः आटुः ॥

तस्मादनादिलोपः ॥ ३ ॥

तस्मादनादिर्हल्लुप्यत इति वक्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति* । अयमिदानीं स प्रतिविधानकालः । इदं प्रतिविधीयते । इदं प्रकृतमत्र लोपोऽभ्यासस्य [५८] इति । ततो वक्ष्यामि । ह्रस्वः [५९] । ह्रस्वो भवत्यादेशः । अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते । तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वो लोपभाविनां लोपो भविष्यति । ततो हलादिः शेषश्चेति ॥ अथवैवं वक्ष्यामि । ह्रस्वोऽहल् । ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति । ततोऽहल् । अहल्च भवत्यभ्यासः । तत आदिः शेषः । आदिः शेषो भवत्यभ्यासस्येति ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य । ततो हल् । हल्च लुप्यतेऽभ्यासस्य । तत आदिः शेषः । आदिः शेषश्च भवत्यभ्यासस्य ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ७ । ४ । ६१ ॥

शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणम् ॥ १ ॥

शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । खर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते खरो लुप्यन्त

---

* ६. १. २*.

इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उच्चिच्छिषति व्युचिच्छिषति । तुकः श्रवणं मा भूदिति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चर्त्वे* कृते तुग्न भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक्प्राप्नोति† । सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोरिति‡ ॥ एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एत्त्वतुग्ग्रहणं न करिष्यते । अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव ॥

आदिःशेषप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

आदिःशेषस्तु प्राप्नोति§ । तिष्ठासति । ननु चानादिःशेष आदिःशेषं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥ यद्यादिःशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपप्रतिषेधार्थम् ॥ ३ ॥

शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपो मा भूदिति ॥

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत् । किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति । अपवादविज्ञानात् । अपवादत्वादत्रानादिःशेष आदिःशेषं बाधिष्यते ॥ ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तन्नोच्येत किमिह स्यात् । हलादिःशेषः । हलादिःशेषश्चेत्प्राप्ते हलादिःशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥ यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽनादिःशेष आदिःशेषं बाधिष्यते ॥

दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते ऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ७ । ४ । ६५ ॥

दाधर्तीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् ॥

---

* ८. ४. ५४. † ६. १. ८३. ‡ ८. २. ६*. § ७. ४. ६०.

अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासस्य दीर्घत्वं* पर्णशुषिवण्णिलुग्भविष्यति ॥ धृङो वाभ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च ॥ अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासस्य दीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति ॥

दर्धर्तीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लावभ्यासस्य रुग्णिलुक् ॥ अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुद् पर्णशुषिवण्णिलुग्भविष्यति ॥ धृङो वाभ्यासस्य रुक्परस्मैपदं च ॥ अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुड्युध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ॥

दर्धर्षीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लावभ्यासस्य रुग्णिलुक् ॥ अनिपात्यम् । देवा अदुह्रवद्रुट्पर्णशुषिवण्णिलुक् भविष्यति ॥ धृङो वाभ्यासस्य रुक्परस्मैपदं च ॥ अनिपात्यम् । देवा अद्रुह्रवद्रुड्युध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ॥

बोभूत्विति किं निपात्यते । भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङि [७.३.८८] इति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । बोभवीतीति ॥

तेतिक्त इति किं निपात्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१.३.१२] इति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । बेभिदीति चेच्छिदीति ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७ । ४ । ६७ ॥

किमर्थं स्वपेरभ्यासस्य संप्रसारणमुच्यते यदा सर्वेष्वभ्यासस्थानेषु स्वपेः संप्रसारणमुक्तम्‡ ।

स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थम् ॥ १ ॥

स्वापिग्रहणं क्रियते व्यपेतार्थम् । व्यपेतार्थोऽयमारम्भः । सुष्वापयिषतीति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र क्यजन्तेऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र क्यजन्ते ऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । स्वापकमिच्छति स्वापकीयति स्वापकीयतेः सन्सिस्वापकीयिषतीति ॥

* ६.१.७. † ७.१.८. ‡ ६.१.१५; १७; १८; १९; (१.२.८.)

सिद्धं तु णिज्ग्रहणात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । णिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । निर्देशादेव हि व्यक्तं ण्यन्तस्य ग्रहणमिति ॥ नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम् । यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत । स्वापं करोति स्वापयति स्वापयतेः सन्सिस्वापयिषतीति । तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७ । ४ । ७५ ॥

त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात् ॥ १ ॥

त्रिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणान्तत्वात् । त्रय एव निजादयः ॥

उत्तरार्थं तु ॥ २ ॥

उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम् । भृञामित् [७६] त्रयाणां यथा स्यात् । इह मा भूत् । जहाति ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७ । ४ । ७७ ॥

अर्तिग्रहणं किमर्थं न बहुलं छन्दसि [७८] इत्येव सिद्धम् । न ह्यन्तरेण च्छन्दोऽर्तेः श्लुर्लभ्यः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदर्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्तेः श्लुर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इयर्तीत्येतत्सिद्धं भवति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ७ । ४ । ८२ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति । डोढौक्यते तोत्रौक्यत इति । ननु च ह्रस्वत्वे कृते दीर्घत्वं न भविष्यति* । न सिध्यति । किं कारणम् । ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यम् ॥

* ७, ४, ५९; ८३.

न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

अचीकरत् अजीहरत् । सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते* ॥

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्त्वस्य ॥ ४ ॥

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्त्वं न बाधते† ॥

गणेरीत्वं हलादिशेषस्य ॥ ५ ॥

गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते‡ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । ऐन्त्रोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्त्वा तत उच्यते न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति । तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्त्वस्य गणेरीत्वं हलादिशेषस्येति च । न च सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते । किं तर्हि । परत्वात् । न खल्वपि मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्त्वं बाधते । किं तर्हि । अन्तरङ्गत्वात् । न खल्वपि गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वात् ॥ एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्याभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति§ ॥

दीर्घोऽकितः ॥ ७ । ४ । ८३ ॥

अकित इति किमर्थम् । यंयम्यते रंरम्यते । अकित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति । नुकि कृते¶ ऽनजन्तत्वात् ॥ अत उत्तरं पठति ।

* ७. ४. ९३; ९४. † ३. १. ६; ७.४.७९. ‡ ७. ४. ९७; ६०.
§ ७. ४. ८३. ¶ ७. ४. ८५.

अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोऽन्त्यविधिर्न भवतीति* ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वात्त्वेत्त्वगुणेषु ॥ २ ॥

ह्रस्वत्वम् । अवचच्छतुः अवचच्छुः । अत्त्वम् । चच्छृदतुः चच्छृदुः । इत्त्वम् । चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणः । चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते । तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति† ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ तुक्क्रियतामेते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेते विधय इति ॥

तदन्ताग्रहणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नैवं विज्ञायतेऽभ्यासस्याजन्तस्यर्कारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति । कथं तर्हि । अभ्यासे योऽजभ्यासे य ऋकारोऽभ्यासे योऽकारोऽभ्यासे य इगिति । एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तं‡ स न दोषो भवति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ७ । ४ । ८५ ॥

नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः ॥ १ ॥

नुकि सति यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिध्यति§ ॥

अनुस्वारागमवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अनुस्वारागमो वक्तव्यः ॥ एवमपीदमेव रूपं स्यात् यँय्यम्यते¶ इदं न स्यात् यंयम्यते ।

* १. १. ५२. † ६. १. ७३; ७. ४. ५९; ६६; ७९; ८२. ‡ ७. ४. ८२*.
§ ८. ३. २४. ¶ ८. ४. ५८.

पदान्तवच्च ॥ ३ ॥

पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । वा पदान्तस्य [८. ४. ५९] इति ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ७ । ४ । ९० ॥

रीगृत्वतः संयोगार्थम् ॥ १ ॥

रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संयोगार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते बरीभृज्ज्यते ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ७ । ४ । ९१ ॥

मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ७ । ४ । ९२ ॥

किमिदमृकारग्रहणमङ्गविशेषणम् । ऋकारान्तस्याङ्गस्येति । आहोस्विदभ्यासविशेषणम् । ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । अङ्गविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं तपरकरणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति* यदर्थं तपरकरणं क्रियते ॥ अथाङ्गविशेषण ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । चाकर्ति चाकीर्तिः चाकिरति ॥

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ७ । ४ । ९३ ॥

इह कस्मान्न भवति । अजजागरत् । लघुनि चङ्पर इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अचीकरत् अजीहरत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । अजजागरत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन-

* ७. ४. ५९.

प्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेन । एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च । एवमपि अचिक्षणत् अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्त्वमिति यदयमत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् [९५] इतीत्त्वबाधनार्थमत्त्वं शास्ति ॥

सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । णिचा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते* नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति† ॥ एवमप्यनग्लोप इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ‡ कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि । लोपोऽप्यनित्यः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥

मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति§ । अमीमपत् ॥

सिद्धं तु रूपातिदेशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रूपातिदेशोऽयम् । सनि यादृशमभ्यासरूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति ॥

अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

अथवा ण्यन्तमेतदङ्गमन्यत् । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गमन्यत् ॥ कथमजिज्ञपत् । अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमाप्ज्ञप्यृधामीत् [७.४.५५] इति । अत्राङ्गान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात् । तस्मात्पूर्व एव परिहारः सिद्धं तु रूपातिदेशादिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

* ६. ४. ५१. † १. १. ५८. ‡ ७. २. ११५. § ७. ४। ५४; ५८.

सर्वस्य द्वे ॥ ८।१।१ ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ।

सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

सर्वग्रहणं क्रियते ऽलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति* ॥ क्व पुनरलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन । नित्यवीप्सयोः [८. १. ४] इति । नित्यवीप्सयोरित्युच्यते न चान्त्यस्य द्विर्वचनेन नित्यता वीप्सा वा गम्यते । इह तर्हि परेर्वर्जने [५] इत्यन्त्यस्यापि द्विर्वचनेन वर्ज्यमानता गम्येत ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं च ॥ २ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य† ॥ क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते । परेर्वर्जने [५] प्रसमुपोदः पादपूरणे [६] उपर्यध्यधसः सामीप्ये [७] वाक्यादेरामन्त्रितस्य [८] इति । इह न काचित्षष्ठी नित्यवीप्सयोः [४] इति । ननु चैषैव षष्ठी । नैषा षष्ठी । किं तर्हि । अर्थनिर्देश एषः । नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति ॥

अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विशब्द आदेशो भवतीति यदयं तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं च [१; ३] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । द्विशब्दोऽयमेकाच्तस्यैकाच्त्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति । पश्यति त्वाचार्यो न द्विशब्द आदेशो भवतीति ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह ॥ यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हीदानीं द्वे भवतः । द्विशब्देन

* १. १. ५२. † १. १. ४९.

यदुच्यते । किं पुनस्तत् । द्विशब्दोऽयं संख्यापदं संख्यायाश्च संख्येयमर्थः संख्येये द्वे भविष्यतः । के पुनस्ते । पदे वाक्ये मात्रे वा । तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदानेकाल्त्वात्सर्वादेशः सिद्धः । यदा मात्रे अपि तदानेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति || यदा तर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति । नैष दोषः । न चार्धमात्रे द्विरुच्येते । किं कारणम् । इह व्याकरणे यः सर्वाल्पीयान्स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति नार्धमात्रया व्यवहारोऽस्ति । तेनार्धमात्रे न भविष्यतः || एवमपि कुत एतत्पदे द्वे भविष्यत इति न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्रे वा । नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते न च वाक्यद्विर्वचनेन मात्राद्विर्वचनेन वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते ||

षष्ठीनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

न वा पदाधिकारात् || ४ ||

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पदाधिकारात् । पदस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि ||

तच्च समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् || ५ ||

तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थं च । समासनिवृत्त्यर्थं तावत् । सप्तपर्णः अष्टापदम् । तद्धितनिवृत्त्यर्थम् । द्विपदिका त्रिपदिका* । माषशः कार्षापणशः† । वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माषं माषं देहि ||

अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते । समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति । आहोस्वित्समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धं सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति सप्तपर्णाभ्याम् सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र‡ प्राप्नोति । अथ विज्ञायते समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति§ || तथा तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते । तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । आहोस्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धं द्विपदिकाः त्रिपदिकाः द्विपदिकाभ्याम् त्रिपदिकाभ्याम् माषशः कार्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति ।

---

* ५.४.१. † ५.४ ४३. ‡ १.४.१७. § २.४.७१; १.१.६२.

अथ विज्ञायते तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति द्विपदिकाः त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ तथा वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते। वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहोस्विद्वाक्ये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं भवितव्यमेव द्विर्वचनेन । अथाप्यवयवो भवत्येव ॥ तदेतत्क्रियमाणेऽपि पदग्रहण आलूनविशीर्णं भवति । किंचित्संगृहीतं किंचिदसंगृहीतम् ॥

सगतिग्रहणं च ॥ ६ ॥

सगतिग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रपचति प्रपचति । प्रकरोति प्रकरोतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि सगतिकं पदं भवति ॥

समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । किं च भोः समासो वीप्सायामित्युच्यते । न खलु वीप्सायामित्युच्यते गम्यते तु सोऽर्थः। तत्रोक्तः समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च समासेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । एकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति । अथवा यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदान्यस्येति ॥ तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन। तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते* । यत्र च तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । एकैकशो ददातीति ॥ वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । प्रपचति प्रपचति । प्रकरोति प्रकरोतीति ॥

उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम् । तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं च [२; ३] इति वक्ष्यति तत्पदद्विर्वचने यथा स्याद्वाक्यद्विर्वचने मा भूत् । मह्यं ग्रहीष्यति मह्यं ग्रहीष्यति । मामभिव्याहरिष्यति मामभिव्याहरिष्यति । कथं चात्र द्विर्वचनम् । छान्दसत्वात् । स्वरोऽपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम् । पदस्य पदात् [१६; १७] इति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्तव्यं भवति । सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ [१८] इति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ उभयं क्रियते तत्रैव ॥

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचनं

---

* ५. ४. १; ४३.

यथा स्याद्विःप्रयोगो मा भूदिति । किं च स्यात् । आं पचसि पचसि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके [५५] इत्येकान्तरता न स्यात् । इह च पौनःपुन्यम् पौनःपुनिकमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् ॥ यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनं राजा राजा वाग्वाक् पदस्येति नलोपादीनि* न सिध्यन्ति । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपादीनि । पूर्वत्रासिद्धे नलोपादीनि सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । द्रोग्धा द्रोग्धा । द्रोढा द्रोढेति† ॥ इह तर्हि बिसं बिसम् मुसलं मुसलम् आदेशप्रत्यययोः[८.३.५९]इति षत्वं प्राप्नोति । आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ इह तर्हि नृभिर्नृभिः रषाभ्यां नो णः समानपदे[८.४.१] इति णत्वं प्राप्नोति । समानपद इत्युच्यते समानमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

अथवा पुनरस्तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् । ननु चोक्तमां पचसि पचसि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । सुप्तिङन्तं पदम् [१.४.१४] । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुप्तिङन्तं च । ननु चैकैकस्मादेवात्र सुप्तिङ्विधिः । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥ यदप्युच्यत इह पौनःपुन्यम् पौनःपुनिकमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति मा भूदेवम् । समर्थादित्येवं भविष्यति । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति यदयं कस्कादिषु‡ कौतस्कुतशब्दं पठति ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ८ । १ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति । हिमवान् खाण्डवः पारियात्रः समुद्र इति । नित्ये द्वे भवत इति प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । नित्या द्यौः नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति । अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्तते । तद्यथा । नित्यप्रहसितः नित्यप्रजल्पित इति । तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥

* ८. २. ७; ३०. † ८. २. ३३. ‡ ८. ३. ४८, ग०.

अथ किमिदं वीप्सेति । आप्नोतेरयं विपूर्वादिच्छायामर्थे सन्विधीयते । यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति । कथं तर्हि । कर्तृविशेषणमेतत् । वीप्संश्चेत्कर्ता भवतीति ॥ कः पुनर्वीप्सार्थः । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः । अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेष वीप्सार्थः ।

अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति । व्रीहिभिर्यवैर्वेति ॥

न वैकार्थत्वाज्जातेः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । एकार्थत्वाज्जातेः । एकार्थो हि जातिः । एकमर्थं प्रत्याययिष्यामीति जातिशब्दः प्रयुज्यते ॥

अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः ॥ ३ ॥

अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया जात्याख्यायां द्विर्वचनं न भविष्यति ॥

निर्वर्तकत्वाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नानेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते । किं तर्हि । अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्यमिति ॥

सर्वपदसगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् ॥ ५ ॥

सर्वग्रहणं* चानर्थकम् । किं कारणम् । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य । पदग्रहणं† चानर्थकं पदस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नापदस्य । सगतिग्रहणं† चानर्थकं सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नागतिकस्य ॥

किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयत आहोस्विदेकम् । कश्चात्र विशेषः ।

वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनं न सिध्यति । ग्रामो ग्रामः । जनपदो जनपदः । बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्येकम् ।

---

* ८.१.१. † ८.१.१*.

एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ ७ ॥

एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि सर्वम् । ननु चोक्तं वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिरिति ।

न वा पदार्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते* न चैतत्प्रातिपदिकम् । यर्त्ताहि प्रातिपदिकम् । दृषद्दृषत् समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् ॥

अपर आह । न वा पदार्थत्वात् । न वैष दोषः । किं कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैतत्प्रातिपदिकम् । यर्त्ताहि प्रातिपदिकम् । दृषद्दृषत् समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । पचति पचतितरां तिष्ठति । आहोस्वित्पचतितरां पचतितरां तिष्ठतीति । पचति पचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम् । कथम् । द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्विर्वचनं स्यात् । आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः† पदस्य द्विर्वचनम् । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथवा स्पर्धायामातिशायिको विधीयते न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते ॥ एवं तर्हि द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चातिशयश्च न चैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्त्रधीनं भवति । एतस्मिंश्च प्रयोक्त्रधीने क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । इह तावत्पचति पचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रसृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशय उच्यते । इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गतिर्यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ८ । १ । ५ ॥

परेरसमासे ॥ १ ॥

परेरसमास इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परित्रिगर्तं‡ वृष्टो देवः ॥ तर्त्ताहि

---

* ४. १. २.   † ५. ३. ५५-५७.   ‡ २. १. १२.

वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । परेर्वर्जन इत्युच्यते न चात्र परिर्वर्जने वर्तते । कस्तर्हि । समासः ॥

परेर्वर्जने वावचनम् ॥ २ ॥

परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ । १ । ८ ॥

असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशानर्थक्यम् ॥ १ ॥

असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन्कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्सयते । ननु च भो अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान्भर्त्सयमानाः । अन्तरस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ॥ एवं तर्ह्याह

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लाडनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८ । १ । ९ ॥

इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति । एक इति । एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेन* बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चात्र द्विर्वचनं पश्यामः ॥

एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः ॥ १ ॥

एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः कर्तव्यः । द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति । तस्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवच्चेति ॥

न वा वीप्साधिकारात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वीप्साधिकारात् । नित्यवीप्सयोः [४]इति वर्तते ॥

अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ।

* ८. १. १.

बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ ॥ ३ ॥

सुब्लोपः । एकैकम्* । पुंवद्भावः । गतगता† ॥ यद्येवं

सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ४ ॥

सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । सर्वनामविधौ दोषो भवति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहौ [१.१.२९] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । सर्वनाम । स्वर । नन सुसु‡ । नञ्सुभ्याम् [६.२.१७२] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । समासान्त । ऋगृक् पूःपूः‡ । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे [५.४.७४] इति समासान्तः प्राप्नोति ॥ सर्वनामविधौ तावन्न दोषः । उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति§ । स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं¶ समासग्रहणमनुवर्तते तेनैव बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ८ । १ । ११ ॥

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥ १ ॥

सुब्लोपः* । पटुपटुः । पुंवद्भावः** । पटुपट्वी । अन्तोदात्तत्वम्†† । पटुपटुः ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८ । १ । १२ ॥

गुणवचनस्येति किमर्थम् । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः ।

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः संपद्यन्ते तेनेहापि प्राप्नोति । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीक इति ॥

---

* २. ४. ७१. † ८. १. १०; ६. ३. ३४. ‡ ८. १. १०.
§ १. १. २८*. ¶ ६. १. २२३; ५. ४. ६८. ** ६. ३. ४२.
†† ६. १. २२३.

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् । प्रकृत्यर्थो विशेष्यते । नैवं विज्ञायते प्रकारे गुणवचनस्येति । कथं तर्हि । गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति ॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो गुणवचन इति । कश्च साधीयः । यः प्रकारे च प्राक्च प्रकारात् ॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते त एवं विज्ञास्यामः प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन इति ॥

[आनुपूर्व्ये ॥ ३ ॥]

आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे सूक्ष्माः ॥

स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् ॥ ४ ॥

स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । अवधार्यमाण इति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि द्वौ देहि त्रीन्देहि । अनेकस्मिन्निति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहि ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते* ऽवयवाभिधानं चात्र गम्यते । आतश्चावयवाभिधानं यो ह्युच्यतेऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति माषं माषमसौ दत्त्वा शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति । यः पुनरुच्यत इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति माषं माषमसौ दत्त्वा तूष्णीमास्ते ॥

[चापले ॥ ५ ॥]

चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अहिरहिः बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिरहिरहिः बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ॥

क्रियासमभिहारे ॥ ६ ॥

क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति† ॥

[आभीक्ष्ण्ये ॥ ७ ॥]

आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजं भोजं व्रजति* ॥

डाचि च ॥ ८ ॥

डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पटपटायति मटमटायति† ॥

पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम् ॥ ९ ॥

पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥

डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे ॥ १० ॥

डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाढ्यौ कतरा कतरानयोराढ्यता । सर्वे इम आढ्याः कतमा कतमैषामिति ॥

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य ॥ ११ ॥

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य । अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति ॥

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावः ॥ १२ ॥

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः । अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योऽन्यां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योऽन्यां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ ८ । १ । १५ ॥

अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वं स्कन्दवि-

---

* ३.४.२२. † ५.४.५७; ६.१.१००; ३.१.१३.

शाखौ। द्वन्द्वं नारदपर्वतौ। अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। लोकविज्ञात इति किमर्थम्। द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ ||

अथ द्वन्द्वमिति किं निपात्यते।

द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाम्भाव उत्तरपदस्य चात्वं नपुंसकत्वं च || २ ||

पूर्वपदस्य चाम्भावो निपात्यत उत्तरपदस्य चात्वं नपुंसकत्वं च ||

उक्तं वा || ३ ||

किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति* तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ||

पदस्य || ८ । १ । १६ ||

पदात् || ८ । १ । १७ ||

आ कुतः पदाधिकारः।

पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् || १ ||

अपदान्तस्य मूर्धन्यः [८. ३. ५५] इत्यतः प्राक्पदाधिकारः ||

अथ पदादित्यधिकार आ कुतः।

पदात्प्राक्सुपि कुत्सनात् || २ ||

पदादित्यधिकारः प्राक्सुपि कुत्सनात्। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ [८. १. ६९] इत्यतः प्राक् ||

यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् || ३ ||

यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः ||

इह वचने ह्यपदान्तस्याप्राप्तिः || ४ ||

इह हि क्रियमाणे ऽपदान्तस्याप्राप्तिः स्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८. २. ४] इतीहैव स्यात् कुमार्यौ किशोर्यौ इह न स्यात् कुमार्यः किशोर्यः। एकादेश उदात्तेनोदात्तः [५] इहैव स्यात् वृक्षौ प्लक्षौ इह न स्यात् वृक्षाः प्लक्षाः ||

---

* ५. ३. ६६* (?).

न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ ५ ॥

न वोर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः । किं कारणम् । पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी* ॥

अन्तग्रहणाद्वा नलोपे ॥ ६ ॥

अथवा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८. २. ७] इत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ ८ । १ । १८ ॥

सर्ववचनं किमर्थम् । सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् । सर्वग्रहणं क्रियते ऽनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । तिङ्ङतिङः [८.१.२८] इहैव स्यात्† देवदत्तः पचतीति इह न स्यात् देवदत्तः करोतीति ॥

सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ १ ॥

सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् । यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति न लुट् [८.१.२९] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति ॥

अलो ऽन्त्यविधिप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य विधिः प्राप्नोति‡ । यत्र ह्यादिविधिर्नास्त्यलो ऽन्त्यविधिना तत्र भवितव्यम् । तत्र को दोषः । तिङ्ङतिङ इतीहैव स्यात् देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः इह न स्यात् देवदत्तः करोतीति ॥

लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं लृटि प्रतिषेधं शास्ति§ तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति ॥ ननु चेदमस्ति भोक्ष्य इति ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति¶ ॥

* १. १. ४९. † १. १. ५४. ‡ १. १. ५२. § ८. १. ५१. ¶ ८. १. १६*.

इदं तर्हि प्रयोजनं युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ [८. १. २०] इति वांनावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदस्य [१६] इति हि वर्तते विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत । यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्यादिह मा भूत् इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीति ॥

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ५ ॥

समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति मम भविष्यति ॥

पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः* समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् । ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः । ग्रामो मां संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः । इह न स्यात् । ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः । ग्रामो मम स्वं संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ ८ । १ । २६ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥ १ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किमर्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

---

* ८. १. २५.

अपर आह । सर्व एव वाम्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किमर्थम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाःप्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थम् । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ ८ । १ । २७ ॥

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानीति । आहोस्विदनुदात्तविशेषणम् । तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति ।

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥ १ ॥

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम् । पाठो विशेष्यते ॥

अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥ २ ॥

अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः [८. १. ५७] इति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात् ॥

अनुदात्तग्रहणं वा ॥ ३ ॥

अथवा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात् ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं वेति ॥

तिङतिङः ॥ ८ । १ । २८ ॥

अतिङ इति किमर्थम् । पचति करोति ।

अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् ॥ १ ॥

अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । समानवाक्याधिकारात् । समानवाक्य इति* वर्तते न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥

---

* ८. १. १८*.

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ८ । १ । ३० ॥

निपातैरिति किमर्थम् । यत्कूजति शकटम् । यती कूजति शकटी । यत्रथः कूजति ॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति । यत्कूजति शकटम् । यती कूजति शकटी । यत्रथः कूजति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । यावद्यथाभ्याम् [३६] इह न स्यात् यावदस्त्यत्रैषः सरो जनेभ्यः कूणवत्[*] ॥

चण्णिद्विशिष्टश्चेदर्थे ॥ १ ॥

चण्णिद्विशिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः । अयं च वै मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यति । न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ८ । १ । ३५ ॥

अनेकमिति किमुदाहरणम् । यदा ह्यसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति । नैतदस्ति । एकमत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तं तत उभयोरप्यनिघातः[†] । इदं तर्हि । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनाति ॥ एकं खल्वपि । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनूदजयदिति ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ८ । १ । ३९ ॥

पूजायामिति[‡] वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् । अनिघातप्रतिषेधाभिसंबद्धं तत् । यदि तदनुवर्ततेहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चात्र निघातप्रतिषेधः ॥ यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्यत इहेदानीं केनानिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्येत । इहापि यद्वृत्तान्नित्यम् [८.१.६६] इत्येवमादिभिः ॥

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ॥ ८ । १ । ४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धम्[¶] । नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि मन्ये प्रहास एव यथा स्यात् । क्व मा भूत् । एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥

---

* ५. २. ३९. † ८. १. ३४; ३०. ‡ ८. १. ३७. § ८. १. ३६. ¶ ८. १. ५१.

जात्वपूर्वम् ॥ ८ । १ । ४७ ॥

किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम् । जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्तमिति । आहोस्वित्तिङन्तविशेषणम् । जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्वमिति । जातुविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं किंवृत्तं च चिदुत्तरम् [४८] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अत्राप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चास्ति संभवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चापूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव । कथम् । किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति ॥ यत्तर्ह्याहो उताहो चानन्तरम् [४९] इत्यनन्तरग्रहणं करोति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । शेषप्रकॢप्त्यर्थमेतत्स्यात् । शेषे विभाषा [५०] । कश्च शेषः । सान्तरं शेष इति । अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकॢप्तः शेषः । कथम् । अपूर्व इति वर्तते । शेषे विभाषा । कश्च शेषः । सपूर्वः शेष इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ८ । १ । ५१ ॥

लृटः प्रकृतिभावे कर्तुरन्यत्व उपसंख्यानं कारकान्यत्वात् ॥ १ ॥

लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यत्कारकमन्यत्तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कारकान्यत्वात् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते सर्वान्यच्चात्र कारकम् ॥ किं पुनः कारणं सर्वान्यत्वप्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयेत । कर्ता चात्रासर्वान्यस्ततः कर्तृसामान्यात्सिद्धम् ।

कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः ॥ २ ॥

कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे कर्तृभेदे ऽन्यस्मिन्कारकसामान्ये प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन्यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते ॥ एवं तर्हि व्यक्तमेव पठितव्यं न चेत्कर्ता सर्वान्य इति ।

न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके ॥ ३ ॥

न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेक इच्छन्ति । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त इति प्राप्नोति* भोक्ष्यन्त इति चेष्यते† ॥

सिद्धं तु तिङोरेकद्रव्याभिधानात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तिङोरेकद्रव्याभिधानात् । यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ८ । १ । ५५ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः ।

आम एकान्तर ऐकश्रुत्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्यायं प्रतिषेधः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिकं च किम् । दूरम् । दूरात्संबुद्धावेकश्रुतिरुच्यते‡ ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

* ८. १. २८. † ८. १. ५१. ‡ १. २. ३३.

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । आं भो देवदत्ता३ । आमन्त्रितस्यानुदात्तत्वं प्राप्नोति* ॥

सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति॥ नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति । किं कारणम् । अनन्तिक इत्युच्यते ऽन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् ॥ यद्येवं प्लुतो ऽपि तर्हि न प्राप्नोति प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते† । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । आं भो देवदत्तेत्येव भवितव्यम् ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ८ । १ । ५६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यदादिभिरेव सर्वैरेतैरनिघातकारणैर्योगेऽनिघात उच्यते‡ । यथैव पूर्वैर्योग एवं परैरपि ॥ अत उत्तरं पठति ।

यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः ॥ १ ॥

यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यते ऽन्यपरप्रतिषेधार्थः । अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति । जाये स्वो रोहावेहि§ ॥ अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्त एहीत्यस्य कस्मान्न भवति । लोट्च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति§ । न रुहिर्गत्यर्थः । कथं ज्ञायते । यदयं गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च [३. ४. ७२] इति पृथग्रुहिग्रहणं करोति । यदि न रुहिर्गत्यर्थ आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान् गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ [१. ४. ५२] इति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न रुहिर्गत्यर्थ इति । कस्मात्तर्हि रोहावेत्यनेन युक्त एहीत्यस्य न भवति । छान्दसत्वात् ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ८ । १ । ५७ ॥

आम्रेडितेष्वगतेः सगतिरपि तिङित्यत्र गतिग्रहण उपसर्गग्रहणम् ॥ १ ॥

आम्रेडितेष्वगतेः सगतिरपि तिङ् [६८] इत्यत्र गतिग्रहण उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

---

* ८. १. १९. † ८. २. ८४. ‡ ८. १. ३०; ३४; ३९.
§ ८. १. ५२.

इह मा भूत् । शुक्लीकरोति* चन । कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठा शुक्लीकरोति । यत्काष्ठा कृष्णीकरोति ॥

अपर आह । सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहण उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं गतिर्गतौतिङि-चोदात्तवतिवर्जमिति† ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ८ । १ । ६६ ॥

यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यः पचति यं पचतीति । वृत्तग्रहणेन तद्वि-भक्त्यन्तं प्रतीयात् । कथं यतरः पचति यतमः पचतीति । डतरडतमौ च प्रती-यात् । कथं यदा ददातीति । एषोऽपि विभक्तिसंज्ञः‡ । कथं यावदस्त्यत्रैषः सरो जनेभ्यः कृणवत् । यावद्यथाभ्याम् [३६] इत्येवं भविष्यति । कथं यद्र्यङ्वायुः पवते यत्कामास्ते जुहुमः ॥ एवं तर्हि यदस्मिन्वर्तते यद्वृत्तम् यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति ॥

वा याथाकाम्ये ॥ १ ॥

वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम् । यत्र क्व चन यजते देवयजन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तम् ॥ ८ । १ । ६७ ॥

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ १ ॥

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभनोऽध्यापकः ॥

मलोपवचनं च ॥ २ ॥

मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः दारुणाभिरूपः ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ८ । १ । ६८ ॥

सगतिग्रहणं किमर्थम् ।

* १. ४. ६१. † ८. १. ७०; ७१. ‡ ५. ३. २; १५.

सगतिग्रहणमपदत्वात् ॥ १ ॥

सगतिग्रहणं क्रियते ऽपदत्वात् । पदस्य [१६] इति वर्तते न हि सगतिकं पदं भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥ २ ॥

उत्तरार्थं च सगतिग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ [६९] सगतिरपि । प्रपचति पूति ॥

अथापिग्रहणं किमर्थम् । अगतिकस्यापि यथा स्यात् । यत्काष्ठा पचति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं पूर्वेणागतिकस्य* । न सिध्यति । मलोपाभिसंबद्धं तत् । यदि तदनुवर्ततेहापि मलोपः प्रसज्येत । दारुणं पचतीति ॥ उत्तरार्थं चापिग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादावगतिरपीति । पचति पूतीति ॥

तिङ्ङ्घातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

तिङ्ङ्घातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । तिङ्ङ्घातस्यावकाशः† । देवदत्तः पचति । पूजनात्पूजितमनुदात्तमित्यस्यावकाशः । काष्ठाध्यापकः । इहोभयं प्राप्नोति । काष्ठा पचति । पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा । अयमस्ति विशेषः । सापवादकः‡ स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि हि तेन स्यादिह न स्यात् । यत्काष्ठा पचति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८ । १ । ६९ ॥

सुपि कुत्सने क्रियायाः ।

क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिः ॥

पूतिश्च चानुबन्धः

पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः§ । पचति पूति ॥

विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम् । पचन्ति पूति । पचन्ति पूति ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मकारलोपो ऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

---

* ८. १. ६७. † ८. १. २८. ‡ ८. १. ३०. § ६. १. १६३.

गतिर्गतौ ॥ ८ । १ । ७० ॥

गताविति किमर्थम् । प्रपचति प्रकरोति ।

गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्यवधारणात् ॥ १ ॥

गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तिङ्यवधारणात् । तिङि चोदात्तवति [७१] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवति नान्यत्रेति ॥ छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वात् ॥ २ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अगतित्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चात्राङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । याहिशब्दं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभ्युद्धरति उपसमादधातीति । अत्रापि नाभेरुदं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । हरतिं प्रति क्रियायोगः ॥ नैष दोषः । उदं प्रति क्रियायोगः । कथम् । उद्धरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि । तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाङा व्यज्यते । आ याहि मन्द्रैरिति ॥ ननु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । किं कारणम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टयभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरे कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति आस्यते गुरुणेत्यकर्मक उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् ॥

गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।
साधने केन ते न स्याद्बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ८ । १ । ७१ ॥

तिङ्ग्रहणं किमर्थम् ।

तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ॥ १ ॥

तिङ्ग्रहणं क्रियत उदात्तवतः परिमाणार्थम् । तिङ्युदात्तवति यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ यद्योगाद्गतिः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । याहिशब्दं प्रति ॥

यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे ऽप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे ऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियत आमन्ते न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् प्रजल्पतितराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तरबुत्पद्यते तरबन्तात्स्वार्थ आम्तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति भवत्येतं संघातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन ॥ कस्मान्न भवति । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । यद्योगाद्गतिरिति । ननु चोक्तं यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि । या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ८ । १ । ७२ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं भो देवदत्तेत्यत्राम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके [५९] इत्येकान्तरता यथा स्यात् ॥

पूर्वं प्रति विद्यमानवत्त्वादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रति विद्यमानवत्त्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्याप्रसिद्धिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । गङ्गेशब्दोऽयं यमुनेशब्दं प्रत्यविद्यमानवद्भवति । तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येत्यनुदात्तत्वं* न स्यात् ॥

सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पदपूर्वस्येति वचनात् । पदपूर्वस्य चामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् ॥

---

* ८. १. १९.

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्घाताः ॥ ३ ॥

आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति* पचसि देवदत्त । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ [२०] इतीहैव भवति ग्रामो वां स्वम् जनपदो नौ स्वम् । देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥ तिङतिङः [२८]इतीहैव भवति देवदत्तः पचति । देवदत्त पचसीत्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥

पूजायामनन्तरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

पूजायामनन्तरप्रतिषेधः† प्रयोजनम् । यावत्पचति शोभनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ५ ॥

जात्वपूर्वम् [४७] प्रयोजनम् । जातु पचति । देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

आहो उताहो चानन्तरविधौ ॥ ६ ॥

आहो उताहो चानन्तरविधौ‡ प्रयोजनम् । आहो पचसि । आहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । उताहो पचसि । उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

आम एकान्तरविधौ ॥ ७ ॥

आम एकान्तरविधौ§ प्रयोजनम् । आं पचसि देवदत्त । आं भोः पचसि देवदत्त अत्रापि सिद्धं भवति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे ॥ ८ । १ । ७३ ॥

इह कस्मान्न भवति । अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि । योगविभागः करिष्यते¶ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ततो विभाषितं विशेषवचन इति ॥

---

* ८. १. १९. † ८. १. ३७. ‡ ८. १. ४९. § ८. १. ५५. ¶ ८. १. ७४.

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ॥ ८ । १ । ७४ ॥

इह कस्मान्न भवति । ब्राह्मण वैयाकरण । बहुवचनमिति वक्ष्यामि ॥

सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् । कथम् । विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति । किं च प्रत्येतद्भवति । सामान्यवचनम्

अपर आह । विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम् । कथम् । सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति । किं च प्रत्येतद्भवति । विशेषवचनम् । सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ ८ । २ । १ ॥

येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्तैतस्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो वेदितव्यः ॥ यदि सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्ध इत्युच्यते य इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलि [८.२.२६] ह्रस्वादङ्गात् [२७] संयोगान्तस्य लोपः [२३] इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] तस्मादित्युत्तरस्य [६७] षष्ठी स्थानेयोगा [४९] इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन् ॥ नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । झलो झलि । ह्रस्वादङ्गात् । संयोगान्तस्य लोपः । उपस्थितमिदं भवति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थानेयोगेति ॥ यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्युच्यत इयमपि परिभाषास्ति विप्रतिषेधे परमिति* सापीहोपतिष्ठेत । तत्र को दोषः । विस्फोर्यम् अवगोर्यमिति गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन† ॥ अत उत्तरं पठति ।

पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः । किं कारणम् । अभावादुत्तरस्य । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धे परं पूर्वं प्रति भवति ॥ यद्येवं दोग्धा दोग्धुम् घत्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वं प्राप्नोति‡ काष्ठतट् कूटतट् संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति§ ।

अपवादो वचनप्रामाण्यात् ॥ २ ॥

अनवकाशावेतौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः ॥ तस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोषः ॥

* १. ४. २. † ७. ३. ८६; ८. २. ७७. ‡ ८. २. ३२; ३९. § ८. २. २९; २३.

पूर्वत्रासिद्धमधिकारः ॥ ३ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । किं प्रयोजनम् ।

परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धविज्ञानार्थम् ॥ ४ ॥

परः परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् ॥

अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धविज्ञानम् ॥ ५ ॥

अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदाये ऽसिद्धत्वं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रायथेष्टप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । गोधुङ्मान् गुडलिण्मानिति । घत्वढत्वयोः* कृतयोर्झषः [८.२.१०] इति वत्वं प्रसज्येत ॥

तस्मादधिकारः ॥ ७ ॥

तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः ॥

असिद्धवचनं किमर्थम् ।

असिद्धवचन उक्तम् ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । तत्र† तावदुक्तं षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । एवमिहापि पूर्वत्रासिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । राजभिः तक्षभिः राजभ्याम् तक्षभ्याम् राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते ऽत इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति‡ । असिद्धत्वान्न भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुष्मिन्नित्यत्र मुभावे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति§ । असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । णत्वे कृते नोपधाया इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति¶। असिद्धत्वाद्भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ ८।२।२ ॥

सुब्विधिं प्रति नलोपो ऽसिद्धो भवतीत्युच्यते । भवेदिह राजभिः तक्षभिरिति नलोपे

* ८. २. ३२; ३१. † ६. १. ८६*. ‡ ८. २. ७; ७. १. ९; ७. ३. १०२; १०३.
§ ८. २. ८०, ७. १. १२; १४; १५. ¶ ८. ४. २; ६. ४. ८.

कृते ऽत इत्यैस्भावो[*] न स्यात् । इह तु खलु राजभ्याम् तक्षभ्याम् राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते दीर्घत्वैत्त्वे[†] प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः सुब्विधिरिति ॥

अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् । पञ्च सप्त । पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे[‡] कृते ष्णान्ता षट् [१.१.२४] इति षट्संज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥१॥

संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नाकृतायां षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुग् चाकृते लुकि[§] पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चभिः सप्तभिरिति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्झल्युपोत्तमम् [६.१.१७९;१८०] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ।

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ २ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च संज्ञाग्रहणमनर्थकम् । स्वरेऽवधारणं क्रियते स्वरविधिं प्रतीति ॥

तुग्विधौ किमुदाहरणम् । वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । नलोपे[¶] कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६.१.७१] इति तुक्प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति ।

तुग्विधौ चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति[**] ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृतीति वक्ष्यामि । इह मा भूत् । ब्रह्महच्छत्त्रम् भ्रूणहच्छाया[††] । नैष संनिपातलक्षणः ॥

न मु ने ॥ ८ । २ । ३ ॥

इह ने यत्कार्यं प्राप्नोति[‡‡] तत्प्रति मुभावो[§§]नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्चैव[¶¶] तावन्न प्राप्नोति । एवं तर्हि

न मु टादेशे ॥ १ ॥

न मु टादेश इति वक्तव्यम् । किमिदं टादेश इति । टाया आदेशष्टादेश इति ।

---

[*] ८.२.७; ७.१.९. [†] ७.३.१०२; १०३. [‡] ८.२.७. [§] ७.१.२२.
[¶] ८.२.७. [**] १.१.३९*. [††] ६.१.७३. [‡‡] ७.३.१०२.
[§§] ८.२.८०. [¶¶] ७.३.१२०.

यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशोऽप्रसिद्धिः । तत्र को दोषः । अमुनेत्यत्र मुभावस्यासिद्धत्वादतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । सर्वविभक्त्यन्तः समासः । टाया आदेशष्टादेशः । टायामादेशष्टादेश इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र नाभाव इति यदयं ने परतोऽसिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा । आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते । श्वेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति ॥ अथवा वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा । वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम् । तत्रानयैकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति । एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ८ । २ । ४ ॥

यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् ॥ १ ॥

यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । स्वरितयणः स्वरितार्थम् । स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात् । खलप्व्यटति । खलप्व्यश्नाति* ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आहायं स्वरितयण इति न चास्ति सिद्धः स्वरितस्तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः ॥ २ ॥

आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते† दोषो भवति । दध्याशा । मध्वाशा ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति ।

* ६. १. १३९; ६. ४. ८३; (६. १. १७४; १७५); ८. २. ४; ६. १. ७७; ८. २. ४.
† ८. ४. ६६.

ततः स्वरितयणः । स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । उदात्तयण इत्येव ॥ अथवा स्वरितग्रहणं न करिष्यते । केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति । उदात्तयण इत्येव । ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् ॥ अथवा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यण्स्वरितयण् स्वरितयण इति । कथं तर्हि । स्वरिते यण्स्वरितयण् स्वरितयण इति ॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ८ । २ । ६ ॥

स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अनुदात्ते परतः पदादौ वोदात्त इत्येव सिद्धम् । केनेदानीं स्वरितो भविष्यति । गाङ्गेऽनूप इति । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं तेन वर्ज्यमानता* मा भूत् । अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति । कन्यानूप इति । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति । यथैव तर्हि क्रियमाणे स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः ॥ १ ॥

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

अयवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् ॥ २ ॥

अय् । वृक्ष इदम् प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्तः [८.२.५] इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यमान्तर्यत उदात्तस्योदात्तोऽयादेशो† यथा स्यात् ॥ अवादेशो नास्ति ॥ आय् । कुमार्या इदम्‡ । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यमान्तर्यत उदात्तस्योदात्त आयादेशो† यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकादेशे§ कृत उदात्तयणो हल्पूर्वात् [६.१.१७४] इत्युदात्तत्वं भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् ।

---

* ६. १. १५८.   † ६. १. ७८.   ‡ ७. ३. ११२; ६. १. १७४; ८८; ८. २. ५.
§ ७. ३. ११२; ६. १. ८८.

उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादुदात्तत्वम् । नित्य एकादेशः । कृते ऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृत उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आट् क्रियतामुदात्तत्वमिति* किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्यमुदात्तत्वम् । कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यथास्वरस्य कृत उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृत आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागम आटि कृते ऽन्तरङ्ग एकादेशः ॥ आव् । वृक्षाविदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यमान्तर्यत उदात्तस्योदात्त आवादेशो† यथा स्यात् ॥ एकादेशस्वर । गाङ्गेऽनूप इति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः‡ । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं§ वक्तव्यं स्वरितो वानुदात्ते पदादौ [८. २. ६] इत्येतद्यथा स्यात् ॥ शतृस्वर । तुदती नुदती । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः¶ । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं शतुरनुमो नद्यजादिरन्तोदात्तादित्येष**स्वरो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वर इति यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति । ननु चेदमस्ति यान्ती वान्ती । एतदपि निघाते††कृते नान्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । निघातः क्रियतामेकादेश इति‡‡किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्निघातः । नित्य एकादेशः । कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते निघाते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य निघातः । निघातोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति§§ । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघातो निघाते कृत एतदपि नान्तरेणो-

---

* ७. २. ११२; ६. १. १७४. † ६. १. ७८. ‡ ६. १. ८७. § ६. १. १०९.
¶ ३. १. ७७; २; ६. १. १८६; ६. १. ९७. ** ६. १. १७३. †† ३. १. ३; ६. १. १५८.
‡‡ ६. १. १५८; १०१. §§ ४. ३. १४०*.

दात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति । शतृस्वर ॥ एकाननुदात्त । तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः* । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तेन वर्ज्यमानता† यथा स्यात् ॥ सर्वानुदात्त । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः* । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तिङतिङः [८.१.२८] इति निघातो यथा स्यात् ॥

किमुच्यते ऽन्तरङ्ग इति । यो हि बहिरङ्गोऽसिद्ध एवासौ भवति । प्रपचतीति‡ । सोमसुत्पचतीति§ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सर्वत्रैव नुम्प्रतिषेधो¶ ज्ञापकः सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग इति ॥

संयोगान्तलोपो रोरुत्वे हरिवो मेदिनं त्वा ॥ ३ ॥

संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । हरिवो** मेदिनं त्वा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्धशीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

प्लुतिश्च ॥ ४ ॥

प्लुतिश्चोत्त्वे सिद्धा वक्तव्या । सुस्रोता३ अत्र न्वसीत्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वादतोऽतीत्युत्वं प्राप्नोति†† । अप्लुतादप्लुत‡‡इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

सिज्लोप एकादेशे ॥ ५ ॥

सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलावीत् अपावीत् । सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति§§ ॥ यदि पुनरिडादेः सिचो लोप उच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि मा हि लावीत् मा हि पावीत् यद्यत्रेण्न स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । इटि पुनः सत्युक्तमेतदर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति¶¶ तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तः [८.२.५] इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ॥

संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे ॥ ६ ॥

संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट् कूटतट् ।

* ३. १. ७७; ३; ६. १. १८६; ९७. † ६. १. (१६२); १५८. ‡ ८. १. ७१.
§ ८. १. २८. ¶ ६. १. १७३. ** (८. २. १५); २३; (८. ३. १); ६. १. ११४.
†† ८. २. ८४; ६. १. ११३. ‡‡ ६. १. ११३. §§ ८. २. २८; ६. १.१०१.
¶¶ २. १. ४४*.

संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति* ॥ नैष दोषः । उक्तमेतदपवादो वचनप्रामाण्यादिति† ॥

निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु ॥ ७ ॥

निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्णः वृक्णवान् । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाज्झलीति षत्वं प्राप्नोति‡ । स्वर । क्षीवः§ । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वान्निष्ठा च द्व्यजनात् [६.१.२०५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । प्रत्यय । क्षीवेण तरति क्षीविकः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्द्व्यचष्ठनिति ठन्न प्राप्नोति¶ । इड्विधि । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति** ॥ ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ओलस्जी लग्नः†† । निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यो नेड्वशि कृति [७. २. ८] इतीट्प्रतिषेधो यथा स्यात् । ईदित्करणं न कर्तव्यं भवति‡‡ ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥

वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे ॥ ८ ॥

वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम् । उखास्रत् पर्णध्वत् । दत्वस्यासिद्धत्वादत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति§§ । अधातोरिति¶¶ न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे ॥ ९ ॥

अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादेच इत्ययावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति*** । किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति । यो ह्यन्योऽसिद्ध एवासौ भवति । अमुया अमुयोरिति††† ॥

प्रगृह्यसंज्ञायां च ॥ १० ॥

प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मात् [१.१.१२] इति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे

* ८. २. २९; २३. † ८. २. १*. ‡ ८. २. ४५; ३६. § ८. २. ५५.
¶ ४. ४. ७. ** ७. २. ३५. †† ८. २. ४५. ‡‡ ७. २. १४.
§§ ८. २. ७२.; ६. ४. १४. ¶¶ ६. ४. १४. *** ८. २. ८०; ८१; ६. १. ७८; १०१.
††† ७. २. १०२; ४. १. ४; ६. १. १११; ७. ३. १०५; १०४; ६. १. ७८; ८. २. ८०.

चोदितं स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

प्लुतिस्तुग्विधौ छे ॥ ११ ॥

प्लुतिस्तुग्विधौ छे सिद्धा वक्तव्या । अग्ना३इ च्छत्त्रम् । पटा३उ च्छत्त्रम्* । प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे च [६.१.७३] इति तुग्न प्राप्नोति ॥ किमुच्यते छ इति । यो ह्यन्यो ऽसिद्ध एवासौ भवति । अग्निचीरे३त् सोमसू३त्† ॥

श्चुत्वं धुट्त्वे ॥ १२ ॥

श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम् । अट् श्च्योतति । पट् श्च्योतति‡ । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाङ्ङः सि धुट् [८.३.२९] इति धुट्प्रसज्येत ॥

अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोः ॥ १३ ॥

अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् । बभणतुः बभणुः । अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्त्वं प्राप्नोति§ । उचिच्छिषति । अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छे च [६.१.७३] इति तुक्प्राप्नोति ॥

द्विर्वचने परसवर्णत्वम् ॥ १४ ॥

द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सय्यँन्ता सव्वँत्सरः तल्ँलोकम् यल्ँलोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति¶ ॥

पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि ॥ १५ ॥

पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि**। लत्व । गरो गरः । गलो गलः । लत्व । घत्व । द्रोग्धा द्रोग्धा । द्रोढा द्रोढा । घत्व । नत्व । नुन्नो नुन्नः । नुत्तो नुत्तः । नत्व । रुत्व । अभिनोऽभिनः । अभिनदभिनत् । रुत्व । षत्व । मातुःष्वसा मातुःष्वसा । मातुःस्वसा मातुःस्वसा । पितुःष्वसा पितुःष्वसा । पितुःस्वसा पितुःस्वसा । षत्व । णत्व । माषवापाणि माषवापाणि । माषवापानि माषवापानि । णत्व । अनुनासिक । वाङ्मयनं वाङ्मय-

* ८. २. ८२; १०७. † ६. १. ७१. ‡ ८. ४. ४०. § ८. ४. ५४; ६. ४. १२०.
¶ ८. ४. ५९; ४७. ** ८. १. १६;-८ २. २१; ३३; ५६; ७४; ७५; ८. ३. ८५; ८. ४. ११; ४५; ६३;-८. १. ४.

नम् । वाग्रयनं वाग्ग्रयनम् । अनुनासिक । छत्व । वाक्छयनं वाक्छ्यनम् । वाक्शयनं वाक्शयनम् ॥ उभयथा चायं दोषो यद्यपि स्थाने द्विर्वचनमथापि द्विःप्रयोगः । कथम् । यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः । अथ द्विःप्रयोगोऽसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्तेरन् ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् ।

नलोपे ऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ १ ॥

नलोपे ऽन्तग्रहणं क्रियते । किं कारणम् । पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् । पदाधिकारो विशेषणम् । कथम् । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी* । का तर्हि । विशेषणषष्ठी ॥

अह्नो नलोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोभ्याम् अहोभिरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रुरत्र बाधको भविष्यति† । असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते । सावकाशो रुः । कोऽवकाशः । अनन्त्यो ऽकारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति यदयमहन्ग्रहणं करोति† ॥

अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्स्यात्‡ । हेऽहरिति§ ॥ यत्तर्हि रुत्वं शास्ति† । एतदपि संबुद्ध्यर्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽत्र¶ ॥ यत्तर्हि रूपरात्रिरथंतरेषूपसंख्यानं करोति** तज्ज्ञापयत्याचार्यो नानन्त्यस्य रुर्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथंतरेष्वनन्त्यस्य रोः वा रे वा ॥

न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ । २ । ८ ॥

न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे ॥ १ ॥

न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । राजन्वृन्दारक राजवृन्दारकेति ॥

---

* ८. १. १६; १. १. ४९; ५२. † ८. २. ६८. ‡ ८. २. ८. § ८. २. ६९.
¶ ६. २. ६८; १. १. ६२; ८. २. ६८. ** ८. २. ६८*.

वा नपुंसकानाम् ॥ २ ॥

वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्म हे चर्मन् । हे वर्म हे वर्मन् ॥

तत्तर्ह्यनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यते न चात्र ङिसंबुद्धी पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन* । न लुमता तस्मिन्निति† प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न क्वचिन्ङिर्लोपेन लुप्यते सर्वत्र लुमतैव‡ । यथैवेह भवति आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्नित्येवमिहापि स्यात् चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ एवं तर्हि ङ्यर्थेन तावन्नार्थः ।

भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

ङौ प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । भत्वात् । भसंज्ञात्र भविष्यति§ ॥ यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथंतरे सामन्नित्यत्राल्लोपोऽनः [६.४.१३४] इत्यल्लोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमुभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते तद्यथा स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति¶ । एवमिहापि पदत्वादल्लोपो न भत्वान्नलोपो न भविष्यति । तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन ॥

संबुद्ध्यर्थेन चापि नार्थः । कथम् । संबुद्ध्यन्तानामसमासः । राजवृन्दारकेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते । अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेन ॥

वा नपुंसकानामित्येतद्वक्तव्यमेव ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ८ । २ । ९ ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८ । २ । ४२ ॥

अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः ॥ १ ॥

निष्ठामतुपोरादेशो ऽनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम् । भिन्नवन्तौ भिन्नवन्तः । वृक्षवन्तौ वृक्षवन्तः ॥ न वक्तव्यम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । भिन्नवान् छिन्नवान् । वृक्षवान् प्लक्षवान् ॥

---

* १. १. ६२. † १. १. ६३*. ‡ ७. १. ३९; २. ४. ७१. § १. ४. १८; २०.
¶ १. ३. १*.

नार्मते प्रतिषेधः ॥ २ ॥

नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृमतो नार्मत इति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । निष्ठामतुपोस्तावदुक्तं न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति* । नार्मते ऽप्युक्तं न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति† ॥

संज्ञायाम् ॥ ८ । २ । ११ ॥

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ ८ । २ । १२ ॥

किमयमेकयोग आहोस्विन्नानायोगौ । किं चातः । यद्येकयोगोऽहीवती कपीवती अत्र न प्राप्नोति । अथ नानायोगाविक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदेकयोगः । कथमहीवती कपीवती । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां वत्वमिति यदयमन्तोऽवत्या ईवत्याः [६. १. २२०; २२१] इत्याह ॥ अथवा पुनरस्तु नानायोगौ । ननु चोक्तमिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोतीति । यवादिषु‡ पाठः करिष्यते ॥

छन्दसीरः ॥ ८ । २ । १५ ॥

छन्दसीर इत्युच्यते तत्र ते विश्वकर्माणं ते सप्तर्षिमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते छन्दसि इर इति । कथं तर्हि । छन्दसि ईर इति ॥ एवमपि त्विषीमान् पत्नीमानित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । विहितविशेषणमीकारग्रहणम् । ईकारान्ताद्यो विहित इति ॥ एवमपि सूर्यं ते द्यावापृथिवीमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति । इह च न प्राप्नोति त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । त्रिहर्यधिपत्यग्निरे । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि । हरि । हरिवो मेदिनं त्वा । हरि । अधिपति । अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति । अग्नि । चरुरग्निवानिव । अग्नि । रे । आ रेवानेतु नो विश इति ॥ यदि तर्हि परिगणनं

* ८. १. १६*. † ८. ३. १५*. ‡ ८. २. ९.

क्रियते सरस्वतीवान्भारतीवान् अपूपवान्दधिवांश्चरुरित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि च्छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

अनो नुट् ॥ ८ । २ । १६ ॥

यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत ।

अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षण्वान्* । पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति† । रुश्च प्रतिषेध्यः । सुपथिन्तरः‡ । नश्छव्यप्रशान् [८. ३. ७.] इति रुः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ।

परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च ॥ २ ॥

यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वान् । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [८. २. ९] इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्चानिष्टे देशे प्राप्नोति । अक्षण्वान् ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्तः । ननु चोक्तमनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध इति ।

भत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

भसंज्ञा वक्तव्या ॥ यदि तर्हि भसंज्ञाल्लोपोऽनः [६. ४. १३४] इत्यल्लोपः प्राप्नोति ।

अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि ॥ ४ ॥

अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् ॥ इह तर्हि सुपथिन्तरः नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति§ लोपः प्राप्नोति ।

घग्रहणं च ॥ ५ ॥

घग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । नुग्वक्तव्यः । भसंज्ञा च वक्तव्या । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् । घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । यत्तावदुच्यते नुग्वक्तव्य इति नुक एष परिहारो भत्वात्सिद्धमिति । भसंज्ञा वक्तव्येति

---

* ७. १. ७६; ८. १. ७. † ८. ४. ३७. ‡ ८. २. १७. § ६. ४. १४४.

क्रियते न्यास एवायस्मयादीनि च्छन्दसि [१.४.२०] इति । यदप्युच्यतेऽनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न भत्वाद्विनामरुविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं परादौ वत्वप्रतिषेधो ऽवग्रहश्चेति । यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । किं कारणम् । नुटा व्यवहितत्वात् । असिद्धो नुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति । अवग्रहेऽपि न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

नाद्घस्य ॥ ८ । २ । १७ ॥

ईद्रथिनः ॥ १ ॥

रथिन ईद्वक्तव्यः । रथीतरः ॥

भूरिदाव्नस्तुट् ॥ २ ॥

भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्यः । भूरिदावत्तरो जनः ॥

कृपो रो लः ॥ ८ । २ । १८ ॥

कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपणः कृपाणः कृपीटम् ॥

वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् । अश्ववारः अश्ववालः । मूलदेवः मूरदेवः । वरुणस्य लघुस्यदः वरुणस्य रघुस्यदः । अलं भक्ताय अरं भक्ताय । सुबाहुः स्वङ्गुलिः सुबाहुः स्वङ्गुरिः ॥

संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिरकः कपिलकः । तिल्विरीकः तिल्विलीकः । रोमाणि लोमानि । पांसुलम् पांसुरम् । कर्म कल्म । शुक्लः शुक्रः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ ८ । २ । १९ ॥

किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम् । अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवतीति । आहोस्विदुपसर्गविशेषणम् । अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पल्ययते । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । प्लायते पलायते ॥ अस्तु तर्ह्युपसर्गविशेषणम् ।

उपसर्गस्येति चेदेकादेशे ऽप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

उपसर्गस्येति चेदेकादेशे ऽप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति* । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति* ॥

अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् । ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् किम् प्लायते पलायत इति । अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

अचि विभाषा ॥ ८ । २ । २१ ॥

णावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । निगार्यते निगाल्यते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः† । प्रत्ययलक्षणेन‡ । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति* ॥ अत उत्तरं पठति ।

---

* १. १. ५८*. † ६. ४. ५१. ‡ १. १. ६२.

गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति* ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ ८ । २ । २२ ॥

योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परियोगः पलियोगः ॥

सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि ॥ १ ॥

सङीति† प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टराम् दृषत्स्थानम् काष्ठशक्स्थाता क्रुञ्चा धुर्य इति ॥ २ ॥

गिरौ गिर इत्यत्राचि विभाषा [८. २. २१] इति लत्वं प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतद्धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति‡ ॥ पयो धावतीत्यत्र धि च [२५] इति सलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद्धि सकारे सिचो लोप इति§ ॥ द्विष्टरामित्यत्र¶ ह्रस्वादङ्गात् [२७] इति सलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलि [२६] इति सलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ काष्ठशक्स्थातेत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते च [२९] इति ककारलोपः प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत् ॥ क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुः [३०] झलीति कुत्वं प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाम् [३. २. ५९] इति ॥ धुर्य इत्यत्र हलि च [८. २. ७७] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति सङीति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न भकुर्छुराम् [७९] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

---

* १. १. ५८*. † ३. १. ५-३. ४. ७८. ‡ ७. २. ११४*. § ८. २. २५*.
¶ ५. ४. २८.

संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दध्यत्र मध्वत्रेति ॥

संयोगादिलोपे* च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः । काक्यर्थम् वास्यर्थम् ॥

न वा झलो लोपात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । झलो लोपात् । झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः ॥

बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोपोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

संयोगान्तलोपे सग्रहणम् ॥ ४ ॥

संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम् । संयोगान्तलोपः सस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्रेयान् भूयान् ज्यायान् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । परत्वाद्रुः† प्राप्नोति । असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ।

रुविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ ५ ॥

अनवकाशो रुर्लोपं बाधेत ॥ सावकाशो रुः । कोऽवकाशः । पयः शिरः । ननु चात्रापि जश्त्वं‡ प्राप्नोति । स यथैव रुर्जश्त्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते§ । एवं वक्ष्यामि । संयोगान्तस्य लोपोऽरात् । संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात् । ततः सस्य । सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च ॥ अथवा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकृक्ष्यते । संयोगान्तस्य लोपः । ततः सस्य । सस्य च संयोगान्तस्य लोपो

* ८. २. २९. † ८. २. ६६. ‡ ८. २. ३९. § ८. २. २४.

भवति । ततो रात् । रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवति ॥ अथवा रात्सस्येत्यत्र संयोगान्तस्य लोप इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥

धि सकारे सिचो लोपः

धि सकारे सिचो लोपो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

इह मा भूत् । चकाद्धि पलितं शिरः ॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यत

आशाध्वं तु कथं ते स्यात्

आशाध्वमित्यत्र न प्राप्नोति ॥

जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥

जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति* ॥

सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्

सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात् । इहापि आयन्ध्वम् अरन्ध्वमिति जश्त्वेनैव सिद्धम्† ।

श्रुतिश्चापि न भिद्यते ।

श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति ॥

लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणम्

तत्रायमप्यर्थ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् [८. ३. ७८] इत्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इहापि अच्योढ्वम् अप्लोढ्वमिति षत्वे सिचो धस्य ष्टुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम्‡ ॥

सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

सेटि दोषो भवति§ । इदमेव रूपं स्यात् अलविढ्वम् इदं न स्यात् अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते

---

* ८. ४. ५३. † ८. ४. ६५. ‡ ८. ३. ५९; ८. ४. ४१; ५३.
§ ८. ३. ७९.

घसिभस्योर्न सिध्येत्तु

घसिभस्योर्न सिध्यति । सग्धिश्च* मे सपीतिश्च मे बब्धां† ते हरी धाना इत्यत्र न प्राप्नोति ॥

तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।

तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं चकाद्धि पलितं शिर इति । एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धां ते हरी धाना इति । इह तावत्सग्धिरिति नैतद्धसे रूपम् । किं तर्हि । सघेरेतद्रूपम् । बब्धां ते हरी धाना इति नैतद्भसे रूपम् । किं तर्हि । बन्धेरेतद्रूपम् ॥

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

अथवा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति यथेष्कर्तारमध्वरे । तद्यथा । तुभ्येदमग्ने । तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते । आम्बानां चरुः । नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते । आव्याधिनीरुगणाः । आव्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते । इष्कर्तारमध्वरस्य । निष्कर्तारमिति प्राप्ते । शिवा उद्रस्य भेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते ॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्य [८. २. २४] इति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते । कथम् । रात्सस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोऽस्त्यन्यदतः सिचः । ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । चकाधीत्येव भवितव्यम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वं तु कथं ते स्याज्जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥
सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ८ । २ । ३२ ॥

इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं‡ प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेत-

* २. ४. ३९; ६. ४. १००; ८. २. २६. † ६. ४. १००; ८. २. २६. ‡ ८. २. ३१.

दपवादो वचनप्रामाण्यादिति* ॥ अथवैवं वक्ष्यामि । हो ढो ऽदादेः । हो ढो भवत्यदादेः । ततो धातोर्घ इति । दादेरित्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ॥

दादेरित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । अधोक् । क्व तर्हि स्यात् । मा स्म धोक् । नैष दोषः । धातोरिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी । दादेर्धातोरिति । का तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी । धातोर्यो दादिरवयव इति ॥ सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेयोत्तरार्था । किं प्रयोजनम् । एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः [८.२.३७] इतीहापि यथा स्यात् । गर्दभयतेरप्रत्ययो गर्धबिति ॥ यद्यवयवयोगा षष्ठी दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति ॥

हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य ॥ १ ॥

हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन संभरति । मरुदस्य ग्रभीता । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

दधस्तथोश्च ॥ ८ । २ । ३८ ॥

किमर्थश्चकारः । स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते† । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव । न सिध्यति । किं कारणम् । अबशादित्वात् । ननु च जश्त्वे कृते बशादिः‡ । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न बशादिः । एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोरिति§ । एत्त्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते । अभ्यासजश्त्वचर्त्वे सिद्धमित्येव । एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति । लोपे¶ कृते झषन्तः । स्थानिवद्भावान्न झषन्तः ॥ अत उत्तरं पठति ।

दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति** ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः ॥ २ ॥

यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यान्मेऽत्र भवत्यलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दधाति दधासि ॥

* ८. २. १*. † ८. २. ३७. ‡ ८. ४. ५४. § ८. २. ६*. ¶ ६. ४. ११२. ** १. १. ५८*.

तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । झलि झषन्तस्येत्युच्यते तथोश्चायं झलि झषन्तो भवति नान्यत्र ॥

अथाप्येतन्नास्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येवमपि नैवार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते झलि झषन्तस्येति । क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिन्नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यमलोपे नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ८ । २ । ४० ॥

अध इति किमर्थम् । धत्तः धत्थः ॥ अध इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति धत्तः धत्थ इति । जश्त्वे* योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति दधस्तथोश्च [८.२.३८] इति । ततो वक्ष्यामि झलां जशः । झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः । ततोऽन्ते । अन्ते च झलां जशो भवन्तीति । तत्र जश्त्वे कृतेऽझषन्तत्वान्न भविष्यति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ८. २. ३९.

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८ । २ । ४२ ॥

रदाभ्यामिति किमर्थम् । चरितम् मुदितम् । ननु च रदाभ्यामित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा । न रेफदकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते । किं तर्हि । तकारो विशेष्यते । रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया इति ॥

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ।

निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् भिन्नवद्भिः ॥

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ २ ॥

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्येति* परस्य प्राप्नोति ॥

वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं कार्तिक्षैतिफौल्लयः ॥ ४ ॥

कार्तिरिति वृद्धौ कृतायां† रदाभ्यामिति नत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां† क्षियो दीर्घात् [८.२.४६] इति नत्वं प्राप्नोति । फौल्लिरिति वृद्धौ†कृतायामुदुपधत्वसंनियोगेन लत्वमुच्यमानं‡ न प्राप्नोति ॥ अथोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादिति कथमिदं विज्ञायते । वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तम् वृद्धिनिमित्तादिति । आहोस्विद्वृद्धिर्निमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तम् वृद्धिनिमित्तादिति क्षैतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीतः । अथ विज्ञायते वृद्धिर्निमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति कार्तिः संगृहीतः क्षैतिरसंगृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसंगृहीतः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तम् वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्तं क्षैतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीत इति । कार्तिश्च संगृहीतः । कथम् । वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते । अथवा पुनरस्तु

---

* १.१.६७. † ४.१.९५; ७.२.११७. ‡ ८.२.५५.

वृद्धिर्निमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्तं कार्तिः संगृहीतः क्षैतिरसंगृहीत इति । क्षैतिश्च संगृहीतः । कथम् । यत्तद्वृद्धिशास्त्रं* तस्मिन्वृद्धिशब्दो वर्तते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा वृद्धिः । अन्तरङ्गं नत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एवं च कृत्वा लत्वमपि सिद्धं भवति कौल्लिरिति ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ८ । २ । ४४ ॥

ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् ॥ १ ॥

ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् । कीर्णिः गीर्णिः । लूनिः धूनिः ॥

दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ २ ॥

दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदूनः विगूनः ॥

पूञो विनाशे ॥ ३ ॥

पूञो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना यवाः । विनाश इति किमर्थम् । पूतं धान्यम् ॥

सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ ४ ॥

सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थम् । सिता पाशेन शूकरी ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घादिति किमर्थम् । अक्षितमसि† मा मे क्षेष्ठाः ॥ दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति । निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं दीर्घस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात्क्षेरित्येव ब्रूयात् ॥ नात्र निर्देशः प्रमाणं

---

* ७. २. ११७; ११४. † ६. ४. ६०.

शक्यं कर्तुम् । यथैवात्राप्राप्ता विभक्तिरेवमियङादेशोऽपि । नात्राप्राप्ता विभक्तिः । सिद्धात्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति* । कथं प्रातिपदिकसंज्ञा । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति† । ननु चाधातुरिति† प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणः । यद्यनुकरण इयङादेशो‡ न प्राप्नोति । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्येवमियङादेशो भविष्यति । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते ॥ अथाप्येतन्नास्त्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्त इत्येवमपि न दोषः । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या । तद्यथा । नेर्विशः [१.३.१७] परिव्यवेभ्यः क्रियः [१८] विपराभ्यां जेः [१९] इति ॥ अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्येवमपि न दोषः । धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्यक्तमनृतं कथयतीति ॥

अञ्जिविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

नैतदञ्चे रूपम् । अञ्जेरेतद्रूपम् ॥ अञ्चत्यर्थो वै गम्यते । कः पुनरञ्चत्यर्थः । अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते । अञ्चितं गच्छति । प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते । न वै लोके ऽञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते । किं तर्हि । समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति । एवं तर्ह्यञ्चतेरङ्कोऽङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते ऽन्याभ्यो गोभ्यः प्रकाश्यन्ते ॥

अञ्चत्यर्थ इति चेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अञ्चत्यर्थ इति चेदञ्जिरप्यञ्चत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते । अनेकार्था अपि धातवो भवन्ति । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राप्यञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनमञ्जनं च प्रकाशनम् । अङ्क्ते ऽक्षिणी इत्युच्यते यत्तत्सितं चासितं चैतत्प्रकाशयति । तथाञ्जेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च

---

* ४. १. १; २. † १. २. ४५. ‡ ६. ४. ७७.

प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जनमिति ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ८ । २ । ५० ॥

अवाताभिधाने ॥ १ ॥

अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ॥ ८ । २ । ५५ ॥

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति परिकृशमिति ।

कृशेः क एष विहित इगुपधात्

नैतन्निष्ठान्तम् । किं तर्हि । कृश एष इगुपधात्को विहितः* ॥

स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ।

नैवं शक्यम् । इह हि परिकृश इति स्वरे दोषः स्यात् । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् [६. २. १४३; १४४] इत्येष स्वरः प्रसज्येत ॥

पदस्य लोपो विहित इति मतम्

एवं तर्हि पदस्य लोपो द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्श्येन परिकृशः ॥

जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥

फलेर्लत्व उत्पूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

फलेर्लत्व उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्फुल्लोऽनृतं कथयति ॥

अत्यल्पमिदमुच्यत उत्पूर्वादिति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् । उत्फुल्लः संफुल्लः ॥

कृशेः क एष विहित इगुपधा-
त्स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ।
पदस्य लोपो विहित इति मतं
जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥

---

* ३. १. १३५.

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८ । २ । ५६ ॥

किमयं विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। किं चातः । यदि तावद्विधिर्नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः [४२] इति । तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । अथ प्रतिषेधो ह्रीग्रहणमनर्थकं न ह्येतस्माद्विधिरस्ति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्विधिः । ननु चोक्तं नकारग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम् रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । अथवा क्रियते न्यास एव । द्विनकारको निर्देशः । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यां न्न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् [५७] इति ॥ अथवा पुनरस्तु प्रतिषेधः । ननु चोक्तं ह्रीग्रहणमनर्थकं न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति । नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येतस्माद्विधिरिति यदयं ह्रीग्रहणं करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८ । २ । ५८ ॥

बहव इमे विदयः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यं नत्वं कस्य विभाषा* कस्य प्रतिषेधः कस्येडिति ॥ अत उत्तरं पठति ।

यस्य विदेः श्नशकौ तपरत्वे तनवचने तदु वाप्रतिषेधौ ।

श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिषेधः ॥

श्यन्विकरणान्नविधिश्छिदितुल्यः

श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिश्छिदिना तुल्यः ॥

लुग्विकरणो वलि पर्यवपन्नः ॥

लुग्विकरणो विदिर्वलादौ† पर्यवपन्नः ॥

एष एवार्थः ।

ययोर्विद्योः श्नशावुक्तौ तयोर्नत्वस्य वानञौ ।
ययोस्तु श्यँल्लुकौ ताभ्यां छिदिवच्चेट् इष्यते ॥

अपर आह ।

* ८. २. ५६. † ७. २. ३५.

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ८ । २ । ५९ ॥

भित्तं शकलमित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति भित्तं भिन्नमिति । नैष दोषः । सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । भिन्नम् किम् भित्तमिति ॥

तत्वमभिधायकं नेच्छकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात् ।
शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्वं निगमयामः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८ । २ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थं न क्विनः कुरित्येवोच्येत । क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत । ननु च लोपे* कृते न भविष्यति । अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं कुत्वम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति यदयं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति । इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि पदान्ते कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्राक् । मा नो अद्राक्† ॥

क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।
क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥

अहन् ॥ ८ । २ । ६८ ॥

रुविधावह्नो रूपरात्रिरथंतरेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रुविधावह्नो रूपरात्रिरथंतरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहोरूपम् अहोरात्रः अहो रथंतरं साम ॥

---

* ६. १. ६७. † ३. २. ५९; ६०.

रोऽसुपि ॥ ८ । २ । ६९ ॥

असुपि रादेश उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥ १ ॥

असुपि रादेश उपसर्जनसमासे ऽलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति ॥

सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । सुपि प्रतिषेधात् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति* ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्त इति ।

लुकि चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति† ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ८ । २ । ७० ॥

छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् । प्रचेता‡ राजन् ॥

अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः अहःपतिः । अहर्पुत्रः अहःपुत्रः । गीर्पतिः गीःपतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ८ । २ । ७२ ॥

इह कस्मान्न भवति । पपिवान् तस्थिवानिति । ससस्येति§ वर्तते । एवमप्यत्र प्राप्नोति । लोपे¶ कृते न भविष्यति । अनवकाशं दत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं दत्वम् । कोऽवकाशः । पपिवद्भ्याम् पपिवद्भिरिति । अत्रापि रुः प्राप्नोति§ । तद्यथैव रुं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते रौ दत्वमारभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्हि

* ६. १. ६८; १. १. ६२. † १. १. ६३*; ७. १. २३. ‡ ८. ३. १४; ६. ३. १११. § ८. २. ६६. ¶ ८. २. २३.

सस्येति वर्तते अनडुद्भ्याम् अनडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति । वचनादनडुहि भविष्यति ॥ यद्येवम्

अनडुहो दत्वे नकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनडुहो दत्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् ॥

सिद्धं तु प्रतिपदविधानान्नुमः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नुमः* प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति ॥ यदि तर्हि यद्यदनडुहः प्राप्तं तत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुत्वमपि न प्राप्नोति । अनड्वांस्तत्रेति† । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । दत्वं च प्रति नुमः प्रतिपदविधिरनर्थको रोः पुनर्निमित्तमेव ॥

उपधायां च ॥ ८ । २ । ७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न हलीत्येव‡ सिद्धम् । न सिध्यति । धातोरिति§ तत्र वर्तते तत्र रेफवकाराभ्यां¶ धातुर्विशेष्यते । रेफवकारान्तस्य धातोरिति । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन्योगे¶ रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । इह मा भूत् । अग्निर्वायुरिति ॥ एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धातुग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि कुर्कुरः मुर्मुर इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । किं तर्हि । इग्विशेष्यते । रेफवकारान्तस्येको धातोरिति ॥ एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्र प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यो धातौ च विशेष्यमाण उपधायां चेति वक्तव्यम् ॥

उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । रिर्यतुः रिर्युः । संविव्यतुः संविव्युः । जिव्रिः । चतुर्यिता चतुर्यितुम् ॥

उणादिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किर्योः गिर्योरिति ॥

---

* ७. १. ८२. † ८. ३. ७. ‡ ८. २. ७७. § ८. २. ७४.
¶ ८. २. ७६

अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । हलीत्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः । यणादेशे कृते प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति* । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश इति† ॥ जिन्निप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ चतुर्थिता चतुर्थितुमिति सुपि नेति‡ वर्तते । यद्येवं गीर्भ्याम् गीर्भिरित्यप्रसिद्धिः§ । न सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्याम् गीर्भिरित्यदोषः ॥ उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति परिहृतमेतदुणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽनोस्रेः ॥ १ ॥

अदसोऽनोस्रेरिति वक्तव्यम् । किमिदमनोस्रेरिति । अनोकारस्यासकारस्यारेफकस्येति । अनोकारस्य । अदोऽत्र । असकारस्य । अदस्यति । अरेफकस्य । अदः¶ ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः । अदस् ओ इति । ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः** । ततः सकारः । ततो रेफ इति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते अदसोऽसकारस्येति । कथं तर्हि । अकारोऽस्य सकारस्य†† सोऽयमसिः असेरिति ॥ यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति अदद्र्यङ्ङिति प्राप्नोति‡‡ । अदमुयङ्ङिति भवितव्यमनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति ॥

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्§§ ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः ॥ २ ॥

तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति¶¶ । अमुया अमुयोरिति ॥

सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । सकारप्रतिषेधात् । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ॥

* १. १. ५८. † १. १. ५८*. ‡ ८. २. ६९. § ८. २. ७६.
¶ ८. २. ६६; ८. ३. १५. ** ६. १. १०९. †† ७. २. १०२.
‡‡ ६. ३. ९२. §§ ८. २. १८; ७. ४. ५०. ¶¶ ८. १. १६.

अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् ।

दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥ ४ ॥

दाद्ग्रहणं क्रियतेऽन्त्यप्रतिषेधार्थम् । अलोऽन्त्यस्य मा भूदिति । अमुया अमुयोरिति ॥

एत ईद्बहुवचने ॥ ८ । २ । ८१ ॥

ईत्त्वं बहुवचनान्तस्य ॥ १ ॥

ईत्त्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । बहुवचन इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । अमीभिः अमीषु । इह न स्यात् । अमी अत्र । अमी आसते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य* बहुवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनम् बहुवचन इति ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८ । २ । ८२ ॥

वाक्याधिकारः किमर्थः ।

वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः । पदाधिकारो† निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्तन्ते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेत् । इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि तानि न सिध्यन्ति । नश्छव्यप्रशान् [८.३.७] इति ॥ पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । किं तर्हि । पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः ॥

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ।

टिग्रहणमलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् ॥ २ ॥

टिग्रहणं क्रियते ऽलोऽन्त्यनियमे‡ व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात् । अग्निचीइत् सोमसुइत् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

* १. ४. १०२. † ८. १. १६. ‡ १. १. ५२; १. २. २८.

सर्वादेशप्रसङ्गस्तु ॥ ३ ॥

सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति । किं कारणम् । अच इति वचनादन्त्यस्य नान्त्यस्येति वचनादचो नोच्यते च प्लुतः स सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति* ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्र इति किमर्थम् । कुशल्यसि तुषजक ॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेऽशूद्र इति ।

[अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु ॥ १ ॥]

अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम् । तत्र शूद्र उदाहृतम् । स्त्रियाम् । गार्ग्यहं भोः आयुष्मती भव गार्गि । असूयके । स्थाल्यहं भोः आयुष्मानेधि स्थाली३न् । नैषा मम संज्ञा स्थालीति । किं तर्हि । दण्डिन्यायो मम विवक्षितः । स वक्तव्यः । स्थाल्यहं भोः आयुष्मानेधि स्थालिन् । न मम दण्डिन्यायो विवक्षितः । किं तर्हि । संज्ञा ममैषा । असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषल स्थालिन् ॥

भोराजन्यविशां वा ॥ २ ॥

भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि देवदत्त भो३ः । देवदत्त भोः । भोः । राजन्य । इन्द्रवर्माहं भोः आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न् । इन्द्रवर्मन् । राजन्य । विट् । इन्द्रपालितोऽहं भोः आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३ । इन्द्रपालित ॥

अपर आह । सर्वस्यैव नाम्नः प्रत्यभिवादे भोःशब्द आदेशो वक्तव्यः । देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधि देवदत्ता३ इति वा ॥

इह कस्मान्न भवति । देवदत्त कुशल्यसीति । इह किंचिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते । अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते । तत्र प्रधानस्थस्य टिसंज्ञकस्य प्लुत्या भवितव्यं न चात्र प्रधानस्थं टिसंज्ञम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । आधेयोऽग्नी३र्नाधेया३ इति† ।

---

* १. २. २८*. † ८. २. ९७.

नैतद्विचार्यत आधेयो नाधेयोऽग्निर्भवतीति ।।किं तर्हि । इहाग्निसाधना क्रिया विचार्यत आधेयोऽग्निर्नाधेय इति । यद्येवं द्वितीयोऽग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न भविष्यति । यद्येवमाधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोत्युक्तार्थानामप्रयोगो नाम भवतीति । नैष दोषः । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय । ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

दूराद्धूते च ॥ ८ । २ । ८४ ॥

दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकः । तदेव हि कंचित्प्रति दूरं कंचित्प्रत्यन्तिकं भवति । एवं हि कश्चित्कंचिदाह । एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति । स आह । उत्थाय गृहाण दूरं न शक्ष्यामीति । अपर आह । दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । स आह । न दूरमिदमन्तिकमिति । एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमिति ॥ एवं तर्हि ह्वयतिनायं निर्देशः क्रियते । ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम् । किं पुनस्तत् । यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेष उपादीयमाने संदेहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद्दूरमिहावगम्यते ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८ । २ । ८५ ॥

हैहेग्रहणं किमर्थम् ।

हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थम् ॥ १ ॥

हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ । अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम् ।

प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम् ॥ २ ॥

प्रयोगग्रहणं क्रियतेऽर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकयोरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ ॥ अथ पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम् ।

पुनर्हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् ॥ ३ ॥

पुनर्हैहेग्रहणं क्रियतेऽनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त । हे३ देवदत्तेति ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८ । २ । ८६ ॥

गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥ १ ॥

गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति । दे३वदत्त । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते दूराद्धूते च [८.२.८४] इति ॥

न वानन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति । अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति । ननु चैतद्गुर्वपेक्षं स्यात् । अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि गुरोरिति । नेत्याह । द्व्यपेक्षमेतत् । अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं विभाषार्थम् ॥ ३ ॥

प्राग्वचनं क्रियते विभाषार्थम् । विभाषा यथा स्यात् ॥

प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् ॥ ४ ॥

प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । एकैकस्येति वचनात् । एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । युगपत्प्लुतो मा भूदिति ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति वचनान्नास्ति यौगपद्ये संभवः । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । इहापि तर्हि समावेशो न प्राप्नोति । देवदत्ता३* । सिद्धासिद्धावेतौ । यौ हि सिद्धावेवासिद्धावेव वा तयोर्नियमः । यस्तर्हि स्वरितप्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु [८.२.१०३] इति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति† । यस्तर्ह्यनुदात्तप्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः [१००] इति ॥ तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

---

* ६.१.१९८. † १.२.३२.

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८ । २ । ८८ ॥

ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । ये देवासो दिव्येकादश स्थेति ॥

सिद्धं तु ये यजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । येयजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः* ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८ । २ । ८९ ॥

प्रणव इत्युच्यते कः प्रणवो नाम । पादस्य वार्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोंकारं त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं प्रणव इत्याचक्षते ॥

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ।

टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् ॥ १ ॥

यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा ओंकारस्तदानेकाल्शित्सर्वस्य [१.१. ५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ८ । २ । ९० ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् । याज्या नामर्चो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । इष्यते चान्त्यस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ८ । २ । ९२ ॥

अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अग्नीदग्नीन्विहर ॥

---

* ८. २. ९१.

सिद्धं त्वौश्रावये परस्य चेति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । औश्रावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३ श्रा३वय ॥

अपर आह । औश्रावयाश्रावययोरिति वक्तव्यम् । ओ३ श्रा३वय । आ३ श्रा३वय ॥

बहुलमन्यत्रेति वक्तव्यम् । उद्धरा३ उद्धर । आहरा३ आहर ॥

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते* । अभीप्रेषणे परस्य च विभाषा । ततः पृष्टप्रतिवचने हेः । विभाषेत्येव ॥

अपर आह । सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ८ । २ । ९५ ॥

भर्त्सने पर्यायेण ॥ १ ॥

भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरा३ चौर । चौर चौरा३ । कुशीला३ कुशील । कुशील कुशीला३† ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ ८ । २ । १०३ ॥

असूयादिषु वावचनम् ॥ १ ॥

असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके† ॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ ८ । २ । १०६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम् ॥ १ ॥

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुत उच्यते ॥ किमुच्यत उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति यदा नित्याः शब्दा नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायो-

---

* ८. २. ९३. † ८. १. ८.

पजनविकारिभिः। नैष दोषः। उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायत उभयोर्विवृद्धिरुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। कथं तर्हि। उभयोर्विवृद्धिरस्मिन्सोऽयमुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति। तद्यथा। अभिवर्धमानो गर्भः सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।

तत्रायथेष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति॥

सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति। यदि समः प्रविभागो मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः। अथ ह्यर्धमात्रावर्णस्याध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति। अथ ह्यध्यर्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। तत्र सौर्यभगवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडवः पठति। इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ ८। २। १०७ ॥

एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति॥

विषयपरिगणनं च ॥ २ ॥

विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्*। प्रश्नान्ते। अगमा३ः पूर्वा३न्ग्रामा३नग्निभूता३इ। पटा३उ। प्रश्नान्त। अभिपूजित। सिद्धोऽसि माणवकाग्निभूता३इ। पटा३उ। अभिपूजित। विचार्यमाण। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। विचार्यमाण। प्रत्यभिवाद। आयुष्मानेध्य-

८.२.१००; ९७; ८३; ९०.

ग्निभूता३इ । प्रत्यभिवाद । याज्यान्त । उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ ॥

आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ ८ । २ । १०८ ॥

अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते । इदुतोरित्याह । तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति* । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति ॥

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचि [६.१.७७] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ ॥ सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति† । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् । दीर्घत्वं शाकलं च‡मा भूदिति । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति§ ॥ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं तद्वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३यिन्द्र । भो३यिडेति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदमप्यवश्यं वक्तव्यं स्वरार्थम् । तेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । अनेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् । ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं भो३यिन्द्र भो३यिडेति । छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्तर्हि न च्छान्दसम् । भो३यिन्द्रं साम गायति । एषोऽपि च्छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति ॥

---

* ८.२.१०७. † ६.१.१२५. ‡ ६.१.१२७; १२७. § ६.१.७७*.

किं नु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥

इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ ८ । ३ । १ ॥

मतुवसो रादेशो वन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

मतुवसो रादेशो वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः* ॥

विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥ २ ॥

छन्दसि भाषायां च भवत् भगवत् अघवदित्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्य ओच्चावस्य वक्तव्यः । भोः भवन् । भगोः भगवन् । अघोः अघवन्निति ॥ संबुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । भो ब्राह्मणा इति । तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेतीह न प्राप्नोति । भो ब्राह्मणि ॥ नैष दोषः । अव्ययमेष भोःशब्दो नैषा भवतः प्रवृत्तिः । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा† ॥

समः सुटि ॥ ८ । ३ । ५ ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ८ । ३ । ६ ॥

कानाम्रेडिते ॥ ८ । ३ । १२ ॥

संपुंकानां सत्वम् ॥ १ ॥

संपुंकानां सत्वं वक्तव्यम् । सँस्स्कर्ता पुँस्कामा काँस्कानिति ॥

रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

रुविधौ हि सत्यनिष्टं प्रसज्येत । इह तावत्सँस्स्कर्तेति‡ वा शरि [८. ३. ३६] इति प्रसज्येत । पुँस्कामेतीदुदुपधस्येति षत्वं प्रसज्येत§ । काँस्कानिति कुप्वोः ᳲकः प्रसज्येत¶ ॥

---

* ३. २. ७५. † १. ४. ५७; ग°; १. १. ३७. ‡ ८. ३. ३५.
§ ८. ३. ४१. ¶ ८. ३. ३७.

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः* । समः सुटि सकारो भवति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥ यदि तदनुवर्तते नश्छव्यप्रशान् [८. ३. ७] इत्यत्रापि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । समः सुटि । पुमः खय्यम्परे सो भवति । नश्छव्यप्रशान्रुर्भवति पुमः खय्यम्परे सकारः । उभयथर्क्षु [८] दीर्घादटि समानपादे [९] नॄन्पे [१०] स्वतवान्पायौ [११] रुर्भवति पुमः खय्यम्परे सकारः । कानाम्रेडिते सकारः । पुमः खय्यम्पर इति निवृत्तम् ॥

समो वा लोपमेक इच्छन्ति । संस्कर्ता सँस्कर्ता ॥

ढो ढे लोपः ॥ ८ । ३ । १३ ॥

ढलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

ढलोपेऽपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वलिड्ढौकते । गुडलिड्ढौकते† ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति‡ ॥

जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवादप्रसङ्गः ॥ २ ॥

जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढकारस्याभावादसिद्धत्वादपवादोऽयं विज्ञायते§ । कस्य । जश्त्वस्य ॥

तस्मात्सिद्धवचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यम् । कस्य । ष्टुत्वस्य§ ॥

सङ्ग्रहणं वा ॥ ४ ॥

सङ्ग्रहणं¶ वा कर्तव्यम् । सङि ढ इति वक्तव्यम् ॥

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति । क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिच्च नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । ष्टुत्वे संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं जश्त्वे नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

---

* ८. ४. ६५. † ८. २. ३१. ‡ ८. २. ३९. § ८. ४. ४१.
¶ १. १. ५-१. ४. ७८.

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८ । ३ । १५ ॥

विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ १ ॥

विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नार्कुटः नार्पत्य इति* ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो रेफः । अन्तरङ्गो विसर्जनीयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नैष युक्तः परिहारः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ । सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । किं कारणम् । असिद्धत्वात्† । न चानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति । तन्निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । किं कारणम् । असिद्धत्वात् ॥ कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धम् [८. २. १] इत्यसिद्धा परिभाषा ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विसर्जनीय उपस्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एवमेषा सिद्धा परिभाषा भवति ॥ कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति चासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् । अतः किम् । अतोऽयुक्तः परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इत्येव सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि । क्व मा भूत् । गीर्षु धूर्षु ॥

* ४. ३. ५३; ४. १. ८५;–७. २. ११७; १. १. ५१. † ८. २. १.

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ ८ । ३ । १७॥

अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात् ॥ १ ॥

अश्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत्र रुरस्त्यन्यदतोऽशः* ॥ ननु चायमस्ति । छन्दःसु पयःस्विति । किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति* । अस्त्यत्र विशेषः । विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति । छन्दःसु पयःस्विति† । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्विधिः स्याच्छक्यमश्ग्रहणमवक्तुम् । बाढं शक्यम् । अल्विधिस्तर्हि भविष्यति । कथम् । इदमस्ति रो रि [८.३.१४] इति । ततो वक्ष्यामि खरवसानयोर्विसर्जनीयो रः । ततो रोः सुपि विसर्जनीयो र इत्येव ॥ उत्तरार्थं तर्ह्यश्ग्रहणं कर्तव्यं हलि सर्वेषाम् [८. ३. २२] हल्यशीति यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षवयतेरप्रत्ययो वृक्षव्करोति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ ८ । ३ । २० ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लोपः शाकल्यस्य [८. ३. १९] इत्येव सिद्धम् ।

ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

ओकाराल्लोपवचनं क्रियते नित्यार्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥

उञि च पदे ॥ ८ । ३ । २१ ॥

पद इति किमर्थम् । तन्त्रे उतम् तन्त्रयुतम् तन्त्र उतम् ॥ पद इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति तन्त्रे उतम् तन्त्रयुतम् तन्त्र उतमिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति‡ ॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् [८.३.३२] इत्यपदे मा भूत् । दण्डिना शकटिना ॥

* ८.३.१९. † ८.३.१६. ‡ ६.१.१५.

हे मपरे वा ॥ ८ । ३ । २६ ॥

यवलपरे यवला वा ॥ १ ॥

यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । कियँ्ह्यः किं ह्यः । किंव्ँह्लयति किं ह्वलयति । किल्ँह्लादयति किं ह्लादयति ॥

ङः सि धुट् ॥ ८ । ३ । २९ ॥

नश्च ॥ ८ । ३ । ३० ॥

शि तुक् ॥ ८ । ३ । ३१ ॥

ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ ८ । ३ । २८ ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ८ । ३ । ३२ ॥

इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव परादयः । कश्चात्र विशेषः ।

धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ष्टुत्वस्य तावत् । श्वलिट्त्साये । मधुलिट्त्साये । ष्टुना ष्टुः [८. ४. ४१] इति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनाम् [४२] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ णत्वस्य । कुर्वन्नास्ते । कृषन्नास्ते । रषाभ्यां नो णः समानपदे [८. ४. १] इति णत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः* सिद्धो भवति ॥ सन्तु तर्हि परादयः ।

परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि परादयश्छत्वं विधेयं षत्वं च प्रतिषेध्यम् ॥ छत्वं विधेयम् । कुर्वञ्छेते ।

* ८. ४. ३७.

कृषञ्छेते । यद्धि तच्छश्छोऽटि [८. ४. ६३] इति झयः पदान्तादित्येवं तत् । किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत् । इह मा भूत् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति ॥ षत्वं च प्रतिषेध्यम् । प्रत्यङ्क्सिञ्च । उदङ्क्सिञ्च । आदेशप्रत्ययोः [८. ३. ५९] इति षत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुनः सति सात्पदाद्योः [१११] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः ॥ अयं तु खलु शि तुक्छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यस्तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेत इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते* । इदमस्ति क्षुभ्नादिषु न णकारो भवति† । ततः स्तोः श्चुना । स्तोः श्चुना संनिपाते न णकारो भवति । ततः श्चुः । श्चुश्च भवति स्तोः श्चुना संनिपाते ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ८ । ३ । ३२ ॥

ङमुटि पदादिग्रहणम् ॥ १ ॥

ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । दण्डिना शकटिनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पदादिति‡ वर्तते । एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेति प्राप्नोति§ । नैष दोषः । उक्तमेतदुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति¶ ॥ एवमपि पदादिति वक्तव्यम् । यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्कुत्सनादित्येवं तत्** ॥ एवं तर्हि ङम एवायं ङमुड्क्रियते । कथम् । पदस्येति†† वर्तते ङम इति च नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी । पदान्तस्य ङमो ङमुड्भवति ह्रस्वादुत्तरस्याचीति । यदि ङम एव ङमुट्क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते रषाभ्यां नो णः समानपदे [८. ४. १] इति णत्वं प्राप्नोति । पदान्तस्य नेति‡‡ प्रतिषेधो भविष्यति । पदान्तस्येत्युच्यते नैष पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । उक्तमेतन्न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति§§ ॥ एवं तर्हि पद इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उञि च पदे [८. ३. २१] इति ॥

---

* ८. ४. ४०. † ८. ४. ३९. ‡ ८. १. १७. § २. ४. ७१; १. १. ६२; १. ४. १४. ¶ १. १. ६३*. ** ८. १. ६९. †† ८. १. १६. ‡‡ ८. ४. ३७. §§ ८. १. १६*.

मय उञो वो वा || ८ | ३ | ३३ ||

किमर्थं मय उत्तरस्योञो वो वेत्युच्यते नेको यणचि [६. १. ७७] इत्येव सिद्धम् | न सिध्यति | प्रगृह्यः प्रकृत्येति* प्रकृतिभावः प्राप्नोति || यदि पुनस्तत्रैवोच्येतेको यणचि मय उञो वेति | नैवं शक्यम् | इह हि दोषः स्यात् | किम्वावपनं महत् | मोऽनुस्वारः [८. ३. २३] हलीत्यनुस्वारः प्रसज्येत | वत्वे पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ||

विसर्जनीयस्य सः || ८ | ३ | ३४ ||

इह कस्मान्न भवति | वृक्षः प्लक्ष इति | संहितायामिति† वर्तते | एवमप्यत्र प्राप्नोति | किं कारणम् | परः संनिकर्षः संहिता [१.४.१०९] इत्युच्यते स यथैव परेण परः संनिकर्ष एवं पूर्वेणापि | एवं तर्ह्यनवकाशावसानसंज्ञा‡ संहितासंज्ञां बाधिष्यते | अथवा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते | साधीयो यः परः संनिकर्ष इति | कश्च साधीयः | यः पूर्वपरयोः || यद्येवानवकाशावसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते ऽथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायत उभयथा दोषो भवति | इष्यन्त इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति | अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४. ५७] इति || एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति यदयं खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इत्याह | इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात् | तच्च लघु भवति विसर्जनीयस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति || अवश्यं शर्परे विसर्जनीयः [८.३.३५] इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् | अथेदानीमेतदपि रसांनिध्यार्थं पुरस्तादपक्रक्ष्यते खरवसानयोः स इत्यत्रैवैवमपि कुप्वोः ≍क ≍पौ च [८.३.३७] इत्येवमादिनानुक्रमणेन व्यवच्छिन्नं भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि [८.३.१७] इत्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात् || एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति | सो ऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति || एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम् | एतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति

* १.१.११; ६.१.१२५. † ८.२.१०८. ‡ १.४.११०.

तत्र कुत एतदिह भविष्यति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेतीह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह । अथवा हलीति वर्तते । क्व प्रकृतम् । हलि सर्वेषाम् [८.३.२२] इति । यदि तदनुवर्तते मय उञो वो वा [८.३.३३] हलि चेति हल्यपि वत्वं प्राप्नोति । शमु नः । शमु योरस्तु । एवं तर्हि विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरीत्यनुवर्तिष्यते* । अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते ॥

वा शरि ॥ ८ । ३ । ३६ ॥

वाशर्प्रकरणे खर्परे लोपः ॥ १ ॥

वाशर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्यः । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः ॥

कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ८ । ३ । ३७ ॥

सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ १ ॥

सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः ॥

विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

विसर्जनीयादेशे हि सति शर्परयोरेव† कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौमम् ॥ वचनान्न भविष्यतः । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । पुरुषः त्सरुकः ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यदेतद्विसर्जनीयस्य सः [८. ३. ३४] इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयो ऽसिद्धः ॥ नासिद्धः । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । अपरो यथा रज्ज्वायसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरो ऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षो ऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सदन्यत्संपद्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवं च

* ८. ३. १५. † ८. ३. ३५.

कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वोः ⁁क⁀पौ स्याताम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौममिति ॥

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते* । शर्परे विसर्जनीयः [३५] । वा शरि [३६] । ततः कुप्वोः । कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति । किमर्थमिदम् । कुप्वोः ⁁क⁀पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततः ⁁क⁀पौ भवतः कुप्वोरित्येव । शर्परयोरिति निवृत्तम् ॥ अथवा शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्कुप्वोः ⁁क⁀पौ चेत्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ॥ ८ । ३ । ३८ ॥

सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ १ ॥

सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् पुनःकल्पम् ॥

रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ २ ॥

रोः काम्य इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति । क्व मा भूत् । गीःकाम्यति पूःकाम्यति ॥

उपध्मानीयस्य च सत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे† चाभ्युद्गः समुद्ग इत्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥ यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यत उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उद्जेः । इदमस्ति स्तोः श्चुना श्चुः [८.४.४०] । ततो वक्ष्यामि । भ उद्जेः । उद्जेश्च श्चुना संनिपाते भो भवतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः [७. ३. ६१] इति । इहापि प्राप्नोति । अभ्युद्गः समुद्गः । अकुत्वविषये निपातनम् । अथवा नैतदुब्जे रूपम् । किं तर्हि । गमेर्ड्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः । संमुद्गतः समुद्गः ॥

इणः षः ॥ ८ । ३ । ३९ ॥

किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा तत इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यत आहोस्विदिण

---

* ८.३.३७. † ७.३.५२; ८.४.५३.

उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते । किं चातः । यद्यविशेषेण सत्वमुक्तेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते निष्कृतम् निष्पीतमित्यत्र* सत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति ॥ अथेण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते सत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं नमस्पुरसोर्गत्योः [८. ३. ४०] इत्यत्र सकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तमिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य [४१] इत्यत्र षकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं तिरसोऽन्यतरस्याम् [४२] इत्यत्र सकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे [४३] इसुसोः सामर्थ्ये [४४] नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य [४५] इति षकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तमतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [४६] इति सकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्तेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते । ननु चोक्तं निष्कृतम् निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः । किं तर्हि । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति यदयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य [८. ४. १४] इत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ॥ अथवा पुनरस्त्विण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते । ननु चोक्तं सत्वमप्यनुवर्तेत उताहो न किं चातः यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । सोऽपदादौ [३८] । इणः षः [३९] । नमस्पुरसोर्गत्योः [४०] सकारः इण उत्तरस्य षकारः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य [४१] षकारः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः । तिरसोऽन्यतरस्याम् [४२] सकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे [४३] इसुसोः सामर्थ्ये [४४] नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य [४५] इति षकारः तिरसोऽन्यतरस्यां सकारः। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [४६] । सकारोऽनुवर्तते षकारग्रहणं निवृत्तम् ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ८ । ३ । ४१ ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुम्मुहुसोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुँस्कामा मुहुःकाम इति ॥

वृद्धिभूतानां षत्वं वक्तव्यम् । दौष्कुल्यम् नैष्पुरुष्यम् ॥

प्लुतानां तादौ च ॥ २ ॥

प्लुतानां तादौ† च कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पी३ष्टर बर्ही३ष्टर । नी३ष्कुल दू३ष्पुरुष ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः ॥

इह कस्मान्न भवति । पितुः‡ करोति । मातुः करोति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययाविसर्जनीयो रात्सस्य [८. २. २४] इति । एवं तर्हि

भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य ॥ ४ ॥

यदयं कस्कादिषु§ भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्ता-त्षत्वं भवतीति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ८ । ३ । ४३ ॥

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पञ्चकृत्वः करोति ॥ अथ कृत्वो-ऽर्थग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । चतुष्कपालः चतुष्कण्टक इति । नैतदस्ति । अस्त्वेतेन विभाषा पूर्वेण¶ नित्यो विधिर्भविष्यति । नाप्राप्ते पूर्वेणेयं विभाषारभ्यते सा यथैवेह बाधिका भवति चतुः करोति चतुष्करोतीत्येवं चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् । नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते

प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्* । लुप्यते प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्य [८. २. २४] इति । तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति पञ्चकृत्वः करोतीति । इदुदुपधस्येति† वर्तते ॥ नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् द्विष्करोति द्विः करोति* । इह न स्यात् चतुष्करोति चतुः करोतीति‡ । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते । द्विस्त्रिश्चतुर्णां कृत्वोऽर्थे वर्तमानानां यो विसर्जनीय इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदस्येति§ वर्तते तत्कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः । पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय इति ॥

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
षत्वं विभाषया भून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥

तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ८ । ३ । ४५ ॥

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् । परमसर्पिःकुण्डिका । अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवतीसुसोः सामर्थ्ये [४४] इति ।

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन्षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो न चात्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ॥ किं पुनः कारणं व्यपेक्षा सामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो यथान्यत्र ।

* ५. ४. १८. † ८. ३. ४१. ‡ ५. ४. १८; ८. २. २४. § ८. १. १६.

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ।

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात् । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोतीति ॥

तस्मादिह* व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत्प्राप्तिः ।

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोतीति ।

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वाक्ये विभाषेति ॥

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ।

अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्त इयं विभाषारभ्यते† ॥

सिद्धं च मे समासे

षत्वम् । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ।

प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ॥

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन्षत्वं कार्यं तदुक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ।
तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत्प्राप्तिः ।
वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ।
सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ८ । ३ । ५५

अथ मूर्धन्यग्रहणं किमर्थं नापदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत । तथापमपदः

* ८. ३. ४४. † ८. ३. ४५, ४४.

षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इणः षः [८.३.३९] इति ॥ नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्धन्यग्रहणं कर्तव्यमिहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् [८. ३. ७८] इत्यत्र मूर्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थं च । रषाभ्यां नो णः समानपदे [८.४.१] इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः पदान्तस्य नेति* प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसंबद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* ८. ४. ३७

सहेः साडः सः ॥ ८ । ३ । ५६ ॥

सग्रहणं किमर्थं न सहेः साडो मूर्धन्यो भवतीत्येवोच्येत । सहेः साडो मूर्धन्यो भवतीत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत* । ननु चान्त्यस्य मूर्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति† सकारस्य भविष्यति । भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात् । आदेशतस्त्वन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत । तस्मात्सकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ उत्तरार्थं च सकारग्रहणं क्रियते । आदेशप्रत्यययोः [५९] सकारस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । चितम् स्तुतम् ॥

अथ सहिग्रहणं किमर्थं न साडः सो भवतीत्येवोच्येत । सहेरेव साड्रूपं भवति नान्यस्य । यद्येवं

साडः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

साडः षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साडो दण्डः । साडो वृश्चिक इति ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवतः साड्शब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान् ।

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सहाडेन साडः साडस्यापत्यं साडिः‡ अत्र प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वान्नैष साड्शब्दः§ ॥ एवमपि सह डेन सडः सडस्यापत्यं साडिः अत्र प्राप्नोति । तस्मात्सहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इण्कोः ॥ ८ । ३ । ५७ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ८ । ३ । ५८ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निंस्से निंस्स्वेति ॥ तथापि

* १.१.५२. † १.१.५०. ‡ ४.१.९५; ६.४.१४८. § ६.१.८६.

वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाय इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ॥ एवं तर्हि

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । नुम्व्यवाये । ततो विसर्जनीयव्यवाये । ततः शर्व्यवाये ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते

आदेशप्रत्यययोः ॥ ८ । ३ । ५९ ॥

आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृसरः धूसरः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते सरक इति । सरगादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वर्सम् तर्समिति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । न वा एतत्षत्वे शक्यं विज्ञातुमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । इह हि न स्यात् । सर्पिषः यजुष इति ॥ एवं तर्हि

बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति ॥

किं पुनरियमवयवषष्ठी । आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । आहोस्वित्समानाधिकरणा । आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति । कश्चात्र विशेषः ।

आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिसं बिसम् मुसलं मुसलम्* ॥

समानाधिकरणानां चाप्राप्तिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणानां च षत्वस्याप्राप्तिः । एषः* अकार्षीत्† ॥

अस्तु तर्हि समानाधिकरणा । यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप‡ अत्र न प्राप्नोति । न धातुद्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थातुम् । इहापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्§ । इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । इह तर्हि अकार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवमादेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति ॥ इह तर्हि जोषिषत् मन्दिषदिति¶ प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । एषोऽपीटि कृते प्रत्ययस्य सकारः ॥ इह तर्हि इन्द्रो मा वक्षत् स देवान्यक्षत् ॥

नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यत आदेशप्रत्यययोरिति ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

योगविभागः करिष्यते । आदेशस्य षो भवतीति । ततः प्रत्ययसकारस्य षो भवतीति ॥

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । कथम् । अस्तु तावदवयवषष्ठी । ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेध इति । नैष दोषः । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ यदप्युच्यते समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु समानाधिकरणा । कथं करिष्यति हरिष्यति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां षत्वमिति यदयं सात्पदाद्योः [८. ३. १११] इति सात्प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा पुनरस्त्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । कथमिन्द्रो मा वक्षत् स देवान्यक्षत् । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकान्तो द्वे प्रथमार्थे षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम्

---

* ७. २. १०६. † ३. १. ४४. ‡ ६. १. ६४.

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति* ॥ यदपि नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्त्योरेष समास इति यदयं शासिवसिघसीनां च [८. ३. ६०] इति घसिग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि ह्यादेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद्धसिग्रहणमनर्थकं स्यात्† । पश्यति त्वाचार्य आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमिति ततो घसिग्रहणं करोति ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ८ । ३ । ६१ ॥

स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम् । अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत् । सिसिक्षति ॥ अथैवकारः किमर्थः । नियमार्थः । स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारकरणं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति । मैवं विज्ञायि स्तौतिण्योः षण्येवेति । इह न स्यात् तुष्टाव ॥ अथ षणीति किमर्थम् । सेषीव्यते ॥ को विनतेऽनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सतीति ॥ कः सानुबन्धेऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिष इन्द्रम् । सुषुपिष इहेति ॥ अभ्यासादिति किमर्थम् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अभिषिषिक्षति‡ । नैतदस्ति । असिद्धमुपसर्गात्षत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्यङि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूदिति । सोषुप्यतेः सन्सोषुपिषते । अथवाभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अधीषिषति । ननु च षणीत्युच्यते । षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुं सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते§ । तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति । सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ८ । ३ । ६४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

---

* १. १. २१*. † १. ४. १०-४०. ‡ ८. ३. ६९. § ६. १. ९.

स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभिसुसूषति* ॥

अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते ।

तद्व्यवाये चाषोपदेशार्थम् ॥ २ ॥

तद्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात् । अभिषिषेणयिषति ॥

अवर्णार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च ॥ ३ ॥

अवर्णार्थं तावत् । अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थम्* । अभिषिषिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज-स्वञ्जाम् ॥ ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गात्षत्वे निस उपसंख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ १ ॥

उपसर्गात्षत्वे निस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । निःषुणोति निःषिञ्चति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनिणन्तत्वात् । इणन्तादुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः ॥

न वा वर्णाश्रयत्वात्षत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वर्णाश्रयत्वात्षत्वस्य । वर्णाश्रयं षत्वम् । तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च । नैवं विज्ञायत इणन्तादुपसर्गादिति । कथं तर्हि । इण उत्तरस्य सकारस्य स चेदिणुपसर्गस्य स चेत्सकारः सुनोत्यादीनामिति । तत्र शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम्† ॥ यद्यत्र धातूपसर्गयोरभिसंबन्धोऽकृतो भवति । तत्र को दोषः । इहापि प्राप्नोति । विगताः सेचका अस्माद्ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । धातूपसर्गयोश्चाभिसंबन्धः कृतः । कथम् । सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्यामः । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य य इणिति ॥

सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ ३ ॥

सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति । किं कारणम् ।

* ८. ३. ६१. † ८. ३. ५८.

अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति ॥

न वावयवस्यानन्यत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अवयवस्यानन्यत्वात् । अवयवोऽनानन्यः ॥

नामधातोस्तु प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सावकमिच्छत्यभिसावकीयति परिसावकीयति ॥

न वानुपसर्गत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।अनुपसर्गत्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चात्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । सावकीयतिं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । सावयतिं प्रति । सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । नासावेवं प्रेष्यते सुन्वभीति । किं तर्हि । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यतेऽभिषुण्विति ॥

स्तम्भेः ॥ ८ । ३ । ६७॥

अप्रतेरिति* वर्तत उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि सदिस्तम्भ्योरप्रतेरित्येव ब्रूयात् ॥ अस्त्यन्ययोगविभागकरणे प्रयोजनम् । किम् । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः [६८] इति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तस्तस्य भविष्यति । कस्य चालम्बनाविदूर्ये स्तः । स्तम्भेरेव ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ८ । ३ । ७२ ॥

अथ यः प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम् । अनुष्यन्देते मत्स्योदके इति । आहोस्विदनुस्यन्देते मत्स्योदके इति । यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते ऽस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन । अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते ऽस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थसतत्त्वम् । देवा ज्ञातुमर्हन्ति ॥

परेश्च ॥ ८ । ३ । ७४ ॥

अनिष्ठायामिति* वर्तत उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ८ । ३ । ७८ ॥

विभाषेटः ॥ ८ । ३ । ७९ ॥

इण्ग्रहणं किमर्थम् ॥

इण्ग्रहणं ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इण्ग्रहणं क्रियते कवर्गाड्ढत्वं मा भूदिति† । पक्षीध्वम् यक्षीध्वम् ॥

किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम् । इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार इति । आहोस्विद्धकारविशेषणम् । इण उत्तरस्य धकारस्य स चेत्षीध्वंलुङ्लिटां धकार इति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययपरत्व इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययपरत्व इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविढ्वे लुलुविध्व इति । किं कारणम् । परादित्वात् । इट्परादिः ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । अलविढ्वम् अलविध्वम् ॥ अस्तु तर्हि धकारविशेषणम् ।

धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः ॥ ३ ॥

धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति । लविषीढ्वम् लविषीध्वमिति ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । लुलुविढ्वे लुलुविध्व इति ॥

इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वाल्ल्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वाल्ल्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्वम् यक्षीध्वमिति ॥

---

* ८. ३. ७२. † ८. ३. ५७.

नैष दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि । अङ्गग्रहणाच्च दोषः । इह न प्राप्नोति । उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिढ्वे* । यो ह्यत्राङ्गान्त्य इण्न तस्मादुत्तर इट् । यस्माच्चोत्तर इड्नासावङ्गान्त्य इणिति ॥

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रत्ययविशेषणम् । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययपरत्व इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् लुलुविढ्वे लुलुविध्व इति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् किम् अलविढ्वम् अलविध्वमिति । यदेतस्मिन्योगे† लिड्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति । ननु चोक्तं धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः लविषीढ्वम् लविषीध्वमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् किम् लुलुविढ्वे लुलुविध्व इति । यदेतस्मिन्योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ यदप्युच्यत इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्प्र्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इत्यङ्गादिति वक्ष्यामि । ननु चोक्तमङ्गग्रहणाच्च दोष इति । पूर्वस्मिन्योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथवा पूर्वस्मिन्योग इण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ १ ॥

अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ‡ ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अग्निसोमौ माणवकाविति ॥

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रतिपत्तिः । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः§ । गौस्तिष्ठति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

† ८. ३. ७८. ‡ ६. ३. २७. § ७. २. ९०; ६. १. ९३.

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८ । ३ । ८५ ॥

सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । मातुःष्वसा मातुःस्वसा । पितुःष्वसा पितुःस्वसेति ।

मातुः पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १ ॥

मातुः पितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८ । ३ । ८७ ॥

अस्तिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अनुसृतम् विसृतमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति अभिषन्ति विषन्तीति न ह्यस्तिः क्रियावचनः । कः पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति । क्रियावचनोऽस्तिः । आतश्च क्रियावचनो व्यत्यनुषते कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यनेनात्मनेपदं भवति । कर्मव्यतिहारश्च कः । क्रियाव्यतिहारः ॥ प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति । इष्यत उपसर्गात्स्यतेः षत्वम् । आतश्चेष्यत एवं ह्याहोपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् [८.३.६५] इति ॥ प्रादुःशब्दात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत् अनुसूतेरपत्ययोऽनुसूः† अनुस्वोऽपत्यमानुसेयः‡ ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८ । ३ । ८८ ॥

किमर्थं स्वपेः सुपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत्

सुपेः षत्वमुच्यते तत्स्वपेर्मा भूदिति । सुस्वप्नः विस्वप्नगिति ॥

* ८.१.१५;१४. † ३.२.६१. ‡ ४.१.११६; ६.४.१४७.

विसुष्वापेति केन न ।

विसुष्वापेत्यत्र* कस्मान्न भवति ।

हलादिशेषान्न सुपिः

हलादिशेषे† कृते नैष सुपिर्भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धलादिशेषः ।

इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥

इष्यते हलादिशेषात्पूर्वं संप्रसारणम् । आतश्चेष्यत एवं ह्याहाभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति‡ ॥ एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति§ ।

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।

प्राक्सितसंशब्दनात्स नियम¶ उत्तरश्च सुपिः पठ्यते ॥ एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ।

अनर्थके विषुषुपुः

यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति । नैष दोषः । कथम् ।

सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

सुपिभूतस्य द्विर्वचनम्** ॥

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।
हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥
स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।
अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ १ ॥

कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । गोत्र इत्युच्यमान इहैव स्यात् । कापिष्ठलिः । इह न स्यात् । कपिष्ठलः कापिष्ठलायनः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-

व्यम् । नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत इति । कथं तर्हि । गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वेति ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८ । ३ । ९७ ॥

स्थ इति किमिदं धातुग्रहणमाहोस्विद्रूपग्रहणम् । किं चातः । यदि धातुग्रहणं गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति । अथ रूपग्रहणं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धातुग्रहणम् । कथं गोस्थानमिति । सवनादिषु* पाठः करिष्यते । अथवा पुनरस्तु रूपग्रहणम् । कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरिति । स्थस्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥

सुषामादिषु च ॥ ८ । ३ । ९८ ॥

अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वात्तादौ तिङि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

ह्रस्वात्तादौ तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्द्युस्तराम् छिन्द्युस्तरामिति ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ ८ । ३ । १०५ ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् । पूर्वपदात् [८. ३. १०६] इत्येव सिद्धम् ॥

---

* ८. १. ११०.

सनोतेरनः ॥ ८ । ३ । १०८ ॥

सनोतेरन इति च ॥ १ ॥

किम् । वचनमनर्थकमित्येव । किं कारणम् । पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्* ॥ नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गोसनिमिति ।

सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिषु† पाठः करिष्यते ॥

सनर्थं तु ॥ ३ ॥

सनर्थं त्विदं वक्तव्यम् । सिसनिषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् [८. ३. ६१] इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ ण्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सिसानयिषति । कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यात् । अण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्ते विज्ञास्यते ॥ अथवायमस्त्यण्यन्तः । सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ८ । ३ । ११० ॥

किमर्थं सवनादिष्वश्वसनिशब्दः पठ्यते । पूर्वपदात् [८. ३. १०६] इति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इणन्तादिति‡ तत्रानुवर्ततेऽनिणन्तश्चायम् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिष्वश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनिणन्तादपि षत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जलाषाहं माष इत्येतत्सिद्धं भवति§ । अथवैकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भः । अश्वषा इति¶ ॥

---

* ८. ३. १०५*. † ८. ३. ११०. ‡ ८. ३. ७८. § ८. ३. १०६; १०८.
¶ ८. ३. १०८.

सिचो यङि ॥ ८ । ३ । ११२ ॥

उपसर्गादिति* या प्राप्तिर्भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेनोताहो न । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उपसर्गात्षत्वं प्रतिषेधविषय आरभ्यते तद्यथैव पदादिलक्षणं† प्रतिषेधं बाधत एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधते ॥ न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते पदादिलक्षणे प्रतिषेध उपसर्गात्षत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सिचो यङीत्येतं न बाधिष्यते । तस्मादभिसेसिच्यत इति भवितव्यम् ॥

सोढः ॥ ८ । ३ । ११५ ॥

किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । परिषहत इति‡ ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ८ । ३ । ११६ ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् ॥ १ ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यसीषहत् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ८ । ३ । ११७ ॥

सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्तौतिण्योरेव षणीत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति§ ॥ इदं तर्हि । अभिसुसूषति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य [८. ३. ६४]इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययो ऽभिसुसूः ॥

---

* ८. ३. ६५. † ८. ३. १११. ‡ ८. ३. ७०. § ८. ३. ६१.

सदेः परस्य लिटि ॥ ८ । ३ । ११८ ॥

सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिषस्वजे ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ ८ । ४ । १ ॥

रषाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणम् ॥ १ ॥

रषाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपद ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातॄणाम् पितॄणामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

एकदेशो नुडादिषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणमिति* । तस्माद्गृह्यन्ते ॥ एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । अनन्तरत्वात् । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । अड्व्यवाय† इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते† । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यृकाराण्णत्वमिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति‡ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । नार्नमनिरिति । यत्तर्हि तत्रैव तृप्नोतिशब्दं पठति । यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिः । अन्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते§ । ऋतो नो णो भवति । ततश्छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ ८ । ४ । २ ॥

अड्व्यवाये णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अड्व्यवाये णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन अक्षदर्शेन ॥

---

* शिवसू° २. † ८. ४. २. ‡ ८. ४. ३९. § ८. ४. २६.

न वान्येन व्यपेतत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्येन व्यपेतत्वात् । अन्येनात्र व्यवायः ॥ यद्यप्यत्रान्येन व्यवायो ऽटापि तु व्यवायो ऽस्ति तत्रास्त्यड्व्वाय इति प्राप्नोति । अटैव व्यवाये भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्राटा चान्येन च व्यवायस्तत्र स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात् । अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र मा भूत् । कृत्स्नम् मृत्स्नेति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याच्छर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात् ॥

तत्समुदाये णत्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र ॥ ३ ॥

तत्समुदाये व्यवायसमुदाये णत्वस्याप्रसिद्धिः । अर्केण अर्घेण । यथान्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति । क्वान्यत्र । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि [८.३.५८] निंस्से निंस्स्वेति ॥ किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति । किरिणा गिरिणेति । उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गर्गैः सह न भोक्तव्यमिति प्रत्येकं च न संभुज्यते समुदितैश्च ॥

कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीति ॥ ५ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य [८.४.२२] इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम्* ॥

अनागमे च णत्वम् ॥ ७ ॥

अनागमे च णत्वं वक्तव्यम् । तृम्पणम् तृम्पणीयम् ॥

---

* ७.१.५८; (८.३.२४.)

अनुस्वारव्यवायवचनात्तु सिद्धम् ॥ ८ ॥

अनुस्वारव्यवाये नो णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । नकारेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम् । नुमो योऽनुस्वार इति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । तृम्पणम् तृम्पणीयम् । एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितस्तत्रानुस्वारे कृते ऽड्व्याय इत्येव सिद्धम्* । यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽड्व्याय इत्येव सिद्धम् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

तद्धितपूर्वपदस्थाप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । खारपायणः† करणप्रियः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति । किं च प्रत्येतद्भवति । उत्तरपदं प्रति ॥

संज्ञायां नियमवचने गप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

संज्ञायां नियमवचने गप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायतेऽग इति ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वेण‡ संज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

योगविभागः करिष्यते । पूर्वपदात्संज्ञायाम् । ततोऽगः । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः ॥

शिवसू० ५*. † ४. १. ९९. ‡ ८. ४. १.

अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम् ॥ ६ ॥

न वार्थः प्रतिषेधेन । णत्वं कस्मान्न भवति । यथा सर्वनामसंज्ञायाम् । उक्तं च सर्वनामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव इति* । यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानि [१. १. २७] इतीहेदानीं किं निपातनम् । इहापि निपातनमस्ति । किम् । अणृगयनादिभ्यः [४.३.७३] इति ॥

नैव वा पुनरत्र पूर्वेण† णत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । समानपद इत्युच्यते न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ८ । ४ । ६ ॥

द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदारुवनम् ॥

इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् तिमिरवनम् ॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दीर्घाह्नी शरदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैषाहन्शब्दात्षष्ठी । का तर्हि । अह्नशब्दात्प्रथमा‡ पूर्वसूत्रनिर्देशश्च ॥ अथवा युवादिषु§ पाठः करिष्यते ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ । ४ । ८ ॥

आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । इक्षुवाहणम् शरवाहणम् ॥

अपर आह । वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम् । यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत् । गर्गवाहनमिति ॥

---

* १.१.२७*. † ८.४.१. ‡ ५.४.८८. § ८.४.११*.

वा भावकरणयोः || ८ | ४ | १० ||

वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् || १ ||

वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् | गिरिणदी गिरिनदी | चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा ||

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च || ८ | ४ | ११ ||

प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् || १ ||

प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् | किं प्रयोजनम् | असमासान्तप्रतिषेधार्थम् | असमासान्तस्य मा भूत् | गर्गभगिनी दक्षभगिनीति || न वा भवति गर्गभगिणीति | भवति यदैतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्या अस्तीति* | यदा त्वेतद्वाक्यं भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति तदा न भवितव्यम् | तदा मा भूदिति || यदि समासान्तग्रहणं क्रियते माषवापिणी व्रीहिवापिणी अत्र न प्राप्नोति |

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् || २ ||

किमुक्तम् | गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति† ||

तत्र युवादिप्रतिषेधः || ३ ||

तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः | आर्ययूना क्षत्रिययूना प्रपक्वानि परिपक्वानि दीर्घाह्नी शरदिति ||

कुमति च || ८ | ४ | १३ ||

अथेह कथं भवितव्यम् | माषकुम्भवापेण व्रीहिकुम्भवापेणेति | किं नित्यं णत्वेन भवितव्यमाहोस्विद्विभाषया‡ | यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति तदा नित्यं णत्वेन भवितव्यम् | यदा

---

* ८. ४. १. † २. २. १९*. ‡ ८. ४. ११.

त्वेतच्छक्यं भवति माषाणां कुम्भो माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ ८ । ४ । १४ ॥

असमासग्रहणं किमर्थम् । समास इति वर्ततेऽसमासेऽपि यथा स्यात् । प्रणमति परिणमति । क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम् । पूर्वपदात्संज्ञायामगः [८.४.३] इति । कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् । पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

अथापिग्रहणं किमर्थम् । समासेऽपि यथा स्यात् । प्रणामकः परिणामकः ॥ यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेऽपिग्रहणेन । निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्णत्वं वक्ष्यामि । समासे नियमान्न प्राप्नोति। असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो* न भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न योगे योगोऽसिद्धः । किं तर्हि । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यत्तदुक्तं निष्कृतम् निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोतीति[†] स न दोषो भवति ॥

णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देशः ॥ १ ॥

अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च णोपदेशं प्रति क्रियायोगः ॥ एवं तर्ह्याहायमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति न च णोपदेशं प्रत्युपसर्गोऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधः ॥ २ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्प्रनायको ग्राम इति ॥

सिद्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं णोपदेशं प्रत्युपसर्गा-

भावादनिर्देश इति । नैष दोषः । णोपदेश इति नैवं विज्ञायते ण उपदेशो णोपदेशः णोपदेशस्येति । कथं तर्हि । ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोपदेशः णोपदेशस्येति ॥

हिनु मीना ॥ ८ । ४ । १५ ॥

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रहिणोति प्रमीणीते ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रहिणुतः प्रमीणाति ॥

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवत्त्वात् । स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति* । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति* ॥

आनि लोट् ॥ ८ । ४ । १६ ॥

लोडिति किमर्थम् । प्रहिमानि कुलानि । प्रवपानि मांसानि ।

आनि लोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

आनि लोड्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं नैषोऽर्थवान् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ २ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रयाणि परियाणीति । अत्रापि नानिशब्दं प्रति क्रियायोगः । आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि । या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

---

* १. १. ५८*.

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ ८ । ४ । १७ ॥

नेर्गदादिष्वड्व्याय उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

नेर्गदादिष्वड्व्याय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रण्यगदत् परिण्यगदत् ॥

आङा चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् ॥

ननु चायमङ्गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्याडुच्यते* विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ संघातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्ह्यड्व्याय इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि [८. ४. २] इति । तद्वै कार्यविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः । तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥

अनितेः ॥ ८ । ४ । १९ ॥

अन्तः ॥ ८ । ४ । २० ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् ।

अनितेरन्तग्रहणं संबुद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

अनितेरन्तग्रहणं क्रियते संबुद्ध्यर्थम् । हे प्राण् ॥

अपर आह । अनितेरन्तः पदान्तस्य । अनितेरन्तग्रहणं क्रियते पदान्तस्य नेति† प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥

यो वा तस्मादनन्तरः ।

अथवायमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते । अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात् । प्राणिति । इह मा भूत् । पर्यनिति ॥

---

* ६. ४. ७१. † ८. ४. ३७.

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८ । ४ । २१ ॥

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ।

साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते । प्राणिणिषति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । २२ ॥

अत्पूर्वस्येति किमर्थम् । प्रघ्नन्ति परिघ्नन्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य वचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति* ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ ८ । ४ । २८ ॥

कथमिदं विज्ञायते । ओकारात्पर ओत्परः न ओत्परोऽनोत्पर इति । आहोस्विदोकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परोऽनोत्पर इति । किं चातः । यदि विज्ञायत ओकारात्पर ओत्परः न ओत्परोऽनोत्पर इति प्र नो मुञ्चतम् अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायत ओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परोऽनोत्पर इति प्र णो वनिर्देवकृता अत्र न प्राप्नोति । उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति । प्र नः मुञ्चतम् प्र नो मुञ्चतम् । प्र उ नः प्रो नः ।

भाविन्यप्योति नेष्यते ।

भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते ॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

कृत्यचः ॥ ८ । ४ । २९ ॥

कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णो†ऽहमनेन वासेन ॥

---

* ८. ४. २*. † ८. ४. ३५.

णेर्विभाषा ॥ ८ । ४ । ३० ॥

णेर्विभाषायां साधनव्यवाय उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

णेर्विभाषायां साधनव्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्यमाणम् प्राप्यमानम् ॥

तद्विधानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विहितविशेषणं णिग्रहणम् । ण्यन्ताद्यो विहित इति ॥

अडाधिकाराद्वा ॥ ३ ॥

अथवाड्व्यवाय इति* वर्तते ॥

इजादेः सनुमः ॥ ८ । ४ । ३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यचः[२९]इत्येव सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । इजादेरेव च सनुम्काान्यस्मात्सनुम्कादिति । क्व मा भूत् । प्रमङ्गनम् परिमङ्गनम् ॥

सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावात् ॥ १ ॥

सनुमो णत्वेऽवधारणस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता† तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः ॥

सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्तव्यम् । न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपिसनुमामिति‡ ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रेङ्खणम् प्रेङ्खणीयम् ।

कृत्स्थस्य च णत्व इजादेः सनुमो ग्रहणम् ॥ ३ ॥

कृत्स्थस्य च णत्व§ इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

* ८. ४. २. † ८. ४. ३०. ‡ ८. ४. ३४. § ८. ४. २९.

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सनुमो णत्वे ऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति । नैष दोषः । हल इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । हलश्चेजुपधात् [३१] इति । तद्वै तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः । कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति । इजुपधादित्युच्यते तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेन । तत्रादिविशेषणं सदिहान्तविशेषणं भविष्यति । कथम् । इजादेरित्युच्यते तत्र नार्थ आदिविशेषणेन ॥ अथवेजादेः सनुम इत्यत्र णेर्विभाषा [३०] इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ८ । ४ । ३४ ॥

भादिषु पूञ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रपवणं सोमस्येति ॥

ण्यन्तस्य चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पूञ एव । नेत्याह । अविशेषेण । प्रभापनम् परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ८ । ४ । ३५ ॥

षात्पदादिपरवचनम् ॥ १ ॥

षात्पदादिपरग्रहणं कर्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । निष्पानम् दुष्पानम् । इह मा भूत् । ससर्पिष्केण सयजुष्केण ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तादिति । कथं तर्हि । पदेऽन्तः पदान्तः पदान्तादिति ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ८ । ४ । ३६ ॥

नशेरशः ॥ १ ॥

नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्क्ष्यति परिनङ्क्ष्यति* ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह नशेः ष इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥

---

* ८. २. ३६; ४१; ७. १. ६०.

पदव्यवायेऽपि ॥ ८ । ४ । ३८ ॥

पदव्यवायेऽतद्धिते ॥ १ ॥

पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेणेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदेन व्यवाये पदव्यवाय इति । कथं तर्हि । पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ८ । ४ । ३९ ॥

अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ८ । ४ । ४० ॥

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न श्चावित्येवोच्येत । आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात् । यज्ञः राज्ञः याच्ञा ॥ अथ संख्यातानुदेशः* कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेहेति यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति† ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न ष्टावित्येवोच्येत । आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात् । पेष्टा लेढा ॥ अथ संख्यातानुदेशः* कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति यदयं तोः षि [८.४.४३] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ८ । ४ । ४२ ॥

अनामिति किम् । षण्णां भवति काश्यपः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेऽनामिति । अनांनवतिनगरीणां चेति वक्तव्यम् । षण्णाम् षण्णवतिः षण्णगरी ॥

* १. ३. १०. † ८. ४. ४४.

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८ । ४ । ४५ ॥

यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् ॥ १ ॥

यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् त्वङ्मयमिति ॥

अनचि च ॥ ८ । ४ । ४७ ॥

द्विर्वचने यणो मयः ॥ १ ॥

द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्क्का वल्म्मीकमित्युदाहरणम् । अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् ॥

शरः खयः ॥ २ ॥

शरः खय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्थ्थाली स्थ्थातेत्युदाहरणम् । अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी वत्स्सः क्ष्षीरम् अप्स्सरा इत्युदाहरणम् ॥

अवसाने च ॥ ३ ॥

अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क् वाक् । त्वक्क् त्वक् । स्रुक्क् स्रुक् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । अचि नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयम् । यदन्यदच इति ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ८ । ४ । ४८ ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च ॥ १ ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ॥

वा हतजग्धपरे च ॥ २ ॥

वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम् । पुत्रहती पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी पुत्त्रजग्धी ॥

चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ ३ ॥

चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । वथ्सः ख्षीरम अफ्सराः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । ६१ ॥

उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अघ्न्ये दूरमुत्कन्द ॥ रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः ॥

शश्छोऽटि ॥ ८ । ४ । ६३ ॥

छत्वममि तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम् ॥ १ ॥

छत्वममीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्मश्रुणेति ॥

झरो झरि सवर्णे ॥ ८ । ४ । ६५ ॥

सवर्णग्रहणं किमर्थम् ।

झरो झरि सवर्णग्रहणं समसंख्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते समसंख्यप्रतिषेधार्थम् । संख्यातानुदेशो* मा भूदिति । किं च स्यात् । इह न स्यात् । शिण्ढि पिण्ढीति ॥

अ अ ॥ ८ । ४ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अकारोऽयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य संवृतताप्रत्यापत्तिः क्रियते ॥ किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते ।

* १. ३. १०.

आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः।
आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥

आदेशार्थं तावत् । वृक्षाभ्याम्* देवदत्ता३† । आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च । अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात् । आकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा च अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्राकारस्य ह्रस्व उच्यमानो‡ विवृतः प्राप्नोति स संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला ॥ नैष दोषः । यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥

आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः§ । अद इति ॥

अपर आह । अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः । अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला । नैष दोषः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम्* । अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि । अपि काकः श्येनायते¶ । ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम् । किम् । दधीयति मधूयति ॥ अत्रैव चैष दोष आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । अददिति ॥

* ७. ३. १०२. † ८. २. ८२. ‡ १. २. ४८. § १. १. ७०.
¶ ७. ४. २५.

एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं व्याकरणमहाभाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

॥ अथ पाठभेदः ॥

पृ॰ पं॰

१, १ In a the first leaf of Adhyâya VI. up to pag. 2, 9, द्विर्वचनं यथा, is torn and incomplete.

८ In E च has been added after एकवर्णेषु.

११ G तेन धातोरेकाच् इति twice.

११ E g B °काच् इति सिद्धं.

२, ४ B योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थं.

६ G A B द्विर्वचनार्थं.

९ E g B प्रथमस्यैवैकाचो, A प्रथमस्य.

११ B °प्रसंगात्.

१२ G एकाचोऽयवैका°.

१९ The first शेषाश्च ; E g B शेषा अपि.

१९ G शेषाश्च न सन्ति.

१६ सन्ति ; a E g B भवंति, A न भवंति.

२१ भवस्य°; G E g B भवतीत्य°.

३, २ परि°; G A यस्परि°.

९ G नेनिजतः परिवेविषतः.

१२ तस्समुदायैकाच्त्वात् ; G तस्य समु°; E g B °त्वादिति.

१२ भविष्यति ; G भवति.

१३ E g B om. ऽपि.

२३ °समानय ; G °समानीयतां, A °समानीय.

२३ B °ष्णीषाः ऋत्विज प्रच°.

२४ A a om. एवमिहापि.

४, १ G समुदायादेशित्वात्.

३ G A समुदायादेशित्वात्.

३ समुदाय आ°; G समुदाया°.

७ णिलोपे ; E g B लोपे.

८ G भवतीति.

९ B om.

१० चोयम् ; g B चोऽयम्.

११ g B °कुत्वसंप्रसार°.

१२ G g सन्वद्भावे.

१३ °त्वादिति ; G A a °त्वात्.

१४ G om. अस्तु.

१९ A & originally a °चकारादेरेत्व°.

४, १७ G om. सेहाते.

१९ E g B °योगे चापि.

२१ G om. च.

२२ इट् च ; E g B इड्भावश्च.

२४ °प्रत्ययस्य ; G °प्रत्ययसमुदायस्य.

२९ E g B °योगे चापि.

५, २ G A om. हि.

४ G B जरीगृहीता ; g om.

६ A a E g B °योगे चापि.

९ G E g B om. हि.

१४ G om. चापि.

१४ E g B सुप्तिङन्तं पदं, before यस्मा°.

१९ A a om. सुबन्तं तिङन्तं च.

१९ A a °कस्मादत्र सु°, E g B °कस्मादप्यत्र सु°.

१९ प्रकृतं ; all MSS. except G च कृतं.

२१ G °मजादिरिति.

६, १ E g B तत्र, before द्वितीय°.

४ G प्रथमद्वितीयवचनं.

४ G °च्यमानं द्विवचनमन्यस्य वा°.

८ G °दानीं प्रथमं प्रथमद्वि°.

९ भवति ; G न भवति.

९ E g B उपजायमाने.

१३ E g B °तीत्येव रूपं.

१९ For इत्वं द्वयो°... यथा Kaiyaṭa mentions the reading इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयदिषतीत्येतद्रूपं यथा which he prefers.

११ G ईयदिष°.

१८ G A यथा चादि°.

१९ G यथा च आदि°.

२० All MSS. except G °विधाने आदिवि°.

२२ भवत्यस्ति ; G E भविष्यति अस्ति.

२३ G संभवे तत्°.

२३ a om. नैतदस्ति.

७, २ निवृत्तिर्भवत्येवं ; all MSS. except G निवृत्तिरेवं.

पृ० पं०

७, ३ G om.; E g B व्यंजनस्यानिष्ट°.
६ °भार्यावद्भवन्ति; A a g B & originally E °भार्यावत्.
६ All MSS. except G रंगगताः.
९ G A नंत्राति°.
१० न न्त्राः; G A a नंत्राः.
२० All MSS. except E om.
२२ B प्रांगागं; in E the word appears to be struck out; E ग्रामेभ्यो ग्रामेभ्यो.
२२ G g आनीयतामिति.

८, १ सत्ताब्राह्मणस्य; G A a E सत्ता अब्राह्मणस्य; B सत्ता सर्वत्र अब्राह्मणस्य (Nâgojîbhaṭṭa has this reading); g om.
१ क्वचिदपि हलाद्यः; G हलाद्यः, A a क्वचिद्याद्यः.
२ A a om. हलौ.
३ G om.; a has २ added after it.
४ A a om. क्वचिदन्यत्र लोप इति चेत्.
१० न्त्राणां; A न न्त्राणां.
११ A a om. संयोगादीनां.
१२ G A a E om.; but G has २ and A a have a stop (to which in A २ has been added) before द्वे below; g B ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे.
१३ केचित्तावता°; all MSS. except G केचिता°.
१३ °इरेकाच; G A & originally a E °इः अच.
१५ MSS. om., but G has २ & a E g have a stop before तृतीयस्य below.
१८ MSS. om., but G has २ & A a have a stop before तृतीयस्य below.
२१ G °धातूनां इति द्वित्वम्; a has only अपर आह यथेष्टं नामधातूनामिति.

९, ३ G om. च.
९ °वचनम्; g B °ग्रहणम्.
१० All MSS. except G om. अभ्यस्त°... कर्तव्यम्, but A has २ added above the preceding °वचनम्.
१३ G °भ्यस्तस्य कार्यं.
१४ G पठति.
१४ E g B यौगपद्येन.
२३ MSS. इच्छतीति.

१०, २ G A om. one आत्मनेपदेषु.
९ °ज्ञ भविष्यति; E g B °ह्युम्प्रतिषेधो न भविष्यति.
१३ B om., and Nâgojîbhaṭṭa rejects, एकादेशः...व्यवधानमेव.
१६ अवेविषुः; E g B पर्यवेविषुः.
१९ E तत्र तावत°.
१९ G कदाचिदिदंसि°.
२२ एवमे°...प्रतीक्षते; A a E g B तयैकादेशमपि.
२४ पूर्वस्य विधिः; G पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, A पूर्वविधिः.
२५ G उभयग्रहणं.
२७ G गुणवृद्धिसंज्ञे.

११, ९ A अस्ति इत्यादिषु; G here & below सहग्रहणं.
८ After वेव्यते, g B & originally E अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति.
११ A g आडत्तासु.
१२ यत्रा°; E g B यत्रा°.
१३ E g B °स्तत्राप्यस्यातु°
१४ G पशिवसी, A पसिवसी, B पसिवसी.
१४ E g B °विधिश्च छंदसि.
१८ जक्षभ्य°; G g जक्ष अभ्य°, A a जक्ष् अभ्य°, E जक्षिरभ्य°, B जक्षु अभ्य°.
२१ E om.
२३ Before अस्मिंश्चा°, A a g B & in marg. E प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यं.

१२, २ A a E दीर्घस्य.
७ a अनेकांतत्वात्.
९ °पात्रम्; A a °पत्रं.
९ a B om. च.
१३ A विसृण्विरे.
१४ g B om.
१७ G नोनूयते। नोनाव.
१८ G अभ्यासस्य प्रति°; A om. च.

१३, ३ A a धातु। मघवा इचातु
५ G वावचनादित्यातु
५ G A E साम्बा°.
९ पूर्वस्य द्विर्वचनम्; A & originally a om.; E g B & in marg. a पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं.
११ कर्तव्यम् all MSS. here & in line 14; see below pag. 16, 4, वक्तव्यम्.

पृ० पं०

१३, १३ G E g B om.

१५ A B om. न.

१७ G स before सर्वौ.

१७ G तस्मादीटो द्विर्वचनम् तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनम् तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनं कर्त्तव्यम्.

१४, ४ G a g B सजोषा.

५ All MSS. except G om. किं कारणम्.

५ G स्मिङ्पूङ्°.

९ G A शिवा रुद्रस्य भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति.

१० Before यजि°, G E एवं हि, g B एवं तर्हि.

११ वर्तते; E originally वर्त्तंत; after वर्तते G has कथं पुनर्यजिरइयर्थे वर्त्तते.

११ A a भवंतीति; the other MSS. भवंति.

१२ G प्रकरणे.

१२ All MSS. except G °इनेऽपि व°.

१२ G °चोदनयाञ्चासु.

१४ G पारौ कु।

१५ A om. अश्मानमितः कुरु; a has शकटे कुरु घटे कुरु, & in marg. कटे कुरु अश्मानमितः कुरु.

१६ g B °कुत्वसंप्रसारण°.

२२ G om. समुदायस्य.

२६ G A a & originally E दीर्घत्वम् (or °त्वं) एतन्न.

१५, ३ ह्वः संप्रसारणमभ्य°; all MSS. except G ह्वोऽभ्य°.

६ तन्न; G A न.

६ G A om. च.

१३ G ऐरर्सन् इति.

१५ A om. समुदायस्य. a has it in marg., B has it twice; G समुदाय आदेश°; G A a वाच्य°; g om. आमिश्रत्वात्... °पदेशः.

२१ कस्मिन्नाव°; all MSS. except G कस्मिन्नव°.

१६, ३ G द्विर्वचने ईटो.

७ प्रीति; G प्रीभाव इति.

१४ °लाइकः; g B °लाइः.

१६ G om. च.

१७ अथ पूर्वयोः। किं च पूर्वयोः।; A किं च पूर्वयोः; a in marg. किंच before अथ; g B om. किं च पूर्वयोः.

पृ० पं०

१६, १८ मृड; G मूल; A E g B & originally a मृडय.

१८ E g B महिर्दि°.

२१ G & originally a मह्यर्थे चे°.

२१ After वर्तते, E g B कथं मिहिर्मेह्यर्थे वर्तते.

२२ भवन्तीति; a भवंति.

२२ A a °त्रापि मिहि°.

१७, १ G does not give this separately, but has below द्विर्वचनप्रकरणे कुमारीनां के उपसंख्यानं २ क°.

२ G चक्तस°, E g B चक्रस°.

७ A E om.; G om., but has २ before वक्तव्यः below.

९ B पाटयतेणिर्लु°; G °लुकरी°.

१० E g B °लुग्वक्त°.

१३ G om. यण°......°ह्रस्वेभ्यो, A om. णिलोप.

१८ g B om. कम्बलदः; E in marg.

१९ A om. श्लेष्मघ्नं...णिलोपस्यावकाशः.

२१ E g B om. आशिशत्.

१८, ३ g om. द्विर्वचना° up to l. 22, भविष्यतः, and repeats instead pag. 12, 10, लिटि धातोः up to pag. 13, 7, समानो निर्देशः.

३ °रीत्वेत्त्वेत्वोत्त्व°; G °रीत्वेत्वोवोत्व°, A °रीत्वेत्वो°, B °रीत्वेत्वोत्व°.

४ °रीत्वेत्त्वेत्वोत्त्व°; A °रीत्वेत्वोत्व°, B °रीत्वेत्वो°.

६ प्रयोजनम् only in G.

७ G पररूपस्य.

८ After इति, G संप्रसारणं भविष्यति.

९ ईजुरिति: G A E B ईजुः.

११ Nâgojîbhaṭṭa rejects the words एकादेशे...°व्यवधानमेव from the text.

१५ G सिच्यतीति.

१८ G ईत्वोत्व°.

२२ a E g B प्रयोजनम्, after तर्हि.

२४ G A वर्णाश°.

२४ G बलीयो भवतीति गुण°।

१९, २ G भवतीति.

२ G has इयर्त्ति before इयृयः.

२ G E g B & in marg. a उवोष उवोषि after इयृयः; Kaiyaṭa, too, has this.

४ G ° दीर्घत्वविधानार्थं°.

५ G एव.

पृ० पं०

१९, १ कथमिवै°; G कथं वै°, A a कथं चै°.

१ After °त्सिध्यति, A a कस्मादेवान्न न सिध्यति, E g B कस्मादेवान्न न भवति; Nâgojîbhatta has the last.

२०, २ E om.

४ E वर्णग्रहणात्सि°

८ A om. कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः.

८ A a om. कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः कौमुदगन्ध्यापरमपतिः.

१७ G here & below यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं.

२२ A भवत्येषैषा, a भवत्येवैषा.

२३ a तार्ण्णकार्णी°.

२१, १ °देशस्य वा; A °देश वा.

२ अथवान°; G अन°.

३ G °प्रत्ययस्थं वा.

४ A a बहून्यस्याः.

७ G A अनंत्यस्य विकारे.

९ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.

१० प इत्य°; A य इत्य°.

१५ G हंम्मते°, A हस्मते°.

१५ G हंस्मते°, A हस्मते°.

१५ After °ध्वानमिति, G हंस.

१७ सान्तसंयोगस्य; G संयोगस्य.

१८ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below & the figure २ added above the stop; G A below अनकारांत°.

१९ तक्ष्णा तक्ष्ण इति । त इ°; G तक्ष्णा तक्ष्णे इ°, A त इ°, E तक्ष्णः तक्ष्णेति त इ°.

२० G °सदेशस्यापि कार्यं.

२२ G अकारेणांगं, A अनकारे°.

२२ G अनकारांतस्यां°.

२४ हि only in G.

२२, १ °न्कारं; G नकारं.

३ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below & a has the figure २ added above the stop.

५ भवति; G भवतीति.

८ च only in a.

१० °सदेशस्येति; G °सदेशस्य कार्यं भवतीति.

११ भविष्यति; G भवति.

११ दकारेण; E इकारेण, altered to इद्कारेण; g & Nâgojîbhatta read इद्कारेण.

२२, १२ After एवं तर्हि, G A एतदपि नास्ति प्रयोजनम्.

१२ After भवन्तीति, G वकारस्य.

१३ MSS. om., but a has a stop before संप्रसारणे below.

१४ यूनः यूना; G यूनः पश्य, E यूनः पश्य यूना.

१९ G °सदेशस्य कार्यं भवतीति नैष दोषो.

२० वौर्श्चो°; G A वौरु°.

२० After भवति, E वौरुपधाया दीर्घ इक इति; this is added as a note in G.

२१ G A & originally E अनंत्यस्य वि°.

२१ G °सदेशस्य कार्यं भवतीति न.

२३, ४ नेता; G नोता, A तेना.

५ G A °विधिः.

५ G A E °लोपः.

६ G A °लोपः.

६ G E कुत्वं.

७ G कुत्वं.

७ G E ढत्वं.

८ G ढत्वम्.

९ G E षत्वम्.

११ G णत्वं.

२० G भवतीत्युदात्त°.

२३ G प्रयोजने पुन°.

२४ G A & originally a यथा दोषस्तथा.

२४, १० G °मादेशः क्रियते लिङ्ग.

११ G om.; A om. the following वयि°... प्रतिषेधात्.

१३ प्राप्र्यत; G A प्राप्यत.

१६ G E g B संप्रसारणस्य प्रति°.

१९ पित्स्वपि; G पित्सु.

२३ स एष; G स एव.

२३ A a ज्ञापनार्थो.

२५, १० °विशेषः; G & originally a °विशेष इति.

१३ यद्यनुवर्तते माहि°; G यहि°.

१५ G E B om. च.

२० इदं तर्ह्युभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनमुभ°; A a इदं तर्हि उभ°.

२१ G B अभ्यासस्य संप्र°.

२३ G om., but has below अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषाद्भवति विप्रतिषेधेन २.

२६, ४ a B संप्रसारणाश्रयबलीय°.

९ G दम् । before आक्षेपः; a E B आक्षेप.

१५ After वण् A has in marg. इयाज उवाप.

पृ० पं०

२६, २१ After °कृतेऽपि, G संप्रसारणे प्राप्नोति.
२४ MSS. भृज्यत; see below pag. 200, 11.
२४ Before भाल्लोपे° B has °यद्प्युच्यते (Nâgojîbhaṭṭa supplies this).
२४ °ज्घ्णः; E B °ज्घ्ण इति.
२७, १ संप्रसारणाश्रयं; G संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं, E B संप्रसारणं तदाश्रयं च.
२ उन्क्रमतो°; A a E B उन्क्रमु°.
४ °ञ्णिति; A °ञ्णिति, a °ञ्णिण्णति.
५ °नसीति; A a E B °नासि.
५ A आञ्णिति प्र°, a अञ्णिण्णति प्र°.
६ A आञ्णिति प्रसारणार्थं यथा, a अञ्णिण्णति प्रसारणं यथा, E अञ्णिति प्रसारणं यथा.
७ B कंटकाः.
११ G om.
२० G आश्रयोः, A आश्रप्यो ।.
२८, ३ A om., but has the figure २ above वक्तव्यम् below.
८ A °इंधूवसो: here & below.
८ °नोऽन्धुः; G °नोंध्रः, a °नोऽधुः.
११ °नोऽन्धुः; G °नांधुः, B °नोंधूः.
१२ G om. हि.
१२ मुखम्; G मुखम्, A E पुण्यं, B पुंखं.
१२ शम्बट्यः; G शंखनकाः, A B शंवय (?):.
१५ संप्रसारणं; A a प्रसारणं.
१६ लिड्यभ्या°; A E B ऽभ्या°.
२० पिन्ति; A B & by alteration E पिति.
२९, २ A a om. शुशुवुः शुशविथ, B om. शुशविथ.
३ A om. शिश्वियतुः, B om. शिश्विशुः.
८ E B om.
९ Instead of ह्वः...°विभागः, A has णौ संश्रङ्किषयार्थः.
१० G ततोऽभ्यस्त च ।.
११ A om.
१२ G अजूहुवत्.
१५ G E B ह्वयतिरभ्यस्तम्.
१५ G ह्वाययतिरवाभ्यस्तं.
१५ G E B °त्राभ्यस्तं
१७ E B ऽअभ्यस्तसंप्र°.
१८, १९ G B अनभ्यस्तस्य संप्र°.
२० G B अभ्यस्तसंप्रसारणे ह्यभ्याससंप्र°.

२९, २१ G अभ्यास्यसंप्रसारणे, E अभ्यस्तस्य प्रसा°, B अभ्यस्तसंप्रसा°
२१ G हि अभ्याससंप्रसारणाप्राप्तिः
२१ A a om. स्यात्.
३०, २ G प्रसारणस्य प्राप्ति°.
४ A om. च; a E B om. the whole, but a has below कृदंतप्रतिषेधार्थं च । अभ्य°, & E B have कृदंतप्रतिषेधार्थं वा अभ्य°.
७ गम्यते; MSS. ऽवगम्यते. See Vol. I., pag. 156, 7.
८ गम्यते; MSS. ऽवगम्यते.
१४ A a E B °भ्यस्तप्रकृतिः.
१४ After ह्वाययतिः, G A a add न हि णिरभ्यस्तः.
१७ G स्पर्द्धेर्लेङ् आत्म°; A स्पर्द्धेर्लडयात्म°.
१८ G °सारणं आकार°.
१८ A वृष्णो; G विष्णोर्यद्° here & below.
२० G अपपूर्वस्पर्द्धेर्लङात्म°, A अपपूर्वात्स्पर्द्धेर्लडयात्म°.
२० G द्विर्वच°.
२३ G E B आता.
३१, २ E B ग्रहा इति.
५ यणः सर्वेषां MSS.; यणस्तेषां सर्वेषां (?).
७ G A E have न before भवन्ति.
९ A a B om. इति.
१० E B परिभाषयेहापि श°.
१७ G °कादेशेन सिद्धं.
१९ ज्ञापकार्थौ; A a E B ज्ञापकौ.
२२ G om. यदयं...शास्ति; A om. यदयं... भवतीति.
२३ G °कांतिकं ज्ञापकमेतत् एतावच्च ज्ञाप्यते.
२४ G न पुनः पूर्वस्येति.
२५ G E B °तस्मिन्सूत्रे कृत.
२५ G A a E न पुनः पूर्वस्येति.
३२, २ भुक्त्वा; G भुंक्ष्व; A B & originally E भुंक्त्वा.
४ G °स्परस्य तावद्भवि°.
५ A a °प्राया गम्यंते.
१० G has पूर्वस्य before पूर्वत्वे.
१३ B तत्र यत्संप्रसारणार्थं संप्र°.
१७ G संप्रसारण इति, A a E प्रसारण इति, B प्रसारणमिति.
२३ ग्रहणं च; G °ग्रहणम्.
३३, २ G यस्यांगस्य संप्र°.

पृ० पं०

३३, ५ G निर्वृत्तिः.

५ अत्र ; G तत्र.

६ G °निर्वृत्तम् न तदा.

१० वक्तव्यम् ; G A B कर्त°.

१२ A om., & has a stop after संप्रसारणं below.

१५ G कक्ष्यायाः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ; A om., but has a stop after संज्ञायां below.

१६ वक्तव्यम् ; G A E B कर्त°.

१६ A a औशिजं.

१९ G om. न.

२० G संप्रसारणे कृते उवङादेशे च कृते द्विर्वचनम् अभ्यासस्य संप्रसारणं सव°; A द्विर्वचनमभ्याससंप्रसारणं । सव°.

३४, १३ तद्यथा । लोके ; A E B om. तद्यथा; a लोके । तद्यथा लोके.

१६ इह ; G इदि, B इदं.

१६ B om. म्लै म्लानीयम्.

१७ निशानीयम् ; G शानीयम्.

१९ G ग्रहणादात्वं पुनर्भ°; a ग्रहणादात्वं भ°.

१९ G om. ननु चै°...भविष्यति.

२३ G पूर्वत्वमत्र भ°.

२६ G °कृतेऽपि प्राप्नोति.

३५, १ G B अंतरंगपू°.

२ G यस्य हि लक्ष°.

४ संप्रसारणपूर्वत्वम् ; G संप्रसारणपररूपत्वं ; E originally संप्रसारणे पूर्वत्वं & in marg. संप्रसारण (before पूर्वत्वं) ; B संप्रसारणे संप्रसारणं पूर्वत्वं.

४ G कार्यस्य कृत°.

६ यदि न क्रियते ; G यद्युपदेशग्रहणं न क्रियेत.

१० B om. म्लै म्लानीयम् ; G om. वेञ् वानीयम् & has शानीयम् for निशा°.

१२ After बाधेरन्, G तत्राशिद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, B तत्राशित्करण°.

१३ B om. म्लै म्लानीयम् ; G has शानीयम् for निशा°.

१४ MSS. प्राप्नुवंति.

१४ G ज्ञापकेम् । नाया°...बाधंते ।.

१९ After °ङ्वति । G has शित्.

३६, १ E B om.

३ After प्राप्नोति, G अयविधिर्न प्राप्नोति.

६ G °प्रतिषेधः, & om. च below.

३६, ७ G शानीयम् for निशा°.

१० A om. त्वाध्वम् ; a om. दरीध्वम्...शिशीते ; B & by alteration E have शिशीते त्वाध्वं.

१२ B om. लुक् ; a by alteration has शिशीते...विनिक्षे before लुक्.

१४ शीङः ; G शीङ एतद्रूपं ; below G has शाति for श्यति.

१५ G पुनरन्योन्यस्यार्थे ; after वर्तते G E have कथं शीङ् श्यत्यर्थे वर्तते

१६ a originally om. तद्यथा...स्थापयेति गम्यते ; in marg. वपिः...वपतीति करोति°...घटे कुरु पटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते.

१७ ईडिः ; G ईड ; A om. ईडि : ...°वयन्ति.

१७ प्रेरणे ; G ईरणे.

१८ G मरुतो मरुतश्या°.

१९ G A E °करणे चापि दृश्यते.

२० कटे ; E पटे.

२२ Before त्वाध्वमिति, a स्वार्थ त्वाध्वमितिलुङ्घत्ययेन.

२२ G E B लुङेव.

२३ G चोक्तम् । शितीत्येका°.

२४ G यद्यपि.

३७, ९ G शित्प्रतिषेधो.

१४ G किं कारणम् before धातोरिति.

२१ Above रथिनमपलापयते G has प्र-(?) लापयते वा, and after it छात्राः छात्रमुल्लापयते.

३८, ६ क्वचिदन्यत्रापि ; B क्वचित्.

७ G स्वान्येव कर्मा°.

१३ काः । कास्ता°; G A काङः । काङस्ता°.

१५ G अवदाय इति ण सि°.

१८ G भविष्यतः, after °पवादो.

२० G च आतः घञित्युच्यते.

२० a आतश्च वि°.

२० युच् ; G युङ्विधि.

३९, १ a °षिद्ध यदुच्यते एच इप°.

३ ते वयं विषयं ; a originally त एवं.

१३ B om.

१४ G ईषन्निमय, a E B °मयः ; A a E B सुनिमयः.

१५ A ईषत्प्रमया, a E B °मयः ; A a E B सुप्रमयः.

१६ B ईषद्विलयः सुविलयः; A om. सुविलयम्

पृ० पं०

३९, १८ G लीनाति°.

२० B & originally E om. अहिनेनं भायवति.

२१ G ऽप्यत्रापि प्रा°.

२१ G E om. हि.

४०, २ G om.

९ A a क्रिप्रति°.

१० G om.; A a शीर्षं छ°.

११ G शीर्षंछ°, A a शीर्षं छ°.

१३ G A a विज्ञायते.

१४ E B शिरो मे भिनत्तीति.

१९ G आथर्वणः, A अर्वणः.

४१, २ G केशेषु वा.

४ E B om. स्थौलशीर्षिः.

६ MSS. om., but A E B have a stop & a has besides the figure २ before शिरसः below.

११ G A a & B (?) इत्युच्यते.

१२ All MSS. °शीर्षमिति अन्नणीति; P. VI., 4, 167.

१९ शाला...महादेवः; G शाला शोषणी मावेयावते महादेवः; A शाला शोषणी । यावते महादेव; a शाला शोषणी । मां च्च (orig. च्चे) शोषणी याचते महादेव; B शाला शोषणी ककुदोषणी याचते महादेवः.

२२ G मांस्पचन्या उखाया मांसपचन्या उखाया इति. Ṛigveda I., 162, 13.

२३ G A a om. the second प्राप्ते.

४२, १२ भविष्यतीति; G a भविष्यति, A भवति, B भवतीति.

१४ A om. छिद्र, & has here & below त्वक्°; E त्वक°.

१७ A om. यथैवं...नोपदेशः.

१९ After नोपदेशः, G तेन न भविष्यति.

२१ G यस्य द्वितीयः थकार°.

२२ A a om. द्वाविमौ; E B have द्विषकारकौ.

२४ E B द्दीवति.

४३, ४ a om. कथम्.

९ G A निवर्त्तय°.

७ E B have अथ before कौ.

९ A om. कथम्; a has it in marg.

९ A °स्वविदितिस्विदिस्वजि°, B °स्वविस्विदिस्वजिस्वपथ.

११ A a B om. कथम्.

११ G नकारादेश°.

४३, १४ G A निवर्त्तय°.

१५ G A E B येषां तत्र णत्व°.

१६ All MSS. °कारौ य°, & G A a have a stop before तदुच्यताम्.

१८ A om. कथम्.

१८ MSS. नक्कि; A a om. नाधृ; B has निंदि for नन्दि, and नाथनाध.

२० B om.

२२ G वलादि.

२३ G E B एवं तर्हि इदमिह.

४४, ४ E B कानिचिदन्यान्यपि वर्णा°.

९ E अस्रेमा° here & below.

१२ E B व्रीहयः; A व्रणमिति, G व्रणसिति.

१४ A om. संप्रसारण°...प्रयोजनम्.

१६ E B वृश्चति, before विव्रश्चि°.

१८ G बहिरंगः.

४५, ४ B दरिद्राजागृव्योः प्रतिषेधः before दरिद्रा°.

९ G वक्तव्यश्चेति.

६ तद्वा; G तथा.

१० Aa om. विशब्दस्य.

११ G om. दलस्पृक्.

११ A E °नासिकपरं.

१२ G ऽस्मादिति सो.

१९ E B एवमपि धात्वंतस्य प्रतिषेधः । धात्वंतस्य प्रति°.

१६ E धात्वंतस्य वार्थत्व°.

१८ A a तस्य चानुना°.

४६, ३ G नित्योश्च हल्ग्रहणं.

४ B om.

९ G यजनिति.

९ G om. भवति.

११ G °बलीयस्त्वात् यथा कूटतडिति.

१२ G om. पर्णध्वत्.

१३ G बलीयानिति भवति, E B बलीयानिति.

१७ G दीर्घत्वमिति.

१७ करिष्यते; G क्रियते.

१८ A a E B ह्रस्वं सिद्धमित्येव.

१९ A a सैषोभयतस्पाशा भवति, a in marg. तःपाशा रज्जुर्भ; B °यतः स्पाशा र°. Kaiyaṭa & Nâgojîbhaṭṭa appear to read उभयतःस्पाशा.

२० G रांतलोपो, B रान्तेलोपो.

२१ G रांतस्य लोपो, B रान्तेलोपो.

४७, ९ B तद्यथा; E मेदिनं स्वेति.

पृ पं०
४७, १० त्वेस्यत्र ; G त्वेति.
११ B सैषौभयतःस्पार्शेति.
१६ G a यदाऽपु°, A E B यदा अपु°.
१९ A'a E B निवर्त्तते.
४८, ९ A a E B पररूपे सिद्धं स्यात्.
८ G च कृते सति.
१० G करिष्यते, after °लोपः.
१८ G नांतादिवद्भावः ।.
२१ E B डतरादिभ्यः स तर्हि.
२३ G A a om. वलोपः.
२५ G डित् शब्दः.
२६ A a अद्दुतरा°, G अद्‌डतरा°, E अडु-तरा°, B अड्डुतरा°.
२७ B om. °विहितेति ॥ अपृक्तसंबुद्धि°.
४९, ४ G °कुलामिति.
४ G हे अग्ने हे वायो.
१० G °लुकोर्हिलुग°.
५०, ८ G A om.
११ G om.
१९ G om.
२३ G तिङ्क इति.
५१, ३ A नञ्युक्तं इवयुक्तं वा.
१४ E सानुबंधयोर्नि°, B सानुबंधकयोर्नि°.
१९ G °प्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः माङ्प्र-तिषेधश्च ; A माङः प्रतिषेधार्थश्च.
१६ B आ छाया प्रमा छंदः; A a E आ छाया-मानयति । प्रमा छंदः ।.
२२ कुरवो the MSS. of the Mahâbhâshya & Kâsikâ Vritti; A only once न छायां कुरवोऽपरं ; E °परं °परं ; B °परो °परां. See Atharvaveda XIII., 1, 56 & 57.
५२, ६ A om.
८ B om.
९ तर्ही°; G तर्हि ही°.
१४ E B प्रकृतं.
१६ ह्रस्वस्येति ; G A ह्रस्वाश्चेति.
२० G om. कृति.
५३, ३ °वाध्यः ; A °व्याधः, G B वाध्यं.
४ G वाधके.
६ G शाकलं चोद°.
६ G A a भविष्यति.
७ B om. च.
८ G अग्नाइइ इंद्र ; पटाइवुदक ; अग्नाइइ आशा twice.

पृ० पं०
५३, १३ कृत्वा ज्ञापकम् ; G ज्ञायते:
१४ a दीर्घत्वद्दा°.
१९ G भो३ इह.
२४ G भो३यिद्र.
२५ G भो३यिंद्र ; B om.
२५ G गाइति. E गायतीति.
५४, २ a E B °वाध्यं.
३ A इत्ये च.
४ A यद्नर्थकं रूपं स्यात्.
६ B om., but has a stop before कर्तव्यः below.
८ G E B स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।.
२० B om., but has a stop before गो° below.
२१ a गव्यूतिमात्रमध्वानं.
२५ G B विज्ञायते.
५५, १ G तन्निमित्तस्येवेति.
२ A कर्ण्पा°, a & originally E कर्पा° ; B कास इति.
५ After धान्यं, E क्रेतव्यमित्यर्थः.
९ A अच् शर°.
१० A चातोच् वक्तव्यः; instead of शरस्य ...°क्तव्यः, G has अवादेशो भवतीति वक्तव्यम् । शरस्य ह्रस्यातोऽवादेशो वक्तव्यः, E अवादेशो भवतीति वक्तव्यं । शरस्य च ह्रस्य चांतो वादेशो वक्तव्यः B अवादेशो भवतीति वक्तव्यं । शरस्य च ह्रस्य च वांतादेशो वक्तव्यः ।.
१४ A व्रजती ; B om. the line.
१६ E B om.; G om., but has a stop after लोके below.
१७ G शरुहस्तमु°.
५६, ४ G एकवचनग्रहणं किं°.
५ A a द्वयोरेकैनिर्वृत्तेः.
१२ G om. एकवाक्यभावात् before द्रव्येषु; E B om. द्रव्येषु कर्मचोदनायां.
१६ G °भिनिवृत्ति°.
१६ प्रकृतं ; G E B प्रकरणं.
१७ G E B आतश्चार्थाद्वा प्र°.
१९ G अन्यत्र व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र.
२४ G °भिनिवृत्ति°.
५७, १ A a E पांसुर°, B पांशुल°.
३ G इति, after ह.
१० तथा ; G यथा ; A E B om.

पृ० पं०

५७ २१ All MSS. have लौकिकवैदिकेषु च कृतांतेषु.

२३ E B पुनरिज्यायां म.

२४ लभ्यम् ; G E लभ्यते; B पुनारंभमुपलभ्यं.

५८, १ G सुसंस्कृतो.

१६ a द्वितीयश्च तृती°.

२० G om. पूर्व°...°प्रतिषेधार्थम्.

२० G भूरिति.

२३ B om.

२५ तु ; G च.

२६ B om. षष्ठीनिर्देशार्थं च ; G has °निर्देशार्थं च ; E has तु for च.

५९, ३ G प्रकल्पयति.

६ G यत्पूर्वग्रहणं.

१४ G गृह्यते.

१७ G om.

१८ G E B अस्यांतवद्भवतीति अस्या°.

६०, ३ a has यो in marg.; G लोके द्वयोर्द्वयोस्तुल्य°. See Vol. I., p. 305, 5.

४ A a om. तु.

५ A a E B om. तत.

६ A a E यौगपद्ये.

८ G A a B om., but G has २ before द्वादशान्यिकः below ; E has अंतवत्त्वे प्रयोजनं ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्विधाने द्वाद° & in marg. प्रयोजनं. Below G A a B have प्रयोजनं before बह्वच्पू°.

१२ G A a E om., but A a have a stop & A & originally E २ before प्रयोजनं below.

१४ A om. क तर्हि... °देकादेश in l. 17.

१६ G a B om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.

१८ G यथा कर्तुं शक्येत.

२० MSS. om., but a has a stop & A a stop & २ before प्रयोजनम् below.

२१ G अमी आसाते.

२२ A & originally E आसते.

६१, १ A स्वरितत्वे । २ प्र°, a स्वरितत्वे । प्र°.

११-१५ A om.

१६ A a पूर्वपदांतोदात्तत्वं च । प्र°, E originally °त्वं च । २ । प्र°.

१९ MSS. om., but a has a stop before विप्रतिषेधात् below; A has प्रतिषेधात्.

पृ० पं०

६२, १ स्वरिताप्रसिद्धिः; A स्वरितस्वाभावः & om. the following एकादेशो...स्यात्.

५ a कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं च । प्र°, E °त्वं च ॥ २ ॥ प्र°.

८ MSS. om., but A a have a stop before विप्रतिषेधात् below.

९ B om. च.

२१ A E B om. अपरत्रैगर्तकः.

२१ G पूर्वेषु° अपरेषु°.

६३, २ G पूर्वोत्तरपद° here & below.

५ G इंद्रशब्दः सं°.

१० A om. आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां.

१४ MSS. om., but A has a stop & a a stop & २ before प्रयोजनम् below.

१९ G B om. तिङ् ॥

२२ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below; instead of पदविधौ A has परेविधौ, E B परविधौ.

६४, १ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

५ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

६ G om. च.

८ B कार्ये हार्ये.

११ G E B °पसर्जनह्रस्वत्वानि.

११ उपोवाप ; G पोवाप, B उपेयाय उपोवाप.

१२ परोह्यते ; G पर्योह्यते, E B om.

१३ A om. अकाल.

१४ G निर्वारण°.

१९ A वर्णविधौ च.

२१ G E B om. प्रयोजनं.

२३ G om. किम्.

६५, २ G पदांतादतादस्तीति.

११ A कोऽसिचन् योऽसिचन्, E B कोऽसिचन् सोऽसिचन् ; here & below.

१८ a °न्नान्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य.

२१ G भवतीति.

६६, २ G A तस्माच्च स्था°.

८ A B om. संप्रसारणङीट्सु सिद्धः.

२० G A a यद्येतज्ज्ञास्येत.

६७, १ G om.

१६ G E B द्रुत इत्युच्यते.

१९ G खट्टेरका.

२० A एरका खट्टेरका, a एडका खट्टेडका.

पृ० पं०

६८, ४ B om.; a has दीर्घत्वा° here & below.
५ G E ङि before ङी.
६ G इंद्र for इन्द्रम् four times.
११ E B om. वृद्धि.
२२ एत्स्येधत्योश्चेत्वि ; G एत्वि.

६९, १ G तत ऊठि च । ऊ°.
३ G सा यथा एङिं यथा पर°.
४ G नाम्रासि स तस्य.
७ G om.
८ G °वृहिण्यां.
११ G स्वादीरारिण्यो.
१२ G ईरन् इत्ये°.
१२ स्वैरः ; A E B स्वैरं.
१४ B om.
१८ A कंबलार्ण्णः ; B om.
२० A E ऋणदशभ्यां च here & below.

७०, ११ G भवतीति.

७१, ५ G a °गुण इति न वा.
६ MSS. om., but A a have a stop before तुको below.
१५ G A & originally E अवचच्छूरतुः अवच°.
२२ MSS. om., but A a have a stop before यणादेशा° below.
२३ G °वृद्धिविधयश्च.
२३ G आस्तीर्ण्णा.
२४ After चक्रुः, A चक्र, a चक्रे.

७२, ३ & ४ MSS. om., but A a have a stop before यणादेशाच below.
५ A & originally a °समासांतोदात्तनिवृत्ति°.
७ G वधींद्रको.
८ अचि भलोप...गाङ्गः ; Nâgojîbhatta: अचि भलोप एकादेशाद्विप्रतिषेधेनेत्यादि गाङ्गयो गाङ्गः इत्यन्तं पठ्यते तस्य पूर्वस्मात्को भेदो दाक्षी दाक्षायण इत्यत्राचि भलोपस्यैव विप्रतिषेधस्थानं गाङ्गदाक्ष्याश्च को विशेष इति चिन्त्यम् । तस्मादयं प्राक्षिप्तो मन्थो भाष्यकैयटयोरिति बहवः ।.
१२ G B श्री ईषा श्रीषा.
१२ B आत्रः शालः,
१३ E B राजवं both times.
१९ MSS. om., but G has २ & A a have a stop before एकादेशा° below.

पृ० पं०

७३, १ MSS. om., but G A a have below °विकाराश्च । एका°, E B °विकाराश्च एका°.

७३, ४ A a E B om. लुलुवतुः, पुपुवतुः.
५ G चेता स्तोता गौः.
७ अग्नीनाम् इन्दूनाम् ; E B षण्णां सप्तानां पंचानां. Kaiyaṭa knows both readings.
८ E प्लक्षाणां । अग्नीनां इंदूनां.
११ a अकरवं, after अलुनवम्.
१९ G स तर्हि विप्रति°.

७४, १ E B om.
२ G ननु च आत.
९ G °षेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः, A °षेधो वक्तव्यः. B °षेधो नो वक्तव्यः;
१० A a om. नेत्याह.
१३ G om. एव.
१९ E B °त्रापि नावश्यमिहैव.

७५, ३ a द्यां गछंतु ; G द्यां गछ द्यां ते धूमो गछतु.
४ E B om. ; G °नाम्रां स्थाने.
६ MSS. here & below यद्याव ; G इंद्रे व°.
७ G om. one शतं.
१० A तुन्वेवि ; B om. निपात...°कारादी.
१२ वकारादाविति ; A a वि निपात इति.
१२ G om. न्वावत् ; E has it in marg. ; B has instead न त्वाव (?) त.
१५ G om. न्वै.
१६ MSS. om., but A a E have a stop before पररूपं below.
१९ [illegible]te A a om., but A a have a stop [illegible]ore पररूपं below.
[illegible] च.
२[illegible] [illegible]यांरेका[illegible] अन्तः ; G has सीम्नः अंतः ins[illegible]

७६, १ MSS. om., but A a B have a stop before पररूपं below.
४ MSS. om., but a B have a stop before पररूपं below.
८ अद्य...कराद्यर्यात् ; G आ ऋष्यात् आर्ष्यात् अद्य आर्ष्यात् अद्यार्ष्यात्.
९ G अद्यर्ष्यादि°.
१० °कारादेङः ; G °काराव् देङ, B °कारात् वेषः.

पृ० पं०

७६, १२ A ओद्री° ओढी°; G has औश्रीयत् औकारीयत् प्रौढीयत्.

१८ G om. विज्ञातुम्.

१८ G भिद्या उस् भिक्षुः छिद्या उस् छिक्षुः.

२० स्यादिति; a स्यात्.

७७, ५ MSS. om., but A a have a stop before पररूपं below.

६ कर्तव्यम्; G वक्तव्यं.

११ A B om. See Vol. I., pag. 63, 2.

१२ a होतृकारः.

१३ G A E B om.; a ऌवा°.

१४ ऌ; G ऌ, A a ऌ, E B ऌ.

१४ G ऌकारः.

१४ G A होऌ°, a होतृ°, E होऌ°, B होऌ°.

७८, ७ पूर्वसवर्ण; A & in marg. a पूर्वसवर्णदीर्घ.

८ पूर्वसवर्ण; G E & in marg. a पूर्वसवर्णदीर्घ.

९ G तदुरत्र.

१३ °वर्तते; A °वर्त्स्यत, E °वर्त्स्ये, B °वर्त्स्येत.

२१ °योरकः; G A & originally a E °योरेकः.

२१ G ततः परं पूर्व°.

२४ A a जसिशसोः, B जश्शसोः; B om. पररूप°...जश्शसोः.

२५ G जसशसोः, A a जसिशसोः.

७९, ९ बाधेत; G बाधते.

१३ एतान्गाः पश्य; A a पश्येति; E एतान्गाश्चरतो बलीवर्दान्पश्येति, B एतान्गाश्चतुरो बलीवर्दान्पश्येति.

१४ A a जसिशसोः, B जश्शसोः, here & below.

१८ a जसिशस्योः.

२० यद्युक्त°; G A & originally a E यदि चोक्त°.

२३ भवतीति; G भवति.

२५ MSS. जसिशस्योः; G °र्यो जसिशस्योः पररूपं न भव°.

२६ G °भागश्चेदन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थमिति चेद°.

८०, २ G a °नंतरयोगं.

३ °विहन्येत; G A a E °विहन्यते, B °विहन्यत.

६ G इत्येवमर्थं यो°.

८० १० G अथवा पुनरस्तु सप्तमे.

११ G & originally E om. बहुवचने.

१७ G ऽपि नुट् दीर्घत्वे भ°.

२० G A a लोपसंबंध°.

२३ °द्रुहु; G °द्रुहुत्वे.

२५ भ्रूकुं°; MSS. भ्रुकुं° here & below.

२७ A a पंडकान्पश्य षंडकान्पश्येति.

८१, ४ E B स्थूरापत्ये.

७ B अपत्ये.

११ षण्ढान्पश्य। पण्डकान्पश्य; A षंडकान्पश्य षंडकान्पश्य; a खंढकान्पश्य पंडकान्पश्य; E षंडकान्पश्य पंडकान्पश्य; B षंटान्पश्य.

१६ G E B स्थूरापत्ये.

१९ A a भवेन्नित्यं.

१९ After युक्तवत् G has एकार्थे लिंगभेदात्तु गुणो वा लुपि युक्तवत्.

८२, २ G °वरुणो यज्यमानः मित्रा नो वरुणो इज्य°

३ °ग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्; G A a only °ग्रहणं. See Vol. II., p. 205, 4.

१४ °र्यजेतेत्य°; G °र्यजते अ°, A °र्यजेत अ°.

८३, १ G om. अधीयाते; A अधीयते twice.

८ विहन्ति; G हि हंति.

८ G प्रतीक्षा.

१३ G उप इ ईजतुः, A उप इजतुः.

२३ G अट्योढा इत्येवं स्वरः; E writes the first अट्योढा अट्योढा & the second अट्योढा, but in the first the second syllable is optionally *udátta* or *svarita*.

२४ पररूपवचनं; A & originally a पररूपं.

२५ पररूपवचनं; A E B पररूपं.

८४, ४ A & originally E om. प्रयोजनं; G °लौत्व अंतरंगबहि°.

६ G °सवर्ण प्र°.

७ a पूर्वसवर्णत्वं भ°.

९ G पूर्वत्वम् ||.

९ A a तहिलोपः.

११ G °लोपो भवत्यतरं°.

८५, २ E B °खेरागच्छाति |; A °खेरागच्छामीति सखे.

६ G सुश्रोता३; B सुसेता३ अत्र त्वमसि.

६ A आ३श्रीवत्त, a आ३श्रीवत्त.

पृ० पं०

८५ १४ G E पयोत्, A a पयोऽ३त्:.

१६ a वक्तव्यः.

१७ a सुश्रोता३ ; G सुभ्राता३अत्रात्वसि, B सुश्रोता३अत्र त्वमसि.

८६, २ G कस्यायां प्र°.

६ प्रत्यग्नि° ; G अत्यग्नि° ; B om. प्रत्य°... °व्यन्, A has it twice. See Ṛigveda IV., 13, 1.

९ G अश्व ; °धारोयं.

११ E by alteration सुतः.

१२ E B om. शुक्रं ते अन्यत्.

१४ B om.

८७, १ A a B स्वरे दोषः. See below pag. 170, 8

४ आदेशो भवति ; A E B आदेशः प्रसज्येत.

८ G a E B विधीयते.

८ G आंतर्याशगुरा°.

९ G °गुरान्तः स्यात् य°.

२२ G कतरस्मिन्नचि । इंद्रेन्वीति ; a has in marg. [इं]द्र इति.

८८, ३ सिन्नि°...भवति all MSS. ; Nâgojîbhaṭṭa: सिन्नि°...भवतीत्यमन्थ उपपत्त्यभावादित्याहुः.

५ A a °ज्ग्रहणमधिकारा°.

१७ G भविष्यति.

१८ °ष्शालेन्द्रे ; a originally °छाकले here & below ; Nâgojîbhaṭṭa : शालेन्द्रेति पाठः.

८९, २ G a om.

१६ G a पूर्णे च तत्सर्व°.

२० E B om.

२२ a विराम, E विरेम.

९०, १ A प्रकृतिमात्रम्.

२ A a E B °दिशु च छंदसि.

२ अक्षः ; G अक्ष. A a E B अक्षा. See Ṛigveda VIII., 5, 29.

३ G E B यथा अंगरः, A यथा अगंर, a यथा अगर.

६ E om. सवर्णार्थम् ; B has °र्णार्थः.

९ A both times ऋष्यः ; B om. माल ऋश्यः here & below.

१४ B om. प्राप्नोति.

१४ G स तर्हि पूर्वविप्रति°.

१५ G ऊर्क्क च तत्र.

पृ० पं०

९० १८ G उपस्थित उच्यते.

९१,११ MSS. ई चाक्र°.

१४ A a अवशा३ इयं अवशेयम्.

९२, ३ G A a & originally E कारपूर्वग्रहणमककः° ; A कारपूर्वार्थः.

११ G °भूते शब्दे शब्दां°.

२० G B om.

२४ यद्येवा° ; G E B यद्यिवा°.

९३, १ E °लक्षणत्वात् सुटः.

२ A a om. सुटः.

४ G om. कारपूर्वग्रहणं कर्तव्यं.

७ A करोतिश्च कका°, a करोतिश्चाककाः°

७ एष ; G एव.

८ G °कॢप्त्यर्थम् विशे°.

१० G a E om. वा.

१० G om. च.

११ यद्येवा° ; G यथैवा° E B यद्य°.

१४ G व्यवहितश्चोपस्ट°.

१७ G °दीर्घविप्रति° here & below.

१८ A a E B om. लिटि...°षेधार्थम्.

२४ G A B निवर्त्त°.

२४ G B विशिनष्टि अभिनिवृ°.

२७ G A a E om. तस्य.

९४, १ G °कर्मकं उपा°.

१ A a om. सुट्.

१ G A a ऽन्तरङ्गो ; E B & Nâgojîbhaṭṭa अंतरंगतरको.

३ MSS. क्रियते.

६ E B हत्वविधौ.

१३ B अभक्ते स्वरे दोषः.

१४ G om. संस्करोति.

२४ G भक्ष्यार्थम्, E भक्ष्यार्थी (?).

९५, २ G सातत्यमिति, instead of °त्य इति.

२ E B संततस्य भावः.

५ MSS. om., but A a have a stop before लोपो below.

७ G A मनसि च इति व°, E B मनसि च व°.

८ MSS. om., but A a have a stop before लोपो below.

११ G E B सेवितासेवि°.

१४ G अविद्यमाने सेवि°.

१५ G B om. the Sûtra, A a E have only विष्किरः. Kaiyaṭa विष्किरः शकुनौ

पृ० पं०

वेति' सूत्रपाठमाश्रित्य वार्त्तिकारम्भः; Nâgojîbhaṭṭa: विष्किरः शकुनिर्विकिरो वेत्यनार्षः पाठ इति भावः.

९९ १६ MSS. om., but A has below वेति। वक्तव्यं, a वा इति वक्तव्यम्.

१८ G A a om. नित्यम्; Nâgojîbhaṭṭa has it.

२० G निपात्यं इति, E originally निपात्य इति.

९६, २ MSS. om., but below a has आश्चर्यमद्भुते। इति व°, A आश्चर्यमद्भुते इति व°; G has below only अद्भुत इति व°.

४ G पतंति.

८ G पतंतीत्याश्चर्यग्रहणेन न नक्ष°; G A °बध्यते.

१३ G E B मा कृत कर्माणि only once.

१७ a रथस्या.

९७, ४ G पदा अनुदात्तः प°.

५, ६ E B एषां ते पु°; एषां ते का°.

६ A तुंगो घाट.

८ G आमस्य.

९ A परस्वरः.

१२ A om. धूपायति.

१२ A तैत्तिरीयं.

१३ B & originally a चैकः स्या°.

१९ G om. पर्याये.

२१ G ज्ञापकत्वं तत्.

९८, ५ a खल्वपि सं°.

६ नानेनो°...°ध्यते; Kaiyaṭa mentions the reading नानेनोदात्तत्वं क्रियते.

१२ परेण वेति; G A & originally a परेणेति.

१२ एकः; G एव (?).

१७ B om. एकाननुदात्तं...°मेकाननुदात्तम्.

१७ A a om. पदं.

२१ A a E B om. हि.

२६ G °नोदात्तमुदात्तमिति.

९९, २ a om. एक°...संदेहात्.

४ A a °मनुदात्ते वच°; a तद्वर्जमिति.

५ स्यात्स; A a E स.

७ E in marg.; a स्वरसाव°; G °सिद्धिः स्यात्.

१० G A a E तैत्तिरीयं.

९९ ११ E B om. विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः.

१४ G चेत्काम्यादिषु; E originally om. °त्काम्यादिषु...इति चे°, & has in marg. °त्कामायादि°.

१५ G चेत्काम्यादय°.

१७ A °स्वरश्चाभावः.

१८ प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरस्याभावः only in a.

१८ G कर्तव्यः; A a E तैत्तिरीयं.

१९ G °स्त्वात्प्रकृतिस्वर°.

२१ E B °न्भवतीति वक्तव्यं.

२३ सति...°वतीति; E B सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च.

१००, ४ G ऽन्स्वरः वा°.

४ G औपगवत्वक्र, a °त्वक्रः.

४ G कः स्वरो.

९ G °स्वराप्रसंगः.

१२ B शास्त्रविप्रति°; G शब्दपरनिषेधा°.

१३ °वैमिष्टं; G °वै न्विष्ठं (?), A °वै शिष्टं.

१४ B om. यदि...नाम भवति.

१५ E नाम स भवति.

१६ G E B °संग इति।.

१७ G a om., but have २ between बलीयान् & इति below.

२१ A a B om., but A has a stop, & a a stop & २ before नञ्स्वरो below.

१०१, १ MSS. om., but A a have a stop before तस्य below; E B have below तस्य च स्वरो.

२ B अकर्णिर्हते त्रु°.

३ G A a B om., but A a have a stop after च below.

४ B सहनञ्निर्दिष्टस्य; G A B नञ्स्वरो.

६ G °वोच्यते.

९ G A a B & originally E धायः दायः.

११ G E विज्ञायते.

१६ G °ग्रहणानर्थक्यम्.

२२ G °स्वरो न भव°.

१०२, १ G °नोदात्ते अनु°.

४ A E B om.; G om. स्वरः & the following अन्त इति चेत्.

६ G मा हि क्षुधातां मा हि धुक्षातां.

११ G om.; A has अयचित्स्क°.

१०३, १ B om.

२ G °विरुदात्ते.

पृ० पं०

१०३, ५ G A E B om.; below G E have संश्च नित् क°, A संश्च नित्। क°, B सश्च नित्क°.

१२ a तर्ह्यत उदात्तो.

२० कश्चिद्°; G कस्मंश्चिद्°, A a & originally E कस्मिंश्चिद्°, B कश्चिश्चिद्°.

२१ A a om. कश्चिदर्थो.

२१ °त्यन्ततः (Kaiyaṭa); G A & originally a E °त्यतः, B °त्यंतः तः.

२४ Kaiyaṭa says that the sentence अथवा...इति should stand between प्रातिपदिकानि and स एषो in l. 23 (लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तरे न्यस्तः; but he adds, पाठक्रमाद्धार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते।).

१०४, २ E °र्बहुजकज°.

३ A E B बहुजर्थम°; G °जर्थे चेति.

४ a om. सर्वकैः विश्वकैः; B adds सर्वके विश्वकै; E सर्वके & in marg. विश्वकं.

६ B एषां ते पु°, एषां ते का°.

७ A तुंडो घाट.

७ G A चिल्वात्, B क्लित्वाज्.

९ E तिसृकाः; Nâgojibhaṭṭa बहुवचनान्तमेवेदं भाष्य इत्यन्ये (see Kaiyaṭa on VII., 2, 99).

१२ G °शब्दः एतेनै°.

२० G om. च.

२२ °मेके; A °भोका *i.e.* either °मेको, or °मेके।; in the latter case उपसमस्तार्थमेके may have to be regarded as a Vârttika.

१०५, २ A a om. शसि.

७ हि; MSS. तर्हि.

७ G शसः स्व°, A शसस्व°.

१२ वाधत इति; G E B वाधते.

१३ E B om. हि.

१४ A a om. स्यात्.

१६ G E B जसिशसी; A E B चातो लु°.

१८ A a om. तेन.

२१ a om. तेन.

२४ तेन...स्तः; G न द्वि°...°ने स्तः.

१०६, ३ A a om. किं कारणम्.

६ ऽत्र; A E B तत्र.

७ G has उक्तमेतत्प्रतिषेधे twice.

१०६, १२ G °वचनग्रहणं.

१५ A a E B स्विखिनौ.

१६ G B °त्येवं भवि°.

२१ A a E B तृतीयादिर्न त°.

२२ G E B प्रकृतिस्तस्य.

२३ E B प्रकृतेस्त्वने°.

२४ G °मेकाच्त्वसा, E B °नेकाच्सा.

१०७, ५ श्वोर्जा; G श्वोर्ज्जौ.

९ A E om. ऊठ्यु°...°प्रतिषेधार्थम्; B has ऊठ्युपधाग्रहण उठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यं अंत्यस्य.

१३ प्रक्रमेषु; G क्रमेषु here & below; a °णोऽग्नीनादधीत here & below.

१६ G om. किं कारणम्.

१९ किं ज्ञाप्यम् एतज्ज्ञा°; G किं ज्ञा°.

१०८, २ G °वाश्त्ते.

१३ G A & originally a °ग्रहणस्य चावच°.

१६ G °तितव्वा; E adds बहुतितवे इति, B बहुतितव इति.

१९ G °बुवाते रे°.

२० G E B om.

२१ G °र्यौजानु°...भवति.

१०९, ३ A B om. न.

९ G °विज्ञास्यते; a om. विज्ञायते.

१३ G om. हलादिः.

१५ G om. बा बे.

२१ वर्तत इति; G A a वर्तते, E वर्तते इति,

११०, ४ इह; G E B इदं.

४ a om. येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः.

५ प्रतिषेधस्तु; A विप्रतिषेधश्च, B निषेधस्तु

५ G E B have किंचित् after °ग्रहणे, G A E B om. सति, a has °वचनग्रहणे, E om. इष्टं; see Vol. I., 151, 20; II. 191, 5.

६ a om. ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति.

८ G om. यदि...ग्रहणं.

८ G पुनः before न चावश्यं.

१० G E om. एष.

१० °शोश्च म°; A °शोश्चर्म°, a °शोर्म°.

१९ दिव उत्; Nâgojibhaṭṭa mentions the reading ऋत उत् [६. १. १११].

२० G कर्तव्यम् तत्र.

२२ a इस्यत इ°.

पृ० पं०

११०, २४ G °संहितायां, A °संहिताया.

२४ त्तपर°; G A E B तपर°.

१११, ६ G om. हि.

९ सिद्धम्; G सिध्यति.

१४. °पवादं; G A E B °पवादविषयं; see Vol. I., 502, 18.

१४ G °धातुशान्तत्वं प्रतीक्ष्यते । अत्रा°.

१४ किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः 1 all MSS.; compare Vol. I., 502, 19; III., 102, 1.

१९ A E B om. ऽनुदात्त.

१९ G E °सिजर्थम्.

१९ G A a & originally E भवतीति.

११२, ५ E B चात्रास्ति.

५ संभवः; A संभवः यावता; G E B संभवो यदुभयं स्यात्.

५ A & by alteration E °त्तत्वमंत्यस्य.

७ G B भवति.

१० G भवत्यनु°.

१२ a ऽशक्यो ऽनुपदेश°.

१२ G अथायमनुपदेशभक्तः, E B अथायमत्रो भक्तः.

१३ G अभक्त°.

१८ इतश्चोपसंख्यानम्। इतश्चोपसंख्यानं क°; G इतश्चोपसंख्यानम् । क°; a इतश्चोपसंख्यानं २ क°; A E इतश्चोपसंख्यानं क°.

२१ G तत्रादिप्रभृतिभ्यो नु°, E B तत्रादिप्रभृतिभ्योऽप्रति°.

११३, ३ E ङितोनुदात्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधः । ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधो व°.

६ G प्रतिषेधः प्रति°.

११ E B om. one मा हि कार्षम्.

१९ A om., & has below in marg. (after कर्तव्यः) लोपयणादेशार्थः.

२१ E om. लोपयणादेशार्थम्.

११४, ११ पित्ग्रहणेन; G °हणेनैव, A °हणेन न.

१८ G E B भवंति.

१९ दिवन्तस्य; A a तवंतस्य.

२० G om. इति.

११५, १ G A प्रतिषेध्यते.

२ G B °द्भवति.

५ After स्वयमेव, A a जीर्यते स्वयमेव.

९ G उपदेशो क°.

११ G A E B °थकीति वा°.

पृ० पं०

११५, १२ G तत उपदेशि । तत उपदेशे चा°.

२३ G B वेत्युच्यते.

११६, ८ a °दात्तस्वरवचनं here & below.

१६ °तस्य चेत्या°; G °तस्य वा°, B °तस्येत्या°.

१७ G A a om. च; A a गातां instead of दातां.

२० A a °लक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्येव.

२४ B om.

११७, ५ G न चेदकारात्परा.

५ निर्देशश्चैव Nâgojîbhatta; MSS. °श्चैवं.

६ G अकारात्परा, A आकारांतात्परा.

८ G यातो, A यते.

८ G एवं तर्हि विविविशेष°; G a °णमाका°; G E B °रांतग्रहणम्.

९ G न चेदाका°.

१० G कार्यविशे°.

११ Nâgojîbhatta knows the two readings अद्यात्तः and अद्याष्टः.

२३ E इति वा नित्ये, B इति च नित्ये.

२४ E B अन्यथा त्वप्राप्ते.

११८, १ MSS. om.; a has a stop after विभाषा below. Compare the Vârttika on P. V, I. 4.

११ E B किमर्थमिदमुभयमुच्यते.

१४ E B वत्वस्यासि°; E °न्न वर्ती°.

११९, ४ तृतीयादिलक्षणस्य; G A a om. तृतीयादि.

८ E B वेतस्वानित्यत्रापि प्रा°.

११ G A a & originally E विज्ञायते.

१३ After रूपम्, E B क्व चास्यैतद्रूपम्.

१३ E B यजादा°; G a °निवृत्ते; E B नकारलोपे ऽकारलोपे च.

१८ A °प्राप्तौ ह्रव्य°...°वद्वा; E B °प्राप्तौ व्य°.

१९ E B om. अथवा.

१९ G °मानवदित्येषा.

२० G प्राप्तौ व्यंजनमविद्य°; A & originally a °मानवद्भवतीत्ये°.

२१ G °मानवदित्येव वा, E B ° मानवद्भवतीति वा.

२१ E B भवति.

२२ G A उदात्तानु°; G °दात्तस्वरि°.

पृ० पं०
१२०, १ G A a °त्युच्यते.
१० G भवतीति.
१२ E B add स्वरतो विधिः स्वरविधिः.
१३ G विद्युत्वाद्वला°.
१८ G स्वरविधा°.
२३ G A a परिभाषा यद्°.
१२१, ३ A originally सुहृत्, here & below.
४ G °स्वरत्वमपवादं.
८ E B नान्यत इति.
११ इत्येत°; G A & originally a इति त°.
१८ E B यदि तर्हि° पूर्वे°.
२० B सिद्धं.
२१ G om. च.
१२२, २ G A बाधते, a बाधेत.
४ भवतीति; G भवति.
५ E B om. च.
९ E B अंतरेणापि बहु°.
१४ G om. एवमपि–भविष्यति.
१७ G om. तर्हि.
२२ G om. उदात्त एतत्.
२४ E B स्वरितेन च समा°.
२८ B सिद्धं.
१२३, ५ A om. प्रकृति.
१३ G A a om. अवृषलः & कुवृषलः.
१४ G A निपातः.
२० E B om. निपातनादेतत्सिद्धम्.
२१ E स्वरोपि न भवि°, B स्वरो न भवि°.
१२४, ५ A om. पितृसदृश इति; G a om. इति.
६ E B ऽपरेण वृत्तिर्भवि°.
१० तर्हि तस्य; G तर्ह्यऽस्य, A तर्ह्यस्य, a तर्हि अस्य.
१० तदेव; G A a इदमेव.
१० इदं न; G एतन्न, a तन्न.
११ इदमप्यवश्यं; G एतदपि अवश्यं च, a अवश्यं.
११ G दास्याःसदृशाः.
१२५, २ G A a om. अपवनम्.
४ E °वचनमपवाद° here & below.
७ E B एवमिमापि.
११ E B °कस्यापि पदस्य पूर्वे°.
११ G अपिशाल°; for व्याडीय, G व्याघ्रपदीय, A a व्यालीय, B व्याजीय; a गौमतीयाः.
१३ प्रकृतिस्वरत्वेन; E B स्वरेण.
२१ After इत्येवं तत् ।, E B किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं ततः

पृ० पं०
१२५, २१ G °निरष्ठौ.
१२६, ३ B om.
७ E B ओषधी.
९ E B °दीनां चेति वि°.
१३ भवति; E B स्यात्.
१४ पण्यकम्बल; G om. पण्य.
१४ पण्यगवः; Nâgojîbhatta says that others read पण्यगवयः.
१७ A om.
२२ E B om. इह मा भूत्.
२२ G A a उपसमाहितं; see below.
१२७, १ E B °र्गताविति वचनात् here & below.
२ After °वचनात्, G गतौ परतः गतेरनुदात्तवचनात्.
४ B & originally E om.
५ G गते अप्रकृ°.
७ G °स्वरप्रवच°.
८ E B °सामर्थ्यादंतोदा°.
८ E B यदि हिं स्या°.
११ G E B य एको.
१३ °नन्तरः; G A a E °नंतरं, B °नंतर.
१४ G भवतीति इत्यु°.
१४ यश्च; A a B यश्च, E not clear.
१७ A om.
१८ G °रकेषु अतिप्र°.
१९ A a B कारकपूर्वस्यापि.
२३ दूरायातः; E दूरगतः, B दूरं गतः.
२५ °स्तत्प्र°; G °स्तत्र प्र°.
१२८, १ G A & originally a अंतस्थाथप्रक्ताज°.
१० उपसमाहृतम्; A उपसाहृतं, E by alteration उपसमाहितं, B उपसंहृतं उपसमाहृतं.
१२ G A कुद्रूहण गति°.
१२ अवतप्ते°; B प्रतप्ते°.
१३ E B °लेन च समासः.
१८ G om. प्रतरिता.
१२९, १ G किं वा प्रयो°.
१ E B प्रलपिता प्रलपितुं.
३ G A a अनिगर्तोत्पतौ; E B अनिर्गतः.
६ G om. अनिग°...स्यात्.
८ E B अयणादेशार्थ°.
११ E & B (?) °तावप्रत

पृ० पं०

१२९, १४ E B om. स्यात्.
१७ E B °तावप्रत्यय.
२२ E B °तावप्रत्यये; G °प्रत्यय इति.
२३ E B °तावप्रत्यय इत्येतद्भवति.
२४ G दधीचेति.
२४ A E B °तावप्रत्यय here & below.
१३०, ४ E B °वात्प्रसंगः.
८ G °वाशेयम् अनु°; E B om. इति.
१३ G अजाशी सर्वनामस्थाने अभिनिवृ°; A a °द्रूपम् क्व चास्यैतद्रूपम् यजाशा°; E B °द्रूपं भवति । क्व चास्यैतद्रूपं भवति। यजाशा°.
१३ E B °लोपे च कृते । .
१७ G °दीषत्स्वरो भ°.
१८ B & by alteration a इध्मप्रश्चनः; E B add पलाशशातनः.
१९ E B both times °स्फोटकः.
२० A a om. ईषत्पिङ्गलः.
२१ A om. मातृगवः.
१३१, १ MSS. om., but Aa have a stop after कृत्स्वराच्च below.
२ इध्मप्रव्रश्चनः; A om.; a by alteration इध्मव्रश्चनः; E इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः; B इध्मव्रश्चनः पलाशशातनः.
६ G om. न वार्थो...°बाधकत्वस्य.
७ G om. इति.
१० किं पुनस्तम् appears to be the reading of Kaiyata & Nâgojîbhatta; but the MSS. have किं पुनस्तन्न बाधिष्यते. Compare Vol. I, p. 242, 9; 432, 6; II., p. 246, last line but one.
११ MSS. om., but A a & originally E have a stop after युक्तस्वरश्च below.
१९ वृकवञ्ची; G A & originally a E वृकवंधी or °बंधी.
२१ E B °व्याहारी गर्वभोचारी.
१३२, २ B & originally E om.
५ B om. अन्त्यात्पूर्वे...वलभीजः; E has वलभीजः.
८ MSS om., but a E have a stop (& a the figure २ added) before कर्तव्यम् below.
१० E B गायते; G बभ्रुपश्वाय, A बभ्र्यश्वाय; the MSS. have a stop before बभ्र्य°; the MSS. of the Kâś-Vritti read the same. Compare Ṛigveda vi., 61, 1 दिवोदासं वाध्र्यश्वाय दाशुषे.
१४ A om. अथ गुण°...भवति.
१५ G om. सर्व.
१७ G om. सर्वश्वेतः.
२० a om.; G A & originally E गुणांतरेण, B गुणातरेण; A समासस्वर°.
२१ G A गुणांतरेण; A समासस्वर°; E B समासो वक्तव्यः तरलोपश्च.
२१ G सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेततरः सर्वश्वेतः.
१३३, ७ A om. बहुव्रीहौ.
९ A a E B om. संज्ञायां.
१० विश्वामित्रः MSS.; Nâgojîbhatta reads विश्वमित्रः & mentions विश्वामित्रः as a wrong reading.
११ E B om. संज्ञायां.
१२ B & originally E om.; G A °वृद्धादीनां here & below.
१३ G A मरुद्वृधः; A सुचयाः.
१८ G om. क्षेप.
१८ G °श्यामित्येतस्या°.
२२ A a °सोष्कपि.
१३४, १ G A °सी इत्येतस्याव°.
१ E B रुहेम.
२ G A a B सुभ्रोताः; G A सुपथाः; G सुशाराः, E B सुवर्चाः.
२ E B कपि पूर्वमित्यस्याव°; E B अयवकः अतिलकः.
३ G A a B सुभ्रोतस्कः.
४ Before कूल°, G आद्युदात्तः.
५ G om.
८ परिकूलम्; B प्रतिकूलं.
१३ G A & originally a °राज्यादिभ्यः स्वर°.
१४ पुत्रचेलम्; E B पितृचेलं.
१३५, ५ °कमिति; G A a °कम्.
५ G A °माने अत्र.
८ A a E B om. अत उत्तरं पठति.
१५ °णासिरिति; G A a °णासिः.
१५ G °शुक्तस्तं.
१८ G °कृतिहिर्धातुः.
११ G A प्रतीति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति इहैव.
२२ भवत इति; G A a भवतः.

पृ० पं०

१३५, २३ G om. स्यात्.
२३ G वाचको धातुर्नास्तीति.
२४ E B प्रणीरुन्नीरिति.
२५ °विशिष्टस्य; G °विशेषस्य, E B °विशिष्टस्यैव.
२६ A a om. स्वरो.
१३६, ५ E B °विशिष्टस्य वाचकः.
६ E B °वरपीति ॥.
९ G °न्यरछक्यं.
१२ A a °प्रथमका.
१६ Before उत्तर°, E has उत्तरपदांतोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां ।; B has उत्तर°... °दात्तत्वं twice.
१६ Before वक्तव्यम्, B & originally E have च.
१७ B om. अज्ञकः अस्वकः; G A a & originally E अज्ञकः अभ्वकः.
१९ E B °त्सर्गेणांतोदा°.
२१ G A a om. न...कारणम्.
२२ G both times भवति.
१३७, ३ G समासस्यांतोदात्तो; E B भवतीति.
७ नदति; A by alteration निनदति; a originally न नदति.
९ E B नियमः करिष्यते.
१० E B °श्रुतयोरिति.
१७ सति; G om.; E B have हि सति.
२० E B हि, before सति.
१३८, ४ After बहुमित्रः, E B बहुमृनः.
६ E B मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गोत्स्वांगं ध्रुवम् । मुखस्यांतोदात्तत्वादुपसर्गोत्स्वांगं ध्रुवं भवति.
७ G om. मुखस्यान्तोदात्तत्वात्.
७ E B मुखस्यांतोदात्त°.
८ दीर्घ°; E B गौर°.
११ G A & originally a अव्ययांतस्य.
१७ G om.; A a E B °व्रीह्यर्थो वा.
१८ G बहुव्रीहिरिति.
१९ G A a युत instead of पूत here & below.
१३९, २ °मित्येव वा; G E °मित्येव, B °मेव वा.
४ B om.
५ G E B अकृत्पद इति, A a अकृत्पदमिति.
६ G शार्करी, A सकरी.
८ A om. द्विविभ्यां...°संख्यानम्; B om. °ग्रहणमा°...°वेष्मकारान्त°.

१३९, १३ E om. कारान्ते.
२० After ऽपि, E B प्राप्नोति.
२१ After ऽपि, G समासांते प्राप्नोति, E B प्राप्नोति.
२२ After भवितव्यम्, B & originally E भवत्येव लोपः, E by alteration तावत्येव लोपः; Nâgojîbhaṭṭa knows both readings.
१४०, १ A a प्रतीक्ष्यं.
६ G B समासांतार्थवि°.
११ G A a om., but a has २ before कर्तव्यम् below; B अंतोदात्तत्वप्रकरणे; E B छंदसि without उपसंख्यानम्; See Vol I., pag. 396, 21.
१२ Compare Ṛigveda I., 118, 2 त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण.
१४१, ५ G A a om. उत्तरपदाधिकारस्य; G & originally a °लोपः.
६ G om. अल्पान्मुक्तः; E adds कतिपयान्मुक्तः.
१३ E B एकवच । एकवचात्°; A a लुक् स भव°.
१५ a एकवचन°.
१४२, १ B गोच्चरे here & below.
२ a हि सति गोषुच्चरे ऽतिप्रसंगो भवति.
२ G A a om. गोषुच्चरः.
३ G A a E om., but A a have a stop between जे & अतिप्र° below.
५ E has अपो योनि°...अप्सुच्चरः added in marg.
५ B °तिषु चोपसंख्यानं; E originally °न्मतिषु च, altered to °न्मत्सु च, here & below; Kâsikâ Vritti on VI., 3, 18, & Haradatta °न्मतुषु, but Haradatta knows the reading °न्मतिषु.
७ जे चरे च ॥ जे चरे चातिप्रसङ्गो भवति ।; G only जे चरे च; A a जे चरे च ॥ अतिप्रसंगो भवति, B जे चरे च अतिप्रसंगो भवति, E जे चरे चातिप्रसंगो भवति.
८ A a B अप्सव्य:, E अपसव्यम्.
९ E by alteration आप्सुमंतो.

पृ० पं०

१४२, १ Before अप्सुजः, G ज ।.
१ a गह्वरेष्ठा, B गष्टरेष्टा.
१९ °भ्यो गृहीत्वा गृहीत्वाहृत्याहृत्य; G °भ्यः आहृत्य, A °भ्यो गृहीत्वा गृहीत्वा आहृत्य, E °भ्यो गृहीत्वाहृत्य, B °भ्यो गृहीत्वाहृत्याहृत्य.
१८ A तृतीयायां अञ्जस् उप°; B & originally E तृतीयायां अंजस; by alteration E तृतीयाया अंजस.
१९ E B तृतीयाया अंजस.
२० G A om., but below G has इति च उप°, & A इति च । उप°.
२१ G जनुषंधा; a नुषांधो विकृताक्ष उप°.
२२ G a जनुषांधः । वि°, A E B जनुषांधः वि°.
१४३, २ A om.
५ G & originally a आत्मना पंचमो.
५ After °पञ्चमः, E B आत्मनादशमः.
७ E B एवेति.
११ A om.; a has here & below, & A below आत्मनेभाषापर°.
१२ E originally आत्मनेभाषा परस्मैभाषा.
१३ After भवा, G संज्ञा; a आख्या.
१४ After वैयाकरणाख्या, E B वैयाकरणाख्यायामिति, here & below.
१९ After भवा, G A आख्या.
२० A om.
१४४, १ B om.
४ A om.
७ G हलंतादि°.
११ G इति तत्संध्यक्ष°, E originally इति वा तत्संध्यक्ष°, B इति वा तत्संज्ञ°.
१९ a E B निपातनात्सि°.
१४५, ३ G एतदेव तत् ज्ञापयत्याचार्यः भव°.
३ G A a समासः यदयं.
७ अपि वै; E अपि वै लोके; B अपि शास्त्रे.
१९ °बन्धः चक्रबन्धः; G °बंध इति, A °बंधश्चक्रबंध इति, a °बंधश्चक्रबंधः । इति.
१४६, १ G °षेधे तु पुनर्धा°, E B °षेधेषु च धा°.
२ E B तेन, before घञन्ते.
४ A बहुलकर्म°.
५ G बहुलमकर्म°, A a बहुलमित्यकर्म°.
११ G A B निवर्त्तकं.
१४६, १२ तर्हि लु° G A a पुनर्लु°. See Vol. I., p. 400, 7.
१४ G A a om. केवलः.
१५ G °परिषदं; A °पार्षदं शास्त्रं.
१८ A वार्त्तिकप°; E B om. the line.
२१ E B only आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका; A om. the line.
२२ A आमुष्यायणा अमुष्य°.
२२ B & originally E अमुष्यपुत्रिका.
२३ A B & originally E अमुष्य°; A & originally E च । व°, a च° । व°, B च २ व°.
२३ A B & originally E अमुष्य°.
१४७, १ MSS. om., but below G has °संख्यानं २ क°, a इति चोपसं°, B & originally E (?) इति च २ उप°.
३ E B संज्ञायामुपसंख्यानं; G A a om. the line, but below G has संज्ञायां उप°, A संज्ञायां । उप°, a संज्ञायां । २ उप°.
५ G शुनः । लंगूलः.
६ MSS. om., but below G E B have दासे उप°, A a दासे । उप°.
७ B & by alteration E गायते.
९ A °स्तत्पूर्वोत्तरपद° here & below.
१२ व्यतिकरेण; E व्यतिकरे न, B व्यतिरेके न.
१५ E B यदि न क्वचिच्छ्रूयते.
१६ G om. वै.
१९ ऋका°...द्वन्द्वः; E B किं ऋकारांतानां यो द्वंद्व इति.
१९ E B ऋकारांतस्येति.
२१ G A om.
१४८, १ G A a om.
३ E B ऋकारांतस्येति.
८ चेति; B वेति.
९ A a om. नैष दोषः.
१३ G उत्तरपदमनुवर्त्तते.
१४ G A ऽन्तरेण का°.
१४ B °कारांतस्यैव (?); G A भवति.
२२ E om.
१४९, २ G om. न चैते...°ष्टाः.
४ G om.
५ G A & originally a अभावे°.
८ E B पूर्वोत्तर°.

पृ० पं०

१४९, ९ भोजयतः ; E B भोजय.
९ A अमृतत्वेन. See Vâj. Saṃhitâ IX., 19.

१५०, ५ B om. प्रजातभार्यः ; E has प्रसूतभार्यः in marg., before प्रजात°.
६ A om. कुटीभार्यः पात्रीभार्यः.
७ G A E B प्रसूतभार्यः प्रजात°.
९ G om. पृथक्.
९ G तत्रायमुच्यते, A तत्रायमुच्येत, E B तत्रैवायमप्युच्येत.
१० G तत्रायमर्थः.
११ G B प्रतिषेधार्थे°.
१४ G प्रतिषेधार्थे.
१६ G प्रतिषेधार्थे, E B प्रतिषेधार्थ.
१७ E B स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहोस्वित्स्त्र्यर्थस्य ग्र°.
१९ प्रत्यय°; E स्त्रीप्रत्यय°.
२१ प्रत्यय°; E B° स्त्रीप्रत्यय°.
२१ E B षेधोऽयं विज्ञायेत ; A विज्ञायते.
२२ E B om. प्रतिषेधः.
२३ यस्स° ; G तस्स°.
२४ Before अनारम्भा°, B has तत्र, & E had तत्र || which is struck out.

१५१, २ A a कालाः.
४ G भवतीति एवं.
४ E B °पुंस्कस्यापि न ; B न स भव°.
५ G प्रत्यासत्तिः, here & in the next line.
८ G श्रूयते.
१० B & originally E om. मृदुभार्यः.
१२ E B om. च after प्रातिपदिकस्य here & below.
१३ G om. तत.
१९ G श्रूयते.
२१ G स्त्रीप्रत्ययस्य व निवृ°.
२२ E B वतंडाचेति.
२२ E B पुनरयमीकार.
२४ E B °विधावप्रत्यय°, A °विधौ वै प्रत्यय°.
२५ E B °वाशै वै सप्रत्यय°.
२५ स च स°; G स व (?) स°; A a स ; E originally स चैतत्र स°, by ...tion स वै तत्र स°; B सर्वे तत्र स°.
२६ G कौंडीवृत्सी ? (शी ?)...कौंडीवृस्स्य (स्य ?) A om. कौण्डीवृस्यवृन्दारिका.

पृ० पं०

१५२, २ G श्रूयते.
३ G अस्त्रीविषयः; G A द्विस्त्रीप्रत्ययः.
४ G A & originally a °पुंस्कादनूङ्स-माना°.
५ E B यत्रात्र भाषितपुंस्कात्परं नैतदुत्तरपदे यत्रोत्तरपदे न तद्भाषितपुंस्कात्परमिति.
७ स्त्रीशब्द°; A a शब्द°.
११ A om. अङ्गारकवृन्दारिकाः.
१२ तनुकेशीवृ°; E B तनुकेश्यो वृ°.
१३ G वरटाः.
१३ a वुली.
१३ G ऋक्षद्वयस्य, A ऋष्यस्य.
१५ E B हि, before विशेषे.
१५ a E B सर्वप्रसंगः.
१६ यदा ; B यावत्, E in marg. यावता.
१८ G ह्यर्थभार्यं, A ह्यर्थभार्यं, B ह्यर्थं चार्यं.
२० G °षेधोनुप°.
२१ ह्याचार्यो ; A a हि.
२१ G विप्रतिषेधः.
२४ स्त्र्यर्थस्य ; B & originally E अर्थस्य
२५ G अंकारका.
२७ तनुकेशीवृ°; B तनुकेश्यो वृ°; originally E तनुकेश्यः (?) वृ°.

१५३, १ A a वुली.
३ पुंवद्भावो ; E B पुंवदर्थो.
३ After भवतीति, E B अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसंगः.
३ यदा ; a यदा च, E B यावता.
४ E B °पत्तिश्च भवति.
६ °निर्वर्तमानो ; G A B °निवर्त°, here & below.
७ G A a ह्रस्वस्य.
१३ E B स्त्रीप्रत्ययस्य ग्र°.
१४ G °स्मिंस्तवृशे.
१५ E B °सदृश आनीयते नासौ.
१६ G नूङिति प्रति°; G A a °न्यस्मादूङ् ऊङ्सदृशात्कार्यं.
१७ E B स्त्रीप्रत्यय इति ||.
१८ G ऐडविद् वृ°.
१८ पृथू°; A a E पृथ् वृ°, G B पृथु वृ°.
१९ E B have the example उशिग्वृ° before दरदृ°.
२४ G समानामाकू°.
२४ °तावप्येतौ ; E °तावेतावपि, B °तावपि.
२५ °वनूङ् ; A °वमूङ, a E B °वमूङः.

पृ० पं०

१५४, १ A a om., but a has a stop before कर्तव्यम् below.

२ After कर्तव्यम्, E B प्रधानं या पूरणी तद्वेति वक्तव्यं. See Vol. II., p. 442, 10.

२ A a om. कल्याणी...पक्षस्य.

४ E B रात्रीणामिति.

४ G A कल्याणपंचमा.

७ Before परिगणनं, G A तासिलादिषु.

८ A om. त्रतसौ.

९ a तत्र शालायां वसति.

१० B om. यस्याम् यत्र.

११ G A om., but G has २ & A a stop before तसि° below; E has तरप्तमपौ पौतसि°.

१३ G A a om., but G A have २ & a has a stop before तसि° below.

१५ G A a B om., but G A have २ & a has a stop before तसि° below; A below कल्पदेशीयरौ.

१६ A om. दर्शनीयकल्पा...द्रष्टव्यौ in l 20; G has पटुकल्पा पटुदेशीया before दर्शनीयकल्पा; a पटुकल्पा दर्शनीयकल्पा पटुदेशीया दर्शनीयदेशीया; Kaiyaṭa rejects the reading पटुकल्पा.

१७ G a E om., but G has २ & a E have a stop before तसि° below.

१९ MSS. om., but G a E have a stop before तसि° below.

२० G A a कया आकृत्या; B कया प्रकृत्या; E कयाकृत्या, altered to कया प्रकृत्या.

२० यया; B यया प्रकृत्या; E ययाकृत्या, altered to यया प्रकृत्या.

२१ G A a om., but A has २ & G a have a stop before तसि° below.

२२ Before तर्हि, E B तस्यां वेलायां.

१५५, १ G A a om., but have a stop before तसि° below; A below तिल्थिनातिनौ.

२ यूतिः; E B यूथिः; in the Kâśikâ Vṛitti on P. V., 1, 8, two MSS. which I have compared have यूतिः, another जूतिः.

३ G A a om., but A a have a stop before पुंव° below; E B below बहल्पार्थस्य शसि.

१५५, ५ E B अल्पशो देहि.

६ G A a om., but A has २ & a a stop before पुंव° below.

७ E B पट्वीभावः पटुत्वं मृद्वीभावो मृदुत्वं पटुता मृदुता.

८ G °नस्ये किम°.

८ E कठीभावः, B om.

९ B om.

११ G A a °च्यते कथमग्नायी; E B °स्य स्थालीपाकस्य आमे°.

१३ E B इत्युच्यते.

१४ G जाल्म.

१६ E B सापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात् । सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्ति ।.

१७ E B °पाक इति।.

१९ G A a om., but G a have a stop & A has २ before पुंव° below.

२२ G A सति, before the second माथि°.

२३ G A a माथितिकः अकार°.

१५६, ३ A a मस्त्यसमाना°; G A om. च

५ A a °रणार्थे च.

८ G A & originally a °क्रमणं क्रियते आद्यस्य.

९ G A B & originally a E माध्यमिकीयाः; A B & originally a E शालूकिकीयाः.

१० A a om. भाषि°...°च्यते, B om. भाषि°...°वनुङ्; G न तद्भवति भा°, E न ह्येतद्भा°.

१३ G a °लक्षणपुंव°.

१४ G °त्तरमेवाद्यनु°.

१५ } G कोपधाप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं २ क-
१६ } र्तव्यम्.

१६ E B om. तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम्.

१७ B om. भेकभार्य इति; E has भेकभार्यः.

१५७, २ G A प्रातिपदिकस्य म°.

४ After °च्यते, E B न सामान्येन सिद्धम्.

५ G प्रतिषेधा° here & below.

७ G कारिकत्वं°.

८ पुंवद्भवति; G A भवति, E by alteration पुंवद्भावो भवति.

२० G A उभयोरंङः उभ°.

पृ० पं०

१५७, २१ A a om. तु.

१५८, ४ G °लभेत्.

६ G स चास्त्यसं°.

७ G A °निवर्त्तमानं.

८ G वरुणस्य च वृ°.

८ G युक्ता.

११ °ह्रस्वत्वं; G A °ह्रस्वो

१२ G a कालिमन्यः; G हरिणंमन्यः.

१३ G हरिणिमन्याः; after °मन्या, E B ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन.

१५ After पटुतमा, E B ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन.

२३ After ईत इति वर्तते, A a क्व प्रकृतम् स्वांगाच्चेत इति; G B & originally E क्व प्रकृतम् स्वांगाच्चेतोमानिनीति; Kaiyaṭa om.

२४ G om. स्त्रियामिति...स्त्रियाः; a originally om. स्त्रियामिति...प्राप्नोति.

१५९, ४ E B °ग्रहणं चापि.

५ E B °त्सर्गस्तस्यानेकाच इति नित्यं.

६ E B विभाषेयमार'

, ३ E B °प्रकृतिरमहा°.

४ अन्योऽम°; A B अन्यः म°.

६ G तस्मात्त्वं.

१३ B om.

१५ G निर्वर्त्यं°; G E मन्यते.

१७ E समासो विहितः त°; E B °अयमव्रात्वं.

१८ E मन्यते; B om. लक्षणेन.

२२ a °वचनाच्च यो.

२५ E B प्रतिपदोक्तं तत्र भवति.

१६१, २ कार्यसं°; E B सं°.

३ a ऽनुबध्यते.

६ °कार°; A a कार here & below.

६ E B °चासमानाधिक°.

७ E B °श्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः.

१० G A a E om., but G A a have below हविषि । उप°, & E हविषि ।। उप°.

११ अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत्; E B अष्टाकपालः

१३ G A a om., but have below युक्ते । उप°.

१५ G अष्टागवं.

१५ After ब्राह्मणस्य, B & originally E repeat the four verses अन्यप्रकृति° ...वृत्तिः, but in E they are again struck out.

१६१, १७ G om. अष्टशतम् अष्टसहस्रम्.

२० G om. विभाषा; E has सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां यथा स्यात् विभाषा.

२० E B °ष्टनः श्रेश्च.

२१ E B °ष्टनोर्ग्रहण°.

२२ G A a om. द्व्यष्टनोश्चेति; E by alteration द्व्यष्टन इति.

१६२, १ यथा; E B तद्यथा.

३ E B सर्वेषामिति । नैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । अथवो°.

१० E B अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते.

१४ E B खिदंत उत्तरपदे भवि°.

१६ E B अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः खित्यनंतरस्य न भवतीति.

१७ A & originally a om. न हि...°स्ति.

१९ After °निपातनं, E पदोपहतार्थे.

१६३, १ A om. स्वरसिद्ध्यर्थम्.

२ कर्तव्यः; a E B वक्तव्यः.

६ G °ख्यानं कर्त्तव्यम्.

७ पादाभ्यां; E B पादेन.

९ a E B have निष्के चोपसंख्यानं twice.

११ B & originally E om.

१२ E B °पदस्य चेति व°.

१४ E B & originally a उदकस्थानं.

१६ E B om. वर्णौ.

१६ A a om. तद्यथा.

१९ G A उच्चरितप्र°; E B उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति.

१६४, ६ G A write वृन्भू & वृंभू, a वृन्भू, E B वृन्भू.

७ E B om. हि.

८ G लोके वि°.

१० G फलं आला°.

१४ Before प्रत्येकं, E B नैष दोषः.

१६ G इयङुवङ्वङ्कावि°.

१७ काण्डीभूतं वृषलकुलम्; G कांडीभूतम् वृषलीभूतम्, A a कांडीभूतं वृषलीभूतं, E कांडीभूतं, B कंडीभूतं; see Vol. I., p. 222, 20.

१७ कुड्यीभूतं; G कुंडीभूतम्, A कुड्यीभूतं.

१८ अभ्रू°; G भ्रू°, A भ्रु°.

पृ० पं०

१६४, १८ भ्रुकुंटिः भ्रुकुंसः ; E B भ्रकुंस : भ्रूकुंसः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः

१९ G A a भ्रुकुंसा°, B भ्रकुंसा°.

१९ भ्रकुटिः भ्रकुंसः ; G भ्रु भ्रुकुटिः भ्रुकुंसः, E भ्रकुंसः भ्रकुटिः, B भ्रंकुसः भ्रुकुंटिः.

२१ तद्धिते ; E B & originally a एकतद्धिते, A om.

२२ a E B have इति after °सुप्सः.

१६५, ४ a E B om प्रयोजनम्.

६ G om. न सिध्यति.

१८ G A परिहृतमेतत् कथं सिद्धं.

२२ भवतीत्युच्यते ; G A a भवति.

२३ G A a °परिभाषमिति यत्र.

२४ G कार्ये तद्वद्°.

२५ E B इहापि तर्हि वच°.

१६६, १ G °हणं प्रकृ°.

३ A a om. शुभयंमन्यः ; E by alteration शुभयंमन्यः.

६ a has अमः...प्रयोजनम् twice.

६ °देशे प्रयोजनमात्व° ; G a °देशे आत्व° A °देश आत्व°.

७ अमः...प्रयोजनम् struck out in E; G °सवर्णेयड्°.

९ A B भुवंमन्यः.

१० G अमप्रत्य°.

१५ After प्रथमैव, G & in marg. E एवं च (E om. चं) न प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोस्तु विज्ञायते.

१७ E B °देशे हि विशे° ; see Vol. I., p. 134, 16.

१९ G A °हणे का°.

२३ After कथम्, E B द्वितीयैकवचनवद्वचनात्.

१६७, ८ G नाप्राप्ते स तस्य.

११ G बहिरंगमंतरंगलक्षण इत्य°, A a बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्य°.

१२ G °लक्षणे लु°.

१३ द्विषंतपः ; A सिद्धंतपः.

१३ संयोगान्तलोपो न स्यात् struck out in E.

१४ E B °मन्त्रमित्येव भवि°.

१६ E B कार उपसंख्यानं.

१८ G A a om.

१९ G भक्ष्यस्य.

१६७, १९ तस्य ते ; E by alteration भक्षस्यैते ;—G भक्ष्यंकारस्य.

२० G भक्ष्यकारस्य ; E B भक्षकारस्य तन्मतमिति.

२१ G A a om.

२३ G A a om., but below G a have पुणे । उप°, & A पुणे उप°.

२४ E B लोकंपुणस्य धान्विनः (E originally धान्वितः).

१६८, १ G A a om., but below G A have °शस्य । उप°, & a °शस्य । २ उप°.

३ G A a om., but below G A have °रिंधे । उप°, & a °रिंधे । २ उप°.

५ G A a & originally E om., but G A have below °स्य । उप°, a °स्य । २ उप°; E added in marg.

८ E B गिलगिले च । गिलगिले चेति.

९ G A a om., but below G has करणे । उप°, A a करणे । २ उप°.

११ G A a om.; below G has पुत्रड्डेति व°, A पुत्राद्देति व°, a originally पुत्राद्देति व°, by alteration पुत्रड्डेति व°.

१४ G om. मेरुपुत्री मेरुदुहिता.

१६ A om. कथं...रात्रिंमन्यः । अप्राप्ते ;—instead of खितीति...वाप्राप्ते E B have यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते अथ नानुवर्त्तते ततोप्राप्ते.

१८ a E B om.

२२ ग्रहणं ; A a निर्देशः.

१६९, १ वर्णे° ; E B पर्णे°.

६ A नमो लोपे ; G अवक्षेपे अवक्षेपे.

७ } a स्वं वै both times.
८ }

११ G तत्राप्ययमर्थ°, A तत्रायमर्थ°.

१२ इति ; G इत्यंत.

१२ G न कर्त्तव्यं न भ°.

१२ G तवर्गानि°, A तवर्गानि°.

१३ G यावत्पूर्वातः क्रियते सोप्यशो°, E B यावता पूर्वोतोयं न शो°.

१३ G न चैवं श°.

१४ Before अनुष्ण, E B इह हि.

१४ A a अनुष्टू इति.

१४ G नुड्ड्च°, A लुग्वच°.

१५ G भवति.

१६ E B तस्मादिति च व°.

पृ० पं०

१६९, १८ G किमर्थमाद्युकक्रियते

१८ °शतम्; E B °त्रिंशत्.

१९ G A पररूपं.

२० G °द्युद् क्रियते.

२१ G A a पदांतादित्येवं here & below.

२२ A ब्रघ्नातीति, a बघ्नातीति; E बघ्नः बुघ्नः बघ्नाति (in marg. बघ्ना) गृह्णातीति; B ब्रंध्नः बुध्नः बुध्नाति गृभ्णातीति.

२३ G विभाषया आनु°, E विभाषा ह्यानु°.

२४ तेनैतदेव; G नैतदेवं, E B तेनेदमेव.

१७०, २ G °धिरुच्चारण°.

२ G om. तर्हि.

२ E B °धि प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स वि°.

४ G °दीर्घस्य तु पुन°.

८ G E B om.

९ सादेशो...स्यात्; E B सादेशो हि सति स्वरे दोषः.

९ E B °त्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत। सपुत्रः सभार्यः॥

११ A a E B om. हि.

१२ G सोष्ठिश्च सपशुबंधः; E B °बंधमिति.

१५ E B om. मन्थान्ते...कृतत्वात्.

१६ E °पदमंथांतस्तद°, B पदो मंथांतस्तद°.

१९ A °संगा वाविशे°; G °शेषत्वात्.

२१ अस्यापि; G अत्रापि.

२१ B om. सहयुध्वा.

१७१, १ E B °त्रकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो.

४ G om. बहुव्रीहिनिर्देशात्.

५ A a B & originally E om. सहकृत्वप्रियः.

५ अत्रापि; A a E B अत्र.

५ A a om. बहुव्रीहौ...°त्तरपदम्।.

६ एवं तर्हि...°सर्जनम् E B; G एवं तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्ज्जनमित्येवं विज्ञास्यते। बहुव्रीहौ यदुपसर्ज्जनमिति। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्ज्जनम्। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते। बहुव्रीहौ यदुपसर्ज्जनमिति। किं तर्हि। बहुव्रीहिं प्रति यदुपसर्ज्जनम्; A बहुव्रीहौ यदुपसर्जनं। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनं। बहुव्रीहिं प्रति यदुपसर्जनं; a बहुव्रीहौ यदुपसर्जनं। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनं। [in marg. एवं तर्हि नैवं विज्ञायते बहुव्रीहौ यदुपसर्जनं। किं तर्हि] बहुव्रीहिं प्रति यदुपसर्जनं।

१७१, ९ °र्जनानाम्; E B °र्जनानामेव.

९ °स्तदुपसर्जनम्; B & originally E °स्तदुपसर्जनस्येदं ग्रहणं, by alteration E °स्तदुपसर्जनं तस्येदं ग्रहणं.

११ एषां; G E B येषां both times.

१४ G °गवादीनामिति.

१४ E B स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सहलायेति.

१६ चरणे; E B अत्र; a in marg. अत्र किं निपात्यत इति पाठः.

१७ E व्रतकर्म°; G om. the line & has below ब्रह्मण्यापपदे ...°निर्ब्रतलोपनिश्च निपोत्यते.

१८ E B °णिनिः प्रत्ययो व्रत°.

१९ व्रतं चरतीति; G E B व्रतचारी.

२१ A a om., but have a stop before कर्तव्यम् below.

२२ प्रतिसवृक्षासः; G समातिवृक्षासः; B om.

१७२, ३ A a E B किमग्रहणं.

९ °ण एव भवति; A a °ण इति, E B °णे अल्पग्रहणेष्वेतद्भवति.

११ °मीत्यत्र अ°; G °मीत्य°, E B °मिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र अ°.

११ G om. भवति.

१३ After सध्रिः, G A a सध माद; see P. vi,. 3, 96.

१६ a E B भूशिति.

१८ B & originally E om.

१९ E B om. घृताची.

१७३, ३ G ईस्वे प्रति°, E by alteration ईस्वस्य प्रति°.

४ G °वर्णांतादिति.

४ Before समीपम्, G द्वीपम्.

७ a E B अनूपं.

८ G om. न सिध्यति.

८ a B & originally E अवग्रहे हि दोषः स्यात्; after स्यात् A has कुक् [illegible].

११ Before अषष्ठ्य°, A द्युगागमो [illegible] कारकछयोः; see Kâśikâ Vṛitti.

१२ a कारकः अन्यत्कारकः, E B कारको-न्यत्कारक इति.

१३ °रागेष्विति; G °कारकरागछेषु, A a °रागेषु.

पृ० पं०

१७३, १५ G A a om., but G has below °ख्यानम् । क°, & A has the figure २ above °ख्यानं below; below A a om. कर्तव्यम्.

१६० कुत्सि°...कत्त्रयः ॥; G has only कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः; A बिभृजुः for बिभृयुः; E B कत्त्रयः। किमिदं कत्त्रय इति। कुत्सितास्त्रयः [added in E कत्त्रयः]। के वा त्रयो न बिभृयुः कत्त्रय इति ॥.

१९ G °च्यते कानि पुनः पृषोदरादीनि। पृषोदरप्रकाराणि येषु वर्ण्णलोपागमविकाराः.

१७४, २ °ष्टानीति; G A a °ष्टानि.

२ E B उच्चारितानि.

४ °शिष्टाः; a in marg. नि (*i.e.* °शिष्टानि).

५ शिष्टिपूर्वकं; A a शिष्टपूर्वकं, B शिष्टापूर्वकं.

८ G कालयवना°.

८ G परियात्रम्, E B पारिपात्रं.

८ °र्यनिवासं; G °र्थ्यनिवासे, A °र्यनिवासे, E B °र्यावर्त्ते निवासे.

१० पारगास्त°; E B पारंगताः त°.

११ E B शिष्टपरिज्ञा°.

१२ ऽत्र; E B चास्यां.

१३ G देवानुग्रहः, a दैवोनुग्रहः.

१३ न चाष्टा°; G A a नाष्टा°.

१४ चात्र; E B चास्यां.

१४ अयं नूनम°; E B नूनमयम°; जानातीति.

१५ E B °ध्यायीति.

१६ G A a E om., but a E have a stop & the figure २ before वक्तव्यः below.

१७ E B उत्तरतीरं उत्तरतारं (after दक्षिणतारम्).

१८ E B वत्भाव° here & below.

२१ G & originally a °दधासूत्तर°.

२२ G °षदादेश्च डुत्वं व°.

२४ G °षदादेः डुत्वं व°, A षदादेश्च डुत्वं व°

२४ E षड्धा कुरु.

२६ षडुदधातीति षड्धेति; G षड्धा इति, A षडुदधातीति षड्धा इति, a षट् दधा-

१७५, १ MSS. om., but below G A E have °षेषु। ढत्वं, a °षेषु २। ढत्वं, B °षेषु ढत्वं.

१७५, ४ स्वरो...वक्तव्यम्; G स्वरो रोहितौ छंदसि। उत्वं व°, A स्वरोहतौ छंदसि। उत्वं व°, a स्वरो रोहतौ छंदसि। २ उत्वं व°; B स्वरो रोहतौ छंदस्युत्वं। स्वरो राहतौ छंदस्युत्वं व°; E स्वरो रोहतौ छंदस्युत्वं २। व°, but २। struck out.

५ G एहि त्वं सुजाये सुवो रोहाव, A एहि त्वं जाये ॥ सुवा रोहावा।; E B रोहावेति.

६ G पीवोपवसनानां, a om. वक्तव्यः; B पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपः पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः; E पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपः वक्तव्यः, & in marg. पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो.

६ G पयोवस°; in E पयोपवसनानां struck out.

११ G A a E om. the first ढूलोपः.

१२ G a B om. ढ्लोपः.

१३ E B om. कार्यं.

१४ After राजा, E B धूमाकी रथेन.

१४ E B प्रकल्पयन्.

१६ न; G ना, B न हि.

१८ G ऊढवान्.

१८ G भवत्यलौ°.

१७६, ३ G संप्रसारणे पर°; E B ओत्वे कृते [E in marg. संप्रसारणं] संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वं.

६ a उन्विवहं.

८ G प्रहारः प्रसादः; E B प्रसारः प्रहारः.

९ G A a om.; below A has कृत्रिमा इति व°, a कृत्रिमे। २ इति व°.

१० प्रासादः प्राकारः; E B एषोऽस्य प्रासादः एषोऽस्य प्राकारः.

११ इह मा भूत्; E B कृत्रिम इति किमर्थं.

१२ G A a B om.; below a has विभाषा। २ दी°, B विभाषा ॥ दी°.

१३ E B add प्रतिकारः प्रतीकारः.

१५ E वा इत्येतस्य तका°; E B °रावाविति.

१५ E B आहोस्वित्तकारांत इति.

१७ प्रतिदत्तम्; Kaiyaṭa mentions & rejects the reading प्रदत्तम्.

१७७, ३ E B एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो न ध्वौ.

३ After शास्ति, G A a प्रत्यंगं नाम वर्ण्णाश्रयो विधिः यथादेशः अकः सवर्ण्णे [a has °र्ण्णें] दीर्घत्वं वा.

पृ० पं०

१७७, ४ A om.; E B प्रति° (for विप्रति°).
८ E B °पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः.

१७८, २ यथा; E B & by alteration a यदि सर्वा.
५ G यदि तर्हि प्राग°.
६ G A a °समासेऽगाधि°.
८ G A a E यत्तु तदु°; B & originally g यदु°, g by alteration यत्तदु°.
१२ A om.
१५ विविभक्ति°; G विभक्ति°.
१६ Kaiyaṭa reads अकारान्तात्स्य°, but mentions the reading अकारात्स्य°.
१७ G E भिस्सटा इति, A °भिस्सिटा इति, a °भिस्सटा, B °भिसिटा इति.
१८ A चाप्तिः, a चाप्राप्तिः, E B चाप्रतिपत्तिः.

१७९, ७ संबन्ध एव; G E संबंधे.
९ °न्ययोगं; G E B °न्यं योगं; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading °न्ययोगसंबन्धं.
९ G om. सा.
१० °न्ययोगम°; E B° न्यं योगम°, G °न्यं योगं संबंधम°.
१३ दीर्घो; G E B दीर्घत्वं.
१४ किमर्थम्; G E B किम्.
१५ नाम्सनोश्च ॥ नाम्सनोश्च दीर्घत्वे प्र°; G नामिसनोश्च दीर्घत्वे प्र°; A a नामिसनोश्च ॥ प्र°, E नामसनोर्दीघत्वे ॥ प्र°, B नाम्सनोर्दीर्घत्वे प्र°.
१६ वायूनाम्; G इंदूनाम् वायूनाम्, E B इंदूनां.
१७ किमर्थम्; G E B किम्.
१७ a कृमिणं.
१८ A a om. मधु सनोति.
१९ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.
२२ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.
२३ किमर्थम्; G E B किम्.
२४ A °भिः सा, °भिः सटा.

१८०, १ MSS. om., but A a & originally E have a stop before प्रयोजनम् below.
३ उपेहिट A a & in marg. G; E B & in text G भवेहिट.
७ B om. अस्माकम्.
७ किमर्थम्; G E B किम्.
८ E जीवतु भवान् जीवतात्, B जीवतु जीवतात् भवान्.
८ a पच तु तावत्त्वं । जल्प हि तावत्त्वं, B पच हि तावत्त्वं पच तु तावत्त्वं जल्प हि तावत्त्वं जल्प तु तावत्त्वं.
९ G E B किशोरीणाम् कुमारीणाम्.
१० G मुकु.
११ किमर्थम्; G A E किम्.
१२ Before किशोरिका, G के ह्रस्वो भवति नविका; A a have this instead of के...किशोरिका.
१२ किमर्थम्; G किम्.
१२ G कायतीति.
१७ a अर्थवत्प्रत्यय°; A om. the line.
१८ a अर्थवत्प्रत्यय°.
१९ E B °स्येयं न भवि°.
१९ B प्रत्ययस्य ग्रहणं; E has क्वचित्प्रत्ययग्रहणे अप्रत्ययस्येति ॥; Nâgojîbhaṭṭa reads क्वचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति ॥.
२० A a °स्यांगं कार्य° here & below.
२० A a यदि तर्हि प्र°.
२१ A a उपेहिटेरयल उप°.
२१ A a °स्पूर्वावडाटौ.
२५ इह; a अथेह.

१८१, १ G °कारस्य न प्रा°; A om. the line.
२ G B & originally E अण् इति.
४ °नेनेग्ग्रहणेन; G °नेन ग्रहणेन, A a °नेन.
६ G अण् इक.
७ E om. अवाचा.
८ E B कर्तृच: before कर्तृचा.
९ A a निपातनादेतत्सिद्धं.
१२ A a अथ किमर्थं°; G किमर्थम् नामः.
१३ G सनकारकस्य, E B सनकारस्य.
१३ G E °यमागो भक्त.
२१ नेदं; G न चेदं
२५ नैक°; G नेव, E न चैक°.

१८२, १ G A a om.; E has °च चपर्मणां.
२ G om. चर्मणामिति.
७ A a °दीर्घप्रसंगः.
८ G & E (?) कहाको: किलीति, A किझलोरिति.
१० A a °नियमात्र भवि°.
१२ A om. °मः...°न सिव°.

पृ० पं०

१८२, १४ वृत्रहणि; E B ब्रह्महणि.
१५ G °र्थ इन्नृहन्प्रभू° here & below.
१७ G विनियमार्थम्.
२० ततः शौ। शावेव; G नान्यत्र ततः शावेव.
१८३, १ G नियम.
५ हन्त; a E B हंति; the Kâśmîr MS. of the Kâśikâ Vritti also has हन्त; Kaiyata knows both readings.
१० विनियम्यम्; Haradatta on P. I II., 1., 100 प्रमादपाठोऽयम्। विनियाम्य इति पाठः।.
११ G A om. न.
१२ A & by addition a विनियम्यं.
१३ G °र्थ इक्नेहन्प्र°.
१४ G नियम.
१६ a E B हंति°.
२२ G अननुबंधकस्य ग्रहणे सा°; B अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य ग्रहणं। अननुबंधकस्य ग्रहणे सानुबंधकस्य ग्रहणं नेत्येवं; E originally अननुबंधकग्रहणे (न) सानुबंधकग्रहणं (।) (अननुबंधकस्य ग्रहणे सानुबंधकस्य ग्रहणं) नेत्येवं, but the words put here in brackets have been struck out.
२२ G नेति एवं त पितो.
२४ G E B °कस्य ग्रहणे.
२५ भवत्यत्वन्तमेव; G E भवति.
१८४, १ A a E B om. ऽपि.
१ G नारवतं.
५ G °निमहश्च.
५ G लौकिकप्रयोगम्.
६ G उपादिश्यते.
७ उपदेशो नाम; G E B उपदेशः.
८ G A °मुच्यते.
८ G प्रसज्ये.
११ G om. च.
१४ E B इक्नो गमेरिति.
१६ a °ईकारस्य दीर्घ°.
१८ B °दीर्घदर्शा°.
१९ G A दीर्घत्वं दर्शा°; a om. छन्द°...°दर्शनात्.
२० दृश्यते; G गम्यते.
२१ G °कारस्यापि दीर्घे°.
२१ G न before यथैव.
१८५, ६ G om. किमुक्तम्.
१८५, ६ G °गम्योर्दीर्घेष्वङ्म°, E °गम्योर्दीर्घेत्वेङ्म°, B °गम्योर्दीर्घत्वेष्वङ्म°.
६ G a B दीर्घ.
७ G इत्येत्तत्रो°; A a B द्रष्टव्यं.
९ a om. प्राप्नोति; A a om. कस्य पुनराशिः। वकारस्य।.
१० After अस्तु, G दिशादि.
१२ G नैषष्ठित्.
१५ E B om. सिद्धो.
१५ G ऽपि हि ठिल्क°.
१८ A a om., but A has a stop & a a stop & २ before वक्तव्यम् below.
१९ A om. प्रष्टुम्.
२१ G तुक् प्रा°; E B तुक्कु प्रसज्येत.
२१ G निर्वृत्ते.
२२ Before संनिपात°, E B तुका सह.
२२ G ननु वै एव°.
१८६, २ °वमङ्गस्य; A a °वं; G °वमस्य, & above it अं (?)गस्य.
४ छः; G छ्शः.
७ निवृत्ते; E B अथ निवृत्तं, G om.
८ उत् इत्युत्त्वं; G ऊदित्युत्वं.
१० B om. तपरः कृतः। एवमर्थं. See pag. 91, 19.
१३ G A a सनीति.
१४ सनं झल्म°; G सनझलृतम°, E B सनमत्र झल्म
१५ G A °प्रच्छा°; G दीर्घोऽप्रसा°, A दीर्घोप्रसा°.
१६ After शास्ति G has: शूद्रत्वे क्विबधिकारश्चेछःषत्वं तुक्प्रसंजनं। निवृत्त दिव ऊड्भावः तदर्थं तपरः कृतः॥.
१८७, १ In B two leaves are missing, up to pag. 188, 22.
२ A E असिद्धवद्वचनं.
३ A om.; G E असिद्धवद्वचने उक्तम्.
४ G °लक्षणं प्रति°.
६ G E तत्र आदेश°.
७ G अ, for the second च.
१२ G om. यथा.
२१ A om. अथवा...सकारस्य लोपः.
२१ G तलेरव प्र°.
२२ G om. च.
१८८, १ हिलोप उत्वे। हिलोप उत्वे प्र°; A a हिलोप उत्वे। प्र°; G & originally E

पृ. पं.

करोतेर्हिलोप उत्वे प्र°, but in E २ has been added before प्र°.

१८८, २ E सार्वधातुके परे.
७ G असिद्धाद्.
१० G तपकरणं.
१३ G एनेकाच.
१३ E सर्वेषामेष प°.
१५ G °कारलोको.
१५ G उच्यत इति.
१७ A हिलोपोलो° here & below.
१८ °लोपो ; G °लोप.
१९ G हेरल्लोप, in marg. अतो लोपः ; A हेरलोप; A a om. the following लोपः.

१८९, १ G °वोच्यते। संख्यातानुपदेशो.
२ Nâgojîbhatta mentions the reading हिलोपेऽपि प्रयोजयति.
४ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.
८ रेभाव आल्लोपे। रेभाव आल्लोपे प्र°; G रेभाव आल्लोपे प्रयोजनं रेभाव आल्लोपे प्र°, A a रेभाव आल्लोपे। प्र°, E रेभाव आल्लोपे प्र°, B रेभावे आल्लोपे प्र°.
९ किं MSS.; see Ṛigveda X., 82, 5 कं.
९ G प्रथं.
१२ G °वतीतिति ङित्वं स्वाभ्यास्त°.
१२ A सार्वधातुकमपि तुकमपि तु ङिद्भवति & om. up to कुर्यादिति.
१५ G कथनो वि°.
१६ B °धातुके परे इति उत्वं.
१७ B कथं हि नि°.
२१ G °वांस्तदर्थे ; A & originally a °दर्थे.
२५ G A a om. कुर्यादिति.
२५ G E ये चेति तद°.

१९०, ६ G विनिवृत्तः.
८ G °वांस्तदर्थे.
११ G A om. पश्य after निन्युषः & चिच्युषः.
११ G A B om. पश्य after लुलुवुषः & पुपुवुषः; a om. पुपुवुषः पश्य.
१४ G अचीत्यकार°.
१५ G °सिद्धत्वाद्वा, A °सिद्धत्वात्.
१८ G om. पशुषो न वाजान्.

१९१, ३ °त्सिद्धम्; MSS. °त्सिद्धमिति; see Vol. II., pag. 76, 26.
५ चेति ; a च.

१९१, ९ MSS. om., but A a have a stop before सिद्धा below.
१० G °यल्लोपा°.
१३ A a °न्येष एव परि°.
१५ E B om.; A a om., but a has a stop & A a stop & २ before सिद्धौ below. G कुग्युटावुयङ्यणो सिद्धौ कुग्युटावुयङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ.
२५ G °चक्ष्महे.
२६ सत्यपि हि ; G सत्यपि, A सत्यमपि हि, E B सति हि.

१९२, १ G om. स.
५ व्योरिति ; Kaiyaṭa, too, has this [reading.
१२ a संदेहः किं प्राग्भा°.
१४ E om.
१७ G A E B तेनासिद्धं असिद्ध°.
२० G °न्तिः स्वरः ; see Vol. I, pag. 307, 1.
२२ For यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति Kaiyaṭa mentions the reading : एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति।.
२५ G °मुदात्तस्वरस्यापि ; विज्ञायते ; A om. °निवृत्तिस्वरस्यापि...नोदात्त°.
२६ G शुन्यवरं तरतीति.

१९३, ५ a भूगुण.
५ G कृते twice.
६ भविष्यति ; G सिध्यति.
१० G °प्रछादीनां.
१२ a om. पुपुवुषः
१५ a यलोप.
१९ G om. ऽपि.
२३ क्रुिति ; G E B क्रुितीति.

१९४, १ °ति प्राप्नोति ; E B °त्यत्रापि प्रसज्येत.
२ नन्दमान ; Kaiyaṭa mentions the reading नन्द्यमान.
६ a सशाकारस्य प्र°, B शाकारम°.
१० G A a E om., but G E have २ & a २ & a stop before कर्तव्यम् below.
१३ G A a E om., but below G has °निटि उपसंख्यानं २ क°, a °निटि। २ उप°, E °निटि। उप°.
१७ A om. निवृत्तेते.
१७ Before निवर्हितुम्, B निवर्हिता.
१७ E B om. अनाशीविरुद्धव्यसे. See Vol. I., pag. 52, 13.

पं॰

११४, १९ G A a E om., but below G has °रमणे उप°, A °रमणे । उप°, a °रमणे । २ उप°, E °रमणे उपसंख्यानं २ ॥ क°.
२० रजयति; G रंगयति.
२१ रञ्जयति ; G रजयति.
२२ B घिनुणि च । घिनुणि चोप°.
२४ G अशक्य.
२४ °तनं तन्वमा°; A °तनं तत्तमा°, E B °तनत्वं आ°.

११५, १ A a om. किं तर्हि.
२ E B तस्मिंश्च प्रत्य°. [दंश.
४ Before रजक°, G A & originally a
४ a E रजकरजनरजःसुपसंख्यानं । २ क°; B रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं. रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं क°.
६ B रुजकः.
८ G E om., but below G has शास इत्वे आशासः क्वौ २ उप°; E शास इत्वे आशासः क्वौ उप°; B has उपसंख्यानं after क्वौ. See Vol. I., pag. 165, 8.
१० G E B om. च.
१४ A a E B क्विलोपः.
१५ A a E क्विलोपः.
१६ A a B क्वलोपे, E क्विपो लोपे.
२० तत आङ्; G ततः, E तत आङ्.

११६, ५ G °लोपे here & below.
६ प्रमत्य ; G A a प्रसत्य.
८ प्रत्त्य, G प्रतस्य, A प्रवत्य.
८ प्रम्त्य; G प्रतम्य.
१० G परीतत् महाकंठिका संयत् सुनदिति; A परीतन्महाकंठिका संयत्सुनदिति ; a परीतत् महाकंठिका । संयत् सुनदिति ; D परीतत्सह कंडिकया संयत्सुनदति ; E परीतत् । सह कंडिकया (originally कंडिकायां) संयत् । सुनदिति । ; B परीतत्सह कुंडिकाया. संयत् सुनदिति; g परीतत्सह कुंडिकया । संयत् । सुनदिति । . Kaiyaṭa explains only परीतत् & संयत्, & the Kâśikâ Vṛitti has only संयत् परीतत्.
१२ ऊङ् च; G ऊङ्ङ ऊ च, A ऊङ्ङ ऊ च, a ऊङ्ङ । ऊङ् (originally ऊ) च, E B ऊङ् च । ऊङ् च; D has only ऊङ् च. Kaiyaṭa has had ऊङ्.
१२ After वक्तव्यम्, E B लोपश्च.

पृ॰ पं॰

११६, १२ भ्रूः; E B अमेभ्रूः; Kaiyaṭa has भ्रूः Nâgojîbhaṭṭa & the Kâśikâ Vṛitti have अमेभ्रूः, See also Uṇâdi II., 68.
१४ G A a om. ग्लम्ग्रहणम्.
१६ G A a जिजनिषति.
१६ G A a om. ग्लम्ग्रहणं.
१७ °त्यत्र न; G & originally a °त्यत्रापि
१८ प्राप्नोतीति ; G a E B प्राप्नोति.
१९ G जाता.
२१ सनि । सनि च ; G A सानि च; a B originally सनि । सानि च, by alteration सनि च । सनि च ; E originally सनि । सनि च, by alteration सनि च.

११७, २ G om. सनोते°...°षेधेन; in E struck out.
४ After प्राप्नोति, E B. सातः सातवानिति.
६ G सोऽवकाशः न खल्पात्व°.
९ E B सनि च ये वि°.
१० G om. एवम°...°षेधः.
१४ G भवताहावप्र°.
१४ हलि इति ; G हलति.
१८ पश्यति ; G originally वक्ष्यति.
२० G च न स्यात्; after स्यात्, E B यथाजाशावपीत्वं स्यात्.
२२ G ध्यायोः.
२४ G °सिद्धत्वाशालोपः.

११८, ३ व्यवस्थानं ; B & by alteration E व्यवस्था ; D has °त्वेनावस्थानं.
४ °ष्यति ह्या°; G a °ष्यति आ°, A °ष्यत्या°.
४ G °ल्लोपस्य.
७ After विरुधीत ।, E B तदेतत्कथं.
११ गरी°; G A a तद्गरी°.
११ G °रभ्यते.
१४ लोपश्च ; G A लोपः, a लोप.
२४ After चिक्रीर्षति, G & in marg. a जिहीर्षति.

११९, १ भूरिति ; G भूत्.
२ नानेन ; G नानेव.
२ भवतीति ; G भवति.
४ After शाति ॥, B अस्तेश्च. अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति. अस्ति; E अस्तेश्च ।आस्तेश्च शपो लुकं शास्ति । अस्ति, but आस्तेश्च struck out.

पृ० पं०
१९९, ४ E B om. प्लक्षस्य.
६ After याज्यते, B कारणा हारणा.
७ G A याजयति पाचयति, E पाचयति पाठयति; B adds कारयति हारयति.
७ ययुः; G युः; B has पपतुः पपुः.
९ G अधातां वौ.
९ स्नेयात्; G a स्थेयात्, B ग्लेयात्.
९ म्लेयात्; a ग्लेयात् स्नेयात्, E [in marg. स्नायात्] म्लेयात् म्लेयात्, B om.
१० After स्नायात्, G ग्लायात्, E B स्नायातां.
११ A om. हारिषीष्ट.
१३ G प्रस्तुवीत, A अस्तुवीत, B प्रश्नुवीत.
१८ G om. श्रवणं.
२० G E om., but E has below विप्रतिषेधेन २। भवति.
२१ G B विप्रतिषेधेन भवति.
२००, १ G E B om.
४ Before भ्रस्जा°, G भ्रस्जादेशः.
७ G E om. the third ऽपि.
१० G E B अथापि कथंचिद्गृह्यंत; see above pag. 26, 23.
१० कथम्। उप°; A a B किं कारणमुप°.
११ G °वर्त्ये.
११ G A a °भृज्यत.
१३ B °दीर्घेभ्य: here & below;. Nâgojîbhatta wishes to read वृद्धिगुण instead of गुणवृद्धि.
१४ A a have भवत: before इयङ्य°; A a E B om. पूर्व°.
१५ G इयादे°.
१६ After तर्हि, G A a उदाहरणम्.
१८ णिलोपस्य; G E B णिलोपस्यावकाशः
२१ G A a दीर्घस्या°.
२१ °स्यावकाशः। कारणा हारणा।; E B °स्य स एव.
२२ विप्रति°; A a पूर्वविप्रति°.
२३ A a E संस्वेते.
२३ G विधयस्तत एषु, A a विधय: तत एतेषु; A a om. कृतेषु.
२५ After स्यात्, G E B किम्.
२०१, १ °धारणा; G °सारणम्, A °सारणा.
१ G B प्रापयति.
३ अ नास्ति; G न चास्ति.
४ विप्रति°; A a पूर्वविप्रति°.
६ परं यदि°; B यत्परमि°, A E यदि°.
२०१, ६ A a भवति.
९ G A E om., but G has २ before वक्तव्यः below; a धात्वंतप्रतिषेधः.
१० B om. यलोपे...वक्तव्यः.
१० शुच्यितुम्: E B मथ्यिता.
१३ नाव्यतः; A उत्तरस्य; a om.
२४ न वा अ°; G न है अं°, A नैवं अं°, a न वै त्वं°.
२०२, २ E B om. निमित्तम्.
२ G om. कस्मिंश्चैतद्भवति.
४ अयानि°; E B आनि°.
५ G इति तन्नि°.
९ G आमंततात्वा°
११ G अथ निष्ठायां से°.
१२ संज्ञपितः; A संपूजितः.
१३ G °धार्थे चे°; A a E B om. आनिडभावात्.
१५ a अनिटः अभा°.
१६ प्रति°; G विप्रति°; a om. the line.
१७ G हि सति प्रति°.
२० °त्वाल्लोपस्य; G °त्वात्.
२०३, १ A a om. कथम्.
६ G B चेद्वृत्ति°.
९ G om. सुम्ने.
१० G B रमयंस्वि°.
१० G सौभागाय.
१६ G वक्तव्यम्.
१७ G °रं कर°.
१८ G यदि तर्हि इलु; E originally यदि हि इलुः, by alteration यदि इलुः; B यदिह इलुः.
१९ G om.
२१ °पूर्वस्य MSS.
२०४, १ MSS. om., but below G has °षेधः २ व°, & A a have °षेधः २॥ व°.
२ MSS. प्रतिचिकीर्षं; after गत प्रजिहीर्ष्य गतः.
१२ G A & originally E °बंधकस्य नि°.
१३ A E B °बंधकानि°.
१४ Before लक्षण°, E B कथमव्याप्य गम:.
१५ G A E °कस्येत्येवं.
२०५, ३ E B om. भावकर्मणोरिति.
६ B & originally E उभयथापि चि°; Kaiyata om. उभय°...°चित:, but he mentions that reading.

पृ० पं०
२०५, १३ E B यद्येवमंगस्यादित.
१४ भवतस्तद्वत्; E B & originally a भवतः
१४ E B स्यादीनां भ°.
१६ G एष, B एवासौ; before एषा, A a have °वंशः |.
१९ E B ऽसंभवाद्भावकर्मवाचिनि.
२१ °स्येड्भवति; a °स्येड्भवतीति, altered to °स्य भवतीति; E B °स्य भवतीति विज्ञेयं
२१ G A a & originally E om. वलादेः |.
२२ A a °वति.
२२ यद्येवं...°ड्भवति; A a एवमपि.
२२ B & originally E °ड्भावश्चापि°.
२४ G स्यादीनेतावे°, E B स्यादीनेवावापे°.
२०६, १ E B om. अथ.
१ G अथ येऽनुदात्ता°.
५ E B om. ननु च.
६ A a E B om. ऽपि.
७ °व भविष्यतीद्; E B °वेडेषितव्यः.
१३ Kaiyaṭa explains both the reading विघाती & the reading ऽविघाती.
१४ G इटाऽसि°.
१४ E B कथमयं नि°.
१५ After °सद्भिरत्वात् |, E B कृताकृतप्रसंगी ह्ययं.
१६ B adds in marg., before अस्मिंस्तु, निमित्तस्याविहितत्वात्; & after न भवति, निमित्तं विहतं भवति । अयं तस्य निमित्तं विहंति तस्मादयं नित्यः॥ स स्वस्य निमित्त न विहंति ||; E has instead of अस्मिंस्तु...भवति, [in marg. निमित्तस्याविहतत्वात् । अस्मिंस्तु कृते न स भवति विहतनिमित्तत्वात् स वलादेरित्युच्यते अनेन कृत इटि तस्य वलादित्वं] निमित्तं विहतं भवति अयं स्वस्य निमित्तं विहंति । तस्मादयं नित्यः । स स्वस्य निमित्तं न विहंति |.
२२ E B °ड्भवति.
२३ A here & below विण्भावो; A & originally a have भवति before विप्र°; G om. the line, but has below २ after विप्रतिषेधेन.
२०७, २ After °वेति, E B कृत्वा.
३ G हनिण्णिङ्कादिप्रति°.

२०७, ४ a E B om. च.
७ आङ्गं; E B अंगस्य.
९ अर्थे°; E B इ°.
१२ B & originally E om. ; G om., but has २ before कर्तव्यम् below.
१८ G विशेष्यते.
२१ E B अन्येऽपि हि धातु°.
२२ G ईत्व; G A a om. घृतं घृतपावान इति दर्शनात्.
२४ E by alteration वकारप्रति°.
२४ G A & originally a om. दर्शनात्.
२०८, १ वसपावानः MSS., Kaiyaṭa & Nâgojîbhaṭṭa; see Vâj. Saṃhitâ. VI., 19, वसापावानः.
२ E वकारप्रति°.
२ a E B पीवरी.
४ a ध्याप्योः संप्रसारणमतदिति; see pag. 197, 22.
७ E B ऽपि लिप्यते.
९ E B om. तर्हि.
१० E B इहापि अटि.
१३ E B °ज्ञायते.
१४ अज्वचन°; a E B अड्वचन°.
१४ °वज्ग्रहण°, a °वड्ग्रहण° E B °वड्वचन°.
१६ G लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति, E B लुङ्लङ्क्ष्विति.
१६ G लङादिषु.
२२ G अस्वपो हसतीत्यपि रात्रः उरुत्वे कृते वृद्धिः प्राप्नोति, A a अस्वपो हसतीत्यत्रापि रोरुत्वे कृते वृद्धिः प्राप्नोति; I suspect the right reading to be अस्वपो हसतीत्यत्र | अस्वपो हसतीत्यत्रापि रोरुत्वे कृते वृद्धिः प्राप्नोति.
२०९, २ E B om. धातौ.
५ पररूपं गुणेऽटो; E B अटो.
८ Before सुरुचो, E B ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः.
९ E B दीर्घः, & below छंदसि दीर्घो बहुलं दृश्यते.
१३ G अंतरंगत्वादस्य वृ°.
१७ E B दीर्घ इण°.
१९ A a om., but a has a stop before उपसंख्यानं below; G has here बहुलं छंदसि & om. below इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि.
२१ विश्वं; G a विस्वः, A विश्वः; for विधुवं

पृ० पं०

G A a विसुव: ; my MS. of Kaiyata also has विस्व इति, विसुव इति; MSS. of Kâś. Vṛi., Padamanjarî, & Nâgojîbhaṭṭa विष्वं, विषुवं.

२०९, २४ अथेह; E B इह.

२१०, १ G om. परमनियौ.

२ E B °पूर्वस्यैवेष्यते.

३ E om. च.

४ °स्य चेति; E B °स्येति; after वक्तव्यम् E B have स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च.

४;५ °पूर्वोपधस्य; E B °पूर्वा both times.

५ °कृतम्; G °कृतौ, E B °पूर्वा.

१२ G धातोरप्यसुव°.

१३ °वर्तनस्य; G °वर्त्तमानस्य, E B °वृतौ.

१४ विशेषयिष्याम:; E B विशेष्यते.

१५ °स्येव°; E °ति, B °ति यथा कुमार्यौ कुमार्य इति.

१७ G & by alteration E °पुनर्भ्वश्चेति.

१९ G भुव: २ इति व°.

२११, १ G A a & originally B om. स्यात्.

३ पिय°; G विय°, A धिय°.

४ सुव°; G सुंव°, E शुव°.

४ रुव°; a & by alteration B नुव°.

४ असु°; E B अयु°.

४ अरु°, A अन°, a अनु°.

६ हुशु°; G शु°.

७ नवं; G नंव, E गवं (?), B युवं.

७ वृषभं रोरुवतीनाम्; E ऋषभं च रोरुवतीनां; B वृषभं ॥ (भवतु रोरुवतीनां वृषभं ॥) भवतु रोरुवतीनां, but the words in brackets struck out.

९ B & originally E om.

१० G A om. कथमार्धधातुकत्वम्.

११ E B अन्येऽपि हि धातु°.

१२ G A om. सति.

१२ E B °चार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीति.

१४ E B °थामपीति.

१६ E B om. अथ.

१६ E B न गुह.

२० A a E B om., but A a have a stop before विक्रत° below.

२१ G

२३ a प्रतिगूह्य, A E B प्रतिगूह्य; after गत:, E B उपगूह्य गत इति.

२१२, २ G A & originally a om. प्रसज्येत.

५ After निगूहक:, E B साधुनिगूही.

७ G A a om. समानाश्रयमसिद्धं भवति.

७ E B om. कथम्.

१० E B om. अथ.

१० G A a दोषो विकृ°.

१० E B न वृष.

११ E B °ग्रहणे च.

१२ a om. क्रिम्.

१३ G A a om. हि.

१३ After गत:, E B उपगूह्य गत:.

१४ G A a om. °स्यासिद्धत्वात्, असिद्धमूत्त्वं त°.

१५ E B om. अत्रापि.

१५ After सिद्धमित्येव, E B समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं चैतत् । णावृत्वं णेर्ल्यप्यादेश इति ।.

१७ G has २ before कर्त°; a reads °व्यवे°- & has । २ added before कर्त°; E चिण्णमुलोर्णिव्यवेतानां यङ्लोपे च चिण्णमुलोर्णिव्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं क°; B चिणमुलोर्णिड्व्यवेतानां यङ्लोपे च चिणमुलो [in marg. णिड्व्यवेतानां यङ्लो] पे चोपसंख्यानं क°.

१८ G om. शंशमयते:.

२० चिण्ण°; E B णिश्चिण्ण°; see Vol. II., pag. 39, 22.

२१ After नासौ, E in marg. णि:.

२१ G °ज्ञावाण्ण चिण्ण°.

२२ G ननु च विप्रति°.

२२ ऽत्र; A E B तत्र.

२१३, १ a °णिव्यवे°, E B °णिङ्व्यवे°.

२ °मित्येव; B °मिति; E after it in marg. समानाश्रयमसिद्धं भवति.

३ णेर्णौ; E B णौ णि°.

३ °त्वमुच्यते°, E° त्वमिति, B त्वं.

६ G अधिप्रभृत्युपसर्गस्य अधिप्रभृत्युपसर्गस्येति व°; A has २ above वक्तव्यं.

८ G a न वै लोके एष.

१० G A a घसिभसोर्हलि च; E B have only घसि.

११ E B °हणानर्थक्यम°.

१२ E B °त्रापि हि लोपो.

१३ G आभि: वृणानि, Aa अभिस्तृणानि.

पं॰

E B अभिर्वनानि. See Rigveda VIII., 43, 3 इद्भिर्वनानि बप्सति.

२१३, ११ G शरावें वप्सति चरुः, A a शरा व-[or ब]प्सति चरुः, E शश (?) रा (?) बप्सतीति, B स शरावें बप्सतीति; D प्सरा वप्सति, g शरावे बप्सतीति, my own MS. स शरावं बप्सतीति.

१५ G इटः प्रतिषेधः इटः प्रतिषेधो व°, a इटः प्रतिषेधः २ व°.

१६ G A a om., but G has २ after °षेधः below.

१९ °लि इति; G A a °लि चेति.

२१४, ३ छिन्द्धकि भिन्द्धु°; G छिंद्धकि छेद्धु°, A छिन्धकि भिध°, a छिंध°, E B भिधकि छिंध°.

५ G A a om. the last धिरवे.

६ G A om. च.

७ E B °स्यैवैतदद्य

९ G has २ after तमहणं; a E have चिणो...°हणं twice.

९ किं प्रयोजनम् । इह मा; E originally इह मा, by alteration in marg. किं प्रयोजनं संघातस्य मा; B किं प्रयोजनं संघातस्य लुक् मा.

१२ किं...अप्रत्ययत्वात्; E B संघातस्य लुक्कस्मान्न भवति । संघातस्याप्रत्ययत्वात् ।

१४ G कृतं तर्हि.

१८ E B & originally a om. लुक्.

२१ G A a °र्यजेतेति इत्यन्या°.

२२ G A a °हाराविति.

२१५, ३ G A a सुनु चिन्विति.

५ E B अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि here & below; A om. तक्ष्णुहि here & below.

५ G प्राप्नुहि.

८ कुर्विति; G A a B कुरु.

१० उकारः; E B उकारो विशेष्यते. See Vol. I., pag. 183, 14.

११ G प्रत्ययाछंदसि.

१७ G °रस्या न्वोरि°, E B °रस्यामि°.

२० G स्यांतस्य प्रतिषेधः २ व°.

२० करिष्यतः; E B करिष्यते.

२१६, १ °शः सूत्र आ°; E B °शस्तत्रा°.

३ G & originally a करोतिरिति.

३ E B उकारात्प्रकर

६ a B भः सार्व°.

पृ॰ पं॰

२१६, ७ Before उत्तरा°, G A उत्तरार्थं.

९ पिण्डानिति; G बीजमिति, A a बीजमिति. See Vol. I., pag. 152, 5.

१० तत्रापि; G अत्रापि.

१० अतो; G A ततो.

१० G om. तर्हि.

१४ °विरयुच्यते; G °विरयेव.

१५ G अभ्यस्त्यस्येवे.

१६ B भः सार्व°.

१७ °तव्यमिति; G °तव्यम्.

१८ कर्तु°, A । वर्तु°; a °वनं मनी°.

१९ भुवा;° E B भूभावेना°.

२४ Before कृते, E B स्थानिवदिति चेत्.

२५ °रवं भविष्यति; G °रव प्राप्नोति.

२१७, ५ G A °धातुकभूत°.

१७ a E B अद्यतन्यां वा.

२० E B °षकाराद्ेरे° here & below.

२१८, २ °शास्तिस्तशादेनेति; a °शास्तशादेनेति, & in marg. °शास्तिस्तस्य नेति; see p. 4, 20.

४ G एवमन्येपि प°.

७ G बाधते.

८ °मध्यम°; G A & originally a °मध्य°.

९ अपवाद°; G एवमपवाद°.

१० इह; G A a इदं.

१२ G फलभ°.

१३ G यथेहं.

१४ A °शास्त्वाभावः; B om. the line.

१५ G पचः इमतुः; E om. पेचुः, देमुः.

१७ A °विधानस्य.

१८ G शासदयोः; below शशिदयोः.

२० तेषां; E B तेभ्यः.

२४ G om. आसिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्.

२१९, ३ G अनेशमेनिकेरयेतत् योमानं लिटि; Haradatta reads अनेशन्, but he knows the reading अनेशं.

४ यज आयेजे वप् आवेपे; G यजिवप्योश्च वक्तव्यम् यज् आयेज वप् आवेपे; A एज् (?) आयेजे चप् आवेवे; a E यज आयेजे वप आवेपे; B यजायेजे; वपावेपे । यज आयेजे वप आवेपे ।.

६ G भसोरेत्वे; G ज्ञाप्यत, E B ज्ञायते.

१३ विज्ञायेत; E B स्यात्.

१५ भवति; G वति.

१५ E B गुणस्य नेति प्रति°.

पृ. पं.

२१९, २१ G A om., but G has २ before कर्तव्यः below.

२२०, २ G °धिर्नेति एत्वं च न, A °धिर्नेति एवं च न.

४ G प्रकृतः, A प्रकृतः

१३ E B भवतीति.

१७ See Atharva-veda X., 4, 7 इमान्यर्वतः पद्यः.

१८ मन्त्रजिह्वम्; G अजिघां (?).

२२१, १० A a E B क्रियते उप°; E B °ष्यते.

११ After कानि, E B पुनस्तानि प्रयोजनानि.

१२ E B °देशेषु.

१४ G प्राप्नोतीति.

१७ Before अन्यस्य, E B कथम्.

१७ E B प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति.

२० G यत्तर्हि.

२१ °स्यास्तम्ताम; G A a °स्तांततामाशय:.

२४ After क्रियास्त, E B क्रियास.

२२२, १ A om. त्यदभावे...भवति.

४ MSS. om.; but below a has °कारेषु। प्र°, E °कारेषु च ॥ प्र°.

५ A om. °विकारेषु...भवन्तीति. in l. 8.

६ G a °चतुरंतस्येति तिसृ°.

७ G °ऽंतस्येति यूय°.

८ A a E °विकारः.

९ G A a उत्तमसः.

९ G त्यदादिविकारस्य त्यदादिविकाराः.

१२ MSS. om., but below A has २ & a stop & a has a stop before प्रयोजनम्; E B have below उदः स्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनं.

१३ Before उदस्थाताम्, E उदस्थात्.

१७ G A a °चारितेति.

२० स्थानं क्रियते A a & Nâgojîbhaṭṭa; G E B स्थाने क्रियते; Nâgojîbhaṭṭa mentions this reading.

२१ पष्ठौहः; G प्रष्ठौहः पष्ठौहः, E B प्रष्ठौहः.

२२३, ३ भविष्यति; G भ–विति.

३ B °हणा तृ°. here & below.

५ A a कर्ड.

७ G a °लक्षणस्य अंतरंग°; A om. this.

७ G भविष्यतीति.

९ E B संप्रसारणे. See Vol. I., pag. 21, 21; II., pag. 205, 2.

२२३, १० A a प्रसारणे.

१० E B om. अनकारान्तप्रतिषेधार्थम्.

१५ Before अर्वण°, E B उक्तमेतत्.

१७ स्यादिति; G A a प्राप्नोतीति.

१७ E B om. किमुक्तम्.

१९ ततोऽह्नो°; E B अह्नो°.

१९ G om. च.

१९ ततोऽनः। अन; G A a अनः अन, B & originally E ततोऽन.

२२ E B अथ किमिदं.

२२ G A कथं वाह्नो°, E B कथं वा अह्नो°.

२२४, १ a E B om. स्यात्.

१ E B om. स.

१ ऽह्लोपार्थम्; E B विध्यर्थम्.

४ a E B स, before प्रकृति°.

५ G हि सति अन्यत्र; A °न्यत्प्रकृति°.

८ E B इति च प्रा°.

१० G B & originally a E

१७ स्कायाम् D; G A a स्कायां निपातनात्, E B स्कायां निपातनादिति.

२१ G भवति.

२२५, १ A om. यदि...°स्य इति.

३ E B om. छान्दसमेतत्.

४ B °र्थक्यमाकार°.

११ G भवंतीति एवं भ°. E B भवंतीति न.

१३ a has a stop & २ before कर्तव्यम्.

१५ } G B only ङित्यभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्यति.
१६ }

१८ E B नांतस्य.

१८ तैतिलि; A तितैतिल; Kaiyaṭa mentions the reading तितिलि, Haradatta तितलि.

१९ G here & below सूकरसद्म.

२० सब्रह्म°; G A ब्रह्म°.

२२६, १ G साब्रह्मचाराः; before साब्रह्म°, E B सब्रह्मचारिण इमे.

५ A a om. the last सुपर्वन्.

६ MSS. om., but below G A E write कोशे उप°, & a कोशे। उप°; B has instead of lines 6 & 7 only चर्मणः कोशः & in marg. उपसंख्यानं स चार्मः.

७ G चार्म्मकोशः.

८ MSS. om., but below G A write विकारे उप°, & a विकारे। उप°.

पृ० पं०

२२६, १० D has इमनः संज्ञ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं ; the other MSS. as printed.

११ G A a om. संकोचः

१२ अव्ययानां च अव्ययानां चोपसं°; G अव्ययानां च उपसं°, A a अव्ययानां च । उपसं°; E अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थं । उपसं°; B अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थं। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसं°.

१५ E °प्रातिकं.

२० इवर्णान्त°; originally B & by alteration E इवर्णे°.

२० शक्या; A & originally a शक्यः.

२० °क्षीति; G E °क्षि इति, a B °क्षि इति.

२२७, १ G B om., but G has below °षेधः २ वक्तव्यः.

२ E B om. कुडचे.

२ a om. नाम.

४ G तत्रापिसं°.

७ a मात्रवा°, B भाद्र°.

८ G लेखा°.

९ G A om., but below G has °द्धी च इय°, & A °द्धी च । इय°

११ E B om. लवनम् लावकः.

१३ E B °विषयवचनात्.

१४ A a न वा विप्रतिषेधेन. & a has in marg. अत्र भवितव्यमिति शेषः; G A a om. किं कारणम्.

१७ G om.

१८ G om. न वक्तव्यः.

२२८, ४ शब्दान्यत्वात्; A a E B अंगान्यत्वात्.

५ E B °वतीत्येवं भवि°.

८ G om. हि.

८ E B सुष्ठु या°; for साधु च A has सु; before यदि G A a have सिद्धं.

९ a E B om. हि.

११ कथं; G किं.

१३ G विषयगणनं च.

१६ B सूरी; G A a मात्सी.

१७ G E B om., but G has २ before इच्यां below.

१९ G A a om., but below a has a stop before लोपो, & A a stop before लोपो & २ above वो of °पुष्यवो°. In E the line is struck out. Below B & originally E have वलोपो.

२२८, २० E originally पौषः; Nâgojîbhaṭṭa has that reading.

२१ G a °शार्त्त च.

२२ G °शात्तं च.

२३ G A a & by alteration E B अंतित आगतो न दूरात्. See Ṛigveda II., 27, 13.

२४ तमे तादेश्च ।। तमे तादेश्च का°; G तमे तादः का°, A a तमे तादेश्च । का°, E B तमे तादेश्च का°.

२५ a अंतितमः, E B °तमे.

२२९, १ G A a om. हि.

२ MSS. here and below यो & तयायो; see below pag. 318, 5.

३ अन्तिषत्. See Haradatta: बहुव्यास्तु व्यस्तमधीयते, & Ṛigveda IV., 5, 10.

४ येऽन्त्य°; G a and perhaps originally E यत्य°.

५ G दूरक; see Atharvaveda X., 4, 9 ये अन्ति ये च दूरके.

८ G विल्वस्य विकारर अवयवो वैल्वक.

११ G has विल्वकात् twice.

१३ G उभयोरभाव.

१४ छस्यैव; G तस्यैव.

१८ E B om. तुः; A °भंतस्य; a वचनार्थक्यात्.

२० A om. कृत्वा...°दर्शनात्.

२२ E has विजयि°...°दर्शनात् in marg.

२३०, ६ स्थुलमाचष्टे स्थवयति; E B दूरमाचष्टे.

९ A om. रभाव.

१३ G निवृत्तः.

१५ MSS. °वर्तते.

१८ °विधिरिति; G A a °विधिर्निष्ठितस्येति.

२३१, ३ a E B कथं कका°.

५ G A & originally a अर्द्धर्चाविरिति ओ°.

६ G A a दधिभोजनसामीप्ये.

८ E B अप्रथीयान् अप्रदीयान्.

९ G उभयथानूची°; G A a °यानिति प्रा°

१२ नैव; B & originally E न वै.

१५ E B अयमनयोरतिशयेन पृथुरप्रथीयानिति.

१८ E B अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथीयानिति.

पृ० पं०
२३१, २१ इलोपः; E B लोपः.
२२ MSS. उच्यते.
२३ कर्तव्यम्; E B क्रियते.
२५ G क्रिमिष्टेय°.
२३२, १ E B अधुना अत्रापि.
५ प्रकृतिभावः; Nâgojîbhatta appears to know the reading प्रतिषेधः.
७ G A इत्यत्र न प्रा°.
१३ MSS. om., but a has a stop before प्रकृति° below; E has below by alteration विन्मतोर्लुगर्थे.
१६ G बाधयिष्यते.
१८ G इ येतद्बाधेत, A a इत्येतदपि बाधेत.
१९ स्याद्गितीदं; G भवति इदं.
२१ G विन्मता लुगा°.
२३३, १ बाधेनेति; E B बाधेत.
१ बाधते; G A a & originally E बाधेत.
२ G A नस्ताद्धितस्येत्येत°.
३ G A a °न्बाधंते नोत्तरानित्येवं.
४ इत्येतं न; MSS. इत्येतन्न.
१० G E B om., but G has below °नाम्नः २ इति.
११ After वक्तव्यम्, A E & originally a हैतनामः, B हैतनामः हैतनामनः.
११ A om. आरोहितो वै हैतनामः; G om. समानो हैतनामः; for the second समानो G has सामनो; E B om. च after इति.
१४ G A a ब्राह्मणस्या°.
१४ G A लोपार्थवचन°.
१४ च लो°; E चानो लो°, B वानो लो°.
१७ G E B om., but E has २ added after वचनं below; G A a ब्राह्मणस्या° here & below.
२० G A & originally a प्राप्तस्य च प्रति°.
२० A om. ब्राह्मणः.
२३ जातिरेव; A a E B जातिश्च.
२३४, ३ G इति अविशेषेण निपात्यते.
३ G प्रसज्येत इति, A a °ज्येतेति.
७ A a E om. णे; B has it in marg.
७ G A a भवति.
११ E B °हत्येति किं.
१२ A °निपातानर्थक्यं.
१९ G A a E ऐक्ष्वाकः only once.
२० A a ऐकश्रुत्यनिर्दे°, E originally एकश्रुतिनिर्दे°; my MS. of Kaiyata has एकश्रुत्या निर्दे°; B om. the line.
२३४, २१ G नपुंसकलिंगं स°, A नपुंसकलिंगस°.
२३५, १ A a E B. om. ङ्ञि; A a om. ङ्ञि below.
३ G A a & originally E द्वितीयाध्याये.
४ G द्विग्रहणं.
५ E B विशादिष्वभि प्रत्यय°.
६ G नापीयादि°.
११ G A हिरण्मयें; E by alteration हिरण्ययस्य.
१२ B हिरण्यये; in E struck out.
१३ G हिरण्यया नौं नयतु, A हिरण्ययी नौ। नयतु, E B हिरण्ययी नौरभवत्. See Atharvaveda V., 4, 4 हिरण्ययी नौरचरत्; the next passage is from Ath. V., 4, 5.
२३६, १ B om. up to भवति in l. 8.
५ E कारकेति. Kaiyata states that according to some the proper reading is नन्दन कारकेति, & g has हे नंदन हे कारकेति.
७ °स्तस्यां, G °स्तस्या; G A a om. यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां.
८ G a न चैतस्यां.
८ G भवेद्युरा°.
१२ A a E B न वा परं.
१२ a E न चेह; B न वेहा°.
१४ E B om. च.
१५ A a संबंधषष्ठी.
१८ E B om.
१९ G E B om., but G has below प्रतिषेधः २ व°.
२१ In E struck out.
२३७, ५ A E B धात्वंतस्य च प्रतिषेधः; G om., but has below प्रतिषेधः २ व°.
११ a om. तु.
२३ a E B °षेधाट्टापो.
२४ E B °षेधात् टापो.
२३८, ६ G A om. वनो र च...°ट्टाप्.
७ G om. च.
९ विप्रति°; G प्रति°.
९ a E B °षेधाट्टापो.
११ G तद्भवति.
१३ G अर्थवतो तु°.

पृ॰ पं॰

२३८, १८ भवर्ति ; G भवतीति.

१९ G om. यवमती.

२० G A °विशिष्टम°.

२१ G om. किं कारणम्.

२३९, १ MSS. om., but a E have a stop before प्रयोजनम् below.

४ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

७ MSS. om., but A a E have a stop before प्रयोजनम् below; E B below अनडुह आग्निधौ.

९ A a भवत्यनेन.

११ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

१३ G E B सुपथी.

१४ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

१६ A a सुपुंसी.

१७ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

२० MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

२२ G भवतीभगवत्यघवत्यत्रापि, E B भवतीभगवत्यघवतीत्यत्रापि.

२४ G. om. च सत्यां.

२४०, २ °कृष्यते; A a °क्रष्यते.

४ नपुंसकस्य नु°; A a नपुंसकस्य च नु°, E B नु°.

५ नपुंसकालिङ्गस्य ; a E B नपुंसकस्य.

८ G A a धातिषु नद्या.

९ a नदीत्येवमे°.

१० A a परा ऐषुमति°.

११ G विहित for the first विहिता.

१३ a एवं च विज्ञा°.

२१ G, by alteration A, & originally a शैलेयम्.

२४१, १ B om. उपदेशिवद्वचनानर्थक्यम्.

६ G B & originally E भवतीति.

२४२, ४ आपि नः श्वौ ; A अपि न श्वौ, B अद्य श्वौ वा.

५ G यायांती.

६ A a निवर्तेत.

१० G °षः प्रतिषेधः.

१३ B °ज्ञापयपरिहारनिवृत्तिः.

१८ G & A (?) °योगे वच°.

२४२, २२ G om. one इद्.

२३ G तदछब्दस्य म°.

२५ G पञ्चमी आशिति.

२४३, २ G has परार्थौ before इति here & below; A has it in marg.

४ परास्मिन्निति ; A a E B परास्मिन्निमित्ते.

८ G has परार्थौ before इति ; A has it in marg.

१० G A & originally a om. कृशोयं मातरं च ; E om. the first च.

१२ G om.

१४ a E विद्युत्; see Rigveda VII., 25, 1.

१४ G & originally A B च्यावयति.

१५ G A a अपि न श्वो, B अद्य श्वो ; G om. पतिभिः.

१८ G वक्तव्यम्.

२३ लावेशो ; a E B & originally A लावेशं here & below.

२३ यथैवा° ; G A E यथेवं अ°, a यथेव अ°, B यथेवम°.

२४ G उभयथापि पि पूर्व°.

२४४, १ लुम भ° ; G. लुम्भ°, A लुङ्भ°.

१० G om. कथम्.

१२ G ऐस् ऐस्भवति.

१४ G om. झ्सेः.

१४ After प्राप्नोति, B has एवं कृते विहतनिमित्तत्वादित्वं न भविष्यति। एवं भिसि परत्वादेत ऐस्त्वं भविष्यति ; in E this is struck out.

१८ G A & originally B om. एवं सति.

१९ G विहित°.

२४५, ७ G A a om. the second च.

१० विष्टेति ; a E B विष्टेति ; G विष्टौ विजयामिति ; A विष्टेत्येवं, by alteration वष्टे विजनयामित्येवं. See Atharvaveda VII., 3, 1 ; Taitt. S. I., 7, 12, 2.

१५ G क्रिमर्थमिदमातुच्यते.

१७ A a E B प्राप्नुवन्नपि वि°.

१८ a E B & originally A om. नैष दोषः.

१८ A a E B यं विधिं प्रत्यकारोत्कारणमनर्थकं स.

२२ A a E B om. ग्रहणम्.

२४६, १ G कार्यं विज्ञायते.

पृ० पं०

२४६, ३ विशेषप्रति°; G विप्रति°.
६ G E B om., but G E have २ before कर्तव्यम् below; B has below अश एकादिष्टत्वात्स्मा
१३ A E °पूर्व्यात्सिद्धं°, here & below.
१८ E B om. न वा...°लक्षणत्वात्.
२४७, २ एवोच्यताम्; a E B एवोच्येत.
२ G om. हि.
३ E B om. वक्तव्यः.
५ A a औ इति लुप्य°.
६ G B अथाप्यौङित्यु°.
१४ a & originally A प्रसक्तः.
१६ पूर्व°; G तेन (?).
१८ °यौ by alteration a; G A E B & originally a °यो here & below.
१९ G किमवम°.
२४८, ७ प्रति°; G A विप्रति°.
९ G आ यत्र तु, B आत्वं तु यत्र; G तत्रोद्त्वम्.
१० G °वोद्त्वेन.
१४ इत्येव; G एव.
१७ E B आत्वं तु यत्र.
१८ G A a om. च after लुक्; a has in marg. तु.
१८ G श्नोत्वे.
२० MSS om., but below G has °भ्यश्च २ इति व°, & a भ्यश्चेति व°; E B have below स्वमोर्लुक्च त्यदा°.
२४९, ९ G om. शब्दग्रहणं; B °पदार्थप्रति°. In E the line is struck out.
११ G विशेषत.
१९ नन्वने°; G न पुनरने°.
१७ अत्रैता°; a तत्रैता°.
२० G अङ्गावे पूर्वसवर्ण्णप्रतिषेधः २ वक्तव्यः.
२२ B & by alteration E सिद्धं त्वनु°; B °कोपधात्. See above pag. 48, 23.
२३ G °कोपधश्च अछब्दः.
२५०, २ E B om. अथवा.
५ °भ्य इति; E B भ्यः पंचभ्यः.
१२ त्रपुणी; G त्रपुली.
१७ A a E B om. कृतेषु.
१७ °लुमुम्विधयः; according to Nâgojî-bhaṭṭa the right reading is said to be °लुग्विधयः.
१८ °धितमेवेति; E B °धितमेव.
२५१, १ G A a यद्येवं लभ्यैत.
५ शित्क°; G ङित्क°.
६ B & by alteration a E कृदन्तांतरे-णापि श°.
९ G आदेशलो°; शेषलोपः.
१० आदेशे; A सर्वादेशे in marg. आदेशे इति वा पाठः.
१० G & originally A चादेशे.
१४ a om.
२५२, १२ G °वृत्तेः पुन°.
१६ G किमर्थं सामः.
१७ आमः सुडयं (?); G A आमः सऽयं, a E आममयं, B आमोयं; D आसुडमयं.
२५३, ५ G & originally B य: शेषे; B लोपः स टिलोपो व°.
६ टाब्मा; G टास्मान्मा.
७ After वक्तव्यः, A E B & originally a न वक्तव्यः.
१२ B °वाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाशब्दस्त-त्वसां°.
१४ G om. तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवै°. See Vol. I., pag. 362, 18.
१६ E B °वाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाशब्दस्त-त्वसां°.
१७ G A गम्यते.
१८ B om.
२० G सकारग्रहणे.
२४ लभ्येत; G लभ्ये.
२४ a & originally A अथापि द्विर्वचनमे-कादेशा इति द्विर्वचनं ल°.
२५४, १ कं; G किं, B कार्यं.
७ E B om. किं प्रयोजनम्.
७ लिङा°; G तिङा°.
९ G A & originally B लिङादे°.
१० E B om. स.
११ G किस्कार°.
११ आतिस्तीर्वान्; E आतितीर्वान् आपुपूर्वान्, B अतितीर्वान्, आपुपूर्वानिति.
११ निपुपूर्वानिति; A पुपूर्वानिति, B om.
१४ G om. the rule.
१५ A a B उपदेशवचनं; see Vol. I., pag. 484, 15. Kaiyaṭa appears to have read उपदेशवचनम्.
२० G A a B & originally E om. the second द्वित्वम्.

पृ॰ पं॰

२५४, २१ G A a B & originally E om. the second आस्त्वम्.

२२ G A a B & originally E om. इत्वम्.

२२ G A a B & originally E om. the second ईत्त्वम्.

२३ शत्वम्; G A B शत्व, a श.

२३ शत्वम्; G om., A a E B श.

२५५, १ G A a B & originally E om. ऊठ्.

२ न पर°; B ननु पर°; G °इयप भवि°.

७ G A B om. ति.

८ G E B om.; a om. च.

१२ E B om. कथम्.

१८ वान्य°; E च अन्य°, B चान्य°.

१८ a by alteration विज्ञायते.

२० नञ्प्रति°; G प्रति°.

२४ प्रहृत्य; a प्रकृत्य.

२५ G उत्तमहृत्वा (?).

२५६, १ भवति all MSS.

२ The first भवति; G भवतीति (?).

९ G E B नञ्पूर्वे; G भव [वि?] तीति.

१४ प्राप्ते ॥ तिङ्गं; G प्राप्नोतिङ्गं; G E om. च.

१४ G चत्वालं.

१५ प्राप्ते; G प्राप्नो.

१७ यत्स्थवीयस आव सनुत G A a; E यत् सुचीयस आवसनुत, B g यत्सुवीयस आवसनुत.

२२ A a E B om., but a has a stop & २ & B a stop before कर्तव्यम् below; G A & originally a इयाजियाडी°, (G here & below).

२३ परिज्मन्; A & G (?) परिस्मरन्.

२३ इया। डियाच्; G A & originally a इयाजियाट्.

२४ डियाच्; G A & originally a इयाद्; B om.

२५७, १ a has a stop before कर्तव्यम्; B °वारा च उपसं°.

२ सचसे जनम्; G A a D वावसेच्चनम्, E वावसेवनं, B वावसेवनं, g वावसो वनं. My MS. of the Kâśikâ Vṛitti has सचसे जनं. See Atharvaveda V., 7, 8.

१० G °वचनप्रयोजनम्.

२५७, १४ वधीं; G वधीम; A a & originally E वधीम्.

२० G B & by alteration E जसिग्रहणेन.

२३ a B पररूपं.

२५८, १ A a om. नैष दोषः.

८ प्राप्नोतीति; G A E B प्राप्नोति.

१४ Before वृषस्यति, G वृषस्यति वडवा.

१७ G माणवकाः.

२५९, ८ a पर इति वा परत्वं।.

१० G नायमचोंत्या°, E B नायमंत्या°.

११ G आम्यथामंत्यारसत्य°.

१५ आम अम°; G E B आमम°.

१८ G क्रियतां.

२६०, ९ G °मादयाद्स्यादस्यादशु कृतेषु.

२६१, २ अच्छैत्सीत्; G अरौत्सीव.

६ हुण्डेति; G फुंडे इति (?).

८ a ऽनकाराद्यः प्र°.

१९ A & originally a झुंपा°; below A a originally झुंपा°.

२० a °दीनामिति वक्तव्यं.

२० A & originally a झुंफति, a in marg. कुंफति.

२० किमर्थमिदम्। न; a & originally A किमर्थं न, G & by alteration A किमर्थं.

२६२, १ तृपितः; E तृफितः.

१ तृपित; a originally त्रुपित, a E by alteration तृफित.

१० G आलभ्यो.

११ एष; A a एवं, B इत्येष.

१४ न न; G ननु.

१७ G भविष्यतीति.

२६३, २ G a om., but G has below °सर्गस्य २ इति व°.

११ धातोर्ना°; a & originally A ना°; °स्योगितो; G A a E °स्मानुगितो; see Vol. II., pag. 202, 18.

१२ °पूर्वस्यापि(?) G A a °पूर्वमालापि, E B °पूर्वोत्पि; the Kâśikâ Vṛitti has °पूर्वस्य.

१५ G B & by alteration a झलचोर्नु°.

१६ G A & by alteration a झलचोर्नु°.

२१ G A a कारिष्यते.

२१ E B om. ननु च

२६४, १ कृष°; E by alteration वर्ष°.

पृ० पं०

२६४, ३ °सवर्णः; G A B, originally a, & by alteration E °सवर्ण्णे.
११ E B °प्रसंगादिति.
१८ ऽस्ति; B ऽस्तीति.
१९ G A a करिष्यते.
२० कृष°; E by alteration कर्ष°.
२३ झल्मह°; G B झलक्ष°.
२३ E कर्ष°.
२४ B °स्वारे परसवर्णे च कृते तस्य.
२४ झल्मह°; G झलक्ष°.

२६५, ५ G किमविभक्तेषेण.
६ °तक्पीति; G °तक्षीति, A °तक्षीति, a °तंषीति, E °तक्षींति B °तक्थीति.
७ G बहूर्जि (?), A बहूर्जि, E बहूंर्जि.
१० G E B om. च.
११ झल्न; G B झल्.
१४ सर्व°; G असर्व°.
१६ G सर्वनाम इत्येषा.
२२ G A भवाति.

२६६, ६ इदं तर्हि; A एवं तर्हि, and in marg. इदं तर्हीत्यपि वा पा°.

२६७, ८ A a E B भवति.
१९ पुंसः प्रतिपदं; G E B पुंवत्प्रतिपदं.
२० E B यत्तृतीयादिषु भाषित°.
२१ °त्पुंसः; E B °त्पुंसि.
२१ Before भाषित°, E B विभक्तिषु.
२४ G गुणः.
२५ G गुण। नाभावः.
२६ a औत्व.

२६८, २ a om. the second च.
२ A a पुनरप्रकृ°.
५ E B om. शब्देन.
९ G °लुक्प्रतिषेधो.
१२ न वा; G तत्र वा, A तत्। न वा.
१४ a °देशादेव सिद्धं.
१८ °त्सिद्धमिति; G °त्सिद्धम्; E B om. न सिध्यति.
१९ E B °गृह्णामि; E मघोस्तत्रा.
२१ E उदात्तः स्वरो.
२२ E °देशस्तत्राश्रयितुं, B देशः तत्र आश्रयितुं.

२६९, ३ a अनेकेन महणेन.
५ A बहुतरेण.
७ इह चैव; A B इहैव, E इह चैव.
१० G अहती.
१३ °तुर्नुम्भवतीति; G °तुर्नुम् न भव°; G A a & originally E °वति.
१४ G शतुर्नंतर°.
१७ A a B सान्या°.
२१ G °षेधप्राप्नोति.

२७०, ४ °कृतम्; G °कृतमनुवर्त्तते.
५ सर्वेभ्यः परो; A a सर्वेभ्यो.
५ a E B & originally A om. नैष शेषः.
१० भव° G A E भविष्य°.
१३ वृत्तान्तादेष; G A वृत्तांतादेव.
१६ तत; G तत्र.
१९ B धातोः प्राति°.

२७१, १ वा; B & A (?) च.
७ E om. तु.
८ G E both times °मित्र.
१३ G °सुडः आंत°, A °सुड आंत°.
१५ G om. बहिरङ्गलक्षणत्वात्.
१७ Before आयुवा°, B असुङ.
१८ E B om. स; G A a have तर्हि for हि.
१९ G om. पुमान्। तस्मात्सुश्रूच्यते.

२७२, १ A a & below G A a णिद्वत्का°.
३ A E B णिद्वचने.
४ णिद्वचने all MSS.
४ षष्ठ्यभावात्; B षष्ठ्यनिर्देशात्.
७ G om. एष.
१० B णिद्वचने.
१४ a स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् here & below.
१६ E B पूर्वत्वणित्वा°.
१९ a has हे before चित्रगव.
२१ a E B चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया.

२७३, ८ B तदितरे°.
११ A om. न हि...पठ्यते.
१७ B न वापरं both times; see pag. 236, 12.
१७ °लक्षणेन; E °लक्षणा.
१८ Before अङ्गसंज्ञा, G किं तर्हि.
२२ E B om. तद्वत्.
२३ E B उक्तं तत्रांगस्येति.
२४ G A a °णात् अंग°; E B °णादगं°; see pag. 207, 6.

२७४, १ G तत्र पर°, here & below.
६ a E B दिद्वचने अभा°.

पृ० पं०

२७४, ७ वेति; G A चेति.
११ दीर्घभा° (?); MSS. दीर्घत्वभा°.
१२ A a E B तस्या उपधाया दी°.
१२ क्रोष्टोर्यो (?); MSS. क्रोष्टुर्यो.
१३ a E B प्रयोजयति.
१९ G °रपरत्वं दीर्घत्वान्यनतिदि°.
२० E B °दिष्टः किं कारणं न हि स्व°.
२४ A रूपादेश.
२७५, २ E originally om. रूपातिदेशात्...कथम्; in marg. रूपातिदेशात्...चेत्सर्वातिदेशप्रसंग इति। सिद्धं तु.
५ B om. च.
८ B °न्यात्तु सिद्धं; E °न्याच or °न्यात्तु (?) सिद्धं.
९ क्रोष्टोर्य° (?); MSS. क्रोष्टुर्य°.
१० A तुज्वचनम°.
१२ a E B °स्थाने विनिवृ°.
१३ B om. Vârt. A has चेत्तत्सिद्धं; A om. the following तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेन्.
१४ वचनं सिद्धं (?); MSS. वचनात्सिद्धं.
१६ B धर्ममित्येवं°.
१६ G राशि रश्मि, B राशिः रास्मि.
१८ G विभाषा.
२० B वाचना°.
२१ A a स्वभावत एतत्तृती°, E B स्वभाव एव तृती°.
२३ G A तुम् विप्रतिषिद्धम्,; see Vol. I., pag. 273, 18; 306, 2..
२५ G नपुंसी.
२७६, ६ A तुद् पूर्वविप्रतिषेधेन; G a E B om. the line, but below G E have २ after पूर्वविप्रतिषेधेन, & a has a stop after तुद्; see Vol. I., pag. 273, 19; 306, 3.
१२ After वक्तव्यः, G A & originally a E न वक्तव्यः.
१९ G & originally a om. तुड्विषये रमातिषेधात्.
१९ After वक्तव्यः, A & in marg. a स चावश्यं वक्तव्यः.
१९ A om.
२० A om. न वक्तव्यः.
२२ नामि; G तासे (?)
२७७, ४ In a २ has been added after °वृद्धी; see Vol. I., pag. 306, 3.

पृ० पं०

२७७, ६ G °स्तरकः.
७ G A a E om. अयुक्तो...गुणः, but Kaiyata comments on नित्यो गुणः.
२७८, ३ E om. उदवोढम्.
५ G & in marg. A वृद्धिरिति किमत्र कर्त्तव्यम् परत्वाद्वृद्धिर्भ°.
६ B om.
७ G a B om. उदवोढम्.
११ G यथा संप्रसा°.
१४ B om. सौढामीन्नौ.
१६ लान्तस्य a & my MS. of the Kâśikâ Vritti; G A ल्रांतस्य, E ल्वांतस्य, B ल्लातस्य.
१७ नातो; G अतो.
१७ लें A a; G & my MS. of Kaiyata ल्ले; E ल्व, B ल्ल.
२७९, १ G B विज्ञायते.
२ °न्तस्य; A E & originally a °स्तरंतस्य.
५ °ञ्योश्च हलंतस्य चाच by alteration a; G A B & originally a °ञ्योर्हलंतस्याच, E °ञ्योर्हलंतस्य चाच.
८ A E B इत्येव.
१२ न वै; B नैवं see Vol. I., pag. 48, 19.
१६ इटि प्र°; G इदप्र°.
२३ कथं...°तुम्; E B कथं पुनर्ज्ञायतेऽनंतरं वृद्धिविधानमनंरत्यार्थमिति.
२८०, १ G अंत्यवचना°.
६ G A E B चेत्तत्सिद्धं.
१० G अनित्यो लोप इति किं न हि.
१४ a by alteration बलीति वेति.
१४ भूविति; G भूत्, a by alteration भूतामिति.
१४ Before उक्तमे°, G किं कारणम्.
१५ G सिद्ध एवासौ.
१७ कं; G किं.
१९ G सत्यंऽसे ऽनंत्यस्य; G om. स्यात्.
२१ G लोपो स बाधको.
२१ After °बलीयस्त्वात्, E B एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान्; a in marg. एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान् भवति पाठः.
२५ हलादिः हलादेरिति; G हलादिरिति.
२८१, ७ °तुसृतम्; Kaiyata knows the two readings °सिसृतम् & °तुसृतम्.
१४ लां°; G ल्लां°, E ल्वा° B ला°.

पृ० पं०

२८१, १५ G A a कक्षया, B कस्माया.

१५ G, originally a, & by alteration A कर्षा.,

१७ a om. च after इति.

१८ र्ला°; G र्ह्रा°, E B ल्वा°.

१८ G om. च after इति; A om. च in the next line.

२१ G E B क्रियते.

२८२, २ G कर्त्तव्यं भवति इडर्थे.

३ G om. ह्रिः.

५ B & originally a °सुभ्रुवो.

८ G E B इत्येषां.

८ a by alteration (?) °ह्रुभुवां.

९ G °ज्ञायते(?.)

१० G वलीति.

११ G पुरस्तात्प्रतिषेधे सत्यऽनारंभ्या°.

११ G यावानिण्मयं तस्य.

१२ सर्वस्यैव; a E B सर्वस्य.

१२ E क्रियेत इति.

१६ °भ्रुभुवो; G °भ्रुवो, B °स्रवो.

२२ °लक्षणस्य; G °लक्षणश्च.

२३ नियामको; A a E नियमो, B नियो.

२५ a by alteration °धातुकस्यैव द्र°.

२५ G तत्रैताव°.

२७ E B क्रियते.

२७ G को ह्यत्र, E कोन्यत्र.

२८३, १ G & by alteration A नेड्ररमनासौ.

२ G वररमनासौ कृति वररमनासौ कृति इट् प्र°, a (वरमनासौ कृति) वरमनासौ कृति इट् प्र°, A इट् प्र° (without वरमनासौ कृति).

२ व । र; G वर र.

३ सीप्रः; A E B सीप्रं, G om.

७ G उपस्पि° (?).

१२ भूविति; G A E B भूत.

१४ G आगस्त्यर्थ एका°.

१८ B निवर्त्तते.

२० °पूर्व्वास्त° B, originally E, & A (?)

२८४, ५ E B om. कर्त्तव्यम्.

१० G उपदेशाऽनुवा°.

२३ a E B & originally A om. कृते.

२४ E originally आनुपूर्व्यात् सि°.

२५ G om. ऽनुवाचामित्युपदेश°.

२८५, २ G A विज्ञायते.

पृ० पं०

२८५, ६ G A om. यङ्लोपे कथम्.

७ a om. च.

९ ह्रस्य; G स्यस्य.

१३ a E B om. एवं तर्हि.

१५ आवधि°; E B वधि°.

१६ G A भविष्यतीति.

२१ G इवर्ण्णीताश्च ष्वि°.

२२ B उकारांता: ; E B पुरु°; B °ङ्गुंवर्जं.

२२ B °जागृहवृस्नृभ्रः.

२३ B om. पश्चि°...°अवर्गान्तानाम्; G A a om. सिच्चि, which is taken from g, & for which E has शुच्चि; G °स्यजि-भजिभ्रस्जि°; g मस्जि (?) for भञ्जि.

२४ a in marg. भिदि before सदि; B om. हदि; all MSS. except E add तुदि after तुदि; for विन्दिविद्यति G A have विन्दतिविद्यति, a विंदतिविंत्तेविद्यति, g B विदिविद्यति, E विंदतिविदिविद्यति altered to विन्ति (?) विद्यति. (Nâgojî-bhatta on VII., 2, 15 quotes the readings विन्दिविद्यति & विन्दति-विन्दिविद्यति, while Kaiyata states that विद्यति & विनत्ति are anudât-ta.)

२५ B om. श्रुधि and शुधि; G A a add श्रुधि after क्रुधि; G has ह for हनि.

२६ g B तिपितपिवपि°; g B and E (?) छुपि for सुपि; g om. रमि; a om. नमि.

२७ B has वशि and दशि for विशि and वृशि.

२८६, १ G A a g & in marg. E add मृषि after त्विषि; for पिषि B has षि and E has पिषि in marg.; E only has तुषि, the other MSS. have रुषि in-stead.

२ For दिहि B has दि; all MSS. except g om. वहि; B om. रुहि.

२ For मिहयश्च G has मिहमुहयश्च and in marg. the note ज (or व ?) हयश्च मूलप्रतिपा°. It is possible that वहि may have to be omitted before, and that we may have to read °मिहि-

३ The MSS. give only the beginning of the Sûtra up to भृ or वृ or तृ.

पृ० पं०

२८६, १ G न संप्रसारणे कृते संप्रसारणपूर्वे; a E °सारणपरपूर्वत्वे.
२१ G °भागः आदितो.
२८७, ७ A a E B om., but B has below °धाने इति व°.
८ G क्षुभित.
९ MSS. om. but below G has °धाने इति व°, A °धाने। इति व°.
१२ MSS. om.
१३ After °वान्यत्र, G लग्नं सक्ताभिधान इति वक्तव्यम् लगितं सक्तेनेत्येवान्यत्र म्लिष्टं विस्पष्टाभिधान इति वक्तव्यम् म्लेछितं विस्पष्टेनेत्येवान्यत्र विरिब्धं स्वराभिधान इति वक्तव्यम् विरेभितं स्वरेणेत्येवान्यत्र फांटमनायासाभिधान इति वक्तव्यम् फाणितमेवान्यत्र वाढं भृशाभिधान इति वक्तव्यम् वाहितमेवान्यत्र; A has in marg. ध्वांत लग्नं सक्ताभिधाने। लग्नं सक्ताभिधान इति वक्तव्यं। लगितं सक्तेनेत्येवान्यत्र। लग्न। म्लिष्ट। म्लिष्टं विस्पष्टाभिधाने। म्लिष्टं विस्पष्टाभिधान इति वक्तव्यं। म्लेछितं विस्पष्टेनेत्येवान्यत्र। म्लिष्ट। विरिब्ध। विरिब्धं स्वराभिधाने। विरिब्धं स्वराभिधान इति वक्तव्यं। विरेभितं स्वरेणेत्येवान्यत्र। विरिब्ध। फांट। फांटमनायासाभिधाने। फांटमनायासाभिधान इति वक्तव्यं। फाणितमेवान्यत्र। फांट। बाढ। बाढं भृशाभिधाने। बाढं भृशाभिधान इति वक्तव्यं। वाहितमेवान्यत्र।.
१४ G A & originally E °शाशी.
२० a E B om. परस्य च इत्वार्थम्.
२८८, २ G has स्यात् after °प्रसिद्धिः.
३ G a om. च.
५ G A om. च.
१२ G परिवृढी.
१४ G & by alteration a (?) घुषेर°; my MS. of the Kâs. Vritti also has घुषेर°.
१६ G °चार्यो ऽविश°
१८ A E पुष्य° (?).
२१ E B किं पुनरिदम°.
२८९, १ चेकृति°; G writes here and below वृत्ति for वृति; A & B do the same once or twice.

पृ० पं०

२८९, १ G om. निष्ठायां.
२ G वृत्तो गुणस्य for वृत्तं गुणस्य.
४ G om. वै.
५ G अकर्म्मकाश्चात्र वृ°.
६ G om. भवतीत्येवमत्र भावे क्तो.
७ A क्लिं न विभा°.
९ B & originally E om.
११ a E B & originally A om. किम्.
१३ G & in marg. A °धिकस्य भविष्यति न पुनः सन्नधिकस्य भविष्यति न पुनः सन्नधिकस्य वा.
१४ G A °ण्णिज्ग्रहणं.
१६ G om. this line and the following निपातनं क्रियते.
१९ A a E B om. अथ.
२१ G °पात्य.
२३ त्यैवमत्र; a E B °त्येवात्र.
२९०, ४ G om. च.
९ मार्गः; G मार्थः (?).
१६ Kaiyaṭa ascribes this statement to the Vârttikakâra.
१८ B °प्रातिघात°.
२१ G चायेश्चिभावश्च चायेश्चिभावो.
२९१, ६ A a E B ऽनिष्टः शक्यो वि°
८ कस्मिंश्चै°; G & by alteration A कस्मिन्नंगमित्ये°.
१२ E B & originally A a om. नैष शोषः.
१३ G om. धातुग्रहणम्.
१४ a B ननु च धातो°
१६ A a E B विहितं.
१७ A a E विहितं; B om. °तः शक्य°.
२९२, ६ E originally om.; A here and below °सीलुडे°.
७ A E B om. च.
८ G प्रपञ्च°
९ G °वर्गभावा
१० °विधिं प्रति; a E by alteration °विधौ.
१५ बहिरङ्गत्वाच्च; Haradatta quotes the text of the Vârttikas thus: यदाह वार्त्तिककारः सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येद्प्रतिषेधात्क्रमेश्च.
१६ G om.
१७ G °स्थस्य इद् भव°.
१९ तस्क°; G तत्र क्र°.

पृ० पं०

२१२, ११ Before व्यतिप्रसाविताारौ, E B व्याति-प्रसविता.

२० E B & in marg. A° स्कृति प्रतिषेधः; G om. the line, but has below °षेधः २ वक्तव्यः.

२१३, ४ भगवा°; G A a भवा°.

६ °वृत्ताद्वा°; G °वृत्तेर्धा°; A in marg. वृत्तेरिति वा.

८ A a E B have उपक्रमितव्यम् after प्रक्रमितव्यम्.

११ B & originally E om.; G om., but has below °हणं २ कर्त°.

१४ कर्तव्य°; G वक्तव्य°.

१५ B अक्रारणे.

१८ G A E B om., a in marg. but written by the writer of the text; see pag. 294, 21.

२० MSS. om., but a has below यङ्लोपे च। २ प्र°.

२२ G B & originally E विज्ञायते.

२४ G भवतीति.

२१४, १ G A om.; E B om. च; B °त्वस्याभावः; see below l. 12.

२ G A om. च.

५ a E B & originally A om. अस्त्वा.

५ इटो विधिरिटः प्रतिषेधः; Kaiyaṭa has known another reading; he says: पाठान्तरं तु प्रकृतेऽर्थे दुर्योजत्वात्स्माभिर्नोपन्यस्तम् । सन्मार्गसंभवे को हि विमार्गे मतिमान्भजेत् ।.

५ E B यथाप्राप्तं; G इटो दीर्घो.

१० °धार्षी°; a °वार्षी°.

१० G om. अग्रहीष्म.

११ °नैवं श°; G °नैतदेवं श°, E B नैतच्छ°.

१२ °भाव इत्येव; G °भावः.

१५ a om. ग्रहणम्.

१७ G तस्मादीटो.

१९ °व्यमेवाम°; G °व्यमवेम°, a E B & originally A °व्यमम°; A in marg. °व्यमेवेद्ग्रहणं । इदम°.

२२ G °तस्येटो दीर्घ°.

२२ a यङ्लोपे च कार्य.

२३ B यत्येवं.

२३ G A °यापि ई°.

२४ G B & originally E विज्ञायते.

२१५, ७ कथं वा°; G B कथं चा°.

९ G B & originally E om.

१६ प्रतिषेधं only a in marg.

१७ a E B & originally A om. स्वरितः.

२१६, १ एकाऽलक्षणे; Kaiyaṭa mentions the reading वलादिलक्षणे.

३ कितीत्येष; G कितीति.

४ अथवा; G अथ.

५ °ग्लक्ष°; a E B & originally A °गिल्लक्ष°.

५ G om. °श्भुभिस्वृ°.

९ E B om.; A has instead पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थं क्रियते; a in marg. पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थं पुनरिड्ग्रहणं क्रियते.

१४ G a तीषुसह°.

२१७, २ G & originally A om.

३ G °रस्मैपदे चे°.

७ G om. किमुक्तम्.

१० G व्यपवर्गाभा°.

१० After प्राप्नोति, G & in marg. A अंतादिवद्भावेन व्यपवर्ग उभयत आश्रये नांतादिवत्.

१४ G न for च.

१८ B °परवचने; a °वेशोऽिवड्ग्रहणं.

२० B om. वर्धिष्यन्ते.

२१८, १ a °ग्रहणमनर्थकं.

२ E B om. हि.

६ G om. तु.

९ G om. ऽपि.

११ G नान्येभ्योपि वृत्ता°.

१४ G घसः here and below.

१९ G तासौ नित्यानिट इ°, B तासावनिडि°

२१ °तेटौ चैतौ; G °तेडावैतौ, E B °तेटावेतौ

२२ a एषोऽपि हि इ°.

२१९, २ G °निड्डेति.

३ a मधुरा° both times.

८ A a & E B (?) पपिथ.

९ G कर्ता.

९ B °स्वाभिषेधत्व.

१४ G °कृष्यते.

२१ °भुभुवो MSS. (G °भुभुवा).

३००, ५ B °विंधयमपि.

६ °भुभुवो MSS.

८ G B om. स.

पृ० पं०

३००, १४ °ज्य; B & by alteration E °जाङ्गसिभ्य, originally E °जाङ्ग्य.

१९ B om. य.

२१ G जागृवान् सोऽनु°.

२४ सिद्धो; Kaiyaṭa mentions the reading सिद्धसिद्धो; see above pag. 280, 15.

३०१, ७ G अभ्यास.

९ E B om. कृते.

१६ °तः स्ये वि°; G °त स्येड्वि°, A °त स्येति°.

१९ E B om. स्वरिष्यति.

२२ G & originally A om. व्यरंसीत्.

३०२, ६ अत्रापि; a तत्रापि.

७ E B °रांतश्चापि परपूर्व.

१२ a °जनोः स्थे च.

१४ इष्यत एव; a E B & originally A इष्यते here and below.

१४ भुविति; G a भूत्.

१५ जनिष इति; A a E B जनिषे.

१५ G E B ईशेस्तर्हि.

१५ भूविति; G भूत्.

१७ a °नीशिष्वेत्येवा°.

१९ Kaiyaṭa mentions the reading अतो या इयः (or अतो यासियः ?).

२० Kaiyaṭa divides वाडमर्थः । यद्य°.

२१ याशब्द; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading याःशब्द.

२१ G om. जिहीर्ष्यात्.

२२ G पचेत यजेत.

३०३, ४ B om.

१० G om. किम्.

१६ सोऽयं; G A a सोऽसौ; see pag. 112, 12.

१७ G महीतुति.

१८ अथा°; G अथवा°, A यथा; A °मभक्तः; G °ह्यते अदु°.

१९ G अतो या इय इ°, A a अतो या इय् इ°, E अतो य इय इ°, B अतो येय इ°.

३०४, ९ शुद्धोद्या°; E by alteration शुद्धं उद्या°.

९ °र्थ्यान भ°; E °र्थ्यात् भ°, B °र्थ्याङ्ग°.

१२ G A a एकः परि°; see Vol. I., pag. 239, 20.

१७ E by alteration हलीति व°.

१८ G A a B °त्सान्या°.

३०५, २ After °जारौ, a in marg. अनादेशे.

३ a °वात्वमपवादः.

९ G °ज्ञायते.

१० G A नद्यां; G क्षेत्रत्वेन.

१२ A a E B मांतस्येत्युच्य°.

१३ After इति, E B णिच्चि.

१३ G युष्मायतेः अस्मायतेश्चाऽप्रत्ययः; A a युष्मयतेश्चास्मयतेश्चाप्रत्ययः, & a in marg. before युष्म°, युष्मयति अस्मयति; E युष्मयतेश्चास्मयेतश्चाप्रत्यये, B युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये.

१८ °देशाविति; G, originally A, & by alteration a °देशौ इति; E B, originally a, & by alteration A °देशा इति; here and below (°देशौ,°देशाः).

१९ कृत°...°तयोरपि G & by alteration a; A E B & originally a कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि.

१९ Before अन्तर°, G एवं तर्हि; A E B & originally a अंतरंगा आदेशाः.

३०६, ४ यद्यत्रा°; G A तद्यत्रा°.

६ A originally om.

११ प्रियतिसृ; Kaiyaṭa mentions the reading प्रियात्रि.

१२ G om. च.

१३ After प्रियत्रिः, G & in marg. A ब्राह्मणी.

१४ a B om. प्रियाणि...प्रियचत्वारः.

१६ G यद्यपि च स°.

२१ G & by alteration A अतिक्रांतान् युवान् अति°.

३०७, ६ G भतिमह्यम् for अतिमभ्यम्.

११ G भवति.

१५ अशेष°; G शेष°, B ऽशेष°.

१५ G अथ त्वमा°.

१८ Before तिसृ°, G चतसृविभक्तौ.

२१ G om. चतसर्याद्युदात्तनिपातनं.

२१ E B om. त्रिचतुरोः...°चतसृ; G has स्त्रिया.

३०८, १९ तु खलु; G A खलु, E तु.

२० G om. न.

२१ G A E °धंत इति कृत्वा एवम°.

३०९, २ Before नुमो, a in marg. नुमोऽनङ्जरसौ.

३ After सक्थ्ना, G A E B & originally a अनङ्भवति विप्रतिषेधेन.

पृ० पं०

३०९, ५ G A E B & originally a om. भवतो.
९ G नाकृते; B has न before the following यदा.
९ Nâgojîbhaṭṭa adopts the following reading which according to him is found in very old MSS.: अस्त्यत्र विशेषः। नाकृतेऽभ्भावे जरस्प्राप्नोति। किं कारणम्। अचीत्युच्यते। यदा चाम्भावः कृतस्तदा जरस्न प्राप्नोति संनिपातेत्यादि।.
१३ B सत्यामेव तस्यां.
१९ Kaiyaṭa mentions the reading शेषे रूपस्य लोपेन.
२० G °मत्वे सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषलोपं.
२२ B & G E (?) अपि चोप°.

३१०, १५ A एतावन्तु (?).
१९ G A °र्यंतानामिति अत्वं.
२२ E B अपि चोप°.
२७ G तिहास्वि°.

३११, ५ E B अनंत्यं.
५ G सत्यंते.
६ A E B विशेषयामः.
७ A E B °र्यंतयोः.
९ G वक्ष्यति.

३१२, १० B कारिके हे हा°.
११ E B प्रसज्येत.
१२ a शीभावः प्रा°.
१४ सावौ°; a E B सौ औ°, G A अदस औ°.

३१३, २ °नापह्रियते all MSS.; compare Vol. I., pag. 310, 18; III., pag. 63, 4.
२ संवृत्तः; B संपन्नः.
२ को वृद्धेः; G A वृद्धेः कः.
८ E प्रसज्येत.
१० G A om.
११ G कंश° both times.
१५ E om. प्रयोजनं.
१७ G & originally A E om. मस्जि before नाशि.
१७ MSS. प्रणड्‌क्ष्यां प्रणड्‌क्ष्भिः.
१८ MSS. गिरि.
१९ G °महत्युच्यते.
१९ G A प्रसृग्भ्यां प्रसृग्भिः, E B प्रसड्भ्यां प्रसृड्भिः

३१३, २१ G A a भवति.
२२ °भाषेति; G A E B °भाषा.
२२ G A °हत्येति त°.

३१४, २ G क्रियत.
३ G ञ्णित्करण°.
३ After भविष्यति।, E B अस्त्यन्यण्णित्करणस्य प्रयोजनम्। किम्। गावौ गाव इत्यत्वात उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्यात्।.
४ G om. कारकः; E B add हारकः; a has पाचकः। स्तावकः हारकः कारकः.
५ After सिद्धम्, a न सिध्यति.
६ B °व्यंजनार्थः.
७ a व्यंजनार्थश्च.
८ च्यौत्नम्; G च्यात्नम् (?), a B च्यौत्नं.
९ ऽज्म°; G अजम°.
१० a E B °विष्यति.
१२ B यत्तस्तोर्णित्क°.
१३ a E B & originally A om. ऽपि.
१४ A a E om. कर्तव्यम्.
१६ क्रियत एव; a E & originally A क्रियते, B क्रियत एवं.
१९ E om. औपगवः.
२२ a in marg. भेदकः before छेदकः; B has भेदः छेद इति.
२३ a E B इत्यनुव°.
२४ G °कारः.
२४ G मंडूकोत्प्लुत्य ग°.

३१५, १ a उपधाया इति.
३ °पधल°; E B °पधाल°.
४ °पधलक्षणाया; E °पधालक्षणाया, B °पधाया.
५ B °पधालक्ष°.
६ G बाधन.
८ Nâgojîbhaṭṭa does (in opposition to Kaiyaṭa) not regard this as a Vârtika.
९ a B दधि ब्राह्मणेभ्यो.
११ E B °पधालक्ष°; A originally °पलक्ष°, by alteration °पधालक्ष° (?).
१३ B °पधालक्ष°.
१६ B °पधालक्ष°; A originally °पलक्ष°, by alteration °पधालक्ष°.

३१६, २ G E om., but have २ before कर्तव्यम् below.

पृ० पं०

३१६, ३ E B om. दैविकाद्यादीनामिति वक्तव्यम्.
४ G शांशपा°.
९ G °मंगानामादे°.
९ E °मादेराकारादेशो भ°, B °मादेरच आकारो भ°.
१२ आन्तरतम्य° G, by alteration A, & originally E; a B, originally A, & by alteration E अंतरतम°; Nâgojîbhatta gives आन्तरतम्य° as the usual reading. G °निवर्त्तकाद्वा.
१४ G तत्रानेनानंतर°.
१९ G om. कर्तव्यमिति...°स्तत्र.
२२ °त्सिद्धमिति; E B °त्सिद्धं.

३१७, १ A B om., but below they write °महणात् मन्या° (A perhaps originally °महणात् २ म°).
२ E B om. हि.
३ G A & originally E न्ययो°.
७ E om.; Nâgojîbhatta: केचित्तु वहीनरस्य ए (? ऐ) त्वमिमि वार्त्तिकं पठन्ति.
९ G om. विहीनर एषः.
२१ B °युक्तं वचनं.
२२ G °योगेवैचावु°(?), B °योगेनैवैचावु°.
२५ G आध्याश्वि & om. माध्वश्विः; B om. वाध्यश्विः.

३१८, १ E om. हि.
२ G °इन्द्रोविति.
५ घो°; G थो°; A ध्वो°; a ध्वो°, by alteration घो°; E ध्वो° altered to थो°; B घो°.
६ घो°; G थो°; A a E originally ध्वो°, by alteration A E थो°, a घो°; B घो°.
७ घो°; G थो°; A a E as before; B घो°(?).
१८ A ध्वाभ्यां हि पर°.
२१ G आचामा°.
२२ घो°; G a थो°; A ध्वो° altered to थो°; E घो° (?); B थो°.

३१९, ३ E B °पूर्व्योऽसिद्ध°.
५ A (?) & by alteration E °र्व्योऽसिद्धं भवति, B °र्व्योऽसिद्ध (!).
८ E om. शोभनं वाध्ययनं स्वाध्यायः; A om. अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्याय.
११ G & A (?) अयं श्वश°, E अयं श्वनछ°.
११ G तत्र twice.

३१९, ११ G नैवं प्रा°.
१२ After प्रतिषेधेन, E इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदंतस्य वा न चेदं तत्रापि तदंतं.
१२ नैव; B न वै.
१३ G A a श्वग्रहणे.
१५ ज्ञाप्यम्; G ज्ञाप्यत (?), A ज्ञाप्यते.
१६ G A ऽन्यत्र च श्व°; B श्वग्रहणे; G त्यदादि°.
१७ B om. नाम.
२० G श्वागणिकम्.
२१ a E B G om., but G has below °षेधः २ व°.
२२ E चान्यप्रति°.
२२ E om. स्वं.

३२०, १ G A E & originally a उत्तरपदस्य च.
९ G स्यात् अनुत्तरपदस्य मा.
१४ MSS. °षाष्टिकम् or °कं both times.
१८ E B अन्यो हि ग्रामो.
१९ °गच्छति; E °गत इति.
२१ B om. लोकतः.
२२ G ग्रामकु°.
२२ a E B °सुकर.
२३ B नगरेपि ना°.

३२१, १ °गच्छति; E °गत इति, B °गतग.
३ A a E B °ग्रहणेन नगर°.
८ °चानराष्ट्रेषु; G °वानराष्ट्रेषु, A °वानराष्ट्रेषु, E °राष्ट्रेषु.
९ G °निर्वधो.
१३ E om. संवत्सर°.. कृतत्वात्.
१५ A om. वृद्धि°...°परिमाणानां.
१८ G वोत्तरवृद्धा°.
१८ B om. वैसमिकः.
२० अयमस्ति; G A अस्त्यत्र.
२१ A a E °चामादेर्न स्यात्.
२५ E om. त्रिवर्षा.

३२२, ६ G A प्राप्नोति.
६ B जातेश्चेत्येवं.
७ Nâgojîbhatta states that according to some (whom he himself follows) the Sûtra ought to be read यथातथा°.
८ अयाथापु°; G आयाथापु°, A अयथापु°.
१३ B तद्धितप्रति° here & below.
१९ G A आरायि; A आधा°.
२० G चौडिवालांकि°; E B वाला°.

३२३, ६ °चमेरिति; G a °चामेरिति.

पृ॰ पं॰

३२३, ६ A E अचमिकमिवमी°, B अनाचमिकमिवमी°; my MS. of the Kâśikâ Vṛitti also has अचमिकमिचमी°.
६ वामः; G चासः (?), A चामः, B आचामः.
७ आचामः; G आवामः (?), B वामः.
८ G शाछा लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने (VII., 3 39); A शाछा लीलो; a originally लीलो, altered to शाछा.
९ णिच्प्र°; G चिणप्र°, B णिप्र°; here & below.
१६ G ककारप्रत्ययो.
१९ G बहुवर्म्मिका (?).
३२४, १ G B om., but both appear to have had २ after °प्राप्तिः below.
३ G A अस्ति वावचने, B अस्ति ह्यन्यद्वचने.
३ A a B हारिकेति.
७ G A °त्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति न कचित्प्यव्यय°; B न च कचि°.
१० G गर्ग्यकम्या.
१२ a E B भवति च न भ°.
१४ G A B °विष्यति.
१९ E B & originally a om.; G ममकसरक°; my MS. of the KâśikâVṛitti also has मामक°.
२० E B मामक्र°.
२३ अमात्यिका; E B & by alteration a इहत्यिका.
३२५, १ G न यत्तदोः न यत्तदोरिति.
२ B om. यका; for °धीते a & by alteration E °धीमहे; my MS. of the Kâśikâ Vṛitti also has °धीमहे.
२ B तकातकां.
४ G E B om.; A in marg.; a om., but has below °ख्यानं । क° & २ added above the stop.
५ A om. उपत्यका... न कर्तव्यम्.
७ °भूतं; a E °भूतस्य,, B °भूत.
८ B om.; G a E & originally A om. the following पावका°...कर्तव्यम्, but A has those words added in marg.
९ G °वर्ण्णाः G A पावका.
१० ऋक्षकाः g B D; G ऋ (?) अुक्षाः, A ऋअुक्षा (originally ऋक्षा), a ऋक्षा; E has ऋक्षा अलोमका in marg.

पृ॰ पं॰

३२५, १० A a अलोमका.
११ a E B om., but a E have below आशिषि च । उप°.
१४ A उत्तरलापे च; a E B om., but a has below °ख्यानं । कर्त°.
१७ Only in marg. A; a has below °ख्यानं । कर्त°.
१८ After ध्रुवका, a E B चटका.
१९ G A a B om.; below G has ज्योतिषि २ उप°, a ज्योतिषि । उप°, E ज्योतिषि उप°.
२० G ज्योतिषि किम°
२१ E तारी; B has only तारयतीति तारिका.
२२ MSS. om., but below G has तांतवे २ उप°, a तांतवे । उप°, & A E B have तांतवे उप°; besides after °ख्यानं A has वर्णका तांतव उपसंख्यानं added in marg.
३२६, १ MSS. om.; A has below after °ख्यानं in marg. वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं.
४ MSS. om., but below a E have °दैवत्ये । उप°, G A B °दैवत्ये उप°; besides after °ख्यानं A has अष्टका पितृदैवत्ये उपसंख्यानं added in marg.
७ MSS. om., but below A a have °काणां । उप°, E °काणां उप°; besides after °ख्यानं A has वा सू°...°ख्यानं added in marg.; B has below वा सूतकापुत्रिका°.
९ G a वृंदारिका वृंदारका.
१३ G A & originally a शुभंया.
१३ G भद्रयिका.
१४ B om.
२१ B अभस्त्रका अभास्त्रिका.
३२७, २ G A E B °भाजस्येत्स्ववचनात्.
३२८, ३ a E B °द्वारवंतम्प्र°, A °द्वारवंतस्प्र°.
६ G E om., but below G has प्रतिषेधः २ व°.
८ वण्डः शण्डः; E षंढ, शंड,; B शंढः षंढः.
८ G A a E om. च.

पृ० पं०

३२८, १३ A a E B °ङ्घात्वंतप्र·

१५ a °भक्तिपरि°.

१७ a E °रण्यं च आढयो.

३२९, ७ G A आशिषा चर°.

८ After तरति, G A कादेश उपसंख्यानम्.

९ G शेषूक.

९ According to Kaiyaṭa the words कथम्...गृह्यन्ते are found in some MSS. (क्वचित्) only.

१४ G B om.

१५ अघ्नन्; G a & originally A घ्नन्.

१६ G °कारस्य विशे°.

१७ G B om.; A & originally a E °स्य-प्रसिद्धिः.

१८ G A a & originally E °प्रसिद्धिः; A a E add स्यात्.

१८ B om. नकारेण.

२२ After ऽप्रसिद्धिः, G स्यात्.

३३०, १ A om.

७ G हंतेस्तकारस्ये°.

१० B न क्वचि°.

११ a E B भवति च न च.

१४ शास्त्रकृतमनानन्तर्यं; G शास्त्रं कृतं आनंतर्यम्, A शास्त्रकृतं मानंतर्यं, B & Nâgojîbhaṭṭa न शास्त्रकृतमानंतर्यं.

१५ °नन्तर्यमलो°; a & originally E °नंतर्यं शास्त्रकृतमनानंतर्यं । अलो°; B & by alteration E °नंतर्यं न शास्त्रकृतमानं-तर्यं अलो°.

१८ A om.

२१ हन्तेरेषोऽभ्या°; a E हंतेरेवाभ्या°, B हंतोरेवाभ्या°.

३३१, २ B °हयङ्कतं.

६ G °विधानार्थम्.

११ E B om. स...वक्तव्यः.

१७ G om. अनर्थकः...°वचनात्.

२० B om.; here & below G शुच्युज्यो°, E B शुच्युक्ज्यो°.

३३२, २ नैतद्व°; G न वै तद°; see Vol. I., pag. 154, 5.

६ E om.

८ Before अधिकरण°, G ननु च.

९ B om. घम्.

१४ तर्हीदं; G तर्हि.

१६ B अविवाक्यमहरिति.

३३२, १७ B उपसर्गनियमा°.

१८ विशेष; G A E B & originally a विशेषत; a B & originally A एव तद्व°.

२० G B om., but below G has °ख्यानं २ क°.

३३३, २ MSS. om.; Haradatta ascribes the words भोज्यमभ्यवहार्ये इति वक्तव्यम् to the Vârttikakâra, & Kaiyaṭa appears to hold the same opinion.

५ द्रवे; G द्रवद्रव्ये.

५ °विशद एव; G °विशद ए, B °विशदे.

९ दशाद्रत्नानि दाशुषे; B दधात्.

१२ MSS. om.

१५ B °क्रमुचमां.

१५ G A शिरकरणं.

१६ कर्तव्यम्; a E B वक्तव्यं.

२० अत्र; A a E अत्रापि.

३३४, १ The MSS. give only the first word (ष्ठिवु) of this rule; Kaiyaṭa appears to know the two readings of the rule ष्ठिवुक्लमुचमां & ष्ठिवुक्लम्याचमां

२ G E B om.

३ E by alteration चमेरिति.

३ E भूचमाति.

५ G A a E इषु°.

८ a E °हलीत्यप्शुच्य°.

९ a E B om. छत्वं.

१५ B om.; G has here & below पाघ्रा-पिवेर्गु°.

१७ a E B & originally A om. गुणः कस्मान्न भवति.

१७ पिबिर°; A a E B पिबतिर°; see Vol. I., pag. 136, 3.

३३५, ४ B om. परिभाषा.

५ °विधिरिति; a originally °विधिर्नि-ष्ठितस्येति.

५ पिबे°; G A E B पिबते°.

८ जुसि; G जसि च, A जुसि च.

९ G न वक्तव्यम्.

१२ Before भूतपूर्व°, G ननु च.

१५ उज्जुसीति । उकारादौ जुसि; E उज्जुसीति किमिदमुज्जुसीति उकारादौ जुसि; B उज्जु-सि चेति किमिदं उज्जुसीति उकारादौ जु-सि उज्जुसि इति.

१९ G तस्याप्रतिषेधो.

पृ० पं०

३३५, २० °इन्यत्र ; B °त्रत.

३३६, ३ °प्रतिषेधप्रसङ्गः ; B °प्रतिषेध उत्तमे च र्णलि.

५ B & originally a om.

६ G & originally a जजागार.

१० B om. गुण.

१६ विधाने ; G विधाय, below विधाये.

२१ वस्वर्थे ; B & by alteration a क्रस्वर्थे; below a has वस्व° everywhere altered to क्रस्व°.

२३ E B om. वस्वर्थमिति विज्ञास्यते.

३३७, २ °पिन्डिरिति ; a E B °पिरिति.

६ भेत्ता; G वेत्.

१४ A a E B om., but below a has कथं रजेः। उप°, & E B have कथं रंजे: उप°.

१५ After वृद्धिः, G प्राप्नोति.

१७ G °अध्योरवृद्ध्यर्थे.

१९ अनङ्गोप°; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading अनल्लोप°, which is the reading commented on by Haradatta.

२० G A a अनङ्गोपे, B °प.

२० G A a B शिरीर्षत्वे.

३३८, १४ E & originally a पश्पशाते ; E चाकशीति.

१६ Before पस्पशाते, E पश्पशाते चाकशीति वावशतीरिति दर्शनात्, B पस्पशाते चाकशामि वावशतीरिति दर्शनात्.

१६ a originally पश्पशाते; E चाकशीति.

१७ G पश्पशाते.

१८ G चाकशीति.

२० E B छंदसीति व°; E °ह्रस्वत्वमचि वक्तव्यं ।.

२३ E प्रिया.

२४ G यतत्वं, E B यद्वत्वं; G & originally a हृष्टं.

३३९, २ Before एकाज्म° A has in marg. तिङि here & below.

२ बोभवीत्यर्थम् E & originally a here & below ; G बोभवीतीत्यर्थम् ; A B & by alteration a बोभवतीत्यर्थम्; Kaiyaṭa explains the form बोभवति.

४ बोभवीति G E & originally a; A B & by alteration a बोभवतीति.

५ बोभवीतीति G E & by alteration A; originally A & a बोभवीति; B & by alteration a बोभवतीति.

३३९, ७ बोभवीतीति G E ; A & originally a बोभवीति ; B & by alteration a बोभवतीति.

११ After °ग्रहणं a in marg. क्रियते.

१२ G भ्रमऽभाव इमोनवका°, A a भ्रमोभाव इमोऽनवका°.

१३ G om. हि.

१३ G भ्रमऽभावः.

१८ E व्यवस्थास्ति.

२० G om. इति.

३४०, ५ G B om. प्लक्षेषु; G a E & originally A om. प्लक्षेभ्यः.

५ विप्रति°; G प्रति°.

७ G प्रतिषेधः २ व°; A has प्रतिषेधो वक्तव्यः, & in marg. डलकवतीनां प्रतिषेधः before डलक°.

८ a by alteration तलो ह्रस्व° both times; E तद्भ्रस्व° & तद्भ्रस्व° (?).

१३ G अवश्यं छंदसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् २ अवश्यं छंदसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ; see Vol. II., pag. 61, 16.

१६ G गार्गीमातम्.

१९ G a & by alteration A शक्या; E B °भक्तिमनुष्या°.

२० G A om. कथम्.

३४१, ४ See above pag. 49, 18, the reading च्छन्दोवावचनं.

७ I should have expected प्रयोजनमम्बे ह°; B om. नृभ्यः ; a has भृत्यः instead; see Ṛigveda, I., 43, 2.

८ MSS. दर्वे दर्वि.

८ G पश्वे नृभ्यः पशवे नृभ्यः.

११ G B om., but G has below °षेधः २ व°.

३४२, २ G दीर्घे कृ°.

४ B न हीशानीं; see Vol. I., pag. 139, 7.

१२ G om. पञ्चत्याम्.

१३ E B om.

१४ G a E B om.

१५ G A a om. औत्.

१६ G om. अकारश्च भवति चेरिति.

१७ G °मौत्वार्थम्.

पृ० पं०

३४२, २२ G A n °स्यान्वादेशवचना° here and below.

३४३, ३ G om., but has below °षेधः २ व°.

४ B कृतेऽत इति दा°; see Vol. I., pag. 98, 22.

८ G & originally A a have ङि° for ङि° here and below.

९ B om. औ ङिच घेः.

१३ a E B om. कथम्.

३४४, ५ After नैतदस्ति, G A प्रयोजनम्.

५ G °दत्वावागदेशो(?).

१४ a भूरिति.

१६ A a E B न तर्हीदानीं.

१७ G वचनार्दत्यस्य.

१७ a इहापि तर्हि वचना°.

१८ A B अववांक्षत्

१९ वर्णेन; B वर्णेनैकेन; a originally वर्ण्णेन एकेन । पुनः, by alteration वर्ण्णेन । एतेन पुनः; see above, pag. 324, 12.

१९ E B भवति च न भ°.

२० पिबतेरी चा° G A a E & my MS. of the Kâśikâ Vṛitti; B पिबतेरीच्चा° (i.e. °रीश्चा°).

३४५, २ a B कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्रा°.

६ a परेण रूपेण व्य°.

७ a E B °टिद्दिति भवि°.

८ A उपधाया ह्र°; G B om. the line, but G has below उपधाया ह्र°... °ख्यानं २ क°.

१८ ज्ञापकम्; G प्रयोजनम्.

१९ A a E अस्ति ह्यन्य°.

२० एवं वा; B एवं तर्हि.

३४६, २ a B क च स्था°.

७ B & originally G °वं योलाग्लुप्यते.

१३ A in marg. after °कः यीवर्णयो°, दीधीवेव्यो.

१४ A a E °नीद्यत्रेति तिङि.

१८ A has २ added above वक्तव्यम् & in marg. काण्यादीनां च before काण्या°.

१९ B °हेटिर्लोपयः.

१९ G अशिश्रा° for अशश्रा°; B om. अशिश्रणत्; A अलीलु° for अलुलो°.

२२ G इह च अवादि°.

३४७, २ E तत्र साभ्यासस्य तत्र साभ्यासस्येति व°.

३४७, ५ पुनःप्रसङ्ग इति is Kaiyaṭa's reading; G A a E have पुनःप्रसंगादिति, B has पुनःप्रसंगविज्ञानादिति both times; see above, pag. 264.

६ G om. न.

७ अथवा; Kaiyaṭa mentions the reading नैष युक्तः परिहारः; see above, pag. 270, 11.

७ G विप्रतिषेधेन.

९ भूभावो; E & originally A a भुवादेशो.

१० भूभावः; E & originally a & A (?) भुवादेशः, B भूरादेशः.

१४ G A E & originally a °सामान्येन.

१५ B om. प्रत्ययः.

१८ किमर्थम्; a किं प्रयोजनं.

२२ G & originally a om. सुटो.

२३ G तु क्रियमाणे तु सं°.

२४ B ञ्णिद्वृद्धि°; A वृद्धिविप्र°.

३४८, १ E om. ध्वारकः.

५ A a E om. स.

७ B ञ्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्र°.

११ A E B कर्ता here & below; G ह्रस्वमित्व°.

१२ a वेतीत्युच्य°.

१३ E B ह्रस्वो वेति पुनरुच्य°.

१८ धाकेति; G A E B धाका इति, a राधा इति.

२२ Kaiyaṭa mentions the reading आ उह्यते.

३४९, ३ B इयात्.

५ G °न्वाख्याख्ये°...आनुव°

११ G पिवर्गुण°.

१४ E om.

१६ a om. यङ्प्रकरणे here and below.

३५०, १ B om.

५ B भवति.

७ MSS. इयतेरित्वं here and below.

८ G साशितव्रतम्, A शांसितव्रतः, B संशितव्रतम्.

१३ B & originally E om. च प्रसक्तं.

१५ a om. उत धकारान्तः & has below थका° altered to धका°.

३५१, ४ G B om., but G has २ before कर्तव्यम् below.

पृ॰ पं॰

३९१, १२ सोऽद्धो°; G A B & originally E द्यो द्धो°.

१३ नासौ; a नैवासौ, E originally नैष.

१४ कमु°; G a कं उ°, E B तमु°.

१४ यद्धि; B यदि.

१९ MSS. घसेरित्वा° here & below.

२१ G अववत्तम्.

२४ A & originally a मासछंदसि here & below.

३९२, २ G A & originally a स्ववस्स्वत°; E स्ववसः स्वत°, B स्ववस स्वतव°; E B °वसो मास.

९ A E om.

११ G °काशा हि वि°.

१३ G सावकाशः.

१४ G सत्यंते, B सत्यं.

२० वदावदः; G A & originally a पदापदः, B चलाचलः वदावदः.

३९३, २ G a om. हलादिः; a has in marg. हलादि.

७ G & by addition in A तदभावे ऽन्त्यलोप°.

८ G °शेषे निमि°.

९ लोपो; G ऽत्यस्य लोपो; A has अंत्यस्य in marg.

१० G °नाद्यलोपः.

११ G A °नाद्यो हलु°.

१५ E om. ह्रस्वः.

१५ After °वर्तते, a in marg. तस्य च लोपो भवति.

१६ ततो; A तत; G A E B & originally a हलादिशे°.

१७ a om. ह्रस्वोऽहल्.

१७ ततोऽहल् । अहल्च; G ततोऽहल् च अहल्, B ततोऽहल् च.

१८ G A a B आदिशे° both times; a B °शेषश्च भव°; a °भ्यासस्य.

१८ a has अथवा up to the end in marg.

१९ a करिष्यते । ह्रस्वः । ह्रस्वो भवत्यादेशो ऽभ्यासस्य...हल् लुप्यते.

२० MSS. आदिशेषः & आदिशेषश्च; A B have आदिशेषः twice.

२२ E B om.; but E has २ added above कर्तव्यम् below.

३९४, १ B om. व्युचिच्छिषति.

२ तुम्र; G तुद्.

३९४, ३ °जश्त्वचर्त्वे°; G A a E °चर्त्वजश्त्व.

१० E om.

११ G B चेत्स्वया; E चेत्स्वयो.

१७ स्यादिति; G स्यात्; for भवत्यस्ति... सत्यपि, A भवति एवमिहापि, E भवति सत्यपि.

१९ बाधकं; a निवर्त्तकं.

३९५, १ A a E B धृङो वा श्री अभ्या°.

४—७ E om.

४ °भ्यासस्य; G °भ्यासच, A °भ्यासस्य च.

४ रुग्णि°; G A रुट् णि°.

५ G & originally a देवा अट्टुवङ्ग° here & below.

५ G A °भ्यासस्य च रु°.

७ G om. अनिपात्यम् । देवा.

१० G किं पात्यते.

१२ G भविष्यति.

१२ नान्यत्रेति; G A E नान्यत्र; B om.

१२ बोभवीतीति G A; a बोभवीति altered to बोभवतीति; E B बोभवतीति; Kaiyata explains the form बोभवति; see above, pag. 339, 7.

१५ G & by alteration E एतन्नियमा°; B om. तर्हि.

२० E B व्यवेता° here & below.

२१ B om. स्वापि°...°तार्थम्.

२३ क्यजंते here & below G & in marg. A; A a E B कृदंते.

२५ A E B सिष्वाप°.

३९६, १ B णिग्रह°.

२ G णिजग्रह°; G om. न कर्तव्यम्.

३ G शक्यः.

३ a om. हि.

४ A E B सिष्वाप°.

१७ E om.; G A only ऐचोर्यङि दीर्घ-त्वप्रसंगः.

१९ E B कृते गुणो भविष्यति दीर्घ°; G A दीर्घत्वं न वा भवि°.

२० a E B om. किमत्र कर्तव्यम्.

३९७, २ अभ्यासविकारेष्वपवाद°; G A E & originally a अपवाद°.

५ G दीर्घत्वे.

९ B om.

११ G एचो°; G A E B & originally a दीर्घत्वप्रसंगो.

पृ० पं०

३५७, १४ B °भूतीनामित्वस्य.
१४ न च; G न खलु.
१७ °विकारेषु; a °विकारे.
२२ G om. रंरम्यत.
३५८, २ ज्ञाप्यम्; G ज्ञाप्यते.
३ G A ऽन्त्यस्य विधि°.
४ G & originally a ह्रस्वात्त्वात्स्वेत्व°.
५ अवच°; E by alteration अपच° both times; see above, pag. 71, 14.
६ गुणः; G & originally a गुण; A E गुणे.
११ A तरंताद्रुह°.
१७ °विकारेषु; a °विकारे.
१८ G एचो°.
२२ E B °वचनात्तु सिद्धं.
२३ यँट्य°; G यंट्य°, A a B यट्य°, E यंय°.
२३ G इदं तु न सिध्यति यंयम्यते इति.
२४ यंय°; E यँट्य°.
३५९, १ B om.
३ G A B & originally E °भृज्यते.
८ MSS. om., but below a has a stop before कर्तव्यम्, E has २ added above °ख्यानं, & A has मर्मृज्यतेमर्मृ°...°ख्यानं added in marg. before कर्तव्यम्.
१४ G यद्ध्यं त°.
१४ क्रियते all MSS.
२० चङ्करम्; Nâgojîbhatta has besides the reading चङ्करे.
२१ a इहापि तर्हि यच°.
३६०, १ G °व्यधानं.
१ वर्णेन; E B वर्णेनैकेन.
१ न भवति च; G & originally A च न भवति, by alteration A न भवति, a न च भवति, E च न भवति च.
३ a °कृ°, A °कू°; G a °स्त्ट°.
५ G °दीर्घस्वे twice.
१२ °कृतायामन्यस्य; E °न्यस्याकृतायां.
२१ G A a °मेतदंगान्यत्.
२२ कथम°; G अथं अ°.
३६१, ६ a E B द्विर्वचने.
७ G a E B द्विर्वचने.
९ E B om., but below E had originally °शार्थे २ च सर्व°.
१२ A E B अक्रियमाणे हि सर्व°.
१२ G °ष्ठयर्थः स्याम°.

३६१, १३ a सर्वत्रैवात्र ष°.
३६२, १ G संख्यापारं.
१ G संख्येयौ द्वौ.
२ G om. the first वा.
५ After शेषः E B तत्रापि सिद्धः.
५ यः सर्वा°; B & originally E यस्सर्वा°; Nâgojîbhatta has both readings.
८ E B वाक्यद्विर्वचने मात्राद्विर्वचने.
१२ G om. प्रकृत्य.
१४ For तद्य E has तद्यावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं.
१५ After कर्तव्यां B किं कारणं.
१७ B om. कार्षापणशः; Nâgojîbhatta rejects माषशः कार्षापणशः.
२० G B °निवृत्त्यर्थमाहो°.
२१ G निवृत्त्यर्थे.
२२ इत्यत्र; G a इति च, A अत्रापि.
२६ द्विपदिकाः त्रिपदिकाः; E द्विपदिका इति B द्विपदिकेति.
३६३, ६ °ण आलूनविशीर्ण; G °णे त्वालूनविशीर्ण्णे, A a °णे त्वालूनविशीर्ण्णे.
६ °गृहीतम्; E B °गृहीतं च.
७ E B om.
८ B om. प्रकरोतीति.
१२ तत्रोक्तः; G A a तत्र उक्तः, E B ततः किं उक्तः.
१२ यत्र च; G A a यत्र तु; E originally यत्र तु (?), altered to यत्र वा.
१३ G A a एकैकविचित्राः; Kaiyata has °विचिताः.
१५ E B °वष्ट प°; see Vol. I., pag. 439, 16.
१७ G E B om. च.
१९ यत्र च; A यत्र तु; E originally यत्र तु (?), altered to यत्र वा.
२० प्रकरोतीति; G A a प्रकरोति.
२२ E B वक्ष्यते.
३६४, १ देवदत्ता ३ all MSS.; see on VIII., 1, 55 & 72.
३ E B पौनःपुनिक इ°.
७ G A a om. वक्ष्यामि । तद्यावश्यं; see pag. 15, 24.
११ समानपदमेव; a E B & originally A समानमेव.
१७ After सुप्तिङन्तं च, E B पदं; see pag. 5, 15.

पृ० पं०

३६४, १८ G om. हि.
१९ B पौनःपुनिक इ°.
२० प्राप्नोतीति ; MSS. प्राप्नोति.
२३ खाण्डवः; E B वाडवः.
२४ G कुक्कुट°.
२४ E B om. भावेषु.
२५ E B om. नित्या द्यौः.
२६ G सखत्वाभी°.

३६५, ३ वीप्संश्लेष्कर्ता (?); this is the reading of my MS. of Kaiyata; G वीप्संश्ल कर्त्ता, A a E B वीप्सश्लेष्कर्ता; before वीप्स° all MSS. have वीप्सतीति वीप्सः.
७ E B व्रीहिर्यव इति.
१० a E B एकार्था हि.
१३ G अनेकार्थे, a B अनेकार्थे ; a प्रत्याय°.
१४ G A °रनेकार्थत्वाच्च.
१६ निर्वर्त्यते ; G A निवर्त्यते.
१९ E B सर्वपरगति°.
२० G om. किं कारणम्.
२० E B °र्थोवगम्यते.
२१ E °र्थोवगम्यते.
२२ E B °र्थोवगम्यते.

३६६, १ G A a & originally E एकार्थाभिधाने here & below; Kaiyata has एकाभिधाने.
२ सर्वम्; E B सर्वाभिधानं.
५ B om. च.
७ B न च प्राति°.
९ G om. च after सुबन्तं.
११ G °वीप्सा चा°.
१९ G A a °नेकार्थे.
२० A a E एतस्मिंश्चापि प्र°.

३६७, १ After न वक्तव्यम्, A E B परेर्वर्जन इत्येव सिद्धं.
९ G A a कुत्सयते; G नाप्यऽकुप्यन्भर्त्स°.
११ एवं तर्ह्याह; A & originally A om.; G E & in marg. A एवं ह्याह.
१३ A E B लालना°.
१५ G द्विर्वचनेसं°.
१७ E om.

३६८, २ A & originally a E एकैकः.
४ A a & G (?) एकैकस्यै.
१० तेनैव; E B तेन.

पृ० पं०

३६८, ११ G A a om. यो.
१४ E B कर्मधारयत्वे; B प्रयोजनानि.
११ Before सर्वे, E B repeat प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसंगः.

३६९, ६ G A E B & originally a om. चः; G प्राक्प्रकारात्.
७ त; G तत.
९ MSS. om.; Kaiyata appears to regard this & the following as Vârttikas.
१० अयेऽग्ने; G अग्ने.
११ G A a D om, ; below G A D write ऽनेकस्मिन् द्वे, a has below ऽनेकस्मिं द्वे.
१६ G अतश्चा°.
१८ B भवद्भयो.
१८ G माषमाषमसौ.
२० MSS. om.; below after भवत A has in marg. चापले द्वे भवतः.
२२ G & originally a अहिरहिः.
२४ G A a om.
२५ °त्येवायं ; G A °त्येवं, E °त्येव ; after लुनाति, E B पुनीहि पुनीहीत्येवायं पुनाति.

३७०, १ MSS. om.
३ G B A a om., but below A a have डाचि च। द्वे.
४ After पटपटायति, E B & in marg. A शरशरायति.
५ G A a om., but below A a have a stop before द्वे, & A has in marg. पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवतः after भवत ; Kaiyata states that some read आद्यादितिविवक्षायाम् for अर्थातिशयविवक्षायाम्.
६ G पुष्पाति, a पुष्यंति, E & originally A पुष्पंति, B पुष्पांति.
७ G पच्यते.
८ E B °गरभावे ; G A a om. the line, but A has in marg. डतर°...भावे द्वे भवतः before डतरडतम°.
९ a समप्रथा° ; G भावे द्वे twice; B & by alteration E °गरभावे.
१० B °नयोश्चाव्ययता.
१० °थामिति ; B °थामाव्ययतीति.
११ G A a यथा च न.

पृ॰ पं॰

३७०, १६ A a om.
१८ E B इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यो भोजयतः.
१९ G a अन्योयां च भो°.
१९ E B इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः.
२२ G A a om., but below G has °ख्यानम् क°, a °ख्यानं ॥ क°.
३७१, ४ E B om. नपुंसकत्वं च, but below they have नुपुंसकत्वं च twice.
५ After नपुंसकत्वं च, G A E B वक्तव्यम्.
११ G & originally A om. पदाधिकारः.
१२ इत्यतः; E B इति वक्ष्यत्यतः.
१३–१६ For अथ...प्राक्, E B have आ कुतः पदात् इति। प्राक् सुपि कुत्सनात्पदादि-त्यधिकारः प्राक् सुपि कुत्सनात् कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यति प्रागेव त-स्मात् (B प्रागेतस्मात्).
१७ B om.
१८ G om. स्वर.
२० E B om. हि.
२१ G & originally E om. किशोर्यौ.
३७२, ४ A a E स्थाने षष्ठी.
९ सर्वग्रहणं ; E B सर्ववचनं.
१३ G A & originally a om. सर्व°... °त्सिद्धम्; a °नादेरण्यनु°.
१४ E B om. न लुडिति.
१६ E B om. विधि.
१७ E अलोंत्यविधिस्तु प्राप्नोति, B अलों-त्यविधिश्च प्राप्नोति.
२१ लृटि; E B न लृडिति.
२१ तज्ज्ञा°; G ज्ञा°.
३७३, १ G °स्मदो षष्ठी°.
१ E B °र्वाम्नावाविति वक्ष्यति ते वाम्नावा-दयः.
२ G वाम्नादयः.
३ G वर्त्तते इति विभ°.
४ E B °कस्यैव भवि°.
५ G A a om. ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते ।; see Vol. I., pga. 168, 12.
७ G A & originally a श्रूयमाणविशेषणं.
८ E B यथा स्युरिह मा भूवन्निति यु°.
१० A °युष्मदादेशाः.
१४ MSS. om., but A a have a stop & a E have २ added before समान° below.
१६ G पदार्थानां.
१७ E B om. ग्रामो...गतः.
३७३, १८ a E & originally A om. ग्रामो...गतः; B has only ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य गतः.
३७४, ४ E B om. प्रथमाया.
४ वक्तव्यं च; G वक्तव्यंम्.
९ G B तिङ्परा°.
९ °न्तानीति; G A °न्तादीनि, E B °न्तानि भवंति.
१० G A °दान्तादीनि भ°.
१८ G °दिषुत्सना°.
२० a °नुदात्तविशेषणं वेति.
२४ E B om. समानवाक्याधिकारात्.
३७५, २ किमर्थम्; G a & originally A किम्.
२ यती; G यंती here & below.
२ a यन् कूजति रथः.
४ a E B यन् कूजति रथ इति.
५ G °भाषा शक्या.
६ यावदस्त्यत्रैषः (?) G A; a यावंतस्त उषः त्रैयः altered to यावद्दत्तात्रेयः; E g B यावदस्य (or स्प?)त्रैषः; D याव-दस्यत्रैषः. See below pag. 379, 8.
७ G चण्णिाह्विशिष्टे; A E B om., but E has २ added before द्रष्टव्यः below.
८ G चिण्णाह्वि°, E च्चणो णिह्वि°.
१० The MSS. have only छंदस्य; for अनेकमिति in l. 11 G has नेकमिति-a has अनेकमिति in marg., A E B om. it.
१३ G एतं विपुनाति, E B एनं पुनाति.
१५ °बद्धं तत; G A °बंधे तत्, E B °बद्धं तदभूत्.
१६ G A B & originally E °वर्त्तते इहा°.
१८ उच्येत Nâgojîbhaṭṭa; MSS. उच्यते.
२२ E B om. यथा स्यात्.
२२ G यास्यतीति.
३७६, ६ After °विशेषणमेव, E B स्यात्.
८ G शेषक्लृ°.
९ °नन्तरग्रहणं; G °नंतरं.
३७७, २ कर्तुरन्यत्व; B & originally E कर्त्र-न्यत्व; Kaiyaṭa appears to read कर्तु रन्यत्व; Nâgojîbhaṭṭa explains the reading कर्त्रन्यत्व, but adds कर्त्र-न्यान्यत्व इति वार्त्तिकपाठः.
३ E B कर्तुर्यदन्यत्कारकं तस्या°.
४ G ग्राम ओदनं.
६ G E B °धानेनाभीप्सते.

पृ० पं०

३७७, ६ E B चात्रासर्वान्यस्कारकं तत्र कर्तृ°.
८ E B °ङ्केरेप्यन्यसा°.
९ E B °न्कारके समाने प्रकृ°.
१० यज्ञदत्त; G यज्ञह; a E °एतान्भो°.
११ E B सर्वान्यो भवतीति.
१२ G °न्य इति अन्या°.
१४ E B भोक्ष्यंते भोक्ष्यंत इति प्रा°.
१६ G B °मेकद्रव्यमभि°.
२३ E B °बुद्धौ चैकश्रु°.

३७८, २ E B आमंत्रितपरानुरा°.
६ G दूर अन्यत्र°
९ यशार्थैरेव; a originally यशाथ न्यास एव; E B यशार्थैः.
१२ B om. ऽन्यपरप्रतिषेधार्थः; G a E & originally A ऽन्यपरस्य प्रति°.
१३ °वैहि; a & by alteration A °वैहि.
१५ G °जनरुहिजीर्य°.
१६ E B यदि न गत्यर्थ.
१७ G °शब्दकर्माकाणाम°.
२१ E B om., but E has २ added above उपसर्गग्रहणं below; a उपसर्गहणं.
२२ G om. आम्रेडितेष्वगतेः; a गतिग्रहणं; G E B कर्त्तव्यम् for द्रष्टव्यम्.

३७९, १ यत्काष्ठा; A यत्काष्टा both times, E यत्काष्ठं, B यत्काष्टं; E B om. यत्काष्ठा कृष्णीकरोति. My MS. of Kaiyaṭa has यत्काष्टेति; my MS. of the Kâśikâ Vṛitti here यत्कष्टा & on P. VIII. I., 68 यत्काष्टा.
६ Before पचतीति, E B पचति येन.
८ G A a ददाति.
८ यावदस्त्यत्रैषः (?); G यावदस्त्यत्रै(?) षः; A यवदस्त-षः altered to यावदस्त्यत्रैषः; a यावदस्त ओषः; D यावदमः उष; E यावदस्य उक्तः (?) altered to यावदस्य ऊषः; g B यावदस्य उषः; for सरो G A have शरो; for कृणवत् G has कृणुयात्, A कृणुवत् altered to कृणुयात्, B कृपावत्. See pag. 375, 6.
१२ G A कथन एव य°.
१२ देव°; E B तद्देव°.
१५ A काष्टा° here & below.
१७ A B °ध्यायकः.
१९ A B ध्यायकः.
१९ B & by alteration a E °रूपकः..

३८०, १ °पदत्वात्; G A °पद्माद्त्वात् here & below.
२ न हि; E B न च.
४ G A om., but A has a stop before सगति° below.
५ E B उत्तरार्थं चापि सगति°.
५ For सगतिरपि E B have पचति पूति.
९ °वर्ततेहापि; MSS. °वर्त्तते इहापि.
११ °त्पूजनात्पूजितमनुदात्तमि°, A °त्पूजितमि°; E B here & below °त्पूजनात्पूजितमि°.
१३ G a B ऽध्यायकः; E B add काष्ठाभिरूपकः.
१५ E B om. अयमस्ति विशेषः.
१९ a B om. क्रियायाः
१९ G कर्तृकुत्सने.
१९ E B पचति पूतिगिरति पूतिः.
२२ a om.
२२ E om. one पचन्ति पूति.
२४ A क्रियायां, °तिङिति, °न्कार्थः.

३८१, ५ भवति नान्यत्रेति; E B भवतीति.
६ G E B ऽनुदात्तं.
७ B om. मयूररोमभिः.
११ उपसमादधातीति; G उपसमुन्नयतीति, A उपसमादधतीति & in marg. उपसमानयति वा पा°, a समुपादधतीति, E B समुदानयति उपसमादधातीति; see pag. 128, 9.
१३ E B प्रत्यत्र क्रिया°.
१५ A E B °ङाभिव्यज्यते.
१५ E B ननु च पू°.
१६ G A E B °त्साधनेनेति.
१७ चार्थस्यो°; E B चो°.
१९ G °मभ्यंतरे कृत्वा, E B °मभ्यंतरीकृत्य; see pag. 93, 26.
२१ G गुरुभिरिति.
२२ G नु.

३८२, २ E B om. तिङ्ग°...णार्थम्.
५ B om.
१० E B भवत्येवं सं°.
१२ After °इतिरिति, E B यस्क्रियायोगात्तिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाझौ मंत्रशब्दं प्रति क्रियायोगः.
१७ E B देवदत्त। भामए°.

पृ० पं०

३८२, १९ A om.; E B विद्यमानत्वात्तु°; G A °नंतर्यस्याप्र°

२० E B विद्यमानत्वात्तु°; a °नंतर्याप्र°.

२१ After सरस्वति, E B शुतुद्रि.

२१ E B गंगाशब्दाद्यं यमुनाशब्दं.

२१ After °द्भवति, a in marg. न तु मेशब्दं प्रति.

२४ परपूर्वस्येति; A पूर्वपरस्येति.

२४ A °पूर्वस्य आमंत्रि°.

२५ °वद्भावो भव°; G A & originally a °वद्भव°.

३८३, १ G A om. योगस्य.

२ a in marg. आमंत्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदादेशाभावाः २ पाठः शुद्धः.

४ G & originally A a °विद्यमानत्वादा°.

५ इतीहैव भवति; G a अत्रैव भवतः.

६ G B & originally A °विद्यमानत्वादा°.

७ इतीहैव; G A इहैव.

७ B °विद्यमानत्वादा°.

९ MSS. om., but A a have a stop before प्रयोजनम् below.

१२ MSS. om., but a has a stop before प्रयोजनम् below.

१५ MSS. om., but A a have a stop & A has २ added before प्रयोजनम् below.

१६ E B पचति here & below.

१८ MSS. om., but A has a stop before प्रयोजनम् below.

१९ G देवदत्ता३.

१९ देवदत्त अत्रापि; a B देवदत्तेत्यत्रापि.

२० After भवति, E B अविद्यमानत्वादामंत्रितस्य.

२१ The MSS. have only नामंत्रिते.

२२ G अग्ने both times; B विहवे & om. ते.

३८४, १ सामान्यवचनं all MSS.; G विभाषितविशे°..

२ A a °वचन इति व°, B °वचनं व°.

८ E B om. सामान्यवचनं.

३८५, २ G पाशानो here & below.

३ G & originally E om. च.

१७ E B om. कूडवद्.

२० Before वचन°, E B विधी तौ.

३८६, १ B om.

३८६, ३ B om. one परस्य; for °विज्ञा° E has, °त्वविज्ञा°, B °त्वज्ञाप°.

५ B °द्धत्वविज्ञानं.

८ G धुग्मान् गोलि°; a °लिङ्गानिति.

१२ E B अथासिद्ध°.

१४ B & originally E om. किमुक्तम्.

१५ पूर्वत्रासिद्धवचनमादेश°; E B आदेश°.

२० वन्ति; G °वति.

२३ E B om. तक्षभिः.

३८७, ३ G om. सुब्विधिः सुपि विधिः.

४ G ष्णांताः.

९ A °पूर्व्यास्ति° (?); G om. भवति.

११ A E B om., but A has a stop before संज्ञा° below.

१२ After प्रतीति E B have इदं तर्हि दंडिदत्तौ दत्तदंडिनौ; Kaiyaṭa does not explain this, but Nâgojîbhaṭṭa does. See P. VIII., 2, 7, (I., 4, 7, II., 2, 32).

१३ E om. वृत्रहभ्याम्.

१६ °घातस्येति; E B °घातस्य.

१७ a °छायं.

१८ E B °लक्षणः नलोपः.

२० G A a om. प्राप्नोति; but see below.

२२ G A a om.; See pag. 343, 14.

३८८, १ °सिद्धिः; E B °तिषिद्धं भवति.

३ आदेशष्टादेशः; G E B आदेशः.

४ °देशष्टादेश इति; G °देश इति.

६ G A प्राप्नोति.

६ G om. चेष्टितेन; A has it after निमिषितेन; see pag. 32, 4.

६ E B च for वा; A °निबधनेनाचा°; G °बंधे. त्वचा°; A a °प्राया लक्ष्यंते.

७ E B तदेतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भव°.

९ दृश्यंते; a भवंति.

१० G °वाक्ये तदिदं.

११ G A °वृणीत्.

१३ G तत्र तया एकेन.

१९ A °यण इति स्वरितत्वं.

२२ A om.

३८९, ५ G om. स्वरितयण; E B have only स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति.

६ G A om. स्वरितयण.

८ परतः पदादौ वो°; G परतः पदादावु°, E B परत उ°.

पृ० पं०

१८९ १० A E B भुविति.
१२ G om °मन्तरङ्ग°.
१३ G E B om. स्वरितग्रहणे.
१४ For बहिरङ्गलक्षणत्वात्, E B आसिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्येव.
१६ G A a om. but a has a stop before सिद्धो below.
१८ G °यावकारेशः शत्; in A स्वर added before °शत्°.
१९ G वृक्ष इव.
२१ After इदम्, E B किशोर्या इदं.
२३ आयारेशो; G A & originally a आरेशो.
२४ a E B इत्युशन्तो भवि°.
१९०, ८ G B & originally E om. च.
११ After वृक्षाविदम्, E in marg. ग्रक्षाविदम्.
१२ G om. तस्यैकारेश.
१२ G तस्याऽसि°.
१३ G A E B °स्वरः.
१४ G om. तस्यैकारेश.
१९ इत्येतच्च°; E B इत्येष स्वरो य°.
१५ G A E B °स्वरः.
१६ E B om. नश्ती.
१७ E B नद्यजादीत्यंतोरा°.
२१ G शांतंतमंतोदा°; E B °शान्तं भवति.
२७ E B परत्वान्निघाते एतदपि.
१९१, १ G °कारेशं शांतंतमंतोदात्तं.
८ a B °स्यवतीति.
८ A °नैवान नु°, E B °नैवानु°.
१० A संयोगलोपो; E B om. हरिवो मेदिनं त्वा; a om. the line, but has a stop before सिद्धो below.
१३ MSS. om., but below G B have ग्रुतिश्च उस्वे, A a E ग्रुतिश्च । उत्वे; besides in marg. A has ग्रुतिश्चोत्वे & E ग्रुतिश्च.
१४ G a E सुभो°; a अन्नान्वसी°, E अन्न स्वसी°, B अन्न स्वमसी°; see pag. 85,6.
१४ °त्वाद्सतोऽतीत्युत्वं प्राप्नोति; E B only °त्वात्.
१७ A in marg.; G a E B om., but a has a stop before सिद्धो below.
१९ सिचो लोप; G E B & originally a सिज्लोप, A originally सिच्लोप.
२० G इटः.
२३ G A om.

१९१, २४ A a संयोगांतलोपे.
२४ E B om. कूटतट्.
१९२, ३ MSS. om., but a has a stop before सिद्धो below.
६ B & originally in marg. E °द्रुत्वात् इट्सहितस्य निष्ठातस्य निपातनलोपरूपत्वात् निष्ठा च.
६ MSS. क्षीवेन.
७ ढत्र; A a द्व्यङ्लक्षणष्ठत्र.
७ After इड्विधि, E & in marg. A क्षीवः, B क्षिवः.
११ E B क्रियते न्यास एव.
१२ G A a om.
१३ G उषासत्.
१६ G a om., but G has २ before सिद्धे below; E B इत्योत्वे here & below.
१८ आसाते; G आसते.
२१ MSS. om., but below G has चासिद्धे & a च । सिद्धे.
२२ E B om. अमी आसते । अमू अत्र ।.
२४ E B °लक्षणं.
१९३, ३ निव°; G विविव°, a विनिव°.
४ G A a B om., but a has a stop before सिद्धा below; E has छे च here and below; B has below छे च for छे.
६ तुम प्रा°; G & originally a तुकप्रा°.
६ छ इति; E B छे चेति.
७ G सोमसुत्.
८ G A a B om., but a has a stop before सिद्धं below, & A has २ above सिद्धं & in marg. श्रुत्वं घुट्त्वे सिद्धं; E has here & below & B below श्रुत्वं धुड्धौ.
११ G A a om.
१२ G वक्तव्यः.
१३ G उश्चिछिचति.
१५ G A a om., but below G has °वर्ण्णत्वम् सिद्धं, & a °त्वं । सिद्धं.
१६ G सव्यंता, A E सव्यैंता, a सव्यंता, B संप्पंता; see Vol. I., pag. 33, 5.
१६ G सव्वंत्सरः, A सवँत्सरः, a सव्वत्सरः, B संवत्सरः.
१६ G तं लोकम् यल्लोकामिति, a तैं लोकं यँलोकामिति, E तँल्लोकामिति, B यल्लोकमिति.

पृ० पं०

१८३, १९ G A a om., but a has a stop before सिद्धानि below; E B °घत्वढत्वनत्व°

१९ A °रुत्वणत्वा°, E °घत्वढ(?) त्वषत्व°.

२० G लत्वं for the second लत्व.

२० After द्रोग्धा ।, E घत्व ढत्व, B ढत्व.

२१ घत्व ; E B ढत्व.

२३ G पितुः स्वसा पितुःस्वसा पितुःस्वसा पितुःष्वसा, A पितुस्वसा पितुस्वसा पितुष्वसा पितुष्वसा.

२४ a अनुनासिकत्व here & below.

१९४, ४ E B °भावः । तेनैष दोषः सिद्धः । अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं असिद्धत्वा°

४ a & originally A °वर्त्तेरन्.

६ E B नलोपे अंतग्रहणं.

११ E B नलोपस्य प्रति°.

१६ B om.

१९ G A a °नन्त्ये रौ वा रे वा, E °नंत्यस्य रौ वा. रि वा, B °नंतरेषु रौ वा.

२१ G om., E om. न here & below.

२३ G वर्म्मतिलः चर्म्मतिल इति; (चर्मतिल वर्मतिल इति ?).

१९५, १ B & originally E om.

२ G हे चर्म्मन् हे चर्म्म; E has only हे वर्मन् हे वर्म, B only हे चर्मन् हे चर्म.

३ न ङिसं°; E B ङिसं°.

४ E B °लक्षणप्राति°.

५ G लुप्येत.

५ E B स before यथै°.

६ चर्मतिल इति ; A चर्म्मतिलः ॥ चर्म्मणि तिल इति, but चर्म्मतिलः struck out; a चर्मतिलः । चर्मतिल इति altered to चर्मतिल : । वर्मतिल इति; E चर्मतिलः वर्मतिलः इति, but चर्मतिलः struck out.

८ भस्वातु; A a भस्वात्, B भस्वातु.

९ E B भवति.

१० G a रथंतरसा°, A रथंतरं सा°.

११ G A a छंदसि.

१३ E B °ल्लोपो न इति लोपो न भस्वा°.

१४ E B °थैनापि.

१४ E B °न्तानां न समासः.

१६ E B इह तावत्समा°.

१७ समुदाय°; G समवाय° (?).

२२ निष्ठामनुपोरादेशो ऽन°; G A अन,° a निष्ठामनुपोरादेशः अन°, E B निष्ठामनुपोरादेशस्तु अन°.

पृ० पं०

१९५, २३ B om. न वक्तव्यम्, E has न वा व°.

२४ a E B om. छिन्नवान्, E B om. प्रक्षवान्.

१९६, १ B om.

२ E B नृपतोपत्यं नार्मे°.

५ Before न वा, A a किमुक्तं.

८ B °मेको योग.

८ G B यद्येको यो°.

१० G °देको योगः.

१२ G E B प्राप्नोति.

१५ Before तत्र, E तत्वेदं न सिध्यति, B तत्रैतन्न सिध्यति

१५ a om. ते after तत्र.

१५ विश्वकर्माणं ते (?); G °कर्म्मणस्ते, A °कर्म्माणः, a E°कर्माणस्ते, B°कर्माणास्ते; see Atharva-veda XIX., 18, 7.

१६ नैवं विज्ञायते ; G नैष दोषः.

१६ G इर इति ॥.

१८ द्यावापृ° ; E B देवापृ°; see Atharva-veda XIX., 18, 5.

१९ न प्राप्नोति: E B न स्यात्.

२० °भिरे; E B °रेभ्यः । त्रि.

२० G om. त्रि.

२१ G °पतीवती ज्रु°

२१ G अधिपती.

२२ A & originally a चतुरश्रिवानव, E B चतुरश्रिवानिव; see Ṛigveda VII., 104, 2.

२२ G रेवानतु: for विश इति, G विश, A विशंनिति, a विशन्निति; see above pag. 33, 13.

१९७, १ E B om. भारतीवान्; see Ait. Brâhm. II., 24.

१ °वांश्चरु°; G a E B °वान् चरु°; A has °वान् चरुवानित्यत्र; see Atharva-veda XVIII., 4, 17.

२ G A a छंदसि इरो.

४ Before यदि, G & in marg. A किमर्थं पूर्वांतः आहोस्वित्परादिः.

४ G नु पूर्वा°; G A a क्रियते; after क्रियेत, E B अनो गुणेति.

६ E B परांतस्येति निषेधः

८ G अस्तु हिं.

पृ० पं०

३१७, ११ B इति टिलोपः.

२१ च कर्तव्यम्; G वक्तव्यम्, A a च वक्तव्यम्.

२४ Before भसंज्ञा, E B यदप्युच्यते.

३१८, ३ a om. हि; G A a छंदसि.

३ G परत्वा°.

४ पदत्वा°; G भत्वा°.

७ G भवति एवं.

७ E B यत्तर्हि.

१२ A ईडुथिनः; G a E indistinct.

१३ ईद्व°; G A ईड्°.

१४ G & originally a om.

१५ जनः; G A a राजा; see Rigveda VIII., 5, 39.

१६ कृपो; G A a E & three MSS. of the Kâśikâ Vṛitti कृपे; but see above Vol. I., pag. 21, 19 & 26, 1.

१७ E B कृपणादीनां प्रतिषेधः। कृपणादीनां प्रति षेधो व°.

१७ G कृपीटः; E कृपा before कृपीटम्; B has कृपणः कृपा कृपीरम्.

१८ G °मंगलीनां वा लुः रमापाद्यत, a originally रत्वमापद्यत; E B have वाल°. .. °पद्यते twice.

१८ Before अश्ववार:, G वाल.

१९ After °वालः A E वाल मूल, B मूल.

१९ E B मूरदेव मूलदेव.

१९ After मूरदेवः, A E मूल लघु, B लघु.

१९ लघुस्यदः; G & by alteration a लघुः स्यदः, B रघुस्पदः; compare Atharvaveda III., 7, 1 हरिणस्य रघुष्यदः.

१९ घुस्यदः; G a रघुः स्यदः; E has वरुण रघुस्यदः & B twice वरुणस्य लघुस्पदः.

१९ After रघुस्यदः, A E लघु अलं, G लघु.

२० अरं भक्ताय; compare Rigveda I., 187, 7 अरं भक्षाय.

२० After भक्ताय।, A अलं, अंगुलिः, E अलं अंगुलि, B अंगुलि.

२० सुबाहुः स्वङ्गुलिः सुबाहुः स्वङ्गुरिः; G A a अंगुलिबाहुः अंगुरिबाहुः; see Rigveda II., 32,7.

२१ E B have संज्ञाछंदसोर्वा कपिलकादीनां twice.

२१ E B कपिलकाः कपिरकाः.

३१८, २२ तिल्विरीकः तिल्विलीकः G; A a तिल्पिलीकः तिल्पिरीकः, E तिर्पिरिकं तिल्पिलिकं, B तिल्पिलिकं तिर्पिरिकं; my MS. of the Kâśikâ Vṛitti लिविलीकं तिर्विरीकं.

२२ Before रोमाणि, E कर्मषं कल्मषं, B. कल्मषं कर्मषम्.

३१९, ८ A उपसर्गस्य चे°.

१० °भावात्; E B °भावाद्यताविति लत्वं न.

१२ स्थानिवदिति; G स्थानिवद्भवति, A a स्थानिवद्भवतीति.

१६ G A a अवाप्याकारेण.

२१ a has a stop, & E has २ added before कर्तव्यम्; B has णावुपसंख्यानं twice.

२३ G °द्भावेन भवि°.

४००, ४ G योगे २ चेति व°; A योगे चेति व°& in marg. before योगे, योगे च; a योगे च इति व° & a stop added before इति; E योगे च योगे चेति व°.

६ G om. लत्वं.

८ G A a om. प्रयोजनं.

९ G क्रुंच.

१४ सलोपः; E सुचो लोपः.

१६ G om. झलो.

१९ G काष्ठतक्ि.

२० Before क्रुञ्चे°, G क्रुंचा, A क्रुंच.

४०१, २ B संयोगांतलोपे.

४ a has a stop after °लोपे च; E has २ added above च.

४ After वक्तव्यः, E B किमर्थं.

४ वाक्यर्थम्; E B वाक्यर्थे; see Vol. I., pag. 155, 4.

११ G °लोपे सस्य.

१८ G न बाधेत.

२० Before योग°, E B अथवा.

२१ G A a E here & A a below संयोगांतलोपो.

२२ G भवति आरात्.

२३ किमर्थं पुनरिदमुच्यते; E B किमर्थमिदं.

२४ G °कृष्यते, B °कृते.

२४ E B om. ततः.

४०२, १ E B om. रात्.

७ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते भाधाध्वं तु कथं ते स्यात्; G यदि...°च्यते

पं०

आशाध्वं सु कथम्; A a यदि... ते स्यात्। यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते; E B आशाध्वं तु कथं ते स्यात् यदि .. °च्यते आशाध्वं तु कथम्.

४०२, १३ a E सर्वत्रैवं.

१३ G om. इहापि.

१३ Originally E & by alteration A आरंध्वमिति; B has only आयंध्वमिति.

१५ भिद्यते; A बध्यते.

१९ E B कर्तव्यं भवति.

१९ G A a अच्योढ्म् अह्नोढ्मिति, E अच्योढ्म् अह्नोढ्मिति; G A a om. षत्वे सिचो धस्य; G A a B om. च before कृते.

२२ G A a E अलविढ्म्.

४०३, १ A घसिभसो° here & in the next line; G सिध्येत, B सिध्येतु.

७ After इति, E B नैष दोषः.

८ बन्धे°; a originally बधे°; Kaiyata mentions that reading & states that it is rejected.

१० °ध्वरे; a originally °ध्वरस्य; E °ध्वर इति; B adds निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते.

१० तद्यथा; E B यथा.

११ G °मेरिति प्राप्ते.

११ चरुः; E originally चरुं (?); see above pag. 14, 7.

११ G आं व्याधिनीरुगणा आं व्याधिनीसुगणा without इति प्राप्ते; A a °धिनीसु(?) गणा इति प्राप्ते.

१२ E निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते; B om. इष्कर्ता° ...प्राप्ते.

१३ उद्रस्य भेषजी; G रुद्रस्य भेषजी, A रुद्रस्य भेषजी, E B उद्रस्य भेषजीः.

१३ E B भेषजीरिति; E om. प्राप्ते.

२० G A a कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति.

२१ G प्रसिद्धिः.

२६ a दोग्धा दोग्धव्यमिति.

४०४, १ G om. हो ढो भवत्यद्यादेः

३ Before दादे°, E B एवमपि घो.

७ G यद्यप्यवयव

१० मभीता; E B गृभ्णाति.

११ G सिद्धः.

२४ G om. दधाति दधासि; B & originally E om. दधाति.

पृ० पं०

४०५, ५ G A here & G below शास्त्रकृतमानंतर्यं.

९ A a E B शक्यमवक्तुम्.

११ G A om. झलां जशः

४०६, ३ E B अत्रापि हि रेफ°.

६ After किमर्थम्, G E निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं किमर्थम्.

८ After भिन्नवद्भिः, E B छिन्नवद्भ्याम् छिन्नवद्भिः.

१२ G वृद्धिप्रतिषेधो.

१३ G A om. प्रयोजनं.

१५ G कृतायां उत्व°.

१६ G om. अपि; see Vol. II., p. 239, 15.

१८ G °वृद्धिर्निमि°.

२४ भवर्ताति; G a भवति.

२४ G रफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञाका.

२४ ऽभिनिर्वर्तत; G अभिनिर्वर्त्यते, a अभिनिर्वर्त्यते, A अभिनिवर्त्यते, E भिनिवैर्त्यते, B ऽभिनिर्वर्त्येतो; see above p. 219, 18 & Paribhâshendus. p. 19, 11.

४०७, ५ B वक्तव्यः.

९ E has this in marg., the other MSS. om.; A has a stop before वक्तव्यम् below; a B & originally A E ॠकार°, G not clear, Sâyaṇa & Bhaṭṭojî appear to have read ॠल्वादि°.

१० A a om. गीर्णिः.

१० घूनिः (?); G A a B पूनिः; E in marg. पूनिरिति ह्रस्वदोषो घूनिरित्यपेक्ष्यते तस्य ल्वादित्वात्; g om; Kaiyaṭa in the MSS. known to me explains पूनिः.

११ G A a om., but below a has २ added above °श्वेति; below G दुग्वोदीर्घ°

१३ G A a om., but below G has °नाशे इति, a °नाशे । २ इति.

१६ G A a om., but below a has °कर्तृकस्य । २ इति.

१७ After मासः, E B स्वयमेव.

१८ G A E B सूकरी.

२० a E B शक्यमवक्तुम्.

२१ E B °वेदं व्यक्तं.

२२ G क्षेरित्येवं.

४०८, १ G A शक्यः.

पृ० पं०

४०८, १ E B यथैव ह्यत्रा°.
३ °करणः ; E B °करणं.
४ °करण इय° (?); MSS. write °करणं इय°
६ G निवर्त्तेत इति.
६ °न्नास्त्याति°; A a E B °न्न आति°.
७ G अवश्यमपि स°.
१ इति; E B इत्येवमर्थं.
९ G अथवाप्येत'
१२ A om., but has in marg. after प्रतिषेधो below, अचेनेत्वे व्यन्कस्य प्रतिषेधो.
१५ G पुनरयमंचस्त्यर्थः.
१९ E B प्रकाशंते.
२० G °स्तदर्थास्ति°.
२२ E भवंतीति.
२४ G & by alteration A यत्तास्मिन्सि°.
२४ G A a °काशयते.
४०९, १ यत्तस्त्रे°; G चेत्स्त्रे°.
१ G व्यपस्था°.
४ G A a om.; Kaiyaṭa calls this line a Vârttika.
५ निर्वाणोऽग्नि°; G A & originally a निर्वाणो वृति°.
९ एष; B एव here & in the next line.
११ Before स्वरे, E B नैवं शक्यं.
१५ a पर्यागतं, & by alteration परिकृशं.
१७ G om., but has २ before कर्तव्यम् below; G writes below फुल्ले°.
१८ G उत्फल्लो; a & originally A नूनं for ऽनूनं.
२१ B कृशो; a om. विहित.
२२ G & originally A °कृशोः.
४१०, ४ G अनेकनिपा°; B निपातेन.
५ E B °नर्थकं भवति न ह्येत°; G °स्मादिरिस्तीति; all MSS. °स्तीति.
६ A om. न कर्तव्यम्.
७ B om. निपातनेन.
९ °स्यां न्न; G °स्या न; E B °स्यान्न (see P. VIII., 4, 59; 64).
११ तत्र न; G तत्र वि°.
१५ G अमृधकौ; for तपर°, G क्त(?) परत्वे; A तपर° altered to तुतपर°.
१६ G मम्बिक°.
१७ G °कुल्य.
४१०, २२ G ययोर्विशेः अशवलुकौ, P ययोर्विशेः अशावुक्तौ; G वानञ्चो; A by alteration वानतौ.
२३ °द्रु इ° by alteration a; G °दूस्वमि°, A & originally a °त्व इ°, E B °डुरि°.
४११, १ G वित्तेस्तु.
२ विन्त्ते°; G वेत्ते°; a in marg. भोगे वित्तश्च विदतेः पाठः.
३ For भित्तं शकलम् ॥ भित्तं शक°, G भिन्तम् शक°, a भित्तं शकलं। शक°.
५ G वर्त्त तत्रा°.
६ भिन्नम् किम् भित्तमिति; G भित्तं भिन्नमिति.
७ Before तत्वम°, G A a तत्वमभिधायकं (a °यकमिति) चेत् शकलस्यानुप्रयोगता नास्ति.
८ B वाप्य°; G om. न.
११ G °स्यैव तु कु°.
१२ G A a वाधते.
१३ G A सत्यंते ; see above, p. 280, 19.
१५ E B om पदान्ते.
१६ G नो before अस्राक् not clear.
१७ वक्तव्ये; E B सिद्धे यत.
२० G om., but has २ before कर्तव्यम् below; G B & by alteration E रुत्ववि° here & below; Nâgojîbhaṭṭa states that according to some the reading रात्र for रात्रि occurs on P. VIII., 2, 7, above p. 394, 17.
२१ G A a अहोरात्रम्.
४१२, ३ G निर्दीर्घ.
७ G अहर्भुक्त इति.
९ G om. किमुक्तम्.
११ A छंदसि विभाषा°.
१४ E B अहरादीनां पत्यादिषु अहरादीनां पत्यादिषूप°.
१४ E अहर्पतिः। अहष्पतिः। अहःपतिः। अहर्पुत्रः। अहःपुत्रः। अहष्पुत्रः। गीर्पतिः। गीष्पतिः। गीःपतिः। धूःपतिः। धूर्पतिः। धूष्पतिः ।; B the same, but correctly अहःपतिः etc. for अहष्पतिः etc.; see P. VIII., 3, 37.
१७ G om. एवमप्यत्र.
१८ G A a वाधते.
१९ Before अत्रापि, G नैषोस्त्यस्यावकाशः.

पृ० पं०

४१२, २० G om. बाधेत। न, E has बाधते। न.
२१ G om. the last च.
४१३, ४ G A a नस्य for नकारस्य.
६ Before नुमः, E B नुमः प्रतिषेधविधानात्.
७ प्राप्तं तत्तन्नु°; G A प्राप्तं दत्वं नु°, E प्राप्नोति तत्तन्नु°, B प्राप्नोति तन्नु°.
७ हृत्वमपि; E हृत्वापि, B हृपि.
११ Originally a & A (?) उपधायाश्च.
१२ a E B & originally A om. तत्र before वर्तते.
१३ तत्र रे°...°ष्यते; G only तत्रापि.
१४ After विशेष्यते, G E B & in marg. A न पुनः परं विशेष्यते.
१४ इह मा भूत्; G & in marg. A नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत.
१८ B om. मुर्मुरीयति.
१९ Originally a & A (?) °धायाश्चेति.
२३ E B उणादीनां प्रति°.
४१४, ६ G विभक्तिपरि°.
१३ G अदस ओ इति; E B & by alteration a अदस् ओ असेरिति.
१३ G पूर्वः भूतः.
१५ G A सकारस्येति सो.
२० G तत्र पराधिकारात्परस्याप्राप्तिः written twice.
२२ B सकारस्य प्रति°.
४१५, ३ E B om. ऽन्त्यप्रतिषेधार्थम्, G has अंत्यस्य प्रतिषेधार्थम्.
३ E B om. अलो & have भूत्.
३ E B om. अमुया.
६ G om.
१५ A B निवर्त्यते.
१९ G A a om. टेः; see p. 419, 15.
१९ G °योरंत्यः स्यादिति.
२२ B om. व्यञ्ज°...°नियमे.
४१६, ४ Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading उक्तं च.
५ G ब्रूयात् अ इत्ये°.
९ MSS. om., but Kaiyaṭa ascribes the statement to the Vârttikakrit.
११ स्थालीइन्; E by alteration स्थालिन्. B स्थालिान्.
१२ स्थालीति; G स्थाली.
१४ G प्रत्याभिवादम्°, E B प्रत्यभिवादनम°.
१६ A in marg.
४१६, १८ °दत्त भोः। देवदत्त भोः; G °दत्तः ३ भोः देवदत्त भोः A °दत्त भोः ३ & in marg. देवदत्त भोः; a °दत्त भोः ३; E °दत्त भोः३ आयुष्मानेधि देवदत्त भोः B °दत्त भो ३ आयुष्मानेधि देवदत्त भोः.
१८ भोः; G A भो, E B om.
१८ °वर्माइन्; G °वर्म्मइन्, B °वर्मान्३; G om. the following इन्द्रवर्मन्.
१९ G °पालिता इंद्रपालिइत् २.
२१ A a E B प्रत्यभिवादने; B has वा before वक्तव्यः.
२२ भोः३ ।; a E भोः३, G A B भोः.
२४ अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते; E B प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते; Kaiyaṭa knows both readings.
२४ G तस्य for तत्र; E B & originally a have च before टिसंज्ञक°.
४१७, १ नाधेयो; G नाधयत्य (?); B ऽनाधेयो.
१ इहाग्नि°; G इह अग्नि°, A a E B अग्नि°.
२ E आधेयोग्नीइर्नाधेय इति, B आधेयोग्नीइर्नाधेया ३ इति.
२ ऽग्नि°; A a E B ह्यग्नि°.
३ यद्येवमाधे°; E B आधे°.
४ E B om. नाम.
७ हि कंचि°; E B हि किंचि°; for the following कंचि°, G E B किंचि°; see Vol. I., p. 207, 2.
८ °कस्तमा°; G °कः तं एनमा°, A °कः एतमा°.
१० E B दूरमंतिक°.
१३ B °तात्प्रयत्नाद्विशेष अनुपादी°; Nâgojîbhaṭṭa has the same reading (°द्विशेषेऽनुप°).
१३ G श्रोष्यति (for श्रोष्यतीति) तद्दूरमिहापि गम्यते.
१८ क्रियते; G किमर्थं.
१८ G B & originally E om. देवदत्त हे३.
२० G °ग्रहणं अर्थग्रहणं.
२१ G है३ देवदत्त हे३ देवदत्त हे इति.
२२ E B om. अथ.
२३ E B om. this line & the following पुनर्हैहेग्रहणं क्रियते.
२४ हे ३; G B हे.
४१८, ३ G देवदत्त ३, B देवदत्त ।.

पृ० पं०

४१८, ८ G स्यात् अंत्यस्यापि गुरोः अनंत्यस्यापि गुरोः अनंत्यस्यापि गुरोरिति.
९ त्यपेक्ष°; a लब्वपेक्ष°.
९ E B om. गुरोरन्त्यस्यापि.
११ G has this twice, & om. विभाषार्थम् below.
१५ अस्त्यन्य°; G अन्य°.
१६ A E B योगपद्येन.
२० a E om. समावेशो, B om. समावेशो न.
२१ A a E B स्वरितः प्लुत°.
२३ A a E B °दात्तः प्लुत°.

४१९, ५ G A येयजामहशब्दो.
८ °मोंकारं त्रिमात्रमोंकारं; G °म् उंकारं त्रिमात्रं ओंकारं, E B °मोकारमोंकारं; G विदधाति.
८ a तत्प्रणव इत्या°, E B तत्प्रणवमित्या°.
९ G om. टिग्रहणं किमर्थम्, a B om. the next line.
१८ B & originally E om.
१९ G A a om. इहापि प्राप्नोति.
१९ G °हरः.

४२०, १ B परस्येति व°.
५ °न्यत्वेति; a has २ added above त्वे; E B °न्यत्वापीति.
७ हे; G हे.
८ G A सर्वत एव.
८ G वक्तव्या.
१० a om.
११ G चोरी३ चोर चोर चौरी ३ कुशील३ कुशील कुशीला३.
१५ G & originally A a om. कन्ये कन्ये & शक्तिके शक्तिके; B has कन्ये३कन्ये शक्तिके३ शक्तिके कन्ये कन्ये३ शक्तिके शक्तिके३, E only कन्ये३ । शक्तिके २ । ३ ।.
१८ G °मुच्यंते.
२० G प्लुत इत्युच्यते.
२० G A उभयवृद्धि°.

४२१, ४ अभि°...गर्भः; a वत्सो वर्द्धमानः, E B गर्भो वर्द्धमानः.
११ °तृतीयमात्रः; G A a & by alteration E (?) °तृतीयमात्रा.
११ ह्यध्यर्ध°; G & by alteration A हि ह्यर्द्ध°.
११ °स्यार्धमा;° G A a °स्य अध्यर्द्धमा°.
१९ a गौरिति.
२० G B om.
२१ G om. च.
२२ अगमा३ः पूर्वा३न्ग्रामा३न°; G आगमा३ पूर्वान् ग्रामान् अ°, A आगमाः३ पूर्वान् ग्रामान् अ°; a originally निगमाः३ पूर्वान् ग्रामान् । अ°; E originally अगमाः । पूर्वान्ग्रामान् ॥ अ°, B अगमः३ पूर्वान् ग्रामान् अ°; see P. VIII., 2, 105.

४२२, २ G & originally A °माग्नेया३इ; see Rigveda VIII., 43, 11.
३ Only A in marg., but a E have a stop & B has २ before कर्त्तव्यं below.
४ पत्नीवा३ः; G A पत्नीवाः, a पत्नीवा (in marg. वँ for वा), E पत्नीवा, B पत्नीः व३.
७ G A प्वावित्युच्यंते.
९ G षष्ठीनिर्देशेन.
१२ a om. प्लुतः प्रकृत्येति; E B have प्लुतप्रगृह्या अचीति instead; see p. 53, 11.
१३ A a om. कथं...ज्ञापकम्.
१५ MSS. अग्नायिंद्र पद्यावुद्रकम्; see p. 53, 8.
१७ A a भो३यिद्रं, G भो३यिमेति (?); B only भो३यिन्द्रेति.
२० G यदि ह्रस्व.
२२ G भो३इंद्रेति भो३इडेति, A भो३इंद्र भो३इडेति, a भो३इंद्रं भो३इडेति (& in marg. यि यि), E हो३इंद्रं हो३ इडा (& in marg. यि यि), B हो३इन्द्रः हो३यिडा.
२३ G om. न.
२३ भो३यिन्द्रं (?); G होयिद्र, A हो इंद्र, a हो इंद्र (& in marg. यि), E भोयिंद्रं, B भोयिंद्र.

४२३, १ किं नु; G किं पु (?), E B किं तु.

४२४, २ G om. & has below च न for वन; A has मतुवसो रावेशे च न उपसंख्यानं कर्त्तव्यं twice.
५ a E B om. छन्दसि भाषायां च; G om. च.
५ G ओत्वं अवश्य वक्तव्यम्.
६ भवन्; G भगवन्.
७ A a विशिष्टस्य प्र°; G om. न before प्राप्नोति in the next line.

पृ० पं०

४२४, ९ प्रवृत्तिः; B & originally E प्रकृतिः; Nâgojîbhatta explains both readings.

१४ MSS. om., but E has a stop after सत्वं below, & a has २ added after सत्वं below & E the same after वक्तव्यं below. See p. 94, 6.

१५ G संस्कर्त्ता, A सँस्कर्त्ता, a E B संस्कर्त्ता; MSS. पुंस्कामा कांस्कानिति.

१७ °त्सँस्स्कर्त्तेति; G A a °त्संस्कर्त्ता इति, E B °त्संस्कर्त्ता.

१८ MSS. पुंस्का°.

१८ MSS. कांस्का°.

१८ G a कुप्वोः कः, E कुप्वोः ≍कप्पाविति ≍कः (i. e. ≍क≍पाविति ≍कः), B कुप्वोः कपाविति कः.

४२५, १ G a B समस्सुटीति.

२ A समः स्सुटि.

३ After प्राप्नोति, G A B भवांस्तत्र.

४ A by alteration समः स्सुटि.

५ G A B & originally a समानपदे.

८ G A E °मेके इच्छंति.

८ G संस्कर्त्ता सस्कर्त्ता, A सस्कर्त्ता सँस्कर्त्ता.

११ a om. गुडलिड्ढौकते.

१३ See Vol. I., p. 93, 5.

१४ E B om. °सिद्धत्वाद°.

१४ E विज्ञायेत.

१८ G A B om.

२१ G शास्त्रकृतमानंतर्य्यं here & below.

२३ यत्तु all MSS; see above p. 330, 16, & p. 405, 7.

४२६, ४ After इति, E B तत्तर्हि वक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति.

८ B प्रतिद्वंद्विभावि°; Kaiyata explains प्रतिद्वन्द्वभावि°. See above, p. 191, 6.

९ E B ऽन्तरङ्गः भवति.

९ E B °त्समवधानम°.

१० After असिद्धत्वात्, E B कथमसिद्धत्वम् पूर्वत्रासिद्धमिति.

१० न चानभि°; G B & by alteration E नानभि°.

११ After the first °मन्तरङ्गस्य, E B भवति.

११ Before असिद्धं, G A नैतदसिद्धम्; for °मन्तरङ्गे, G A a °मंतरंग इति; Kaiyata appears to read only असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, as printed.

४२६, १५ सिद्धा परिभाषा; B & originally E परिभाषा असिद्धा, but असिद्धा struck out in E.

४२७, ७ °स्तत्रेति; G °स्तत्र.

१० Before ततो रोः, G ततो रोः सुपि विसर्ज्जनीयः रः.

१६ a E B om. नित्यार्थम्.

१८ G om. तन्त्रे उतम्.

१९ उतमिति; a E B उतं.

२१ दण्डिना, a परमदंडिना.

४२८, ३ E writes क्रिँह्यः, क्रिँह्लयति, क्रिँह्लादयति, but according to Nâgojîbhatta that reading is stated to be wrong.

१० E B °त्पूर्वोताः क्रियंते केचि°.

१२ a धुडादिषु here & below.

१३ G श्वलिट् साय मधुलिट् साये.

१६ णत्वं; G A षत्वं.

१७ B पदांतस्येति प्र°.

२० G om. च & छत्वं विधेयम्.

४२९, ८ B क्षुभ्रादिषु च न.

८ G om. स्तोः श्चुना.

१६ G भवति.

१७ G om. एवं.

१९ °ड्भवति; A a E B °ड्भवतीति.

२० G B om. कृषन्नास्ते.

२१ E B °स्येति प्रति°; G °षेधो न भवि°.

२२ G ग्राहयिष्यते.

२३ After विशेषणत्वादिति, E B तेन दंडिना शक्तादिनेत्यत्र प्राप्नोति.

४३०, २ वो वेत्युच्यते; G वोच्यते.

५ G किंवापवनं, A a किंवावपनं.

१० पूर्वेणापि; G A a पूर्वेणेति.

१७ G A a तल्लघु; G A इत्येतद्वक्तव्यं न भवति.

१९ °पि रसांनिध्यार्थे; G °पि असांनिध्यार्थे, A °पि असान्निध्यार्थे; a originally °प्यसांनिध्यार्थे.

१९ G °कृष्यते.

२० च इत्ये°; A a & G (?) वेत्ये°.

२२ °मेवं, G °मेव.

२२ E B om. सति.

२४ G °कांतिकमेतावान् ज्ञाप्यते.

पृ० पं०

४३१, २ यद्यं श°; G य-श°, A & originally a, E यत श°.
५ G शमु त॰.
९ G वाशर्म्मप्रकरणे.
९ वृक्षा स्थातार॰; G वृक्षाः स्थातर॰, A वृक्षा स्थातर॰.
११ MSS. om.; below G writes °ध्मानीयाः वक्तव्याः.
१९ सर्वे शास्त्रम°; G A a सर्वम°, B सर्वे-शास्त्रम°; see Vol. I., p. 359, 6.
२० अपरो; G A अपरं; G A a B रज्वा.
२० G A & originally a om. तद्वत्.
२३ E B om. the last च.

४३२, ४ G A शर्परयोरिति विस°.
५ Before भवतः, E in marg. ःकःपौ च.
७ G A a चेत्य° for चेत्य°; G A & originally a °त्यन्° for °त्यवान्°.
१३ G om. पूःकाम्यति; a has धूःकाम्यति before it.
१४ E has a stop after उपध्मानीयस्य च; a in marg. alters च into चवर्ग्गो.
१६ G उब्जिषती°.
१८ उब्जेः; MSS. उब्जेः, उब्जेः, or उब्वेः, here & below; see Vol. I., p. 29, 2.
१९ G has भुना before संनि° twice.
२० G निपातनादेव तस्सि°.
२१ G भुजन्युब्जे.
२२ G om. समुद्गः.
२३ G B only अभ्युद्गः समुद्गः; A om. समुद्गतः समुद्गः; see Vol. I., p. 29, 7.
२५ E B om. तत.

४३३, २ निष्पीत°; E in marg. निष्क्रीत° here & below.
२ सत्व°, G A सकार°.
६ a E B om. किं चातः.
७ °रुरुपध°; G A B रुपध°.
८ A a E om. किं चातः.
११ G द्विस्त्रिचतु°.
१७ MSS. प्राप्नोति.
२१ a E B om. किं चातः.
२३ G इदुपध°.
२५ G द्विस्त्रिचतु°.

४३४, २ G A here, & below G, इदुपधस्य.
३ पुंस्कामा; G a पुंस्कामा, E B & A (?) पुंस्कामः.
४ मुहुःकाम a B & originally E; G मुहुः-कामा, A (?) & by alteration E मुहुस्काम.
५ There is no indication whatever in the MSS. of the disappearance of a Vârttika.
५ नैष्पुरुष्यम् E & originally A (?); G & by alteration A नैष्कुल्यम्, a नैष्कुष्यं, B नैष्पौरुष्यं.
६ A has द्रुतानां तादौ च in marg.; a om. च.
७ बर्हीश्छर; G वार्हीश्छर, E बर्हीश्छरः, B वर्हीश्छर.
७ G निश्छकुल.
८ दूश्छुरुष; G दुश्छकुल, B दुःष्पुरुष.
१४ G a & originally E भ्रातुःपुत्र°.
१५ G भ्रातुःपुत्र°.
२० E B अस्त्वनेन.

४३५, १ B लुप्यतेत्र प्रत्य°.
२ तस्मात्कृ°; G तस्मात्नार्थः कृ°.
३ G द्विस्त्रिचतु°, A द्विस्त्रिश्चतु°.
३ G करोति.
४ G द्विस्त्रिचतु°, A द्विस्त्रिश्चतु°.
५ G A a विशेष्यते.
५ G A द्विः करोति द्विष्करोतीति.
७ द्विस्त्रिश्चतुर्णां a & Kaiyata; G A E B द्विस्त्रिचतुर्णां.
१० मा; G & by alteration A न.
१६ °स्तरा; G A a °स्तथा.
१७ तरा; G A तथा.
२५ G पूर्वयोगे.
२५ After कारणं, E B पूर्वस्मिन्योगे.

४३६, २ E B om. सामर्थ्ये.
२ G A करोति.
३ G B & by alteration E व्यपेक्षासा-मर्थ्ये.
४ भवे°; G सवे or सर्वे here & below l. 21.
५ प्राप्नोति; G A भविष्यति.
११ G om. ततो.
१२ G नित्यपत्वे.
१२ E B om. इयं.
१४ E B om. षत्वम् ।.
१७ G नानापर्थे°.
१९ G प्रयोक्ष्येत.

पृ० पं०

४३६, २६ A a om. अथ.
२६ G तत्रायमर्थः.
४३७, ४ E B om. च.
५ G तत्रायमर्थः अपदांतस्येति, प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्त°.
४३८, ३ G मूर्द्धन्यस्य वचने.
११ After नान्यस्य, G A भवति.
१४ G अर्थवत्साड्शब्दस्य.
१७ G A साडिरित्यत्र.
१८ G B साडशब्दः.
२१ G a om.
२२ G निस्सेः, A निंस्सेः.
२३ G निस्सेः.
२३ G निस्से निस्सति, A निंस्से निंस्सेति, E निंस्से निंस्वेति, B निस्से निंस्स्वेतिः.
४३९, ५ G A have एवं तर्हि after the next line.
११ G सरकाप्रति° here & below.
१४ A & originally a (?) वर्त्से तर्त्समिति.
१५ A B & originally a E एतत्सत्वे.
१६ G A E B om. हि.
१८ G A a भवंति.
१९ B & in marg. E अथ before किं.
२० G °धिकारणा.
२२ A B & originally E om.
४४०, २ a E B om. च.
३ a E B om. तर्हि.
४ तर्हि all MSS; I should have expected हि instead.
८ G भूर्देवंमिविशो यः सकार एवं.
९ G A om. यः.
१० G इंद्रा.
११ Before यदप्यु°, G नैष दोषः.
२१ G A भवतीत्येवंजा°.
४४१, ७ G स्तौतिग्रहणं.
७ G सिसक्षति.
९ °कारकरणं; E B °कारं.
११ E B °तिण्यंतयोः.
११ अथ षणीति किमर्थम्; E B षणीति किं.
११ B सेषिष्यते.
१७ भूदिति; a E B भूत्.
१८ G सोषुप्यते सानि सौं°, A सोषुप्यसे नै सन सो°.
१९ G अधीषिषतीति, A अधीषिषति प्रसीषिषति.
४४१, १९ G om. षणीत्युच्यते.
२० सत्सप्तमी; G सप्तमी.
४४२, २ G A स्थाविष्वेव चाभ्या°.
७ अवर्णार्थं; E अवर्णताभ्यासार्थं, B अवर्णांताभ्यासार्थं; below E has अवर्णाभ्यासार्थं, B अवर्णांताभ्यासार्थं.
१८ G A °वाय एव.
१९ G सेवका; G A °सेवको.
२२ A originally om.
२३ किं कारणम्; E B किं पुनः कारणं न सिध्यति.
४४३, १ G व्यतिरिक्तसुनो°
४ °नन्यः; G A °नन्य इति.
५ B om.
६ B om. परिसावकीयति.
११ सुनोति...°योगः; G A अत्रापि सुनोतिं प्रति क्रियायोगः.
१२ E B om. किं तर्हि; see Vol. II., p. 32, 21.
१४ अप्रतेरिति; G A अप्रतेरित्यत्र, a अप्रतेरित्यत्र°.
१७ G A om. ऽपि; G साति तस्या°.
१९ G & originally a अनुपर्य°.
२० G अनुष्यंदते, a अनुस्यंदते.
२१ G °स्यंदत इति, a °ष्यंदते मत्स्योदके इति.
२१ G °स्त्यत्र प्राणी°.
२३ B & originally E °र्थतत्वं.
२३ B देवा एततत् ज्ञातु°; see Vol. I., p. 492, 22.
४४४, २ अनिष्ठा°; G & originally a निष्ठा°, B अथानिष्ठा°.
३ G om. च.
१० किं पुनरिड्ग्रहणं; Kaiyaṭa reads °मिड्ग्रहणं; (he says वार्त्तिकानुसारेणड्ग्रहणमिति पाठो युक्तः । इण्ग्रहणमिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः ।; Nâgojîbhaṭṭa adds स तु न युक्तः).
१५ इट् परादिः; G इट् धकारादिः.
१७ G षीध्वस्य अन°, originally a षीध्वस्यान°
१८ G A & originally a धकारस्य परत्वे; G षीध्वमिति अन°.
२० After लुलुविध्व इति the MSS. have: नैष दोषः । इण [G om. नैष दोषः इण,

पृ० पं०

A & originally a have नेण] उत्तरस्य धकारस्य मूर्धन्य उच्यते षीध्वमश्वापि धकार इण उत्तरः। यद्येवं षीध्वम इण्ग्रहणमविशेषणं [A & originally a °विशेषितं for °विशेषणं] भवति। तत्र को दोषः|; Kaiyata observes in regard to this reading: लुलुविढ्व इत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येति युक्तः पाठः। क्वचित्तु नैष दोष इण उत्तरस्येत्यादि पठ्यते तदयुक्तं ग्रन्थसंगत्यभावात्।.

४४४, २१ B om.; G °त्वात् ष्यदि° here & below.

२२ G only पक्षीध्वमिति.

४४५, १ The second दोषः; G A a दोषो भवति; a has a stop before दोषो.

२ G °डुत्तरमिद्.

७ G A a °ड्वविष्यतीति.

८ E B धकारविशेषणत्वे; G षीध्वम्यनंतर°.

१० G °विड्ढम् लुलुविढ्वमिति.

११ G इण्ग्रहणं तस्य चा°.

२१ a E B गौरनूवं°.

४४६, २ सान्ताभ्यां; G ताभ्यां.

६ G A °स्यापि न भवि°.

११ °वचन इति; G A a °वचनः.

११ G A अतश्च.

१४ स्यते°; G स्वते°.

१४ भूदिति; a भूत्.

१४ G °त्सतेः.

१५ G एवं तर्ह्याह उप°.

१५ °सिचसञ्ज°; G °सिजषज°, A °सिचसज°.

१६ स्यतेर्मा भूदिति; G ष्यतेर्म्मा भूदिति, E B मा भूत्.

१८ a om. अनुसूः.

२२ तत्स्वपे°; E B स्वपे°.

२२ सुस्वप्तः; E B विस्वप्तो.

४४७, ७ संप्रसा°; A a E प्रसा°.

७ G A एवं तर्ह्याह अभ्या°.

८ E B स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्ये°.

११ °संशब्दना°; G A a °शब्दना°.

११ G उत्तरः सुपिः.

१९ सुपिभूतो; Kaiyata mentions the reading षुपिभूतो.

१६-२० G om.

२२ G om.

४४८, ६ सव्येष्ठाः; G सव्येष्ठा here & below.

७ G तावद्धतु°.

८ अथवा पु°; G अथ तावत्पु°.

११ °लक्षणो मू°; Nāgojībhatta explains the readings °लक्षणमू° & °लक्षणो मू°.

१३ E B तिङ्प्रतिषेधः here & below.

१४ G भिसु°, G B छिसु°.

४४९, ३ °कमित्येव; G & originally A °कम्.

३ E B °पदादित्येव सि°.

६ G °तस्मादिति सि°.

७ G A सनोतिसुनोतिरन.

७ E B चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धं सवनादिषु.

४५०, २ E B अर्थोपस°.

४ B बाधेत। न बाधेत।.

५ पदादि°; E B सात्पदादि°.

७ E B °लक्षणप्रति°; G & originally A om. प्रतिषेधं.

७ G A E B °त्येतन्न वा°.

१० A सोऽङ्भूतो (?), E सोऽङ्भूतो.

१८-२१ G om. सुसूषति... °प्रत्ययो.

१८ षणीत्येत°, A षणीत्य°, E B षण्यभ्यासादित्येत°.

१९ E B अभिसुसूषते.

२१ ऽभिसुसूः; G सुसूः अभिसुसूः, a अभिसुसूः विसुसूः तिसुसूः, E अभिसुसूः निसुसूः विसुसूः, B अभिसुसू तिसुसूः.

४५१, १ सर्वेः, G सर्विस्वंज्योः, A only सर्वि.

२ A स्वजेरु° here & below; A has below सदेर्लिटि... °ख्यानं in marg.

४५२, ४ G A a only मातॄणामिति; see Vol. I., p. 26, 3.

७ B एकादेशे.

८ G A अण्ग्रहणं.

८ G A B °दृश्यते.

११ G A & originally a यश्चात्र.

१३ G समानापदे.

१३ G om. the last ततः.

१७ E B om. तत्रैव.

१९ ऋतो; E ऋत उत्तस्य, B उत्तरस्य; before this A has इदमस्ति छंदस्यृदवमहादिति, E B इदमस्ति छंदस्यृदवमहादिति ऋतः.

१९ A & G (?) ततः छंदस्यृदव°.

२३ G आदर्शनं; G अक्षदर्शनं, E B अक्षदर्शनेन.

पृ० पं०

४५३, १ E B व्यवेतत्वात् here & below.
२ E B वक्तव्यं.
३ E B यद्यप्यन्येनात्र व्य°; a E B °टापि तु अस्ति व्यवायः तत्राड्व्य°.
५ E B यदि हि अटा चा°...व्यवाये स्यात्°; a °स्तत्रापि स्यात्°.
१० A a यथान्यत्र। अन्यत्रापि.
१२ G B निस्से; G निस्मामति, E निस्वेति.
१३ E B वृद्धिगुणसंज्ञे.
१४ G A चायमस्ति.
१६ a & originally E उभयत्रापि.
१७ G A संयुज्यते, a by alteration सह भुज्यते; B प्रत्येकैश्च न भुज्यते.
१८ E B om., but below B has °षेधः वक्तव्यः.
२० G E om. प्रयोजनं; B & by alteration E (?) क्षुम्नः; G A प्राप्नोतीति.
२२ a originally om.; G °भावप्रति°.
२४ G om., but has below णत्वं कर्त्तव्यम् २.
२५ E B तृंक° both times, here & below.
४५४, १ E B °व्यवाये वच°; a E B °नास्त्रिद्धं.
२ A B om. न कर्तव्यम्.
१७ G °वचने प्रति°.
१८ G A °वचने अगप्रति°.
२४ E B यावती च णत्व°.
४५५, ३ G om. one सर्वनामसंज्ञायां.
३ °भाव इति; a E B °भावः.
६ E B om. पूर्वेण.
७ G °त्समानं पदम्.
७ G समानं पदं.
७ समानमेव; a E B समानपदमेव; see above p. 364, 11.
९ G °मानमसमानं च.
१२ a प्रतिषेधः। व°.
१५ अदु°; G दु°.
२० यथा; G A a यथा; -तथा; G A a E ततो; -भूत; G A E भूदिति.
४५६, २ a E B om., but a has a stop, B २, & E a stop & २ added before कर्तव्यम् below.
३ G A गिरिनदी गिरिणदी.
५ G & originally E om.
६ a समास–[altered to समासांत–]प्रह-णमसमासप्रति° here & below; E B om. असमासान्तप्रतिषेधार्थम्; see Vol. II., p. 219, 8.
४५६, ८ असमा°; G & by alteration A समा°.
१० G A B °भगोस्यास्तीति.
१० °भगिनीति; G °भगिनी.
११ E B भूत्.
११ a E B only माषवापिणीत्यत्र, A has व्रीहिवापिणी in marg.
१५ a E B om., but below a has °षेधः। वक्तव्यः.
१९ E व्रीहिकुंभवापेण; B om. व्रीहिकुम्भवापेणेति.
१९ नित्यं; G निपात्यम्, A निपात्यं; E B om. णत्वेन; a B °द्विभाषा.
४५७, ६ G पुनस्ते समा°.
६ a E B समास एतद्भ°.
८ G A स्यादिति.
८ G परिणामिकः (?).
१० G समासेन निय°.
१६ G om. अनिर्देशः.
१७ E B °देशस्य न च.
१९ a E B om., but below a has °षेधः। व°.
२२ G om. तु.
२४ णोपदेशं; G णोपसर्गे.
४५८, १ a E B om. णोपदेश इति.
२ a E B किं तर्हि.
२ ण उपदेशो; G णोपदेशो.
५ °मीणीति; G °मीणोति, B °मिमीते.
७ G सिद्धमेतत् स्थानि°.
९ G E B एवैतस्याः.
१७ चैतमा°; G चैतन्नागा°, by alteration A चैतन्नामा°.
१८ G om. न.
१८ G परीयाणीति, E पर्याणीति.
१९ a E B om. यत्क्रियायुक्ता इति.
४५९, ४ a E B om. परिण्यगदत्.
५ आङा चेति; G अयेवेति; by alteration A अडयेवेति।.
५ G & by alteration A प्रण्यगदत्.
११, १२ G A अनितेः अंतः, a E अनितेः। अंतः।, B only अनितेः.
१६ °रन्तः; a °रंतग्रहणं.
१७ a E B प्राप्तस्तद्बाध°.
१९ G °मंतःशब्दो.

पृ० पं०

४५९, २० G गत इति twice.

२१ रेफस्तस्मात्तस्य; G रेफः स्यात् तस्य, A रेफस्तस्मात् तस्य.

४६०, ६ G हंतवपू°, A हंतेरपू°.

१२ G A B परो यस्मा°.

१२ G न ओत्परः twice

१२ प्र णो वनिर्देवकृता; G a प्राणो वनि देवं देवता, A प्र णो वनिर्देवं देवता, E B प्र णो वनिर्देवता; see Atharvaveda V., 7, 3.

१३ A अत्र प्राप्नोति; E अत्रापि प्राप्नोति & in marg. निषेधः; B अत्रापि निषेधः प्राप्नोति.

१३ A a & originally E om. च.

१३ प्र नः मुञ्चतम्; G पुनः पुवतं.

१५ B णत्वं before नेष्यते.

१६ G A णत्वं before वक्तव्यम्.

१८ a E B om., but a has a stop, B २, & E २ added before कर्तव्यम् below.

४६१, २ } णेर्वि°.. कर्तव्यम्; a साधनव्यवाय उप-
३ } संख्यानं। कर्तव्यं, and २ added before कर्त्त° & in marg. णेर्विभाषायां before साधन, E साधन°...°नं कर्तव्यं, and णेः added before साधन° & २ before कर्त्त°; B साधन°...°न २ नेकर्त्तव्यम्.

३ G A om. णेर्विभाषायां.

३ G A add प्राप्यमानं before प्राप्यमाणं

७ अथवा°; G अ°.

१० a E B only °जादेरेव सनुम्कादिति.

११ a णत्वात्°; G here & below विधेयाभावात्.

१२ °प्राप्तिः; a °प्रसिद्धिः.

१६ A om. तु.

१८ °प्यायि°; E B °प्यायी°.

१९ E B प्रेंखणीयं प्रेंखणं.

२० a E B om.

२१ A om. च.

४६२, १ G °धेयाभावादिति.

३ G °विशेषणमिज्जुप°.

७ The MSS. give only न भा°.

१० a E B om., but E has २ added before कर्तव्यम् below.

११ A a E B सुसर्प्पि°; a E B अयजु°.

१८ G घांतस्य twice.

२१ G om. न वक्तव्यम्.

४६३, ४ °णेति; E B °ण.

५ G om. पदव्यवायः.

°लक्षणो णत्व°: Nâgojîbhatta explains the readings °लक्षणणत्व° & °लक्षणो णत्व°; see p. 448, 11.

१० a E B om. राज्ञः.

११ नेहेति; E B नेति.

१७ किम्; E in marg. किमर्थं.

१७ G भवति २ कश्यपः.

१८ चेति; G हेति.

४६४, ३ E B om. च.

४ °यमिति; a E B त्वङ्कयं.

६ a E B om., but below a has मयः। इति, & E has २ added above यणा.

८ E B उल्का, G E B वल्मीक°.

८ After °हरणम्, G & in marg. A यदि शरणम्.

९ G E B & originally A वृध्यत्र णत्व°.

१२ G E B स्थाली स्थाते°.

१३ G वत्साः, A वत्ससाः, E वत्सरः, B वत्ससरः; G a E B क्षीरं; G E B अप्सरा.

१४ G B om., but B has २ before हे below.

१५ G त्वक् त्वक्क.

१६ Instead of नायं...°वच इति Kaiyata wishes to read नायं पर्युदासः। यदन्यद्वच इति। किं तर्हि। प्रसज्यप्रतिषेधः अचि नेति; according to Nâgojîbhatta, others defend the reading of the MSS.

२० G पुत्रस्येति तस्य°.

२० a °पुत्रादीनि altered to °पुत्रादिनी, E °पुत्रादिनी, B °पुत्रादिना.

२१ B om.

४६५, २ A a E B वध्साः; G ख्यीरम्, a E B om.; G अप्सराः.

५ A in marg.; the other MSS. om., but below a has a stop and २ added & B २ before कर्तव्यम्; below E om कर्तव्यम्.

६ G अप्ने; A a & originally E °स्कंधा.

७ A उस्कंदो.

११ Before this E B have: अभ्यासे (P. VIII. 4, 54)। प्रकृतिचरां प्रकृति.

पृ० पं०

चरोर्भवंति । चिचाषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवंति । जिजनिषति बुबुधे ददौ ॥. Nâgojibhaṭṭa comments on this.

४६५, ११ G °संख्याप्रति° here & below.

१४ a E B om. समसंख्यप्रतिषेधार्थम्.

१५ G किं वा स्यात्.

१५ पिण्डीति; a E B पिंडि.

१६ a अ अ इति.

४६६, ३ G देवदत्तात्.

४ G अकारसवर्ण°.

५ a E B om. च.

६ B om. स.

८ दीर्घप्रति°; Kaiyaṭa mentions the reading दीर्घप्लुतप्रतिषेधः.

९ G दीर्घप्रति°.

१२ G आदेशस्या चा°.

१३ G आदेशस्य अन°.

पृ० पं०

४६६, १५ A तत्पर°.

१६ अइ इति B & by alteration E; G A a & originally E अत् अदिति; Kaiyaṭa explains the reading अइ इति.

१८ G & originally A अकारप्रत्यापत्तौ.

२० a E B om. प्रयोजनम्.

२० a om. प्लक्षाभ्याम्.

२२ G °देव तत्र भवि°.

२३ चैष; G चैव; E B om. अत्रैव चैष शेष & add before आदेशस्य, आदेशस्य चाण्त्वात्सवर्णाग्रहणं.

२५ G अइऽदिति, A a E B अत् अदिति.

४६७, १ E B स्वरानुनासिकभिन्नानां; A पाणिनेराचार्यस्य सिद्धं.

२ Before एकशेष°, A एकदेशनिर्देशोयं.

२ E B om. स्वरभिन्नानां.

३ E B अ अ इति.

CORRIGENDA.

Page 2, l. 1, separate उक्तं वा.
P. 7, 7, separate कस्य यूयं.
P. 41, 18, read ॥ ६ । २ । ६३ ॥.
P. 51, 22, read छत्त्रम्.
P. 53, 25, read च्छान्दसम्.
P. 56, 1, separate एकः पूर्वं°.
P. 58, 12, read स्वर्गो.
P. 155, 21, read शक्यम्.
P. 161, 8, read त्रिशिष्टो.
P. 162, 3, read तदपेक्षिष्यामहे.
P. 165, 1, read °तल्लोर्गु-
P. 190, 26, read यङ्थास्त्वं.
P. 213, 13, read बप्सति both times.
P. 215, 22, read °निर्देशा°.
P. 257, 19, read आज्ञसे°.
P. 283, 23, separate मा भूदेवं.
P. 300, 14, separate को न्वत्र.
P. 309, 19, read सिद्धे.
P. 311, 7, read सत्वं
P. 317, 18, read °र्थन्यपि.
P. 331, 2, read किमर्थम् । प्राज्ञी°.
P. 343, 14, read वक्ष्यत्ये°.
P. 394, 19, read रौ for रौः.